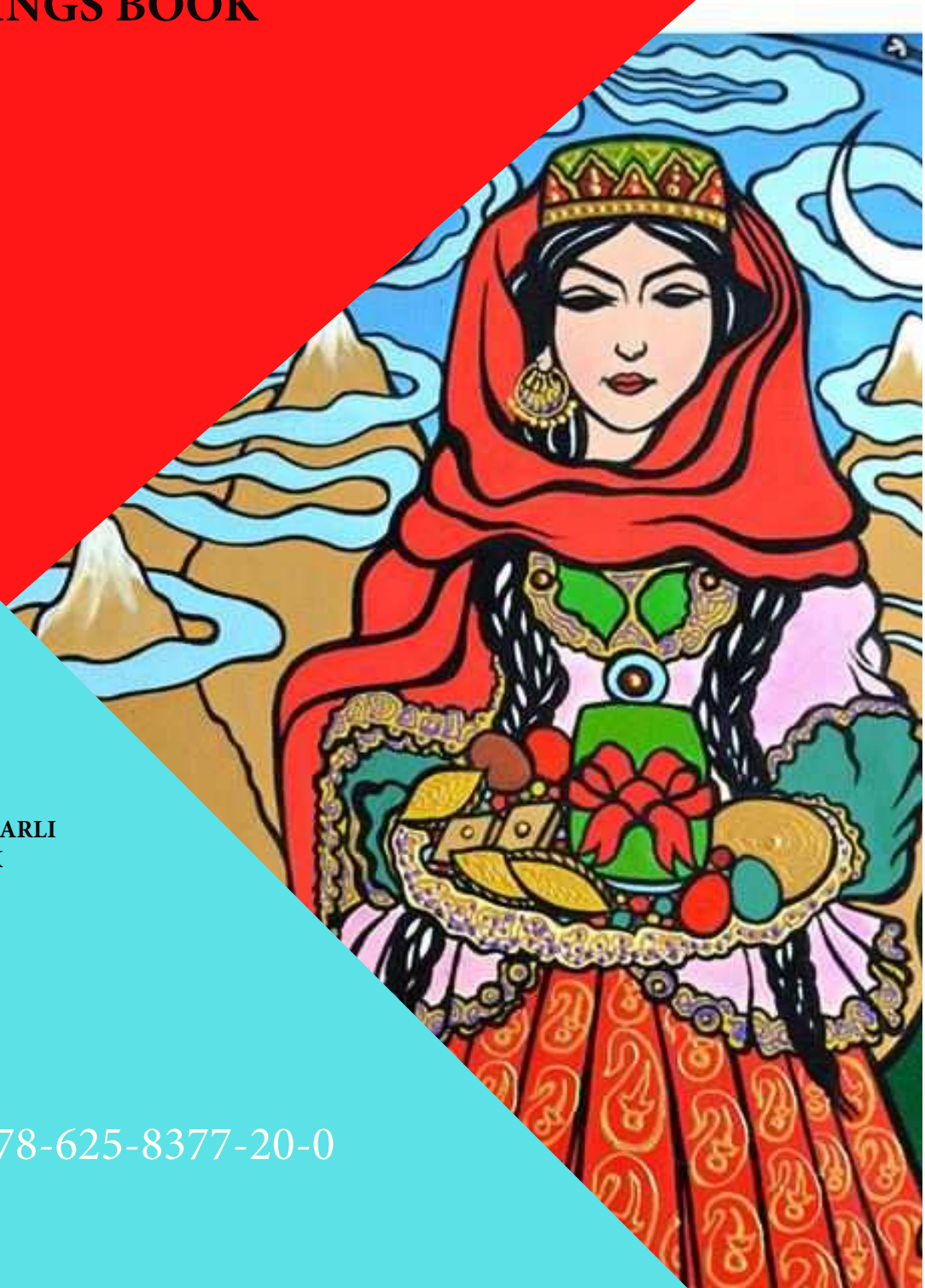
5th INTERNATIONAL NOWRUZ CONFERENCE ON SCIENTIFIC RESEARCH

March 17-21, 2022/ Antalya, TURKEY

PROCEEDINGS BOOK

EDITORS

Prof. Dr. Ramazan GAFARLI
Dr. Mustafa Latif EMEK

ISBN: 978-625-8377-20-0

5TH INTERNATIONAL NOWRUZ CONFERENCEN ON SCIENTIFIC RESEARCH

March 17-21,2022
Antalya, TURKEY

PROCEEDINGS BOOK

EDITORS

Prof. Dr. Ramazan GAFARLI
Dr. Mustafa Latif EMEK

All rights of this book belong to IKSAD Publishing House Authors are responsible both ethically and jurisdically IKSAD Publications - 2022©

Issued: 10.04.2022

ISBN: 978-625-8377-20-0

CONFERENCE ID

CONFERENCE TITLE

5th INTERNATIONAL NOWRUZ CONFERENCE ON SCIENTIFIC RESEARCH

DATE AND PLACE

March 17-21, 2022/ Antalya, TURKEY

ORGANIZATION

Economic Development and Social Research Institute
Azerbaijan National Academy of Sciences

ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Dr. Akademik Muhtar İMANOV
Prof. Dr. Ramazan GAFARLI
Prof. Dr. Mustafa TALAS
Assoc. Prof. Dr. Nizami MURADOĞLU
Assoc. Prof. Dr. Aziz ALEKBERLİ
Prof. Dr. Mahire HÜSEYNOVA
Prof. Dr. Necati DEMİR
Prof. Dr. Hacer HUSEYINOVA
Prof. Dr. Alfiye YUSUPOVA
Prof. Dr. Firdaus KHİSAMİTDİNOVA
Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA
Prof. Dr. Muntazir MEHDI
Assoc. Prof. Dr. Ruslan ABDULLAYEV
Assoc. Prof. Dr. Kemale KARIMOVA
Assoc. Prof. Dr. Hakkı ÇİFTÇİ
Assoc. Prof. Dr. Gönül SAMEDOVA
Assoc. Prof. Dr. Firuza SİBGAYEVA
Dr. Tenzile RÜSTEMHANLI
Dr. Terane NAGIYEVA
Dr. Sevinç KAMBEROVA
Dr. Meftun İSMAYILOV
Elvan CAFEROV
Zöhre FERECOVA
Gulgına ŞAMSUTDİNOVA

PARTICIPANTS COUNTRY

Azerbaijan(28), Turkey(10), Kyrgyzstan(5)
Italy(1),Kazakhstan(4),Saudi Arabia(2)
Morocco(1),Brazil(1),Indonesia(1)

Total Accepted Article:53

Total Rejected Papers: 13

ORGANIZING COMMITTEE

Honorary President of the Congress (Azerbaijan)

Director of the AMEA Folklore Institute

Prof. Dr. Akademik Muhtar İMANOV

CHAIRMAN OF THE ORGANIZING BOARD (Azerbaijan)

President of AMEA Folklore Institute, Dede Korkut Branch and Dede Korkut Magazine

Prof. Dr. Ramazan GAFARLI

ORGANIZING COMMITTEE PRESIDENT (Turkey)

Nigde Omer Halisdemir University

Prof. Dr. Mustafa TALAS

ORGANIZING BOARD MEMBER (Azerbaijan)

Head of Education Branch of AMEA Folklore Institute

Assoc. Prof. Dr. Nizami MURADOĞLU

ORGANIZING BOARD MEMBER (Azerbaijan)

AMEA Folklore Institute. Deputy

Assoc. Prof. Dr. Aziz ALEKBERLİ

CHAIRMAN OF THE CONGRESS SCIENCE COMMITTEE (Azerbaijan)

Dean of the Faculty of Philology of Azerbaijan State Pedagogical University

Prof. Dr. Mahire HÜSEYNOVA

SCIENCE CONGRESS PRESIDENT (Turkey)

Gazi University

Prof. Dr. Necati DEMİR

ORGANIZING BOARD MEMBER

Azerbaijan State Pedagogical University, Faculty of Philology

Prof. Dr. Hacer HUSEYINOVA

ORGANIZING BOARD MEMBER

Kazan Federal University of Tatarstan

Prof. Dr. Alfiye YUSUPOVA

ORGANIZING BOARD MEMBER

Russian Bashkortostan Academy of Sciences

Prof. Dr. Firdaus KHİSAMİTDİNOVA

ORGANIZING BOARD MEMBER

Baku Eurasia University Vice Rector

Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA

ORGANIZING BOARD MEMBER

Pakistan University of Modern Languages

Prof. Dr. Muntazir MEHDI

ORGANIZING BOARD MEMBER

Azerbaijan National Academy of Sciences, Linguistic Institute

Assoc. Prof. Dr. Ruslan ABDULLAYEV

ORGANIZING BOARD MEMBER

Ağrı İbrahim Çeçen University

Assoc. Prof. Dr. Kemale KARIMOVA

ORGANIZING BOARD MEMBER

Cukurova University

Assoc. Prof. Dr. Hakkı ÇİFTÇİ

ORGANIZING BOARD MEMBER

Azerbaijan State Pedagogical University

Assoc. Prof. Dr. Gönül SAMEDOVA

ORGANIZING BOARD MEMBER

Tatarstan Kazan Fedaeral University

Assoc. Prof. Dr. Firuza SİBGAYEVA

ORGANIZING BOARD MEMBER

Azerbaijan National Academy of Sciences, Literature Institute

Dr. Tenzile RÜSTEMHANLI

ORGANIZING BOARD MEMBER

Azerbaijan State Pedagogical University

Dr. Terane NAGIYEVA

ORGANIZING BOARD MEMBER

Ganja State University

Dr. Sevinç KAMBEROVA

ORGANIZING BOARD MEMBER

Vice Rector of Nakhchivan State University

Dr. Meftun İSMAYILOV

ORGANIZING BOARD MEMBER

Azerbaijan State Pedagogical University

Elvan CAFEROV

ORGANIZING BOARD MEMBER

Azerbaijan National Academy of Sciences, Literature Institute

Zöhre FERECOVA

ORGANIZING BOARD MEMBER

Bashkortostan Science Institute

Gulgına ŞAMSUTDİNOVA

EXECUTIVE COMMITTEE

CHAIRMAN OF THE EXECUTIVE COMMITTEE

Dr. Mustafa Latif EMEK

EXECUTIVE BOARD MEMBER

Sefa Salih BİLDİRİCİ

GENERAL COORDINATOR

Elvan CAFEROV

COORDINATOR

Merve KIDIRYÜZ

PAKISTAN COORDINATOR – NUML

Prof. Dr. Muntazır MEHDI

KKTC COORDINATOR

Dr. Nigar NAĞIYEVA

BASHKORTOSTAN COORDINATOR

Gulgına ŞAMSUTDINOVA

KAZAKHSTAN COORDINATOR

Zhuldyz SAKHI

KYRGYZSTAN COORDINATOR

Cholpon SADYKOVA

UZBEKISTAN COORDINATOR

Dilrabo ABDAZİMOVA

TATARISTAN COORDINATOR

Dinara FARDAEVA

TURKMENISTAN COORDINATOR

Atabek MAVLYANOV

RUSSIAN COORDINATOR

Valeria KOLPAKOVA

SCIENCE AND ADVISORY BOARD

Chairman of the Science Board
Prof. Dr. Necati DEMİR
Gazi University

Members

Prof. Dr. Mahire HÜSEYNOVA.

Azerbaijan State Pedagogical University

Prof. Dr. Amanbay MOLDIBAEV

Taraz State Pedagogy University

Prof. Dr. Dilorom SALAHİY

Semerkant State University

Prof. Dr. Akmaral SARGIKBAEVA

Al Farabi Kazakh National University

Prof. Dr. İbrahim HAQQULOV

Uzbekistan Science Academy

Prof. Dr. Mehmet Şükrü GÜZEL

Center for Peace and Reconcilation, Sweden

Prof. Dr. Alfiye YUSUPOVA

Kazan Federal University of Tatarstan

Prof. Dr. Firdaus KHİSAMİTDİNOVA

Russian Academy of Sciences Bashkortostan

Doç. Dr. Cholpon TOKTUSUNOVA

Kyrgiz National State University

Doç. Dr. Güray ALPAR

Retired General

Doç. Dr. Ruslan ABDULLAYEV

Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Linguistics

Doç. Dr. Gönül SAMEDOVA

Azerbaijan State Pedagogical University

Dr. Sirojiddinov SHUHRAT

Uzbekistan University of Language and Literature

Dr. Liliya BUSKUNBAEVA

Ufa Science Academy

Prof. Dr. Aftondil ERKİNOV

Uzbekistan Ali Shir Nawai University of Language and Literature

Prof. Dr. Mustafa TALAS

Ömer Halisdemir University

Prof. Dr. Necati DEMİR

Gazi University

Assoc. Prof. Dr. Hakkı ÇİFTÇİ

Çukurova University

Dr. Aygun MEHERREMOVA

Baku State University

Dr. Gulshen MEHERREMOVA

Azerbaijan University of Languages

Nauryz

5th International Conference on Scientific Research

5. ULUSLARARASI

NEVRUZ

İLMİ ARAŞTIRMALAR KONGRESİ

NAURYZ

5th INTERNATIONAL CONFERENCE ON SCIENTIFIC RESEARCH

March 17-21, 2022
Antalya, Türkiye- Club Hotel Sera

Zoom Meeting ID: 898 2400 0549
Zoom Meeting Passcode: 050505

Nauryz

5th International Conference on Scientific Research

GENEL PROGRAM AKIŞI
PROGRAM FLOW
(Face to Face)

17 Mart / *17 March*	**Otele Giriş Serbest Zaman** ***Hotel Check-in/ Free Time***
18 Mart/ *18 March* **13.00- Açılış/ *13.00- Opening session***	Antalya Kongresi Açılış Konuşması *Antalya Congress Opening Speech* Dr. Mustafa Latif Emek Prof. Dr. İsa HEBİBBEYLİ Prof. Dr. Virginia Bodolica
18 Mart/ *18 March* **14.00-17.00: Sunumlar** ***14.00-17.00: Sessions***	-Salon 1: Antalya Kongresi Oturumları *-Hall 1: Antalya Congress Sessions* -Salon 2: Nevruz Kongresi Oturumları *-Hall 2: Nauryz Congress Sessions*
19 Mart/ *19 March* **9.30 – Nevruz Kutlama Açılışı** ***9.30 – Nauryz Celebration Opening***	Davetli Konuşmacıların Türk Dünyası Nevruz Bayramı Kutlama Konuşmaları *Invited Speakers* *Turkish World Nauryz Celebration Speeches*
	Sergi Açılışı *Exhibition Opening* Keçe Workshopu *Felt Workshop*
	Science Azerbaijan Kuruluşu Protokolü İmza ve Plaket Töreni *Science Azerbaijan* *Establishment Protocol Signature and Plaque Ceremony*
19 Mart/ *19 March* **13.30 – Nevruz Kutlaması Şöleni** ***13.30 – Nauryz Celeration Show & Presenting Awards***	Nevruz Şenliği ve Kapanış Zeybekler- Mehteran Ekibi Davul Ritim Show- Müzik Artvin Yöresi -Azeri Show –Toplu Halay *Nauryz Festival and Closing* *Zeybekler - Janissary Band* *Drum Rhythm Show- Music* *Oriental-Artvin Region -Azerbaijani Show –Group Dance*
	Tüm katılımcılara Nevruz Çantası Takdimi Akademisyenlere Ödül Plaketi takdimi *Nauryz Bag Presentation to all Participants* *Presentation of Award Plaques to Academicians*
20 Mart/ *20 March* **Başlama saati:13.00** ***Tour starts at 13.00***	Tüm katılımcılarla Rehberli Antalya Çevresi Gezi Programı *Guided Tour around Antalya with all participants*

Nauryz

5th International Conference on Scientific Research

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- To be able to attend a meeting online, login via https://zoom.us/join site, enter ID "Meeting ID or Personal Link Name" and solidify the session.
- The Zoom application is free and no need to create an account.
- The Zoom application can be used without registration.
- The application works on tablets, phones and PCs.
- The participant must be connected to the session 5 minutes before the presentation time.
- All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

- Make sure your computer has a microphone and is working.
- You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.
- Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.

****

Önemli, Dikkatle Okuyunuz Lütfen

- Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildiriler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- Online sunum yapabilmek için https://zoom.us/join sitesi üzerinden giriş yaparak "Meeting ID or Personal Link Name" yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- Uygulama tablet, telefon ve PC'lerde çalışıyor.
- Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 5 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler- TEKNİK BİLGİLER

- Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- Zoom'da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
- Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir
- Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

Before you login to Zoom please indicate your name surname and hall number,

exp. H-1, Sibel MUTLU

Nauryz

5th International Conference on Scientific Research

Date: 17.03.2022
Turkey Time: 10.00-12.30
Session 1 - Hall-1

MODERATOR
Dr. Hüseyin Fatih SEZER

TIME	PAPER & SPEAKER INFORMATION
10 Minutes	***DIAGNOSTIC SIGNIFICANCE OF ILIOCECAL ANGLE IN NON- TUMOR SURGICAL DISEASES OF THE COLON***
	Dr. Alieva Natavan Zafar *M.A.Topchubashov Scientific Surgery Centre (Azerbaijan)*
10 Minutes	***CREATORS OF BROWN ROT ON TREES USED IN FORESTS AND PARKS OF THE CENTRAL CITIES OF AZERBAIJAN***
	Abdullayeva Shahla *Azerbaijan State Pedagogycal University (Azerbaijan*
10 Minutes	***ELECTRIC AND GALVANOMAGNETIC EFFECTS IN NEW MAGNETIC TOPOLOGICAL INSULATORS MnBi14Te22***
	Aliguliyeva Kh.V. **Abdullayev N.A.** *Sumgait State University (Azerbaijan)* *Azerbaijan National Academy of Science (Azerbaijan)* *Odlar Yurdu University (Azerbaijan)*
10 Minutes	***PANCREATIC PATHOLOGY AND ENDOSCOPIC ULTRASOUND-GUIDED FINE NEEDLE ASPIRATION CYTOLOGY***
	Assoc. Prof. Dr. Busra YAPRAK BAYRAK *Kocaeli University (Türkiye)*
10 Minutes	***EFFICIENCY OF HEIMLICH VALVE IN PLEVRAL EFFUSIONS***
	Assoc. Prof. Dr. Aykut ELIÇORA *Kocaeli University (Türkiye)*
10 Minutes	***TO WHAT EXTENT DO THE CARBON MONOXIDE DIFFUSION CAPACITY RESULTS REFLECT THE STAIR***

CLIMBING TEST RESULTS IN PREOPERATIVE RESPIRATORY CAPACITY EVALUATION?

Dr. Hüseyin Fatih SEZER
Kocaeli University (Türkiye)

10 Minutes

THE ROLE OF IBN SINA AND BAHMANYAR'S LEGACY IN THE FORMATION OF PRACTICAL AND THEORETICAL SCIENCE IN THE MIDDLE AGES

Assoc. Prof. Dr. Sevinc Xasay qızı Cəlilova
Gülşən Əli qızı Musayeva
Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)

10 Minutes

PROBLEM SITUATIONS AND PROBLEM COGNITIVE ISSUES IN IMPROVING THE QUALITY OF PHYSICS LESSONS IN SECONDARY SCHOOLS AS AN IMPORTANT TOOL

Assoc. Prof. Dr. Sevinc Xasay qızı Celilova
Gülşen Eli qızı Musayeva
Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)

10 Minutes

RADIATION-FREE DIAGNOSTIC EXAMINATION IN DENTISTRY: A REVIEW

Rodolfo Reda
Alessio Zanza
Maurilio D'Angelo
Dario Di Nardo
Luca Testarelli
Sapienza University of Rome (Italy)

Nauryz

5th International Conference on Scientific Research

Date: 17.03.2022
Turkey Time: 10.00-12.30
Session 1 - Hall-2

MODERATOR
Prof. Dr. Hajar HUSEYNOVA

TIME	PAPER & SPEAKER INFORMATION
10 Minutes	***ANCIENT TURKIC TOPONYMS OF AZERBAIJAN***
	Prof. Dr. Hajar HUSEYNOVA *Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)*
10 Minutes	***THE IMAGE OF MANSUR HALLAJ IN THE POETRY OF KHOJA AHMED YASSAWI AND IMADEDDIN NASIMI***
	Rafig NOVRUZOV *Baku Slavic University (Azerbaijan)*
10 Minutes	***THE IMPORTANCE OF POLYSEMY AND ITS TYPES IN THE TRANSFER OF MEANING***
	Memmedova Şelale Adışirin qızı *University Land of Fire (Azerbaijan)*
10 Minutes	***MULTICULTURALISM IN THE LITERATURE OF THE USA***
	Arzu HAJIYEVA *Azerbaijan State University (Azerbaijan)*
10 Minutes	***TRADITIONAL AND MODERN METHODS OF CALCULATION OF BODY VOLUME AND SURFACE IN MATHEMATICS TEACHING***
	Guliyeva (Agayarova) Jasmine *Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)*
10 Minutes	***IMPORTANCE OF NEW TEACHING METHODS IN OPTIMIZING EDUCATION***
	Mehdizadeh Gulshan Kamal gizi *Azerbaijan State Pedagogycal mUniversity (Azerbaijan*
10 Minutes	**LEARNING A FOREIGN LANGUAGE**
	Rehimova Mesme Rasim *Odlar Yurdu University (Azerbaijan)*

10 Minutes

THE NATURE OF ELECTRONIC TRADING SYSTEM AND THE FACTORS THAT NEED IT

Dr. Memmedov Şamxal Quluyar oğlu
Mammadov Shamkhal Guluyar
Odlar Yurdu University (Azerbaijan)

10 Minutes

NOVRUZ IS THE FAVORITE HOLIDAY OF AZERBAIJANIANS

Assoc. Prof. Dr. Kamala Tahsin KERIMOVA
Ağrı İbrahim Çeçen University (Türkiye)

Nauryz

5th International Conference on Scientific Research

Date: 17.03.2022
Turkey Time: 10.00-12.30
Session 1 - Hall-3

MODERATOR
Assoc. Prof. Dr. Nazile ABDULLAZADE

TIME	PAPER & SPEAKER INFORMATION
10 Minutes	***THE APPLICATION OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN ACADEMIC LIBRARIES***
	Seferova AYGÜN *Azerbaijan National Academy of Sciences (Azerbaijan)* *Baku State University (Azerbaijan)*
10 Minutes	***HISTORICAL AND ARCHITECTURAL MONUMENTS OF NAKHCHIVAN***
	Zulfiyye CALILOVA *Azerbaijan National Academy of Sciences (Azerbaijan)*
10 Minutes	***POLYSEMY IN TERMINOLOGY***
	Gulnar MAHARRAMZADA *Azerbaijan State University (Azerbaijan)*
10 Minutes	***QARABAĞ GENERAL- QUBERNATORU XOSROV BƏY SULTANOV ALMAN ALİMİN TƏDQİQATLARINDA***
	Assoc. Prof. Dr. Namaz MANAFOV **Dr. Maarife MANAFOVA** *Mingachevir State University (Azerbaijan)*
10 Minutes	***THE LOOKING TO THE TEACHING OF AZERBAIJAN LITERATURE N THE MANUALBOOKS FOR SECONDARY SCHOOL IN THE 1940-1950ss***
	Assoc. Prof. Dr. Nazile ABDULLAZADE *Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)*
10 Minutes	***WORDS EXPRESSING MOVEMENT IN THE MONUMENT OF BILGA KHAGAN***

SİMNAR ARİF oğlu ELİZADE
Baku State University (Azerbaijan)

10 Minutes

WILL IN THE FORMATION OF ADOLESCENT IDENTITY EFFECT OF QUALITY TRAINING MATERIALS EXPERIMENTAL PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF OPPORTUNITIES

Fariz Aydın Nayir oğlu
Harun Öztaş
Odlar Yurdu University (Azerbaijan)

10 Minutes

HISTORICAL EXPERIENCE OF CHARITY DEVELOPMENT ACTIVITIES IN PRE-REVOLUTIONARY KAZAKHSTAN

Kazbekova N.A.
Nurligenova Z.N.
Zhakypkanova L.B.
Karaganda State Technical University (Kazakhstan)

10 Minutes

MYTH OF SPRING AND FERTILITY IN HITTITES: TELIPINU

Assist. Prof. Dr. Tülin CENGİZ
Ankara Haci Bayram Veli University (Türkiye)

10 Minutes

THE POPULATION'SLOOK OF THE ENVIRONMENT ON NOVRUZ CEREMONIES

Dr. Mahmudov Yusif Magommed oglu
Researcher

Nauryz

5th International Conference on Scientific Research

Date: 17.03.2022
Turkey Time: 10.00-12.30
Session 1 - Hall-4

MODERATOR
*****

TIME	PAPER & SPEAKER INFORMATION
10 Minutes	***Q*g-COMPACTNESS IN TOPOLOGICAL SPACES***
	Prof. Dr. RAJA MOHAMMAD LATIF *Prince Mohammad Bin Fahd University* *(Kingdom of Saudi Arabia)*
10 Minutes	***& R^*-MAPPINGS INTOPOLOGICAL SPACES***
	Prof. Dr. RAJA MOHAMMAD LATIF *Prince Mohammad Bin Fahd University* *(Kingdom of Saudi Arabia)*
10 Minutes	***INVESTIGATION OF ELECTRIC ENERGY GENERATION FROM HYDRAULIC POWER IN FLUID PIPES AND SIMULATION BASED ON MATLAB/SIMULINK***
	Res. Assist. Esat AKKÖSE **Musa AYDIN** *Bursa Technical University* *(Türkiye)*
10 Minutes	***GREEN MULTI-COMPONENT SYNTHESIS OF THERAPEUTIC SPIROPYRIMIDINE COMPOUND BY THE CATALYTIC ACTION OF FLUOROAPATITE DOPED BY THE COBALT***
	Dr. AICHI Youness **RHIHIL Abdallah** **SEBTI Saïd** **EL GUENDOUZI Mohamed** *Hassan II University of Casablanca (Morocco)*
10 Minutes	***IDENTIFICATION OF FAVOURABLE AREAS FOR CROPLAND EXPANSION IN BRAZILIAN AMAZONIAN REGION***
	Msc. Lianne PIMENTA **Prof. Dr. Norma BELTRÃO** **Prof. Dr. Renata OLIVEIRA** *University State of Pará (Brazil)*

10 Minutes

THE INVESTIGATION OF ANTIMUTAGENIC EFFECT OF Mentha piperita BY AMES TEST

Assoc. Prof. Dr. Pınar GÖÇ RASGELE
Duzce University (Türkiye)

10 Minutes

A STUDY OF TIME ALLOCATION BASED ON GOAL PROGRAMMING OR A MORE HUMANIZED FACULTY SERVICE DISTRIBUTION

Ingrid Hariane Reis Borges
Thailon Tiago de Sousa Carneiro
Prof. Renata Melo e Silva de Oliveira
University of Para State (Brazil)

10 Minutes

CAUSAL RELATIONSHIP BETWEEN RENEWABLE ENERGY CONSUMPTION, ECONOMIC WELFARE, AND FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN 6 ASEAN COUNTRIES

Ghina Giartikasari
Prof. Dr. Sri Indah Nikensari, SE., M.SE
Herlitah, M.Ec, Dev
Universitas Negeri Jakarta (Indonesia)

Nauryz

5th International Conference on Scientific Research

5. ULUSLARARASI

NEVRUZ

İLMİ ARAŞTIRMALAR KONGRESİ

NAURYZ

5th INTERNATIONAL CONFERENCE ON SCIENTIFIC RESEARCH

March 17-21, 2022

Antalya, Türkiye- Club Hotel Sera

Nauryz

5th International Conference on Scientific Research

GENEL PROGRAM AKIŞI
PROGRAM FLOW

17 Mart / *17 March*	**Otele Giriş Serbest Zaman** ***Hotel Check-in/ Free Time***
18 Mart/ *18 March* **13.00- Açılış/ *13.00- Opening session***	Antalya Kongresi Açılış Konuşması *Antalya Congress Opening Speech* Dr. Mustafa Latif Emek (Türkiye) Prof. Dr. İsa Hebibbeyli (Azerbaycan) Prof. Dr. Virginia Bodolica (Kanada)
18 Mart/ *18 March* **14.00-17.00: Sunumlar** ***14.00-17.00: Sessions***	-Salon 1: Antalya Kongresi Oturumları *-Hall 1: Antalya Congress Sessions* -Salon 2: Nevruz Kongresi Oturumları *-Hall 2: Nauryz Congress Sessions*
19 Mart/ *19 March* **9.30 – Nevruz Kutlama Açılışı** ***9.30 – Nauryz Celebration Opening***	Davetli Konuşmacıların Türk Dünyası Nevruz Bayramı Kutlama Konuşmaları *Invited Speakers* *Turkish World Nauryz Celebration Speeches*
	Science Azerbaijan Kuruluşu Protokolü İmza ve Plaket Töreni *Science Azerbaijan* *Establishment Protocol Signature and Plaque Ceremony*
19 Mart/ *19 March* **13.30 – Nevruz Kutlaması Şöleni** ***13.30 – Nauryz Celeration Show & Presenting Awards***	Nevruz Şenliği ve Kapanış Zeybekler- Mehteran Ekibi Davul Ritim Show- Müzik Artvin Yöresi -Azeri Show –Toplu Halay *Nauryz Festival and Closing* *Zeybekler - Janissary Band* *Drum Rhythm Show- Music* *Artvin Region -Azerbaijani Show –Group Dance*
	Tüm katılımcılara Nevruz Çantası Takdimi Akademisyenlere Ödül Plaketi takdimi *Nauryz Bag Presentation to all Participants* *Presentation of Award Plaques to Academicians*
20 Mart/ *20 March* **Başlama saati:13.00** ***Tour starts at 13.00***	Tüm katılımcılarla Rehberli Antalya Çevresi Gezi Programı *Guided Tour around Antalya with all participants*

Nauryz

5th International Conference on Scientific Research

DAVETLİ KONUŞMACI KATILIMCILAR/ INVITED GUESTS

(19 Mart/ 19 March)

Prof. Dr. İsa HEBİBBEYLİ
Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi Milletvekili

Doç. Dr. Aziz ALEKBERLİ
Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi Milletvekili

Prof. Dr. Hamlet İSAHANLI
Hazar Üniversitesi Mütevelli Heyeti Başkanı

Prof. Dr. Muhtar İMANOV
Kongre Onursal Başkanı (Azerbaycan)
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü Başkanı

Prof. Dr. *Ahmed VELİYEV*
Odlar Yurdu Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. İrade HÜSEYNOVA
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Başkan Yardımcısı

Prof. Dr. Ramazan GAFARLI
Düzenleme Kurulu Başkanı (Azerbaycan)
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Başkan Yardımcısı Folklor Enstitüsü, Dede Korkut Şubesi Müdürü

Prof. Dr. Mustafa TALAS
Düzenleme Kurulu Başkanı (Türkiye)
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Prof. Dr. Mahire HÜSEYNOVA
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi Rektör Yardımcısı

Prof. Dr. Ahmed KAZANKAYA
Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dekanı

Prof. Dr. Mustafa ÜNAL
Dr. Hülya BİNGÖL

Nauryz

5th International Conference on Scientific Research

Date: 18.03.2022
Turkey Time: 14.00-17.00 (with coffee-breaks)
Hall-1

MODERATOR
Prof. Dr. Mustafa ÜNAL

TIME	PAPER & SPEAKER INFORMATION
10 Minutes	***UKRAYNA-RUSYA ÇATIŞMASI VE TÜRK DIŞ POLİTİKASI*** **Prof. Dr. Mustafa TALAS** *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi*
10 Minutes	**THE ROLE OF RESEARCH IN THE ORGANIZATION OF THINKING-BASED LEARNING** **Assoc. Prof. Dr. Gulshan Fakhraddin gizi Novruzova** *Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)*
10 Minutes	**PERCEPTION AND IMPORTANCE OF SPORTS IN TURKS** **Assist. Prof. Dr. Hülya BİNGÖL** **Serhat POLAT**
10 Minutes	***DISTINCTIVE FEATURES OF SPEECH OF DONALD TRUMP, IN THE US PRESIDENTIAL ELECTIONS*** **Assoc. Prof. Dr. Kulubekova Azarabu Omorakunovha** *Osh State University (Kyrgyzstan)*
10 Minutes	**PHRASEOLOGICAL UNITS DEFINING INTELLECTUAL QUALITIES OF A PERSON IN ENGLISH AND KYRGYZ** **Dr. Anara Dzhumabaeva** *Osh State University (Kyrgyzstan)*
10 Minutes	***''KARABAKH IS AZERBAIJAN'' THE BASIS OF OUR POETRY AS AN IDEAS-AESTHETIC DIRECTION*** **Prof. Dr. Mərziyyə NƏCƏFOVA** *Azerbaijan National Academy of Sciences (Azerbaijan)*

10 Minutes

MUHARRAM ERGIN'S STAGE IN RESEARCH OF "THE BOOK OF DADA GORGUD"

Prof. Dr. Sevinj ALIYEVA
Director of the Monitoring Center under the State Language Commission of the Republic of Azerbaijan

10 Minutes

"CHRONICLE OF 44 DAYS: PATRIOTIC WAR" BIBLIOGRAPHY

Asmar SALALİ
Azerbaijan National Academy of Sciences (Azerbaijan)

10 Minutes

SHUSHA DECLARATION AND JOINT STEPS IN THE INFORMATION WAR

Jamila AKHUNDZADE
Baku State University (Azerbaijan)

10 Minutes

DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE THINKING ABILITIES THROUGH DIFFERENT EXTRA CURRICULAR ACTIVITIES

Kayyrbekova Ulbosyn Serikovna,
Orazaliyev Amangeldy,
Kasym Ainur

10 Minutes

FORMATIVE COMPETENCES IN STUDYING LITERATURE

SIDIKOVA GULZODA
Osh State Pedagogical University (Kyrgyzstan)

10 Minutes

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ДІНИ ЖАҒДАЙ ЖАЙЛЫ ДИСКУРСИВТІ ТАЛДАУ

Әбубәкірова Арайлым
Шимтемир Мейрамбек

10 Minutes

METHODOLOGY OF ORGANIZATION OF EXTRACURRICULAR STUDIES OF KYRGYZ LITERATURE AT SCHOOL

NARKEEVA AKYLAI
Osh State Pedagogical University (Kyrgyzstan)

10 Minutes

"THE EFFECT OF EXOGENOUS MELATONIN APLICATION ON SOLUBLE SUGAR AND WATER STATUS IN SENSITIVE AND TOLERANT RED AND WHITE BEET LEAVES"

Assist. Prof. Dr. Nesrin ÇOLAK
Prof. Dr. Faik Ahmet AYAZ
Karadeniz Technical University (Türkiye)

10 Minutes

SUCCESSES OF TURKISH DIPLOMACY IN THE CONTEXT OF GOVERNMENT FORM CHANGE

Zuriye GARAYEVA
The Academy Of Public Administration Under The President Of The Republic Of Azerbaijan (Azerbaijan)

10 Minutes

THE PHILOSOPHIC POEMS OF ALIKUL OSMONOV

Mayramkan KELDIBAI KYZY
Osh State Pedagogical University (Kyrgyzstan)

10 Minutes	***VOWEL SUBSTITUTION IN WESTERN AZERBAIJANI AND EASTERN ANATOLIAN DIALECTS*** **Əlvan CƏFƏROV** *Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)*
10 Minutes	**GENERAL PECULIARITIES OF BRAINSTORMING** Akkuzov Abdyzhalil Abutalipovich, Kayyrbekova Ulbosyn Serikovna, Akkuzova Ainur Abdyzhalilovna

CONTENT

CONGRESS ID	I
PROGRAM	II
PHOTO GALLERY	III
CONTENT	IV

Author	Title	No
Prof. Dr. Mustafa TALAS	UKRAYNA-RUSYA ÇATIŞMASI VE TÜRK DIŞ POLİTİKASI	1
Associate Professor Gulshan Fakhraddin gizi Novruzova	THE ROLE OF RESEARCH IN THE ORGANIZATION OF THINKING-BASED LEARNING	5
Dosent Gülşən Fəxrəddin qızı Novruzova	TƏFƏKKÜRƏ ƏSASLANAN TƏLIMIN TƏŞKILINDƏ TƏDQIQATIN ROLU	6
Dr. Öğr. Üyesi, Hülya BİNGÖL Serhat POLAT	TÜRKLERDE SPOR ALGISI VE ÖNEMİ	12
Kulubekova Azarabu Omorakunovna	DISTINCTIVE FEATURES OF SPEECH OF DONALD TRUMP, IN THE US PRESIDENTIAL ELECTIONS	19
Nəcəfova Mərziyyə	“QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR”-POEZİYAMIZIN ƏSAS İDEYA-ESTETİK İSTİQAMƏTİ KİMİ	25
Busra YAPRAK BAYRAK	PANCREATIC PATHOLOGY AND ENDOSCOPIC ULTRASOUND-GUIDED FINE NEEDLE ASPIRATION CYTOLOGY	34
Sevinj Aliyeva	MUHARRAM ERGIN’S STAGE IN RESEARCH OF “THE BOOK OF DADA GORGUD”	40
Əsmər SALALI	44 GÜNÜN SALNAMƏSİ: VƏTƏN MÜHARİBƏSİ” BİBLİOQRAFİYASI	41
Jamila AKHUNDZADE	SHUSHA DECLARATION AND JOINT STEPS IN THE INFORMATION WAR	44
Наркеева Акылай Анарбековна, улук окутуучу Сидиков Гулзода, окутуучу	МЕКТЕПТЕ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНАН КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ОКУУНУ УЮШТУРУУНУН МЕТОДИКАСЫ	46
Наркеева Акылай Анарбековна, улук окутуучу Нурмаматов Нурбек Нурмаматович	КЫРГЫЗ АДАБИЯТТЫ ОКУП ҮЙРӨНҮҮДӨ КАЛЫПТАНДЫРУУЧУ КОМПЕТЕНТҮҮЛҮКТӨР	53
Dr. Öğr. Üyesi Nesrin ÇOLAK Prof. Dr. Faik Ahmet AYAZ	THE EFFECT OF EXOGENOUS MELATONIN APLICATION ON SOLUBLE SUGAR AND WATER STATUS IN SALT SENSITIVE AND TOLERANT RED AND WHITE BEET LEAVES	59
Qarayeva Zuriye Ruslan	HÜKUMET SİSTEMİ DEĞİŞİKLİĞİ BAĞLAMINDA TÜRK DİPLOMASİSİNİN BAŞARILARI	72
Mayramkan KELDIBAI KYZY	THE PHILOSOPHIC POEMS OF ALIKUL OSMONOV	76

Əlvan CƏFƏROV	QƏRBİ AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLU DİALEKTLƏRİNDƏ SAİT ƏVƏZLƏNMƏLƏRİ	82
Anara Dzhumabaeva	PHRASEOLOGICAL UNITS DEFINING INTELLECTUAL QUALITIES OF A PERSON IN ENGLISH AND KYRGYZ	89
Prof. Sultan Samed Manafov, t.ü.f.d. Natavan Zafar Əliyeva	KƏSKİN BAĞIRSAQ KEÇMƏZLİYİNİN DİAQNOSTİKASINDA ULTRASƏS MÜAYİNƏSİNİN ROLU VƏ YERİ	95
Абдуллаева ахла	СОЗДАТЕЛИ БУРОЙ ГНИЛИ НА ДЕРЕВЬЯХ ИСПОЛЬЗОВАННЫХ В ЛЕСАХ И GHПАРКАХ ЦЕНТРАЛЬНЫХ ГОРОДАХ АЗЕРБАЙДЖАНА	99
Abdullayeva Shahla	CREATORS OF BROWN ROT ON TREES USED IN FORESTS AND PARKS OF THE CENTRAL CITIES OF AZERBAIJAN	100
Алигулиева Х.В., Абдуллаев Н.А. Сулейманов Р.	ЭЛЕКТРИЧЕСКИЕ И ГАЛЬВАНОМАГНИТНЫЕ ЭФФЕКТЫ В НОВЫХ МАГНИТНЫХ ТОПОЛОГИЧЕСКИХ ИЗОЛЯТОРАХ MnBi14Te22	101
Doç. Dr. Aykut ELİÇORA	PLEVRAL EFFÜZYONLARDA HEİMLİCH VALFİNİN ETKİNLİĞİ	104
Associate Professor Doctor Hüseyin Fatih SEZER	TO WHAT EXTENT DO THE CARBON MONOXİDE DİFFUSİON CAPACİTY RESULTS REFLECT THE STAİR CLİMBİNG TEST RESULTS İN PREOPERATİVE RESPİRATORY CAPACİTY EVALUATİON?	107
Sevinc Xasay qızı Cəlilova Gülşən Əli qızı Musayeva	ORTA ƏSRLƏRDƏ PRAKTIK VƏ NƏZƏRI ELMIN FORMALAŞMASINDA İBN SINA VƏ BƏHMƏNYAR IRSININ ROLU	110
Sevinc Xasay qızı Cəlilova Gülşən Əli qızı Musayeva	ÜMUMTƏHSIL MƏKTƏBLƏRINDƏ FIZIKA DƏRSLƏRININ KEYFIYYƏTININ ARTIRILMASINDA PROBLEMLI SITUASIYALAR VƏ PROBLEMLI IDRAKI MƏSƏLƏLƏR MÜHÜM VASITƏ KIMI.	115
Rodolfo Reda Alessio Zanza Maurilio D'Angelo Dario Di Nardo Luca Testarelli	RADIATION-FREE DIAGNOSTIC EXAMINATION IN DENTISTRY: A REVIEW	121
Prof. Hajar Huseynova	ANCIENT TURKIC TOPONYMS OF AZERBAIJAN	122
Rafig Novruzov	THE IMAGE OF MANSUR HALLAJ IN THE POETRY OF AHMED YASAWI AND IMADADDIN NASIMI	128
Məmmədova Şəlalə Adışirin qızı	THE IMPORTANCE OF POLYSEMY AND ITS TYPES IN THE TRANSFER OF MEANING	136
Arzu Hacıyeva	AMERIKA EDEBIYYATINDA ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK	141
Quliyeva (Ağayarova) Yasəmən Guliyeva (Agayarova) Jasmine	TRADITIONAL AND MODERN METHODS OF CALCULATION OF BODY VOLUME AND SURFACE IN MATHEMATICS TEACHING	143
Mehdizadə Gülşən Kamal qızı	TƏHSİLİN OPTİMALLAŞDIRILMASINDA YENİ TƏLİM METODLARININ ƏHƏMİYYƏTİ	148
Mehdizadeh Gulshan Kamal gizi	IMPORTANCE OF NEW TEACHING METHODS IN OPTIMIZING EDUCATION	150

Rəhimova Məsmə Rasim	XARICI DIL ÖYRƏNMƏK	155
Doktorant, Məmmədov Şamxal Quluyar oğlu Doctoral student, Mammadov Shamkhal Guluyar	THE NATURE OF ELECTRONIC TRADING SYSTEM AND THE FACTORS THAT NEED IT	159
Doç. Dr. Kamala Tahsin KERIMOVA	НОВРУЗ – ЛЮБИМЫЙ ПРАЗДНИК АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ	167
SƏFƏROVA AYGÜN KAMRAN QIZI	AKADEMİK KİTABXANALARDA İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ	168
SAFAROVA AYGUN KAMRAN GIZI	THE APPLICATION OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN ACADEMIC LIBRARIES	170
Calilova Zulfiyye	NAXÇIVAN ŞƏHƏRİNİN TARİXİ-MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ	172
Gülnar Vaqif qızı Məhərrəmzadə	POLYSEMY IN TERMINOLOGY	173
Namaz MANAFOV Maarifə MANAFOVA	QARABAĞ GENERAL- QUBERNATORU XOSROV BƏY SULTANOV ALMAN ALİMİN TƏDQİQATLARINDA	178
Nazile Abdullazade	THE LOOKİNG TO THE TEACHING OF AZERBAIJAN LITERATURE İN THE MANUALBOOKS FOR SECONDARY SCHOOL IN THE 1940-1950ss.	180
Fariz Aydın Nayir oğlu Harun Öztaş	YENİYETMƏ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA İRADI KEYFİYYƏTLƏRLƏ BAĞLI OLAN TƏLİM MATERIALLARININ TƏSİR İMKANLARININ EKSPERIMENTAL PSİXOLOJI TƏHLİLİ	185
SİMNAR ARİF oğlu ƏLİZADƏ	BİLGƏ XAQAN ABİDƏSİNDƏ HƏRƏKƏT BİLDİRƏN SÖZLƏR	191
Ghina Giartikasari Prof. Dr. Sri Indah Nikensari, SE., M.SE Herlitah, M.Ec, Dev	CAUSAL RELATIONSHIP BETWEEN RENEWABLE ENERGY CONSUMPTION, ECONOMIC WELFARE, AND FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN 6 ASEAN COUNTRIES	198
Ingrid Hariane Reis Borges Thailon Tiago de Sousa Carneiro Prof. Renata Melo e Silva de Oliveira	A STUDY OF TIME ALLOCATION BASED ON GOAL PROGRAMMING OR A MORE HUMANIZED FACULTY SERVICE DISTRIBUTION	214
Assoc. Prof. Dr. Pinar GOC RASGELE	THE INVESTIGATION OF ANTIMUTAGENIC EFFECT of Mentha piperita BY AMES TEST	215
Msc. Lianne PIMENTA Prof. Dr. Norma BELTRÃO Prof. Dr. Renata OLIVEIRA	IDENTIFICATION OF FAVOURABLE AREAS FOR CROPLAND EXPANSION IN BRAZILIAN AMAZONIAN REGION	223
AICHI Youness RHIHIL Abdallah SEBTI Saïd et EL GUENDOUZI Mohamed	GREEN MULTI-COMPONENT SYNTHESIS OF THERAPEUTIC SPIROPYRIMIDINE COMPOUND BY THE CATALYTIC ACTION OF FLUOROAPATITE DOPED BY THE COBALT	224
Esat AKKÖSE Musa AYDIN	INVESTIGATION OF ELECTRIC ENERGY GENERATION FROM HYDRAULIC POWER IN FLUİD PIPES AND SIMULATION BASED ON MATLAB SIMULINK	230

Prof. Dr. RAJA MOHAMMAD LATIF	**$\hat{R}^*$-MAPPINGS IN TOPOLOGICAL SPACES**	243
Asst. Prof. Dr. Raja Mohammad LATIF	**Q*g-COMPACTNESS IN TOPOLOGICAL SPACES**	245
Mahmudov Yusif Məhəmməd oğlu	NOVRUZ MƏRASİMLƏRİNDƏ ƏHALİNİN ƏTRAF MÜHİTƏ BAXIŞI	247
Tülin CENGİZ	HİTİTLER'DE BAHARIN VE BEREKETİN MİTOSU: TELİPİNU	257
кандидат исторических наук Казбекова Н.А. магистр педагогических наук Нурлигенова З.Н. магистр педагогических наук Жақыпқанова Л.Б.	ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ДОРЕВОЛЮЦИОННОМ КАЗАХСТАНЕ	260
Akkuzov Abdyzhalil Abutalipovich, Kayyrbekova Ulbosyn Serikovna, Akkuzova Ainur Abdyzhalilovna	GENERAL PECULIARITIES OF BRAINSTORMING	265
Kayyrbekova Ulbosyn Serikovna, Orazaliyev Amangeldy, Kasym Ainur	DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE THINKING ABILITIES THROUGH DIFFERENT EXTRA CURRICULAR ACTIVITIES	269
Әбубәкірова Арайлым Шимтемир Мейрамбек	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ДІНИ ЖАҒДАЙ ЖАЙЛЫ ДИСКУРСИВТІ ТАЛДАУ	272
Könül Həsənova	Nəsr mətnlərində abreviaturalar qənaətlə bağlı leksik vahidlər kimi	276-286

UKRAYNA-RUSYA ÇATIŞMASI VE TÜRK DIŞ POLİTİKASI

Prof. Dr. Mustafa TALAS
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi

Özet

Türk Dış Politikası, tarihsel tecrübelerin bir ürünüdür. Bu tarihsel tecrübenin temelinde uzun süren savaşlar bulunmaktadır. Türkler, Yirminci Yüzyılda pek çok yabancı güce karşı vatanlarını savunmak zorunda kalmıştı. Bu sebeple Türkiye Cumhuriyetinin dış politikası yurtta barış ve dünyada barış olarak tayin edildi. Bu politika Türkiye Cyumhuriyeti'nin bölgesinde dengeli ve istikrarlı anlayışı olarak ortaya konmuştur. Bu bölgede güçlü duruşu ifade ediyor.

Bugünlerde Ukrayna-Rusya savaşı var. Türk dış politikası aynı şekilde varlığını sürdürmektedir: Ne Ukraynadan ne de Rusya'dan vazgeçeriz. Çünkü ikisi de komşumuz ve yakın dostumuzdur.

Bu bildiride Türk Dış poklitikası bağlamında Ukrayna-Rusya savaşını ele aldık. Sonuçta Türk dış plitiasını realist anlayışa sahip olarak değerlendirdik.

Anahtar Sözcükler: Ukrayna, Rusya, Ukrayna-Rusya savaşı, Türk dış politikası

UKRAINIA-RUSSIA CONFLICT AND TURKISH FOREIGN POLICY

Abstract:

Turkish Foreign Policy is the product of historical experience. Prolonged wars are in the basis of these experience. Turks had had to defend their homeland against a lot of foreign powers in 20th century. For that reason Turkish foreign policy of Turkish Republic have framed as peace in moderland and peace in the world. This policy has been manifested balanced and stable mentality in the region of Turkish Republic. This states strong stance about region.

Nowadays there are Ukraina-Rusia war. Turkish foreign policy has continued in the same way: We give up neither Ukrainia nor Rusia. Because we are neighbor and close friend both of them.

In this study, we researched Ukrainia-Russia war in context Turkish foreign policy. We found Turkish foreign policy realist mind.

Key Words: Ukrainia, Russia, Ukrainia-Russia war, Turkish foreign policy

Giriş: Amaç, Kapsam, Sınırlılıklar, Materyal ve Metod

Ukrayna ile Rusya arasında olan savaşın dünya siyasetinde önemli etkilerinin olacağı açıktır. Bu durumun en fazla geçerli olduğu ülkelerin başında ise Türkiye gelmektedir. Çünkü, Türkiye hem her iki ülkeye denizden komşudur hem de her iki ülke ile güçlü ilişkileri olan ender ülkelerden biridir. Bu önemli gerçeklikten ötürü Türkiye'nin pozisyonu ve vaziyet alma durumu özgün olmak durumundadır. Kendine has anlayışlar ve yaklaşımlar içeren bu özgün yapı Türkiye'nin bir anlamda geleneksel dış politika yaklaşımının da bir yansıması olmaktadır.

Geleneksel Türk Dış Politikası Mustafa Kemal Atatürk'ün geliştirmiş olduğu "yurtta sulh, cihanda sulh felsefesi" ile ifade edilmektedir. Bu politikaya göre Türkiye Cumhuriyeti caydırıcı güç ile barışı temin ederken, bu gücü alt üst edecek yaklaşımlara karşı da devletin ve toplumun menfaatlerini gözetmek üzerine kurgulanmıştır.

Ukrayna ile Rusya arasında var olan savaşa ulaşmış çatışmanın karşısındaki pozisyon da Türk Dış Politikasının paralelinde anlayışlarla gerçekleştirilmektedir denilebilir.

Bu çalışmada Türk Dış Politkasının Ukrayna-Rusya Savaşı karşısındaki durumu analiz edilmiştir. Bu bağlamda, bu çalışmada sosyolojik teori yaklaşımı yöntem olarak benimsenmiştir. Bildirinin birinci bölümünde Ukrayna-Rusya Savaşı ele alınmışken, ikinci bölümde geleneksel Türk Dış Poltikası analiz edilmiştir. Üçüncü ve son bölümde de Türk Dış Politikası açısından Ukrayna ve Rusya Savaşı açıklanmıştır. Kütüphanelerdeki kitaplar ve web ortamındaki veri kaynakları materyal olarak bu çalışmada kullanılmıştır.

Bu aşamada Türk Dış Politkasının ele alındığı çalışmanın birinci bölümüne başlanabilir.

1. Türk Dış Politikasının Karakteristik Özellikleri:

Bir devletin dış politikası devletlerarası ilişkiler sistemindeki çıkarlarına göre teşekkül ettirilmektedir (Dinç, 2021:1-3). Bu çıkarların yanı sıra var olan ilkesel anlayışlar politikanın tayin edicisi olmaktadır.

Türk Milletinin dinamik idealine kavuşmasını öngörmekte olan Türk Millî politikasının önemli parçalarından birini de "Yurtta barış ve Dünyada barış politikası" oluşturmaktadır (Atatürkçülük, 3. Kitap, 1988:62). İfadesini bu şekilde bulan politika bir ilke niteliğindedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin sahip olduğu bu ilkenin kararlı bir şekilde uygulanması Türkiye'ye uluslararası alanda olumlu bir ortam sağlamaktadır. Bu sayede Türkiye'nin güvenilir ve istikrarlı bir devlet olarak daha kolay dostluklar kurduğu görülmektedir.

Yurtta barış Dünyada barış politikası; devlete içeride birlik ve bütünlüğü sağlamayı amaçlamanın yanında dışarıda devlete saygın ve sözüne güvenilir bir devlet olarak konum elde etmeyi amaçlayan bir politikadır(Gönlübol, 1992:9-10). Bir taraftan başka ülkelerin çıkarlarına saygı duymayı amaçlarken, diğer taraftan kendi millî menfaatlerini korumak için istikrarlı ve caydırıcı bir güce sahip olarak dünyada ülkeler ligindeki yerini sağlamlaştırmayı amaçlamaktadır. Buna karşılık bu dış poltika anlayışı, kendi meselelerini geri plana iterek her hal ve şartta tavizler vermeyi korunmak için bir yol olarak seçen bir politika değildir.

Bu dış politika yaklaşımı tamamen akıl, mantık ve sağduyunun ürünü olmakla beraber ülke çıkarlarını da gözeten bir yapıya sahiptir. Türkiye, eski dönemlerden beri, dünyada barışçı, gerçekçi, ittifaklar sistemine dayanan, anti emperyalist ve anti sömürgeci özellikler taşıyan bir dış politikayı benimsemiştir (Sezer 2000:62-64). Bunlara ilave olarak, dış politikada kuvvetli olmanın iç siyasetle ilgili olması ve millî sınırlar içerisinde millî egemenliğin temel olması konusunda şu görüşler de ifade edilmiştir: "Dış siyasette kuvvetli olabilmek için kuvvetli bir iç siyaset lâzımdır. Ancak bir siyaset, bir devlet ve bir millet siyaseti olmadıkça yaşayamaz. Takip olunması akla uygun olan siyaset milletin doğal kabiliyet ve ihtiyacına uygun olanıdır. Bizim için ne İslâm Birliği ve ne de Turanizm mantıkî bir siyasî prensip olamaz inancındayım... Artık Türkiye'nin devlet siyaseti millî sınırları içinde egemenliğine dayalı bağımsız yaşamaktır. Bugünkü millî hükümetimizin hareket kuralı budur." (Atatürkçülük, 1. Kitap, 1988:62).

Günümüz Türkiyesinde de geçmişte geliştirilip ilerletilen dış politika Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin dış politikada benimsediği yol olarak kayda geçmiştir(Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, T. C. Dışişleri Bakanlığı Web Sayfası). Aynı şekilde barışçı, dengeli, istikrarlı bir anlayışın ürünü olarak ifade edilen bu politika çatışmalarda taraf olmamayı ve taraflara komşuluk ilişkisi çerçevesinde barışçılığı öneren bir yapıyı ifade etmektedir.

Bu noktada çalışmanın üçüncü bölümüne geçilebilir.

2. Ukrayna-Rusya Savaşının Türk Dış Politikası Bağlamında Değerlendirilmesi:

Türkiye Cumhuriyeti Devleti olarak bizim tek bir gerçeğimiz var: Savaşan iki ülkeden sonra en fazla yıpranma yaşayacak ülke Türkiye'dir. Pozisyon alma durumumuz bu gerçeklerimize göre şekillenmelidir denilebilir. Buna göre ilişkiler sistemimizi kurarken, usta eller gibi nakışlar işleyen politik anlayışa sahip olmamız gerekecektir. Bu anlayışı başkalarından önce kendini düşünen ve önceleyen bir anlayış biçiminde tarif edebiliriz. Aslında, Türklerin bu corafyayı vatan edindiği zamanlardan beri, Türkler yaşadıkları bölgede ustalıkla dengeli politikayı uygulayabilen bir nakış

ustalığı geleneğine sahip olmuştur. Selçuklu, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti adlarıyla yürütülen devletlerin bu coğrafyadaki uluslararası oyunları oynayan, gören ve hisseden bir tarzı geliştirmiş olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Her konuda olduğu gibi bu konuda da geleneği olmayanın geleceği olmaz denilebilir. Türkiye, geleneklerine bağlı kalarak uygar dünyanın bir savaş arenasına dönmesinden medet umanlardan farklı bir dünya arenasının olabileceği tezini hep savunagelmiştir. Savunulan bu anlayış güçlünün değil, haklının yanında güçlü bir şekilde durabilecek bir dünya önerisi sunmaktadır. Bu durumu bir yere başka güçlerin askerinin gidişi ile Mehmetçiğin gidişi arasındaki farkla da herkese anlatmabilmek mümkündür. İnsanlara barış diye, demokrasi diye silahlı baskın yapmak yerine, insanları ezenlere silahla müdahale ve ezilen insanlara mamur bir yurt vaadi ile öne çıkan bir felsefenin tezahürünü her bölgeden örnekle anlatabilme şansı bulunmaktadır.

Ukrayna-Rusya arasındaki savaş konusunda da Türk Dış Politikası dengeli, tutarlı ve istikrarlı bir yolu benimsemiştir. Bu yol da Türkiye Cumhuriyetinin klasikleişmiş, geleneksel poltikasının bir yansıması olmuştur. Dünyadaki etkili güçlerin pek çoğu ya taraf tutarak tarafları olumsuz süreçlere itmiş ya da duyarsız ve ilgisiz yaklaşımlarıyla savaşa farklı yönden davetiye çıkaran bir yapıda olmuştur. Ancak Türkiye sorumluluk bilinciyle ve tam anlamıyla bir tarafsız tutumla her iki taraf için de bir güven unsuru olmak yolunu seçmiştir. Bu seçtiği yolda da etkili olmayı başarmıştır. Savaştan ziyade diplomasi ile çözüm odaklı yaklaşım sergileyen Türkiye, içinde bulunduğu her platformda kendi politikasını savundu ve ilgililerin dikkatini çekti. Belki de savaş başlamadanbu diplomasi yollarını zorlayan bir Türkiye portresi çizilmemiş olsaydı bu ölçüde tutarlı bulunamazdı. Öncesinden Ukrayna yerle yeksan edilmiş oluncaya kadar tutarlı bir biçimde barışçı yolu öne süren ve bu konuda yolları arayıp zorlayan ülke Türkiye olmuştur. Her iki tarafa aynı yerden bakan ve ezilmiş olana da insani pencereden bakabilen Türkiye olmuştur.

Sonuç:

Ukrayna ile Rusya arasında Dünyayı da önemli oranda etkileyen bir savaş çıktı. Özellikle Rusya'nın nükleer silah tehditleriyle bambaşka bir boyuta olan bu savaşın en çok etkileyeceği ülkelerden birinin de Türkiye olduğu su götürmez bir gerçektir. Belki de savaşan iki ülkeden sonra en çok etkilenen ülkenin Türkiye olacağını söylemek abartılı bir yaklaşım olmayacaktır.

Türkiye savaş başlamadan öncesinde de ve savaş başlayıp da içinden çıkılmaz olduğu seviyeye gelince de hep dengeli, istkrarlı, tutarlı ve tarafsız bir politika benimsedi. Bu politika Atatürk'ün "yurtta barış, dünyada barış politikası"nda ifadesini bulan realistik bir yaklaşımın bugüne uyarlanmış biçimidir. Bir bakıma Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu günden bugüne kadar her devirde bölgesinde barışı önemseyen ve savaştan uzak duran bir anlayışı kabul eden bir politika tarzının öncüsü olmuştur. Bu son olaylarda da bu anlayışını önceleyen bir yapıdaki dış politikayı benimsemiştir.

Taraflara savaşmak yerine diplomasiyi öneren ve teşvik eden anlayışların mimarı bir mekik diplomasisini Türkiye kendine özgü tecrübesiyle uygulamayı başarmıştır. Hem Ukrayna'ya insani yardımlarda en ön saflarda yer alan Türkiye hem de dengeli ve tutarlı politikası ile her iki tarafla konuşabilen ender ülkelerden olarak güven kaynağı olmuştur. Hem Rusya'nın hem de Ukrayna'nın güvenini kazanmış bir dış politikaya sahip olması aslında Türkiye'nin geleneksel dış politiasının dışa vurumu denilebilecektir.

Kaynakça:

Atatürkçülük, Birinci Kitap (1988). Genel Kurmay Başkanlığı Yay., İstanbul,.

Atatürkçülük, İkinci Kitap (1988). Genel Kurmay Başkanlığı Yay., İstanbul.

Atatürkçülük, Üçüncü Kitap (1988). Genel Kurmay Başkanlığı Yay., İstanbul.

Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, T. C. Dışişleri Bakanlığı Web Sayfası, https://www.mfa.gov.tr/ataturk-doneminde-turk-dis-politikasi.tr.mfa , Erişim Tarihi:24.03.2022.

Dinç, Sait (2021). “Atatürk Döneminde (1920- 1938) Türk Dış Politikasında Gelişmelere Genel Bir Bakış; İkili ve Çok uluslu İlişkiler”, http://turkoloji.cu.edu.tr/ATATURK/arastirmalar/sait_dinc_ataturk_donemi_turk_dis_politikasi.pdf , Erişim Tarihi:24.03.2022.

Gönlübol, Mehmet (1992). “Yurtta Barış, Cihanda Barış”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt:9, Sayı:25, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1170483 , Erişim Tarihi:24.03.2022, s.9-25.

Sezer, Ayten (2000). "Atatürk'ün Türkiye'nin Stratejik Konumu ile İlgili Görüşleri" Üçüncü Bine Girerken Türkiye, TDV Yay., Ankara.

THE ROLE OF RESEARCH IN THE ORGANIZATION OF THINKING-BASED LEARNING

Associate Professor Gulshan Fakhraddin gizi Novruzova

Head of the Department of Applied Research in the Scientific Research Center of ASPU, Associate Professor of the Department of Pedagogy of Primary Education

https://orcid.orq/0000-0002-1765-0996

Surveys were conducted to find out the issues of structuring the training process of the teaching staff of the faculties of History and Geography, as well as Philology of ASPU in line with the modern world requirements and the current state of awareness in this regard. In May 2021, 103 (87%) of 119 faculty members took part in the surveys conducted for the teaching staff of 6 departments of the Faculty of History and Geography.

A schedule of work experience was also identified in the surveys. The statistic shown in Table 7 is a percentage of training participation in terms of the application of learning technologies in education. The statistics is presented in ascending order based on the results of the study. There was a greater representation of teaching staff with more than 30 years of pedagogical experience.

It should be noted that participation in a large number of trainings can sometimes result in confusing difficulties rather than a direct solution to an identified problem, and in some cases does not result in the practical resolution of critical issues for learners (teachers). This indicates that what was learnt was not mastered, the desired effect was not realized, and the skill was not acquired as a result.

Therefore, practical trainings for teachers were deemed required considering their suggestions and needs, with the goal of improving skills in the development of direct thinking. Conducting pedagogical trainings for teaching staff is critical in terms of building professional skills in this field, with the goal of developing research-based teaching assignments to create content that is based on the evolution of thinking.

As a result, the application of research content to education highlights the following issues that are important for teachers to master in training:

- building motivation by implementing the principle of connection to life;

- gaining professional skills in the organization of training for the preparation of tasks that encourage research, thinking and creativity;

- the application of active learning methods in solving research problems;

- determining the forms of work in the organization of training;

- identifying and preparing resources for the organization of training;

- creating productive and business learning environment;

- implementing assessment and reflection in the organization of training.

Based on the foregoing, it was proposed to hold trainings to improve the skills of teachers in the education with new content, to form students as researchers. As a result, online and offline trainings were held on July 8, 2021, and September 20-27, 2021 respectively for 6 departments of the Faculties of History and Geography of ASPU, as well as on February 7-11, 2022 for 6 departments of the Faculty of Philology respectively.

Keywords: survey, research, thinking, skill, training, development, task, technology.

TƏFƏKKÜRƏ ƏSASLANAN TƏLIMIN TƏŞKILINDƏ TƏDQIQATIN ROLU

Dosent Gülşən Fəxrəddin qızı Novruzova

ADPU, ETM-in Tətbiqi tədqiqatlar bölməsinin müdiri,

İbtidai təhsilin pedaqogikaslı kafedrasının dosenti

ADPU-nun Tarix və cöğrafiya,eyni zamanda Filologiya fakültələrinin professor- müəllim heyətinin müasir dövrün tələblərinə əsasən təlim prosesinin təşkili məsələlərini və buna dair maariflənmənin mövcud vəziyyətini aşkar etmək üçün sorğular keçirilmişdir. 2021-ci ilin may ayında Tarix və cöğrafiya fakültəsinin 6 kafedrası üzrə professor- müəllim heyəti üçün keçirilən sorğularda fakültədə çalışan 119 nəfər professor-müəllim heyətindən 103 (87%) nəfəri iştirak etmişdir.

Aparılan sorğularda iş stajına dair cədvəl müəyyənləşdirilmişdir. Statistikaya dair cədvəl 1- də göstərilən nəticə təlim texnologiyalarının təhsilə tətbiqi baxımından təlimlərdə iştirakları faizlə göstəricisini təşkil edir.Araşdırmadan staja görə nəticəyə əsasən statistika artan ardıcıllıqla göstərilmişdir. 30 ildən artıq pedaqoji stajı olan professor-müəllim heyətinin iştirakı say etibarilə daha çox olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən çox sayda təlimlərdə iştirak belə müəyyənləşdirilmiş problemin birbaşa həllinə deyil, çaşqınlıq yaradan çətinliklərə gətirib çıxarır və öyrənənlər(müəllimlər) üçün bir sıra hallarda həlli vacib məsələlərin praktik tətbiqi ilə nəticələnmir. Bu da mənimsəmənin uğursuz olduğunu, arzuolunan səmərənin verilmədiyini və nəticədə bacarığın qazanılmadığını göstərir.

Buna görə də təklif və istəklərə, eyni zamanda ehtiyaclara əsasən müəllimlər üçün praktik , tətbiqə dair təlimlərin keçirilməsi zəruri hesab olunmuş və həmin təlimlərdə birbaşa təfəkkürün inkişafına yönəlmiş bacarıqların formalaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Təfəkkürün inkişafına əsaslanan məzmunun yaradılması üçün tədqiqata əsaslanan təlim tapşırıqlarının hazırlanması hədəf götürülməklə professor-müəllim heyətinin bu istiqamətdə peşə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi baxımından əhəmiyyətli olan pedaqojiyönümlü təlimlərin keçirilməsi vacib sayılır.

Beləliklə, məhz tədqiqat xarakterli məzmunun təhsilə tətbiqi kimi aktual vəzifə təlimdə müəllimlər üçün mənimsənilməsi vacib olan aşağıdakı məsələləri önə çıxarmışdır:

- həyatla əlaqəlilik prinsipi həyata keçirilməklə motivasiyanın qurulması;

- təlimin təşkilində tədqiqata, düşünmə və yaradıcılığa sövq edən tapşırıqların hazırlanması ilə bağlı peşə bacarıqlarının qazanılması;

- tədqiqat tapşırıqlarının həllində fəal təlim üsullarının tətbiqi;

- təlimin təşkilində iş formalarının müəyyənləşdirilməsi;

-təlimin təşkilində resursların müəyyənləşdirilməsi və hazırlanması;

-psixoloji cəhətdən münbit və işgüzar təlim mühitinin yaradılması;

- təlimin təşkilində qiymətləndirmə və refleksiyanın həyata keçirilməsi.

Qeyd edilənlər əsasında müəllimlərin yeni məzmunlu təhsil üzrə bacarıqlarının artırılmasına, tələbələrin tədqiqatçı kimi formalaşdırılmasına xidmət edən təlimlərin (treninqlərin) keçirilməsi təklifi verilmiş və 8 iyul 2021-ci il tarixində onlayn, 20-27 sentyabr, 2021 ci ildə əyani şəkildə nəzərdə tutulmuş ADPU-nun Tarix və cöğrafiya fakültəsinin 6 kafedrası üçün, eyni zamanda daha sonra 7-11 fevral 2022 –ci ildə əyani olaraq Filologiya fakültəsinin 6 kafedrası üçün həyata keçirilmişdir.

Açar sözlər: sorğu, tədqiqat, təfəkkür,bacarıq,təlim,inkişaf,tapşırıq,texnologiya.

TƏFƏKKÜRƏ ƏSASLANAN TƏLIMIN TƏŞKILINDƏ TƏDQIQATIN ROLU

Dosent Gülşən Fəxrəddin qızı Novruzova

ADPU, ETM-in Tətbiqi tədqiqatlar bölməsinin müdiri,

İbtidai təhsilin pedaqogikaslı kafedrasının dosenti

ADPU-nun Tarix və cöğrafiya,eyni zamanda Filologiya fakültələrinin professor- müəllim heyətinin müasir dövrün tələblərinə əsasən təlim prosesinin təşkili məsələlərini və buna dair maariflənmənin mövcud vəziyyətini aşkar etmək üçün sorğular keçirilmişdir. 2021-ci ilin may ayında Tarix və cöğrafiya fakültəsinin 6 kafedrası üzrə professor- müəllim heyəti üçün keçirilən sorğularda fakültədə çalışan 119 nəfər professor-müəllim heyətindən 103 (87%) nəfəri iştirak etmişdir.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Elmi-Tədqiqat Mərkəzi tərəfindən "Müasir təlim texnologiyalarının tətbiqinə əsaslanan yeni məzmunlu təhsil üzrə metodiki tədqiqatın aparılması, nəticələrə dair təkliflərin verilməsi və həyata keçrilməsi" mövzusunda pilot layihə ilə əlaqədar Tarix və Coğrafiya fakültəsinin Ümumi tarix və onun tədrisi texnologiyaları, Fəlsəfə və sosial elmlər, Ümumi pedaqogika, Azərbaycan tarixi, Azərbaycan coğrafiyası və coğrafiyanın tədrisi texnologiyası, Ümumi coğrafiya kafedralarında sorğular keçirilmişdir ***Anket sorğusuna əsasən nümunə olaraq*** "Ümumi pedaqogika" kafedrasında 22 nəfər müəllimindən 18-i sorğuda iştirak edərək anket sorğusunun 11 suallını aşağıdakı kimi cavablandırmışlar:

Müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı hansı təlimlərdə iştirak etmisiniz sualının cavabına bir çox müəllim "ADPU-nun müasir təlim texnologiyalarından istifadə imkanları üzrə" təlim və "Distant təhsil və elektron platformaları" adlı təlimlərdə iştirak etdiyini qeyd etmişlər. Onlardan 1 nəfəri innovativ təlim metodologiyası və müvafiq resursların hazırlanması və müasir tərbiyə metodlarına aid keçirilmiş təlimlərdə iştirak etdiyini qeyd etmiş və "Fəal təlimin Milli Kurikulumda tətbiqi" mövzusu ilə təlimçi olmuşdur. 1 nəfər Abu- Dabidə "Universitet təcrübə mübadiləsi" adlı təlimdə, 1 nəfərmüasir kurikulumlar və təlimin yeni strategiyaları adlı təlimdə, 1 nəfər ADPU-da və digər təşkilatlar tərəfindən kurikulumla bağlı, inklüziv təhsil ilə bağlı keçirilən təlimlərdə iştirak etdiyini qeyd edib. 1 nəfər suala "bəli" cavabını yazıb, 1 nəfər isə sualı cavablandırmamışdır.

Fəaliyyətinizdə müasir təlim metodlarından istifadə edirsinizmi sualına müəllimlərin bir çoxu interaktiv təlim texnologiyalarından və fəal təlim metodlarından istifadə etdiklərini, dərsin əvvəlində motivasiya qoyuluşu, dərsin interaktiv və inteqrativ keçirilməsi, slaydlar üzərində müzakirələr etdiklərini qeyd ediblər. Bunun əhəmiyyətini isə tələbələrin fəallığında, əməkdaşlığında, müzakirələrdə öz fikirlərini sərbəst ifadə etmələrində, axtarışa cəlb olunmasında, passiv tələbələrin sayının minimuma enməsində və biliklərin daha möhkəm mənimsənilməsində görürlər. Əlavə olaraq müəllimlərdən 1 nəfər seminar-diskusiya (disput), referativ-seminar metodlarından istifadə etdiyini və belə təlim metodlarından istifadə əqli qüvvələrin, intellektual qabiliyyətlərin, təfəkkür proseslərinin, dərketmə imkanlarının yüksəldilməsinin əhəmiyyətli olduğunu düşünür.

Yeni təlim texnologiyalarına dair hansı bilik və bacarıqları əldə etmək istərdiniz sualına bütün müəllim heyəti cavab olaraq distant təlim texnologiyaları ilə bağlı daha geniş məlumat almaq istədiklərini yazmışlar. Əlavə olaraq cavablarda 1 nəfər yeni təlim texnologiyalarına dairfəal təlimin (fəal dərsin) iş formaları, interaktiv təlim metodları və onların tətbiqi ilə bağlı bilik, bacarıq və vərdişlərini daha da genişləndirib, möhkəmləndirmək istədiyini, 1 nəfər Keys texnologiyasına yiyələnmək istədiyini, 1 nəfər problemli təlim texnologiyası, alqoritləşdirilmiş təlim texnologiyası haqqında əlavə bilik və bacarıqlara sahib olmaq istədiyini qeyd. 1 nəfər 2003-2009-cu illər ərzində yeni təlim texnologiyaları ilı bağlı Təhsil Nazirliyi, UNİSEF və Dünya Bankının xətti ilə keçirilən çoxsaylı təlimlərdə iştirak etmişdir.

Fəaliyyətinizdə hansı mövzuda araşdırmalar aparmısınızsualının cavabında müəllimlər müxtəlif istiqamətlərdə araşdırmalarını qeyd etmişlər. Ədəbiyyatımızda təlim-tərbiyə məsələləri; pedaqoji fikir; peşəyönümü;müəllim hazırlığı; pedaqoji ünsiyyət;ekoloji tərbiyə, pedaqogika,yeni pedaqoji

texnologiyalar; şagird nailiyətinin qiymətləndirilməsi yolları;orta əsrlərdə Azərbaycanda Türk-İslam mədəniyyəti; məktəb və təhsil; Ümummilli Lider Heydər Əliyevin irsində mənəvi tərbiyə məsələləri; təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyət təminatında monitorinq və qiymətləndirmənin rolu; ümumi və pedaqoji valeologiya və didaktogeniya. 1 nəfər isə sualı cavablandırmamışdır.

Öz tələbələrinizlə aldıqları təhsillə bağlı onların maraq və ehtiyaclarına dair sorğular keçirmisiniz sualına sorğuda iştirak edən bütün müəllimlər bəli cavab verərək müxtəlif yanaşmalarla cavablar eynilik təşkil etmişdir. Müəllimlik peşəsi; sosiallaşma problemləri; tələbələrin maraq və istəkərinin, cəmiyyətin tələbatı, dövlətin mənafeyinə uyğun olması vəpeşə istiqaməti kimi cavablar verilmişdir.

Təlim prosesini müasir tələblər əsasında qurmaq üçün İKT-dən istifadə bacarıqlarına sahibsinizmi sualına "bəli" cavabı vermişlər. Covid 19 infeksiyası ilə əlaqədar yaranmış müddətində distant təhsil dönəmində Zoom və Teams proqramlarından istifadə edə bilmişlər. Elektron poçt və internet şəbəkələrindən istifadə bacarıqları vardır.

Siz ali pedaqoji təhsildə tədris edən müəllimin peşəkar kompitensiyaları baxımından fərdi və ya qruplarla (onlayn və ya əyani) dəstək almağı düşünürsünüzmü sualın cavabında 1 nəfər "xeyr" cavabını verib, 4 nəfər sualı cavablandırmayıb, qalan 8 nəfər isə müxtəlif cavablarla bunun faydalı olduğunu qeyd edərək müsbət cavab vermişlər.

Sonuncu bənddə qoyulan suala **professor-müəllim heyətinin peşəkarlığını yüksəltmək üçün yeni nə təklif edərdiniz** sualına müəllimlərin cavabı demək olar ki, eynilik təşkil etdi. İKT-nin müasir dövrümüzdəki tətbiqi ilə bağlı treniqlərin təşkilini təklif edirlər. Əlavə **olaraq** təkliflər içində professor-müəllim heyətinin peşakarlığını yüksəltmək üçün müasir təlim texnologiyaları; müasir qiymətləndirmə üsulları; qabaqcıl pedaqoji təcrübədən istifadə etmək, təlim metodlarının ardıcıl, sistemli həyata keçirilməsini tətbiq etməklə bağlı müxtəlif təlim-treninqlərin keçirilməsini və xarici ölkələrdə təcrübə mübadiləsinin təşkil olunması kimi ideyalar irəli sürmüşlər:

Umumi Coğrafiya kafedrasında keçirilən anket-sorğuda 16 müəllimdən 10 nəfəri (63%) iştirak edərək 11 sualı müəllimlər aşağıdakı kimi cavablandırıb:

Müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı hansı təlimlərdə iştirak etmisiniz? sualına 3 müəllim (iştirakçıların 30 faizi) sonda sertifikat verilməklə ADPU-nun təşkil etdiyi təlimlərdə iştirak etdiyini, 5 müəllim (iştirakçıların 50 faizi) son ildə distant təhsillə bağlı Microsoft Teams platforması üzrə ADPU-nun təşkil edilən təlimlərdə iştirak etdiyini, 1 müəllim (iştirakçıların 10 faizi) kurrikulum təlimlərində, 1 müəllim (iştirakçıların 10 faizi) isə 2000-ci ildən bütün təlimlərdə iştirak etdiyini bildirib.

Fəaliyyətinizdə müasir təlim metodlarından istifadə edirsinizmi? Əgər edirsinizsə, bunun əhəmiyyətini nədə görürüsünüz? sualına 3 müəllimin cavabı (30%) istifadə və əhəmiyyət baxımından eyniyyət təşkil edib. Belə ki, cavablar bu fikirlərdən ibarət olmuşdur: "Bəli, müasir təlim metodlarından istifadə edirəm və tələbələrin daha çox biliklərə və bacarıqlara yiyələnməsinə kömək edir." 5 müəllim (iştirakçıların 50%-i) birmənalı şəkildə yeni təlim metodlarından, digər 2 müəllim isə (20%) bacardığı qədər istifadə etməyə çalışdığını bildirib. Bununla belə, 7 müəllimin (70%) təlim metodlarının əhəmiyyəti ilə bağlı cavabları müxtəlif olub. Belə ki, onlar müasir təlim metodlarının əlçatanlıqda, çeviklikdə, müstəqillikdə; tələbələrdə təhsilə böyük maraq oyatmasında; tələbələrin daha çox biliklərə yiyələnməsinə kömək etməsində; inkişafda, tələbələrin məntiqi, tənqidi, yaradici təfəkkürün inkişaf etdirilməsində, İKT ilə iş vərdişlərinin formalaşdırılmasında; kominikasiya vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində; özünüyoxlama, refleksiya vərdişlərinin təkmilləşdirilməsində xüsusi əhəmiyyətini vurğulayıb.

Yeni təlim texnologiyalarına dair hansı bilik və bacarıqları əldə etmək istərdiniz? sualına müəllimlərin 5-i (50%) "Yeni təlim texnologiyalarından istifadə bacarıqlarına sahibəm, bilmədiklərimi öyrənmək istərdim.", 3-ü (30%) "Yeni proqramlar üzrə təkmilləşmək", 1-i (10%) "Tələbələrlə ekoloji və çöl təcrübələri aparmaq üçün Teams proqramında ekoloji laboratoriya olmasını istərdim, İKT-dən istifadə bacarıqlarına yiyələnmək istərdim", 1-i (10%) "Mən xarici ölkələrin təcrübəsini öyrənmək istəyərdim." cavablarını verib.

Fəaliyyətinizdə hansı mövzuda araşdırmalar aparmısınız? sualına 3 müəllim (30%) "Öz ixtisas və tədris etdiyim mövzularda araşdırmalar edirəm" cavabını verib, 1 müəllim (10%) ixtisasını vurğulamayıb, sadəcə "Tədris etdiyim mövzularda araşdırmalar edirəm" cavabını verib. 2 müəllim (20%) əsasən ekoloji mözularda araşdırma apardığını qeyd edib. Diğər 4 müəllim iştirakçıların 40%-nin cavabı fərdi-individual olub. Onlar su ehtiyatları və onların keyfiyyəti, biomüxtəliflik və onun qorunması; landşaft transformasiyasi və ekoloji qiymətləndirilməsi; CİS –lə bağlı bütün yenilikləri, təbiəti mühafizə ərazilərinin xəritələşdirilməsi istiqamətində; yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar araşdırmalar apardıqlarını qeyd ediblər.

Öz tələbələrinizlə aldıqları təhsillə bağlı onların maraq və ehtiyaclarına dair sorğular keçirmisiniz? sualına 5 müəllim (50%) "Sorğu etmişəm" cavabını verib. 2 müəllim (20%) "Bəli, çalışıram mühazirələri tələbələrin maraq və ehtiyacları nəzərə alınmaqla tədris edim" cavabını verib. 1 müəllim (10%) "Sorğuya ayrıca vaxt ayırmamışam. Dərs vaxtında söhbətlər aparmışam", 1 müəllim (10%) "Bəli şifahi və yazılı formada sorğular keçirmişəm", 1 müəllim isə (10%) sadəcə, "Bəli." cavabı ilə kifayətlənib.

Təlim prosesini müasir tələblər əsasında qurmaq üçün İKT-dən istifadə bacarıqlarına sahibsinizmi? sualına 2 müəllim (20%) "Orta səviyyədə bilirəm və öyrənməyə çalışıram.", 3 müəllim (30%) "Bəli, getdikcə də təkmilləşirik" cavablarını verib. 4 müəllim (40%) sadəcə, "Bəli" cavabı ilə kifayətlənib.

1 müəllim (anket üzrə 3-cü repsodent – 10%) "Tam bacarığım yoxdur məlumatım var" cavabını verib. (P.S.:Burepsodent 9-cu sualla eyniyyətə yaxın 5-ci sualda "Bacardığım qədər istifadə edirəm" cavabını vermışdir)

Siz ali pedaqoji təhsildə tədris edən müəllimin peşəkar kompetensiyaları baxımından fərdi və ya qruplarla (onlayn və ya əyani) dəstək almağı düşünürsünüzmü? sualına 5 müəllim – repsodentlərin 50%-i "Bəli, çox yaxşı olardı" cavabını verib. 2 müəllim (20%) "Məncə hibrid və qarışıq üsulun tətbiqi ilə daha müsbət nəticə əldə etmək olar" cavabını, digər 3 müəllim (30%) isə "Bu barədə düşünməmişəm, amma hesab edirəm ki, yaxşı fikirdir", "Yaxşı olar", "Bəli" cavablarını verib.

Professor-müəllim heyətinin peşəkarlığını yüksəltmək üçün yeni nə təklif edərdiniz? sualına isə 5 müəllim – repsodentlərin 50%-i "Müasir təhsil tələbinin standartlarına cavab verən yeni təlimlərin keçirilməsi və müəllimlərin təlimlərə cəlb olunması" cavabını verib. 2 müəllim (20%) "Universitet çalışır ki, professor-müəllim heyətinin peşəkarlığı yüksəlsin. Bu yalnız universitetdən asılı deyil, daha çox müəllimlərin öz üzərlərində çalışmalarından asılıdır" cavabını, qalan 3 müəllim (30%) isə "Təklifim odur ki, distant təhsillə bağlı yeni yeni biliklər əldə edək, Mikrosoft Teams və virtual ekoloji laboratoriyalar əlavə olunsun və yeni biliklərlə bağlı, İKT dən istifadə ilə bağlı vaxtaşırı təlimlər keçirilsin", "Elmi seminarlar", "Professor müəllim heyətini xarici ölkələrdəki universitetlərə ezam olunmasını oradakı təlim proseslərini praktik olaraq izlənilməsi, təlim mübadiləsinin aparılması" cavabını vermişıər.

Aparılan sorğularda ,eyni zamanda iş stajına dair cədvəl müəyyənləşdirilmişdir. Statistikaya dair cədvəl 1- də göstərilən nəticə təlim texnologiyalarının təhsilə tətbiqi baxımından təlimlərdə iştirakları faizlə göstəricisini təşkil edir.Araşdırmadan staja görə nəticəyə əsasən statistika artan ardıcıllıqla göstərilmişdir. 30 ildən artıq pedaqoji stajı olan professor-müəllim heyətinin iştirakı say etibarilə daha çox olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən çox sayda təlimlərdə iştirak belə müəyyənləşdirilmiş problemin birbaşa həllinə deyil, çaşqınlıq yaradan çətinliklərə gətirib çıxarır və öyrənənlər(müəllimlər) üçün bir sıra hallarda həlli vacıb məsələlərin praktik tətbiqi ilə nəticələnmir. Bu da mənimsəmənin uğursuz olduğunu, arzuolunan səmərənin verilmədiyini və nəticədə bacarığın qazanılmadığını göstərir.

Buna görə də təklif və istəklərə, eyni zamanda ehtiyaclara əsasən müəllimlər üçün praktik , tətbiqə dair təlimlərin keçirilməsi zəruri hesab olunmuş və həmin təlimlərdə birbaşa təfəkkürün inkişafına yönəlmiş bacarıqların formalaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Təfəkkürün inkişafına əsaslanan məzmunun yaradılması üçün tədqiqata əsaslanan təlim tapşırıqlarının hazırlanması hədəf götürülməklə

professor-müəllim heyətinin bu istiqamətdə peşə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi baxımından əhəmiyyətli olan pedaqojiyönümlü təlimlərin keçirilməsi vacib sayılır.

Beləliklə, məhz tədqiqat xarakterli məzmunun təhsilə tətbiqi kimi aktual vəzifə təlimdə müəllimlər üçün mənimsənilməsi vacib olan aşağıdakı məsələləri önə çıxarmışdır:

- həyatla əlaqəlilik prinsipi həyata keçirilməklə motivasiyanın qurulması;

- təlimin təşkilində tədqiqata, düşünmə və yaradıcılığa sövq edən tapşırıqların hazırlanması ilə bağlı peşə bacarıqlarının qazanılması;

- tədqiqat tapşırıqlarının həllində fəal təlim üsullarının tətbiqi;

- təlimin təşkilində iş formalarının müəyyənləşdirilməsi;

-təlimin təşkilində resursların müəyyənləşdirilməsi və hazırlanması;

-psixoloji cəhətdən münbit və işgüzar təlim mühitinin yaradılması;

- təlimin təşkilində qiymətləndirmə və refleksiyanın həyata keçirilməsi.

Qeyd edilənlər əsasında müəllimlərin yeni məzmunlu təhsil üzrə bacarıqlarının artırılmasına, tələbələrin tədqiqatçı kimi formalaşdırılmasına xidmət edən təlimlərin (treninqlərin) keçirilməsi təklifi verilmiş və 8 iyul 2021-ci il tarixində onlayn, 20-27 sentyabr, 2021 ci ildə əyani şəkildə nəzərdə tutulmuş ADPU-nun Tarix və cöğrafiya fakültəsinin 6 kafedrası üçün, eyni zamanda daha sonra 7-11 fevral 2022 –ci ildə əyani olaraq Filologiya fakültəsinin 6 kafedrası üçün həyata keçirilmişdir.

Cədvəl 1

№	**Anket sorğu**	**Pedaqoji stajı**			
		1-10il	157%	**20-30**	**30+**
1.	Müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı hansı təlimlərdə iştirak etmisiniz?	13	20	29	26
2.	Fəaliyyətinizdə müasir təlim metodlarından istifadə edirsinizmi? Əgər edirsinizsə, bunun əhəmiyyətini nədə görürsünüz?	12	25	20	47
3.	Yeni təlim texnologiyalarına dair hansı bilik və bacarıqları əldə etmək istərdiniz?	10	30	25	26
4.	Fəaliyyətinizdə hansı mövzuda araşdırmalar aparmısınız?	13	20	34	34
5.	Öz tələbələrinizlə aldıqları təhsillə bağlı onların maraq və ehtiyaclarına dair sorğular keçirmisiniz?	11	20	25	32
6.	Təlim prosesini müasir tələblər əsasında qurmaq üçün İKT-dən istifadə bacarıqlarına sahibsinizmi?	9	24	30	31

7.	Siz ali pedaqoji təhsildə tədris edən müəllimin peşəkar kompitensiyaları baxımından fərdi və ya qruplarla (onlayn və ya əyani) dəstək almağı düşünürsünüz?	7	21	19	22
8.	Professor-müəllim heyətinin peşə-karlığını yüksəltmək üçün yeni nə təklif edərdiniz?	8	20	27	28

Daha sonra bir fakültə deyil, bütün fakültələrə dair prosesin davam etdirilməsi nəzərdə tutulur.

Ədəbiyyat siyahısı.

1. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Kurikulum, 2013, № 4, s. 107-113.

2. "Azərbaycan Respublikasında Ümumtəhsil Sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası". Azərbaycan Respublikasının NK-nın 13 yanvar 2009-cu ildə təsdiq edilmiş qərarı.Bakı,2009,20 s.

3. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum). Kurikulum, № 1, s. 131-150.

4. Mərdanov M.,MehrabovA., Qardaşov T.,Təlim-tərbiyə prosesinin və nəticələrinin qiymətləndirilməsi islahatın mühüm amili kimi. Azərbaycan məktəbi. Bakı, №1, 2002, 7-31 s.

5. Mərdanov M. Azərbaycan təhsilinin yeni inkişaf mərhələləri. Bakı: Çaşıoğlu, 2009, 526 s.

6. Bəylərov E. Məktəbdaxili qiymətləndirmə: Problemlər və vəzifələr. Kurikulum, 2014, № 2, s. 47-58.

TÜRKLERDE SPOR ALGISI VE ÖNEMİ

Dr. Öğr. Üyesi, Hülya BİNGÖL[1]

[1]İnönü Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Beden Eğitimi ve Spor Anabilim Dalı, Malatya, Türkiye

[1]ORCID:0000-0002-6686-2821

Serhat POLAT[2]

[2]İnönü Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Beden Eğitimi ve Spor Anabilim Dalı, Malatya, Türkiye

[2]ORCID: 0000-0002-8185-5347

Özet

İnsanlık tarihinin en kadim milletlerinden biri olan Türkler hemen devirde devletler kurmuş ve yeryüzünde at koşturmadık neredeyse hiçbir coğrafya bırakmamıştır. Doğal olarak bunlar, Türk milletinin sahip olduğu üstün örgütlenme yeteneği ve inanılmaz derecede hızlı hareket edebilme kabiliyetlerinin birer sonuçlarındandır. Tarihin hiçbir evresi Türkler kadar dinamik bir ikinci milleti kaydetmemiştir. Gerek yaşamış olduğu zorlu coğrafi ve iklimsel koşullar ve gerekse konar-göçer yaşam tarzı Türk milletinin her daim canlı ve enerjik kalmasını gerekli kılmıştır. Hal böyle olunca bedensel olarak sürekli zinde ve güçlü olma zorunluluğu doğmuştur. Türkler için, hareketliliklerini taze tutacak aktiviteler bir oyun ve eğlence olmanın ötesinde, yaşamsallıklarında oldukça büyük önem taşıyan bir gereklilik konumundaydı. Bu bedensel aktiviteler, Türkleri ister istemez karşılaştıkları diğer milletlere kıyasla daha çevik ve daha güçlü bir duruma yükseltmiş ve gittiği her coğrafyada devletler kuran, yönetici bir unsur olmalarını sağlamıştır.

Bu çalışmada nitel ve literatür araştırma yöntemi uygulanmış olup, sporun Türk milletinin gündelik yaşamında nasıl bir anlam ifade ettiği ve hangi spor dallarının öne çıktığı tarihsel süreç içerisinde ele alınıp incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Spor, Türk Sporu, Spor Algısı

PERCEPTİON AND IMPORTANCE OF SPORTS İN TURKS

Abstract

The Turks, one of the most ancient nations in the history of humanity, have established states in every era and have left almost no geography on earth where they didn't run their horses on it. Naturally, these are the results of the superior organizational ability of the Turkish nation and their incredible ability to move fast. No stage in history has recorded a second nation as dynamic as the Turks. Both the difficult geographical and climatic conditions and the nomadic life style made it necessary for the Turkish nation to remain lively and energetic at all times. As such, the necessity of being physically fit and strong has arisen. For the Turks, the activities that would keep their mobility fresh were not only a game and entertainment, but also a necessity of great importance in their vitality. These physical activities inevitably raised the Turks to a more agile and stronger position compared to other nations they encountered, and enabled them to become an administrative element that established states in every geography they went to.

In this study, qualitative and literature research method has been applied, and it will be tried to examine how sports means in the daily life of the Turkish nation and which sports branches stand out in the historical process.

Keywords: Sport, Turkish Sport, Sport Perception

GİRİŞ

Değişik coğrafyalarda yüksek medeniyetler kuran kadim Türk milleti, birçok farklı alanda ve sanat dallarında derin izler bırakmış ve insanlık tarihinin ortak hazinesine birbirinden değerli katkılar sunmuştur. Bu dallar arasında özellikle spor ve sportif faaliyetler oldukça önem arz eden bir konudur ve ne yazık ki bilimsel ve akademik anlamda layık olduğu araştırmacı ilgiyi görebilmiş değildir. Hemen hemen her alanda olduğu gibi tarih alanında da yaklaşık 200 yıldır dünyada hâkim olan ve her şeyin kökenini Batı'da arayan yanlı anlayış, diğer milletlerde olduğu gibi Türklerde de kendi tarihsel miraslarına yabancılaşmaya ve hatta unutmalarına neden olmuştur.

Türk milletinin gündelik yaşamında geniş yer tutan ve toplumsal yaşamının her alanına sirayet eden spor kültürü sayesinde, sağlıklı ve enerjik bireylerden oluşmuş dinamik bir toplum yapısı oluşmuştur. Bu sporlar vesilesiyle toplum her an hareket etmeye ve savaşmaya hazır, tepeden tırnağa bir "Ordu Millet"e dönüşmüştür. Elbette bu spor dalları arasında bazıları diğerlerine nazaran daha fazla ön plana çıkmıştır.

Bu çalışmanın amacı tarihsel süreç içerisinde özellikle binicilik, okçuluk, güreş, ağırlık kaldırma, kılıç sanatı, gökbörü, tepük (futbol), çöğen (polo), cirit gibi Türklerin savaşçılık kimliklerinin oluşumunda önemli yer tutan spor dallarını incelemek ve Türk spor tarihine katkıda bulunmaktır.

Öne Çıkan Spor Dalları ve Önemi

Binicilik

Bilimsel bulgular atın ilk defa Türkistan coğrafyasında evcilleştirildiğine dair sağlam ve güvenilir kanıtlar sunmaktadır (Kafesoğlu, 1984: 208). Atın evcilleştirilmesi insanlık tarihi açısından müthiş bir atılım olmuş ve daha hızlı hareket edebilme kabiliyeti Türkleri bir anda diğer milletlere kıyasla çok üstün bir konuma yükseltmiştir. Türkler sadece atı evcilleştirmekle kalmamış ayrıca kement, yular, üzengi gibi at üzerinde hâkimiyet kurmalarını sağlayacak aletleri de icat ederek binicilik sporuna eşsiz hizmetlerde bulunmuşlardır. Türkler için bir hayvan olmaktan öte anlamlar taşıyan at, üzerine anlamlar yüklenen, adlar verilen bir aile üyesi olarak algılanmış, Türk ve atı birbirinden ayrılamaz bir unsur haline gelmiştir. Hal böyle olunca, Türkler "at üzerinde doğup, at üzerinde ölen" bir şöhret edinmiş "atları üzerinde alışveriş yapan, yiyip-içen ve hatta uyuyan" diye tarif edilmişlerdir (Gumilev, 2003: 104-105). Günlük yaşamın çoğunun üzerinde geçirildiği at, doğal olarak üzerinde uzmanlaşılması gereken bir alana dönüşmüş ve " At üzerinde Türk'e ölüm yoktur" veya "At Türk'ün kanadıdır" gibi söylemler oluşmuştur (Çınar, 1993: 1) . Bu süreç içerisinde Türkler, atı dörtnala şimşek gibi giderken iki elini birden bırakıp geriye doğru dönerek tam isabet ok atabilecek kadar kusursuz süvarilere dönüşmüştür (Durmuş, 2016: 61- 62). Ayrıca, Türkler arasında "beyge" adı verilen hem erkeklerin hem de kadınların katıldıkları at yarışları oldukça popüler ve yaygındı (Kunter, 1938; 50).

Okçuluk

Türkler için sadece bir savunma aracı olmaktan ziyade, avcı bir toplum olması dolayısıyla bir geçim aleti olarak ta algılanan ok ve yay oldukça önemli bir yere sahipti. Öyle ki, özel malzemeler ve teknikler kullanılarak yapılan son derece etkili bir silah olan ok ve yay, Türklerin üzerinde uzmanlaştığı ve diğer milletlere üstünlük sağladığı bir diğer etkili unsur olarak göze çarpmaktaydı.

Türklerin okçuluk alanındaki üstün maharetleri Çin, Arap, Fars, Bizans ve Slav milletlerinin kaynaklarında defalarca ifade edilmiş ve bu alandaki üstünlüklerine dikkat çekilmiştir. Özellikle Çin kaynakları kuzeydeki Türk süvarilerinin yetenekleri hakkında birçok yazılı veri bırakmıştır (Tsai, 2007: 21). Türkler okçuluk alanında sadece çok mahir olmakla yetinmemiş, gerek ok uçlarını çeşitli metallerden yapmak ve gerekse çeşitli yay yapım teknikleri aracılığıyla uzun menzilli yaylar icat ederek bu alanda da devrim niteliğinde ki yeniliklere imza atmışlardır. Örneğin; Divan-ı Lügat'it Türk, Dede Korkut ve Orhun anıtları gibi Türk'ün ölümsüz eserlerinde ok ve okçuluğa dair birçok atıfta bulunulmuştur. Ayrıca, düşmanın psikolojisini bozan ve diğer Türk okçuları için hedef belirlemekte

kullanılan "ıslık çalan ok"un bizzat Mete Han tarafından bulunduğu kabul edilmektedir (Findley, Carter V.. 2006. s. 37).

Okçuluk Osmanlı Türklerinde de çok önemsenmiş, hatta III. Selim, IV. Murat ve Sultan II. Mahmud gibi padişahlar bu alandaki üstün yetenekleri ve uzağa ok atmalarıyla ünlenmişlerdir (Acar, 2013: 127-187).

Güreş

Güreşçi veya Güreşmen (Pehlivan) olarak adlandırılan kişiler Türk toplumsal yaşamında oldukça önemli bir yer edinmişlerdir. Güreş, Türk toplumunda 5-6 yaşlarındayken başlanıp ve 14-15 yaşlarında ustalaşılan, Türk toplumunda oldukça önemsenen özel bir spor dalıydı. Türk milletinin en önemli destanlarından biri olan Manas Destanı'nda Koşay Han'dan gelmiş geçmiş en büyük güreşçi olarak, Hanname adlı eserde ise Uluğ Arslan Han'dan güreşçilerin atası olarak bahsedilmektedir (https://tr.wikipedia.org/wiki/G%C3%BCre%C5%9F).

Çok erken yaşlarda hem kız hem de erkek çocuklarına yaptırılan güreş sporu sayesinde hem dirençli ve mücadeleci bireyler yetiştirmek, hem de silahsız yakın dövüş anlarında etkili bir savunma aracı oluşturmak istendiğinden, güreş tüm Türk topluluklarında çok önemsenmiş ve yağlı, karakucak, pantolon güreşleri gibi çeşitli versiyonları üretilmiştir. Türkler, kendileri için hiç bir zaman eskimeyen ve her zaman ayrı bir yere sahip olan güreşi "Ata Sporu" olarak kabul etmiş ve bu alanda Kel Aliço, Koca Yusuf, Adalı Halil, Kurtdereli Mehmet, Filiz Nurullah, Hergeleci İbrahim, Çolak Mümin Molla, Er Sultan, Filibeli Kara Ahmet, Hançoğlu İbrahim, İpçi Hüseyin, Kara Ahmet, Katrancı Mehmet, Kavasoğlu İbrahim, Kazıkçı Kara Bekir, Nakkaşlı Eyüp, Şamdancıbaşı Kara İbo, Yaşar Doğu ve daha nice efsane isimler yetiştirmişlerdir (https://www.sporx.com/660-yillik-kirkpinar-in-efsane-isimleri-gurese-gonul-veren-her-koc-yigide-ornek-oluyor-SXHBQ932925SXQ#:~:text=Naml%C4%B1%20bu%20pehlivanlar%C4%B1n%20d%C4%B1%C5%9F%C4%B1nda%20iri,hala%20g%C3%BCre%C5%9F%20taktikleri%20ve%20ki%C5%9Filikleriyle).

Ağırlık Kaldırma

Türklerde bir yiğitlik ve güç göstergesi olarak kabul edilen ağırlık kaldırma hemen hemen her devirde pratik edilmiş ve bu alanda yarışmalar düzenlenmiştir. Askeri kışlalarda ve halk arasında düzenlenen güç gösterisine dayalı bu müsabakalarda, kimi zaman ağır metaller ve gürzler (askeri kışlalarda) ve kimi zamanda çok ağır taş veya kaya parçaları (halk arasında) kullanılmıştır. Hatta köy yerlerinde en ağır taşları kaldırmak veya yerinden oynatmak esasına bağlı düzenlenen yarışmalarda, bunu başaranlar köyün veya civarın "yiğidi" olarak kabul edilmiş ve o taşın üzerine o yiğidin anısına bir kitabe yazılmıştır. Her ne kadar bu yarışmalar belirli kurallar çerçevesinde yapılmış olsa da, genel olarak ilkel bir biçimde uygulanmışlardır.

Osmanlı döneminde oldukça önemsenen ve padişahlar tarafından da yapılan bu spor, belli bir dönem içine girmiş olduğu duraksama sürecinden yakın bir tarihte çıkmış ve bu alanda Naim Süleymanoğlu ve Halil Mutlu gibi evrensel değerler yetiştirmiştir.

Kılıç Sanatı

Ordu-Millet anlayışını tüm bireylerine sindiren bir millette, kılıç sanatı en az at ve ok kadar önemli olmak zorundaydı. Fakat Türkler için kılıç bir silah olmanın çok ötesinde, manevi anlamlar taşımaktaydı. Zira demir ve demiri eriten ateşin kutsiyeti her zaman için Türklerde saygı duyulan bir husus olmakla birlikte, bu iki hususun önemine Ergenekon Destanı'nda da değinilmiştir. Dolayısıyla, kılıç sadece bir silah değil aynı zamanda üzerine yeminler edilen ve namus olarak addedilen bir kutsallığa bürünmüştür. Hal böyle olunca kılıç sanatı Türkler arasında yaşamsal bir zorunluluk kategorisine çıkmış ve çok iyi kılıç kullanma zorunluluğu kültürel bir olguya dönüşmüştür (http://www.unutulmussanatlar.com/2015/09/klc-yapm-

sanat.html#:~:text=K%C4%B1l%C4%B1%C3%A7%20T%C3%BCrklerde%20kutsal%20kabul%20edilmi%C5%9Ftir,demiri%20bulan%20T%C3%BCrkler%20taraf%C4%B1ndan%20ger%C3%A7ekle%C5%9Ftirilmi%C5%9Ftir).

Tıpkı binicilik, okçuluk ve güreş gibi kılıç sanatı da yalnızca bir savaş idmanı olmaktan ziyade, bedeni olması muhtemel bir savaşa karşı her an dinç ve hazır tutmak için (at, ok, mızrak vb.) bağımsız bir spor dalına dönüşmüştür. Bu spor kültürümüzde kılıç-kalkan olarak halen devam etmektedir (Çolak, 2018).

Gökbörü

Aslında, Göktanrı inancında bir tür ibadet ritüeli olmasına rağmen zamanla spora dönüşen bu oyun, hemen hemen Türklerin yaşadığı bütün coğrafyalarda oynanmış ve halen varlığını özellikle bugünkü Özbekistan, Kırgızistan ve Afganistan'da devam ettirmektedir. Binicilik yetenekleri, fiziksel güç ve mücadelecilik gibi unsurları barındıran bu oyun, hem bireysel hem de gruplar arası oynanabilmektedir. Oyun, içi doldurulmuş bir oğlak derisinin oyun alanın ortasına konulması ve atlıların "av" veya "şikar" adı verilen oğlak derisini kapmak için son sürat at koşturmaları ile başlar. Avı yerden alan oyuncu, kendisini engellemek ve avı kendisinden almak isteyen oyunculardan avı koruyarak belirlenen oyun alanı etrafında bir tur atarsa kendisi veya takımı bir puan kazanmış olur.

Bu oyunda atın ne kadar hızlı olduğu veya olmadığı çok önemli değildir, zira oyunun kaderini belirleyen asıl unsur oyuncunun bedensel olarak ne kadar güçlü olduğu ve sahip olduğu esneklik becerileridir. Atlı savaş sanatının ve süvarilik becerilerinin geliştirilmesi için mükemmel bir pratik olan bu oyun Türkler arasında her zaman sevilerek oynanmıştır (https://www.tarihbilimi.gen.tr/gokboru-oglak-oyunu/).

Tepük

Türkler arasında popüler olan bir diğer spor türü de Tepük olarak bilinen ve ayakla oynanan bir spor türüdür. Ayakların geliştirilmesi ve tekme atma yeteneği kazandırılması amaçlı geliştirilen bu spor zamanla unutulmaya yüz tutmuş, geleneksel bir Türk sporudur. Ne yazık ki gerek adından ve gerekse bu oyundan bahseden Divanü Lûgat-it-Türk eserinde oyunla ilgili çok fazla ayrıntıya yer verilmemiş olmasından dolayı, bu oyun futbol benzeri bir oyun olarak varsayılmıştır. Oysa yine Divanü Lûgat-it-Türk adlı eserde Kaşgarlı Mahmut bu oyunun materyalinden bahsederken "**Kurşun eritilerek iğ ağırşağı şeklinde dökülür, üzerine keçi kılı veya benzer bir şey sarılır, çocuklar bunu teperek oynarlar"** demektedir. Bu tariften yola çıkarak yapılan çizimler söz konusu materyalin yuvarlak bir top olmaktan ziyade daha çok badminton da kullanılan bir materyale benzediğini göstermektedir. Zira ağırşak; ip eğirmede kullanılan ortası delikli yassı bir cisim olmakla birlikte, bu şekilde eritilen kurşun gibi bir maddenin ne top biçiminde olacağı ne de top gibi yuvarlanmayacağı gayet açıktır. Bu durumda yassı olup, keçi kılı veya benzeri şeyler sarılmak suretiyle oynanan bu materyal bir top olmamakla birlikte, daha çok tekmelendiğinde yukarı doğru çıkan ve inerken yassı ve ağır tarafından aşağı doğru süzülen bir oyun aracıdır. 20. Yüzyıl başlarında Doğu Türkistan'da yapılan folklorik araştırmalarda halk arasında oynandığı tespit edilen ve Tepgüç adı verilen oyunun Kaşgarlı Mahmut'un bahsettiği Tepük olabilme ihtimali çok yüksektir. Oyun, eğer sektirme şeklinde oynanıyorsa en fazla sektirenin kazandığı eğer karşılıklı oynanıyorsa yere düşürenin kaybettiği kurallarla çerçevesinde oynanmaktadır. Türk coğrafyalarında değişik isimlerle oynanmış olan bu oyun Kore ve Çin kültürlerine de Türkler vasıtasıyla geçmiştir (Yıldıran, 1997).

Şekil 1. İğ Ağırşağı.

Şekil 2. XX. yüzyıl başları Uygur oyun araçlarından Tepgüç, (Kaynak, A.v. Le Coq, 1916, fig. 13)

Çöğen

Çevgan veya Çevgen adlarıyla da bilinen bu oyun atlı bir spor dalı olup, özünde mücadelicilik, binicilik yetenekleri, esneklik ve teknik beceri, takım dayanışması, işbirliği ve centilmenlik esaslarını barındırmaktadır. Bütün devirlerde Türkler tarafından sevilerek oynanan bu oyun halen varlığını Türk coğrafyalarında devam ettirmektedir. Ayrıca İngilizler tarafından Polo adıyla yeniden düzenlenerek tüm dünyaya yayılmış bir oyundur. Oyuna hem Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lûgat-it-Türk eserinde hem de Evliya Çelebi'nin Seyahatname eserinde değinilmiştir. Oyun 6 kişilik 2 takım arasında, her biri 15 dakikalık iki devreden oluşan bir zaman diliminde oynanmaktadır. Oyuncular at üzerinde olup, ellerinde ki ucu kıvrık çubuklar yardımıyla yerdeki topu sürerek karşı tarafın kalesine atmayı hedeflemektedirler. Bu oyunda, her ne kadar mücadelecilik ve dayanışma gibi unsurlar çok önemli olsa da ruhunda rakibin atının önünü kesmeme, tekme atmama veya itmeme gibi centilmenlik kuralları vazgeçilmezdir (Türkmen, 2009).

Cirit

Tarihin eski devirlerinden beri Türkler arasında oynanan cirit, aslında bir oyun olmayıp ilk olarak süvariler arasında hem saldırı ve kaçış, hem de mızrak atma yeteneklerini beslemek amacıyla yapılan bir tür savaş tatbikatıydı. Daha sonra halk arasında da uygulanmaya başlanan bu pratik zamanla çeşitli kurallarla geliştirilerek bir oyuna evrilmiştir. Önce ki versiyonları ölümlere neden olacak sertlikte olmasına rağmen, getirilen kurallarla birlikte daha yumuşakça oynanabilir bir hale getirilmiştir. Günümüzde de Türk dünyasının çeşitli yerlerinde halen oynanmakla birlikte, ülkemizde de özellikle Erzurum, Ardahan, Kars, Iğdır, Bayburt ve Uşak illerimizde kurulan cirit kulüpleri vasıtasıyla oynanmaya devam edilmektedir. Oyun, bir takım oyunu olup, kurallarıyla ilgili ayrıntılara şu video üzerinden bakılabilir; (https://www.youtube.com/watch?v=dELs8Bs4DAw).

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma, bedensel faaliyetlerin bir yaşam biçimi şeklinde algılandığı Türk toplumlarında, tarihsel olarak sporun anlam önemini açıklayarak, özellikle ön plana çıkan ve Türklerin savaşçı kimliklerine katkıda bulunan bazı spor dallarını irdeleyerek bundan sonra yapılacak olan çalışmalara zemin hazırlamak ve Türk Spor Tarihi'ne katkıda bulunmaktır. Bu bağlamda elde edilen bazı sonuçlar ve bunlara bağlı önerileri şöyle sıralayabiliriz;

- Başta Ergenekon Toyu (Nevruz Bayramı) olmak üzere Türkler tarafından özel gün ve bayramlarda oynanan sportif oyunlar var olan toplumsal spor kültürünün çok küçük bir kısmını ifade etmekteydi. Zira Türk toplumunda gündelik yaşama nüfus etmiş çok belirgin bir "hareket etme" kültürü vardı. Bu kültür sayesinde her an dinamik olan bireyler hem enerjik hem de sağlıklıdır. Modern çağın dayatmış olduğu hareketsizlik kültürünün sonuçları obezite, güçsüz bireyler ve hastalıklar olarak bize geri dönmeye devam etmektedir. Ülkemizde bu istenmeyen sonuçların önüne geçmek için yapılabilecek tek geçerli faaliyet, sporu toplumun günlük yaşamına bir gereklilik olarak kabul ettirmek, bunu bir gerekliliğe ve kültüre dönüştürmektir.
- Bedensel faaliyetlerin bu denli yaşamsal önem taşıdığı bir milletin kendi spor tarihinin olmaması ve bu sporların unutulmuş ve hatta yok olmasından daha büyük bir ayıp olamaz. Resmi veya resmi olamayan kanallar vasıtasıyla geleneksel Türk Sporları yeniden ele alınmalı ve bu spor dallarının yeni kuşaklara aktarılması için gerekli koşullar oluşturulmalıdır.
- Türk Spor Tarihi kavramının bir kavram olmaktan çıkarılıp Beden Eğitimi ve Spor Yüksek Okulları'nda okutulan bir ders olarak kabul edilmesi sağlanmalıdır. Yaşamak için idman yapmak zorunda kalmış bir milletin gelecek nesillerine kendilerine özgü bir takım spor dallarını miras bırakmadığını düşünmek en iyimser tabirle saflık olacaktır. Dolayısıyla, böylesi zengin bir tarihsel mirasın akademik olarak sunulması ve bu alanda daha kapsamlı çalışmalar yapılması gerekmektedir.
- Diğer Türk coğrafyalarındaki geleneksel oyunların da araştırılarak yeni kuşaklara kazandırılması ve bu geleneksel oyunlara dair turnuvalar düzenlemek suretiyle "Tek Millet" bilincinin spor aracılığıyla pekiştirilmesi gerekmektedir.
- Salt bedensel bir takım faaliyetlermiş gibi algılanıyor olmanın ötesinde, aynı zamanda yoğun bir takım kültürel ve tarihsel anlamlar içeren sporun böyle algılanması ve yeni nesillere böyle algılatılması gerekmektedir. Bu konuda eğitim ve medya en büyük sorumluluğu taşımaktadır.

KAYNAKLAR

1. KAFESOĞLU, İbrahim (1984) Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları: İstanbul
2. GUMİLEV, L. N. (2013) Hunlar, Çev: D. A. Batur, Selenge Yayınları: İstanbul.
3. ÇINAR, A. A. (1993) Türklerde At ve Atçılık, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.
4. Durmuş, İlhami. (1997). "Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At". Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi. 2, 13- 19.
5. Kunter, Halim Baki. (1938). Eski Türk Sporları Üzerine Araştırmalar. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
6. TSAİ Liu Mau (2007) Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, Selenge Yayınları: İstanbul.
7. Findley, Carter V.. Dünya Tarihinde Türkler. 1. Basım. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006. s. 37.
8. ACAR, M. Şinasi (2013) Osmanlı'da Sportif Atıcılık Nişantaşları, Yem Yayınları: İstanbul.
9. https://tr.wikipedia.org/wiki/G%C3%BCre%C5%9F
10. https://www.sporx.com/660-yillik-kirkpinar-in-efsane-isimleri-gurese-gonul-veren-her-koc-yigide-ornek-oluyor-SXHBQ932925SXQ#:~:text=Naml%C4%B1%20bu%20pehlivanlar%C4%B1n%20d%C4%B1%C5%9F%C4%B1nda%20iri,hala%20g%C3%BCre%C5%9F%20taktikleri%20ve%20ki%C5%9Filikleriyle.
11. http://www.unutulmussanatlar.com/2015/09/klc-yapm-sanat.html#:~:text=K%C4%B1l%C4%B1%C3%A7%20T%C3%BCrklerde%20kutsal%20kabul%20edilmi%C5%9Ftir,demiri%20bulan%20T%C3%BCrkler%20taraf%C4%B1ndan%20ger%C3%A7ekle%C5%9Ftirilmi%C5%9Ftir.
12. Mihrican ÇOLAK (2018) TÜRKÇENİN SÖZ VARLIĞINDA "KILIÇ", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 7/4 2018 s. 2154-2188, TÜRKİYE

13. https://www.tarihbilimi.gen.tr/gokboru-oglak-oyunu/
14. Le Coq, A.v. Volkskundliches aus Ost-Turkistan. Berlin, 1916.
15. İbrahim YILDIRAN (1997), TEPÜK FUTBOL MUDUR? XI. YÜZYIL TÜRK SPOR FAALİYETLERİNDEN
"TEPÜK" OYUNUNUN MAHİYETİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA, Bed. Eğt. Spor Bil. Der. II (1997), 1: 54-62.
16. Doç. Dr. Mehmet TÜRKMEN, (2009), DÜNDEN BUGÜNE TÜRK TOPLUMLARINDA ÇEVGEN / ÇÖĞEN / ÇEVGAN / POLO OYUNUNA GENEL BAKIŞ, Türk Dünyası Araştırmaları/Researches About The Turks All Around The World -ISSN: 0255 – 0644, Kasım-Aralık, Sayı: 183, s.: 479-492.
17. https://www.youtube.com/watch?v=dELs8Bs4DAw

DISTINCTIVE FEATURES OF SPEECH OF DONALD TRUMP, IN THE US PRESIDENTIAL ELECTIONS

About the author:

Kulubekova Azarabu Omorakunovna – PhD, Associate Professor of Department of America and translation studies, Osh State University (Osh, Kyrgyzstan).

Spheres of professional interest: cognitive linguistics, political discourse, grammar semantics and translation.

Abstract: The *actuality* of this work is the increased interest of linguists in the problems of the discourse of active social groups, and above all - politicians. The article is *devoted* to the analysis of the distinctive features of speech of D. Trump, who, being a candidate for the US presidency, won the pre-election race against all expectations. *The purpose* of this article is to analyze the impact of the campaign speech of former US President Donald Trump on voters; to show the power of language in communication; to show the way of using language by D. Trump during the election campaign. Achieving that aim was facilitated by the following features of speech of former US President.

1. *Simplicity* of speech, which manifested itself in the choice of easily understandable vocabulary and, mainly, in the simplicity of syntactic constructions.

2. Semantic *repetition*, which is also a literary device, was used by D. Trump as a universal tool in a suggestive function, allowing it to have various kinds of psychological influence on listeners.

3. The next major distinguishing feature of Trump's language is his *self-confidence*. The concept of self-confidence is commonly defined as self-assurance in one's personal judgment, ability, power, etc. One's self-confidence increases as a result of experiences of having satisfactorily completed particular activities. Recently, researchers developed a language-based measure of the critical combination of power and confidence through language. We capitalize on this capability to assess linguistically long-term trends of confidence in political leadership.

Key words: *political discourse, the language of politicians, authenticism, semantic function of speech, linguistic personality, directness.*

Introduction

Being one of the main forms of cognition of reality, language gives us a real picture of the world, which man has been striving to understand for many centuries. Based on this, the problem of studying the linguistic personality, which is the core of the worldview, has arisen. The latest research in the field of communicative linguistics has opened up prospects for studying the problem of linguistic personality.

The introduction of the concept of personality into linguistics means the ability to say that language belongs, first of all, to a person who is aware of himself and his place in the world, his role in practical activities and language communication, his attitude to the accepted principles and conventions of seeing discourse, creatively using them in their subject and speech actions.

A person's speech reflects his inner world, serves as a source of knowledge about his personality. Moreover, "it is obvious that a person cannot be studied outside the language ...", since, even from a philistine point of view, it is difficult to understand what a person is until we hear how and what he says. But it is also impossible to "consider language in isolation from a person", because without a person speaking the language, it remains nothing more than a system of signs. This idea is confirmed by V.

Vorobyov, who believes that "personality can only be spoken of as a linguistic personality, as embodied in language" (1:26).

The term first appeared in the book of the German linguist J. L. Weisgerber "Mother tongue and the formation of the spirit" in 1927**.** In his understanding of the language, he emphasized collectivism (2). In his opinion, language is the most universal cultural asset; no one knows the language only thanks to his own linguistic personality, but, on the contrary, a person knows it thanks to the fact that he belongs to a certain linguistic community.

In the concept of linguistic personality, the connection of language with the individual consciousness of the person, with the worldview is fixed. Any personality demonstrates himself and his subjectivity not only through objective activity, but also through communication, which is unthinkable without language and speech. A person's speech reflects his inner world, serves as a source of knowledge about his personality.

As a rule political activity is constantly subject to public judgement. It is natural that with a wide variety of problems of modern world order, many people are concerned about public speeches by politicians. It is widely known that political communication is aimed at publicity of certain ideas and attitudes, the formation of public consciousness through emotional influence and induce political action. The statesman is interested in support of the public masses. Therefore, his language must be bright and meaningful, must correspond to the chosen political strategies, and abound in figurative and expressive means in order to effectively influence the audience.

As Tsutsiev states, in the course of the study of the linguistic personality of a politician, it should be noted that universal signs are identified that distinguish the speech activity of a politician from the speech activity of other linguistic personalities, as well as individual features, their own strategies and tactics (3:76).

The speech of politicians is always being evaluated and discussed among linguists, political viewers and many others. Many researchers affirm that the audience evaluates the credibility, confidence, pleasantness and reliability of a person through his language from the first meeting. The ability to convey optimism, certainty, protection, self-assurance is critical.

Drawing up a portrait of a linguistic personality as a politician, it is necessary to highlight the main features of the prototype of a linguistic personality and the specific characteristics of speech behavior. This requires the reconstruction and analysis of speech situations in which the universal and individual features of a politician's linguistic personality are most widely manifested: inaugural speech, address to the people, pre-election debates for the presidency, etc.

Discussion

Within the framework of this article, we studied the speech behavior of Donald Trump, a prominent representative of one of the political personalities of the United States of America. Donald Trump is an American former president, entered in world politics about 2015, a prominent businessman who won the election under such incredibly difficult conditions for him, thus he became the 45th president of the United States. At least "language is virtually all a politician has to wield influence with" [4], and influence through this language has been exerted to such an extent that allowed to win the presidential election against all expectations.

Already during the 2015-2016 election campaign researchers and observers paid attention to a characteristic feature of D. Trump's speeches, which distinguished him from other candidates. It has been defined as incoherence. Unusual for political speeches was a sharp, without connections and explanations, the transition from one topic to another. This phenomenon revealed itself, in particular, in the absence of discursive markers that organize speech logically, such as: *so, you know, anyway, therefore and etc*.

However, this feature of D. Trump's speech, that runs counter to the rules of political rhetoric, has received and is getting not only negative assessments from the audiences. Some listeners note that there

is no point in D. Trump's speeches, but another part of the audience, and a considerable one, gives this candidate positive ratings, characterizing him as "an authentic, real, consistent, reliable, sharp shooter, honest and straightforward person" (5).

As you can see, Donald Trump is more fluent in conversational speech, expresses his opinion loudly and clearly. His speech pattern is rhythmic and does not convey any discontinuity or signs of stuttering. According to some researchers, his voice is smooth and steady and he often shows his vocal control (9). This control especially indicates a stronger position within social interaction.

1. Perhaps the reason for the positive reaction is that the composition of Trump's speeches correlates with phenomena called "***Simplicity***". Indeed, '***simplicity***' is the main distinctive feature of Trump's speech, as many observers noted (7; 8 and etc.). He avoids using ready-made speech formulas and phrases, political neologisms, metaphors that complicate the communication process. D. Trump always uses short sentences, and because the words are audible, simple, and understandable, they are perceived by the audience as sincere. This feature of Trump attracted many voters during the election campaign. "Never use a long word when a short one will do," Orwell wrote in "Politics and the English Language". Simplicity is not stupidity; making language easy to apprehend is intrinsic to making it appealing. (10) I strongly confirm that his speech is *simple, understandable* and *direct.* Asserting the above, here are a few examples from his speeches, for example:

(1) Islamic terrorism is eating up large portions of the Middle East.

(2) They've become rich. I'm in competition with them.

(3) They just built a hotel in Syria.

(4) Can you believe this?

(5) They built a hotel.

(6) When I have to build a hotel I pay interest.

(7)We have unsecured borders.

(8) It is time for government to be run efficiently and effectively.

(*D. Trump)*

D. Trump tries to appeal to the average person's desires through '*simple language'* and '*large ideas'*. For example in his Republican National Committee Nomination Acceptance speech, he discusses "leading our country back to safety, prosperity, and peace" (*D. Trump).*

Achieving prosperity is a very difficult task. D. Trump promises to lead the United States into an era of peace and prosperity, words that citizens always want to hear. Therefore, these simple sentences, even though they contain large and difficult to achieve tasks, by appealing to citizens' desires for peace and the 'American Dream'.

Example:

(1) Together, we will lead our party back to the White House, and we will lead our country back to ***safety, prosperity,*** *and* ***peace****.*

(2) We will be a country of generosity and warmth. But we will also be a country of ***law*** *and* ***order****.*

(3) So to every parent who dreams for their child, and every child who ***dreams for their future****, I say these words to you tonight: I'm With You, and I will fight for you, and I will win for you.*

(4) The fact is, ***the American Dream*** *is dead – but if I win, I will bring it back bigger and better and stronger than ever before.* (*D. Trump)*

2. And the second difference in Trump's speech from other politicians is *directness,* it was also *key to his popularity* (11). Indeed, successful politicians are generally those who make use of simple rather than sophisticated rhetoric (12). Such a strategy may be a conscious decision to connect with a wider

range of voters. In addition, a decrease in an individual's language complexity as an election approaches is a predictor of election (12). During the speeches D. Trump always was *straightforward and concise, states a main point early and clearly without embellishments or digressions*. There some examples below:

*(1) Our country **has a debt** which will soon pass **$20 trillion**.*

*(2) We have unsecured borders. There are **over 90 million Americans** who have given up **looking for work**.*

*(3) We have 45 million Americans on food stamps and nearly **50 million Americans living in poverty**.*

*(4) The America we love will continue its decline because **Washington is broken**.*

3. The next major distinguishing feature of Trump's language is his ***self-confidence.*** Confidence is often defined as a subjective sense of conviction about one's beliefs (13). Expressions of confidence and power tend to be highly overlapping (14, 15) such that people often directly associate one with the other. Recently, researchers developed a language-based measure of the critical combination of power and confidence through language (16). We capitalize on this capability to assess linguistically long-term trends of confidence in political leadership.

According to Mowday, a person's level of self-confidence is affected by several factors. These factors are based in a person's individual characteristics, such as a person's need for achievement, a strong desire for power, as well as the degree of his current power and his or her many years of supervisory experience (17). Research by Weiner shows that people with a high need for achievement portrayed more confidence in completing tasks (18). Trump's level of self-confidence in his personal characteristics is clearly seen from the words he uses in his speeches during the election campaign, such as:

(1) *It is way past time to build a massive wall to secure our southern border – and nobody can build **a bigger and better wall than Donald Trump.***

(2) *The government must honor its obligations to our seniors. We must protect Social Security, Medicare and Medicaid, without cuts…there will no longer be any waste, fraud and abuse on my watch.*

(3) *Likewise, we must greatly simplify our tax code. Our middle class, which has been totally forgotten, will thrive once again under President Trump.*

(4) *The fact is, the American Dream is dead -- but if I win, **I will bring** it back bigger and better and stronger **than ever before**. Together **we will Make America Great Again!***

4. Another distinctive peculiarity in Trump's speech is repetition. Repetition is a literary device that involves using the same word or phrase over and over again in a piece of writing or speech. Using intentionally in the right context, repetition can be a powerful tool to make an audience savor words, understand a point, or believe in a cause. Trump speaks fluently, emotionally and efficiently, his purpose of using repetition is to influence the audience feeling through language. In some observers opinions Trump's address is characterized by the use of repetition as a main strategy to organize his speech.

*(1) It's true. And these aren't the best in the finest. When Mexico sends its people, **they're not sending** their best. **They're not sending** you. [gesturing to audience] **They are not sending** you. [pointing to audience].*

*(2) **It's coming from** more than Mexico. **It's coming from** all over South and Latin America, and it's coming probably, probably from the Middle East, but **we don't know** because we have no protection and we have no competence. **We don't know** what's happening. And it's got to stop, and it's got to stop fast. (D. Trump)*

As a relevant method, repetition is used in Trump's speech to express his political message and persuade people of his political views and thoughts.

5. As other politicians he also uses pronouns **we, us, you, your** and **our** very often, tries to get the audience support and agreement for his ideas and thoughts and to invite applause. Example:

(1) ***We*** *must stand by Israel.* ***We*** *will remind the world that a threat against Israel is a threat against the United States.* ***We*** *need to stop Iran from developing nuclear weapons.* ***We*** *cannot allow a nuclear arms race in the Middle East.*

(2) ***We don't have*** *victories anymore.* ***We*** *used to have victories, but* ***we don't have*** *them.*

(3) That's right. A lot of people up there ***can't get jobs****. They* ***can't get jobs*** *because there are no* ***jobs****, because China has* ***our jobs*** *and Mexico has* ***our jobs****. They all have* ***our jobs.*** (D. Trump)

Thus, a politician, using this group of pronouns, demonstrates his involvement, co-partnership; establishes close contact with the audience; an effective tool for constructing the image of "one's own person", which does not separate him/herself from the people, perceives their problems and needs best of all.

The results of this present research imply that public political speeches that contain many clauses of positive and negative criticism toward the political personality have the potential to be a controversial speech. For the speaker's supporters, negative criticism towards the opposite side will not make them always more convinced, the other side of the coin is this type of simple, emotional speech increases its significance making it more powerful and impressive.

Conclusion

Summarizing the above, D.Trump, as a rule, lends optimism and hope for a better future to his statements. Most of the lexical units used by the political leader are very simple, but his speeches are full of figurative comparisons, vivid examples and true facts, which often contain emotionally expressive vocabulary. It was with these linguistic features that he was able to win the great and difficult political struggle. An analysis of Trump's public speeches allows us to characterize him as a linguistic personality capable of convincingly and emotionally motivating people to take actions that determine further qualitative changes in American society. The cognitive system of this politician is mainly focused on universal human values such as kindness, honesty, solidarity and harmony, patriotism, etc., and his communicative behavior contributes to their development in his country and abroad, which is achieved through a system of advanced strategies and tactics. The verbal system of D. Trump as a linguistic personality is characterized by openness, self-confidence, institutionalism and transparency.

We are confident that the political-linguistic phenomenon of Donald Trump will be the subject of many new and interesting studies.

References

1. Воробьев В.В. К понятию языковой личности //Языковая личность: Лингвокультурология. Лингводидактика. Лексикография: Коллективная монография /Под ред. проф. В.В. Воробьева, проф. Л.Г. Саяховой. Уфа: РИО БашГУ, 2002. - с. 26.

2. Вайсгербера Й.Л. **Родной язык и формирование духа. Изд. 2-е, испр. и доп.** М.: Едиториал УРСС 2004. – 232 с.

3. Цуциева М.Г. Языковая личность политика как динамический феномен дискурса и текста // Политический дискурс в парадигме научных исследований. – Тюмень, 2014. –С. 74–78.

4. Пушкин А.А. Способ организации дискурса и типология языковых личностей// Язык, дискурс и личность. Тверь, 1990. С. 50−60.

5. Atkin E. What language experts find so strange about Donald Trump. 15.09.2015 // Thinkprogress. – Mode of access: https://think progress .org /what_ language_ experts_ find_so_strange (Date of access 24.02.2022).

6. Dillard, J.P., & E. Peck (2001). Persuasion and the structures of affect. Dual systems and discrete emotions as complementary models. Human Communication Research, 27(1): 38-68. (Date of access 22.02.2022).

7. Orly Kayam. Published on Political Studies Review (OnlineFirst), 1-16 © The Author(s), 2017Reprinted by permission of SAGE Publications. DOI: 10.1177/1478929917 http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1478929917706844(Date of access 24.02.2022).

8. Голубкова Е.В. Особенности речи победившего на выборах кандидата в Президенты СШАДональда Трампа. – 2019. https://mgimo>uplaod>osobennosti-golubkova//(Date) (Date of access 11.03.2022).

9. Dunbar, N. E., & Burgoon, J. K. (2005). Perceptions of power and interactional dominance in interpersonal relationships. *Journal of Social and Personal Relationships*, *22*(2), 207-233. https://doi.org/10.1177/0265407505050944(Date of access 24.02.2022).

10. Orwell George. 'Politics and the English Language' First published: Horizon. — GB, London. — 1946. https://www.orwell.ru >: - Date of access 12.03.2022)

11. Ahmadian S, Azarshahi S, Paulhus DL (2017) Explaining Donald Trump via communication style: Grandiosity, informality, and dynamism. Pers Individ Dif 107:49–53. https://doi.org/10.1073/pnas.1811987116. – (Date of access 24.02.2022).

12. Thoemmes FJ, Conway LG (2007) Integrative complexity of 41 US presidents. Polit Psychol 28:193–226. https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2007.00562.x – (Date of access 26.02.2022).
13. Gross S, Holtz R, Miller N (1995) Attitude certainty. Attitude Strength: Antecedents and Consequences, eds Petty RE, Krosnick JA (Erlbaum, Mahwah, NJ), pp 215–245. https://doi.org/10.1207/s15327663jcp1404_11– (Date of access 24.02.2022

14. Gonzaga, G. C., Keltner, D., Londahl, E. A., & Smith, M. D. (2001). Love and the commitment problem in romantic relations and friendship. *Journal of Personality and Social Psychology, 81*(2), 247–262. https://doi.org/10.1037/0022-3514.81.2.247(Date of access 16.02.2022).
15. Guinote, A., Judd, C. M., & Brauer, M. (2002). Effects of power on perceived and objective group variability: Evidence that more powerful groups are more variable. *Journal of Personality and Social Psychology, 82*(5), 708–721. https://doi.org/10.1037/0022-3514.82.5.708(Date of access 28.02.2022).

16. Kacewicz, E., Pennebaker, J. W., Davis, M., Jeon, M., & Graesser, A. C. (2014). Pronoun use reflects standings in social hierarchies. Journal of Language and Social Psychology, 33(2), 125-143.

https://doi.org/10.1177/0261927X13502654 (Date of access 24.02.2022).

17. Mowday, R. T., Steers, R. M., & Porter, L. W. (1979). The Measurement of Organizational Commitment. Journal of Vocational Behavior, 14, 224-247.http://dx.doi.org/10.1016/0001-8791(79)90072-1(Date of access 14.03.2022).

18. Weiner, B. (1974). Achievement motivation as conceptualized by an attribution theorist. Morristown, N.J.: General Learning Press, 1974, 3-48. http://dx.doi.org/10.1016/0001-8791(79)90072-1(Date of access 14.03.2022).

19. Donald Trump Announcement of Candidacy Trump Tower New York, NY June 16, 2015) https://www.p2015org>trump (Date of access 24.02.2022).

20. Trump Donald New York Times Interview: Full Transcript // New York Times. - 2016. – November 23. Available at: https://www.nytimes.com/2016/11/23/us/politics/trump-new-york-times-interviewtranscript.html (Date of access 12.02.2022).

21. Donald Trump's statement to the United Nations General Assembly on Sept. 19, 2017, as prepared for delivery. https:// www. politico.com/story/2017/09/19/trump-un-speech-2017-full-text-transcript-242879 (Date of access 15.02.2022).

"We will bring back our jobs. We will bring back our borders. We will bring back

"QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR"-POEZİYAMIZIN ƏSAS İDEYA-ESTETİK İSTİQAMƏTİ KİMİ

Nəcəfova Mərziyyə

Filologiya elmləri doktoru,dosent, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Orchid no: 0000-0001-9502-3392

44 gün sürən ikinci Vətən- Qarabağ müharibəsi torpaqlarımızın azadlığı ilə bərabər Azərbaycanın bütün sahələrinə bir zəfər, uğur və möhtəşəmlik gətirdi. Az qala xəyala çevriləcək bir sevinci Ali Baş Komandanımızın sayəsində Milli ordumuz, döyüşçü və zabit heyyətimizin misilsiz döyüşü sayəsində bizlərə ərməğan edildi. Bu qələbəmiz illərin təcrübəsindən, ordu quruculu ğundan, siyasi baxışdan, qazanılan birlik və bərabərliyimizdən əldə edildi.

Bu gün qazandığımız zəfər ədəbiyyatımızda da bir rəngarənglik, bir gözəllik abu-havası gətirdi. Bu gün ədəbiyyatımız əsasən uğurlarımızdan, qələbə sevincimizdən, birlik bərabərliyimizdən, Türkiyə və Azərbaycan qardaşlığından, qəhrəman Azərbaycan əsgərindən və torpaqlarımız uğrunda qazandığımız zəfər yolunda canlarını qurban verən müqəddəs Şəhidlik mövzusundan bəhs edir. Torpaq azadlığından doğan sevincin poetik ifadəsi isə poeziyamızın ana xəttini təşkil edir.Bu tipli şeirlər əsasən "Qarabağ Azərbaycandır" başlığı altında birləşib.

30- ildir Qarabağda savaş gedir. Amma bu savaş Vətən müharibəsi- Qurtuluş savaşı müstəvisinə indi keçdi.

Ali Baş Komandan İlham Əliyev savaş əmrini"Qarabağ Azərbaycandır və nida!" hokum ilə verdi. Millətimizin ruhunu bayraq kimi dalğalandıran bu sözlər müqəddəs Azərbaycan kitabının son savaş ayəsidir:"Qarabağ Azərbaycandır və nida!"

"Qarabağ Azərbaycandır!" 44-günlük müharibə zamanı şairlərimizin ən öndə gedən mövzusularına çevrildi. Məsələn, "Dünya-dünya olan gündən,Varlığımız ona Vətən,Biri - ürək, biri bədən,Hər ikisi ulu torpaq-Azərbaycandır Qarabağ!

(Vahid Əziz, "Azərbaycandır Qarabağ")[1]

"Otuz ildən bu yana Azərbaycan ədəbiyyatının bir mövzusu olubdur-Qarabağ müharibəsi. və onu da axıracan yaza, mətlubini sonacan yoza bilməmişik. Çünki məğlubiyyət qorxusu olubdur; bu ana gələndə qələm dayanıb, susubdur. Atəşkəs I Qarabağ savaşının acıları ilə barışmamışdıq yox!, elə olsaydı, Ali Baş Komandanımız bircə kərə: "Qarabağ Azərbaycandır!"tüm millər bir olub ayağa duramaz, qafilən bu qədər güc, enerji, vulkan püskürəmməzdi.(Tehran Əlişanoğlu)

Məqaləmdə Ali BAŞ Komandanın "Qarabağ Azərbaycandır!" nida ifadəsinə həsr edilən poeziya nümunərini araşdıracaq və təhlil edəcəyəm. Bu nümunələr zəfərimizi dünyaya yayan Azərbaycan xalqının ən dəyərli nümunələri kimi təqdim ediləcək.

Açar sözlər: Azərbaycan,Vətən,Qarabağ

"KARABAKH IS AZERBAIJAN" - THE BASIS OF OUR POETRY AS AN IDEAS-AESTHETIC DIRECTION

The Second Patriotic War, which lasted 44 days, coincided with the liberation of our lands. He brought victory, success and greatness to all areas of the country. Thanks to our joyful Supreme Commander-in-Chief, our National Army will soon become a dream. , thanks to the unparalleled fighting of our warriors

and officers, we have been blessed. This victory is based on the experience of the years, the day of the army builder, the political point of view. Our legitimate unity and equality was achieved.

In our triumphant literature, which we have won today, there is an atmosphere of diversity and beauty. tir-di. Today, our literature is largely based on our successes, our joy of victory, and our unity. from our country, from the brotherhood of Turkey and Azerbaijan, from the heroic Azerbaijani soldiers and land The Holy Martyrdom, which sacrificed its lives for the sake of our victory He talks about his life. The poetic performance of the joy born of the freedom of the land is the main line of our poetry. The poems are mainly compiled under the title "Karabakh is Azerbaijan".

There has been a war in Karabakh for 30 years. However, this war has now passed into the hands of the Patriotic War - the War of Salvation.

Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev ordered the battle "Karabakh is Azerbaijan and why!" gave the verdict. These words, which wave the spirit of our nation like a flag, are a part of the holy book of Azerbaijan. The last verse of the battle is: "Karabakh is Azerbaijan and why!" "Karabakh is Azerbaijan!" During the 44-day war, it became one of the leading themes of our poets. For example, “From the day of the birth of the world, our Existence is the Motherland, One is the heart, one is the body.(Vahid Aziz, "Azerbaijan is Karabakh") "For thirty years now, the Karabakh war has been a subject of Azerbaijani literature. and we have not been able to write it to the end, to write it to the end. Because there was a fear of defeat; When this mother came, the pen stopped and she was thirsty. We did not reconcile with the pain of the ceasefire I Karabakh war, and if so, the Supreme Commander-in-Chief We have never said: "Karabakh is Azerbaijan!" energy, the volcano would not erupt. (Tehran Alishanoglu)In the article, the Supreme General Team's "Karabakh is Azerbaijan!" I will examine and analyze examples of poetry dedicated to the expression of exclamation. These examples will be presented as the most valuable examples of the Azerbaijani people who spread our victory to the world.

Keywords: Azerbaijan, Motherland, Karabakh

“Qarabağ Azərbaycandır” - poeziyamızın əsas ideya-estetik istiqaməti kimi.

Azərbaycan Ədəbiyyatı artıq 30 ilə yaxın bir zaman idi ki, Qarabağın qan yaddaşından, torpaq itkisindən yazırdı. Misralarımızın sətirləri poeziya ruhumuzun siyah rəngini əks etdirirdi. Şeir dünyamız da ruhumuz kimi parçalanır, öləziyirdi. Son zamanın ədəbiyyatı kimi şeirimiz də təkrar notlar üstə köklənmişdi.Bəzən tənqidçilər araşdırmaçıların bir-birinə bənzər yazılarından bəhs edirdilər. Yeni bir şey yaranmırdı. Ona görə ki, artıq Ədəbiyat da digər sahələr kimi bir qələbə xəbərinin sorağında idi. Azərbaycanda 44 gün sürən ikinci Vətən- Qarabağ müharibəsi torpaqlarımızın azadlığı ilə bərabər Azərbaycanın bütün sahələrinə bir zəfər, uğur və möhtəşəmlik gətirdi. Az qala xəyala çevriləcək bir sevinci Ali Baş Komandanımızın sayəsində Milli ordumuz, döyüşçü və zabit heyyətimizin misilsiz döyüşü sayəsində bizlərə ərməğan edildi. Bu qələbəmiz illərin təcrübəsindən, ordu quruculuğundan, siyasi baxışdan, qazanılan birlik və bərabərliyimizdən əldə edildi.

Akademik İsa Həbibbəyli “Vətən savaşında tarixi zəfər” başlıqlı məqaləsində bu zəfərimizin qazanılmasında çox amillərin var olmasını vurğulayır. Məqalənin ilk cümləsi də zəfərimizin tarixi yol keçməsindən xəbər verir. “Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə” bu ifadə bu günkü qələbəmizin 30-illik tarixi yol keçdiyini və öndər Heydər Əliyev siyasətinin və parlaq hərbi siyasi yekununun möhtəşəm sonluğudur. Akademik bu gün qazandığımız zəfərdə bir çox faktorların rol oynadığını vurğulayır, bu faktorlardan biri də Türkiyə və Azərbaycan qardaşlığıdır. İsa Həbibbəyli yazır: “Təməli Böyük uzaqgörənliklə Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş “Bir millət, iki dövlət”düsturu əsasında möhkəmləndirilmiş Azərbaycan-Türkiyə birliyi və əməkdaşlığı da Vətən müharibəsindəki Zəfərin ən mühüm amillərindəndir. Vaxtilə Heydər Əliyevin türkiyə Cümhuriyyətinin Böyük Millət Məclisində

Səsləndirdiyi "Tək millət iki dövlət" kəlamı əvvəlcə hər iki ölkədə atalar sözünə çevrilmiş, tədricən daha da dərinləşərək iki qardaş ölkə arasındakı münasibətlərin strategiyası status qazanmışdır." [2]

Ən son poeziyamızı 90-cı illər pozeiyası ilə müqayisə edəndə iki dəyişən əsas mövzu görmək olur. 90-cı illərdə torpaq itkisi mövzusu üstünlük təşkil edirdisə bu gün bu mövzu Torpaq azadlığı mövzusu ilə əvəz olunub və elə bu da Azərbaycan Ədəbiyyatına Zəfər, qələbə mövzusu gətirdi.

Bu gün qazandığımız zəfər ədəbiyyatımızda da bir rəngarənglik, bir gözəllik abu-havası gətirdi. Bu gün ədəbiyyatımız əsasən uğurlarımızdan, qələbə sevincimizdən, birlik bərabərliyimizdən, Türkiyə və Azərbaycan qardaşlığından, qəhrəman Azərbaycan əsgərindən və torpaqlarımız uğrunda qazandığımız zəfər yolunda canlarını qurban verən müqəddəs Şəhidlik mövzusundan bəhs edir. Torpaq azadlığından doğan sevincin poetik ifadəsi isə poeziyamızın ana xəttini təşkil edir.Bu tipli şeirlər əsasən "Qarabağ Azərbaycandır" başlığı altında birləşib.

Azər Turan "Burası Turan qapısı" məqaləsində bu günkü zəfərimizi böyük Turanın birlik və bərabərlik əzmində görərək "Turanın qapısı Qarabağdır" deyə yazır: "İndi Turanın qapısı Qarabağdır.Dünyanın ən qədim-2500 yaşlı Pazırıq xalçasının toxunduğu ən əski sivilizasiya beşiklərindən biri Qarabağ. Xəlil Rza demişkən: "Dünyanın ən qədim tanrılar panteonu Qarabağ , əslində ulu Tanrı deməkdir…" Bu gün Ulu Türkün ruhu həmin panteonda Ulu tanrının ədaləti uğrunda vuruşur. Ona görə bu savaş bütün türk dünyasının savaşıdır.Ona görə savaşımız müqəddəs, əsgərimiz müzəffərdir.

30- ildir Qarabağda savaş gedir. Amma bu savaş Vətən müharibəsi- Qurtuluş savaşı müstəvisinə indi keçdi.

Ali Baş Komandan İlham Əliyev savaş əmrini"Qarabağ Azərbaycandır və nida!" hokum ilə Verdi. Millətimizin ruhunu bayraq kimi dalğalandıran bu sözlər müqəddəs Azərbaycan kitabının son savaş ayəsidir:"Qarabağ Azərbaycandır və nida!"[3]

Dünya-dünya olan gündən

Varlığımız ona Vətən,

Biri - ürək, biri bədən;

Hər ikisi ulu torpaq-

Azərbaycandır Qarabağ!

(Vahid Əziz, "Azərbaycandır Qarabağ")[4]

Şövkət Zərin Horovlu neçə illik torpaq həsrətini içində ovuda bilmədiyi kimi şeirlərində də misralara sevincini sığdıra bilmir. Zəfərimizin açarının haqdan, ədalətdən gəldiyini deyən şair, tarixə üz tutur.

Qalxıb gələr Pənahəlixan,

Sultan ağa da laşından.

Bir səs ucalar Şuşadan,

O xan qızı Natavandı,

Qarabağ Azərbaycandır.

Dünənin sərkərdələri, Sultan ağaları, Natəvanları keçmişimizin bizə ərmağanları olduğu kimi, bu günümüzün qorxu bilməyən, cəsur, mərd, geri dönməyən əsgərlərinə inam və güvənimiz böyükdür. Zəfərimizin bir gücü də elə bundadı. Bu mübarizə haqq işidir. Haqq, ədalət hər zaman qalibiyyətlə sonlanır. Şeirdə qorxu bilməyən bir zabitin obrazın görmək olur.

[2] İsa Həbibbəyli "Vətən savaşında tarixi zəfər", Ədəbiyyat qəzeti, 2020
[3] Azər Turan, "Burası Turan qapısı", "Ədəbiyyat qəzeti", 2020.
[4] Vahid Əziz "Azərbaycandır Qarabağ!", Ədəbiyyat qəzeti, 2020

Zabit oğlum qorxu bilməz,

Əsgər balam geri dönməz.

Qalxan bayraq bir də enməz

Haqq işimiz qana-qandı –

Qarabağ Azərbaycandır.

(Şövkət Horovlu)

Tehran Əlişanoğlu yazır ki, "Otuz ildən bu yana Azərbaycan ədəbiyyatının bir mövzusu olubdur- Qarabağ müharibəsi. və onu da axıracan yaza, mətlubini sonacan yoza bilməmişik. Çün məğlubiyyət qorxusu olubdur; bu ana gələndə qələm dayanıb, susubdur. Atəşkəs I Qarabağ savaşının acıları ilə barışmamışdıq yox!, elə olsaydı, Ali Baş Komandanımız bircə kərə: "Qarabağ Azərbaycandır!"tüm millər bir olub ayağa duramaz, qafilən bu qədər güc, enerji, vulkan püskürəmməzdi."[5]

Bəzən keçmişə boylananda bugünkü zəfərimizi görmək çox da çətin olmur. Çünkü hələ Xəlil Rza Ulutürkün, Məmməd Arazın, Bəxtiyar Vahabzadənin, Qalibin, Zəlimxan Yaqubun, Sabir Rüstəmxanlının və onlarca poeziya nəhənglərimizin misralarında mübarizəyə çağırış motivlərini hər zaman izlədik və elə bu gün döyüşən əsgərlərimizin, şəhidlərimizin o ruha söykənərək formalaşdığlarının şahidi oluruq.

Poziyada qəhrəman obrazı 90-cı illərdən əksin tapırdı. İstər 20 yanvar hadisələrində, istər Qarabağ savaşında, istər atəşkəs sandığımız dövrdə - Lələtəpə döyüşündə, Aprel hadisələrində, iyul hadisələrində də hər zaman poeziyanın əsas mövzusu kimi işlənib. Xüsusi ilə Azərbaycanın Milli qəhrəmanı Mübarizin İbrahimovun igidliyinə həsr edilmiş yüzlərcə şeir, poma və nəsr əsərləri yaranıb. (Bu yaxınlarda Mübriz İbrahimova həsr edilmiş şeirlər toplusu çap edilib. Redaktoru və ön sözün müəllifi Sona İsmayılovadır). İyul döyüşlərində isə Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Polad Həşimov haqqında poeziya nümunələri ilə yanaşı onun qəhrəmanlığından bəhs olunan iki böyük məqalələr toplusu nəşr edildi.("Qanun" və "Hədəf"nəşriyatı) ən yeni poeziya nümunələrimizdə general Polad Haşımov obrazı daha çox izlənilir. Əhməd Qəşəmoğlu, Kəmaləddin Qədim, Şövkət Şuşalı, Adilə Nəzərvə.s. yaradıcılığında general Polad obrazını görmək çox qürürvericidir..

Ordumuzun generalıydın Polad bəy,

Milyonlara general oldun, Polad bəy!

Qüdrətinlə xalqın qalxıb ayağa

Qisasını belə aldın, Polad bəy

(Əhməd Qəşəmoğlu, "General Polad bəy", "Ədəbiyyat" qəz.)

Kəmaləddin Qədimin "Əsgərdən qabaqda general gedir" başlıqlı şeirində generalımızın hər zaman əsgərlərdən öndə getməsini və özünü əsgərlərimizin önünə sipər etməsini qələbəmiz üçün əsas şərtlərdən biri kimi dəyərləndirir.

Ölürük, Vətənin torpağ çəkir,

Ölürük, tək vətən yaşasın təki.

Ancaq qələbə var, o döyüşdə ki

əsgərdən qabaqda general gedir. (Kəmalədin.Q)

General obrazı Azərbaycanın döyüşç əsgər və zabitlərinin ümumiləşdirlimiş obrazı səciyyə daşıyır.

Zəfər poeziyası arasında ayrı-ayrı şəhərlərə yazılan şeirlər könül oxşayır. Xüsusilə o yerlərdə dünyaya gəlib,o yerlərin dağına-daşına bələd olan şairlərin yaradıcılığında təsirli bə təbii hislər yaşadır. Qulu

[5] Tehran.M. "Qalibiyyət və Ədəbiyyatın dərsləri", "Ədəbiyyat qəzeti", 2020

Ağsəsin "Ağdam" şeirində olduğu kimi. Bu şeir Ağdamı görməyən biri üçün bu şəhər haqqında tam bir fikir formalaşdırır. Sanki Ağdamın xasiyyətnaməsi ilə tanış oluruq.

Dünyanı bazara çıxaran

Dünya bazarında satılan-

Şəhərim!

Yuxarı başına keçən kafirə

Yuxarıdan aşağı baxan,

Allahdan da çəkinməyən

Bircə əsarətdən qorxan!

Ağ alınlı qızıl atların vətəni,

Seyid cəddinə içilən andların

Vətəni!

Şeirin sonunda Zəfər sevincini doyasıya yaşıya bilən bir şair görürük. Ağdamın qurtaran külünə də şükür deyən, son gününə qədər döyüşüb şəhid olan şəhərin qayıdışını şair özü demiş"Sevincdən ağlımız çaşıb, yüz min dəliynən gəlirik, bir "Uzundərə" havası çal, çıx Bərdə yoluna-Uzundərəynən gəlirik!..." Bu misralar zəfər sevincinin ifadəsi deyil, canlı tablosudur.

"Ağ-qara-bağ" şeiri ilə isə Qulu Ağsəs oxucusunu Ağdamın Gülablı kəndinə aparır. Bütün kənd təbiəti, yolu,izi çayı, düzü, ağacları, bulaqları,məktəbi görmüş kimi oluruq. Burada dərsə gedən bir oğlan və ömrünü təkcə oğluna bağlayan ana görürük. Azərbaycan qadını, özünü, ümüdlərini, gələcəyini yalnız övladına həsr edən ana.

Bir anamdı, bir də mən.

Cammat uyuyardı,

Anamsa çay qoyardı,

Balası ac qalmaın:

Bu da qozu, alması.

Yerimə gətirərdi,

Bircə mən idim dərdi:

Ağacaları kəsdirək

Qoyunları qırdıraq,

Quluya toy vurduraq!"

(Kəsildi ağac, anam,

Kəsildi əlac, anam,

Qəbri torpağa, özü

Atama möhtac, anam...)

Videoda Gülablı kəndini görən şair, videonu göndərən şair dostu Rəşad Məcidin "Tanıdın bu yerləri, Ağsəs?.." sualına cavabı şairi doğma kəndlərini qarış-qarış gəzdirir. 30-illik ayrılıq və həsrət Qulu Ağsəsin unudulmayan xatirələrini çubuqlayır.Torpağın hər qarışını əzbərdən bilən şair bu zəfər nağılını bütün şirinliyi ilə təqdim edir. Sonda Damcı bulaqdan bir ovuc dadan şair bu xəyalı görüşü Ağdamın başına dönə bilmək arzusunun hələ gerçək olmadığını amma, yaxınlarda Gülablıya qovuşmaq arzusunun həqiqət olacağına inanır.

Damcıbulaq - on addım,

Gücnən bir ovuc daddım.

Donduq...maşına dönək,

Yurdun başına dönək!

... Ay canım- gözüm Rəşad,

Lap sözün düzü, Rəşad,

Bunlar yoxdu videoda-

İnşallah, olar o da!..

(Qulu Ağsəs, "Ağ-Qara-bağ")

Adilə Nəzərin "Bu zəfərin mübarəkdir, ey Vətən" şerində bir qürur, fəxarət hissi ilə yanaşı, bütün Qafqazın Azərbaycan zəfərinə etdiyi səcdə hissi də qabardılır.

Qürurluydu bu Qarabağ səfəri...

Butorpağın hər oğlu , hər nəfəri,

Qanımızla qazanmışıq zəfəri,

Bu zəfərin mübarəkdir, ey vətən!

(Adilə Nəzər, "Bu zəfərin mübarəkdr, ey Vətən")

Zahid Xəlil "Laçın", "Ağdamım, ağ şəhərim" şeirlərində Laçının və Ağdamın qəhrəman oğullarını xatırlayır, onların bu torpaqlar uğrunda mübarizə apardıqlarını vurğulayır. Zəfər sevinclərin vərəqlərlə bölən şair Qarabağ torpaqlarına gözaydınlığı verir, Vətən həsrətilə dünyadan köçən tanınmış igidlərimizi, söz ustalarımızı sevgiylə xatırlayır.

Gözün aydın, ay Laçın,

Gözün aydın, Həkəri!

Demə geri dönərmiş

Tarixin də təkəri.

(Zahid Xəlil, "Laçın")

Ağdama ağ şəhərim deyə, gözaydınlığı verib, zəfərini paylaşan şair dağ vüqarlı bu şəhərin qəhrəmanlarını anır. Allahverdi Bağırovun,Faiqin, Rövşənin, Asifin, Nadirin qəhrəmanlığını adalrını çəkərək dünyadan köç edən Şahmarın, Xudunun, Cehun Mirzəyevin bu zəfər bayramında ruhlarının şad olduğunu poetikləşdirir.

Zəfər şeiləri içərisində Azərbaycan əsgərinin qedrətinə, qəhrəmanlığına da yüzlərcə şeir həsr edilib. Məmməd İsmayılın, Hüseyn Bağıroğlunun, Rafiq Yusifoğlunun, Zahid Xəlilin, Adilə Nəzərin, Aybəniz Əlyarın, Şövkər Horovlunun, Əjdər Olun, Barat Vüsalın, Təranə Əliyevanın, İbrahim Yusifoğlunun və s.şeirlərində Azərbaycan əsgərinin 30-illik ağrılarımıza son qoyduqları, igidlik və cəsarətləri vurğulanır, Şəhid və döyüşçülərimizə olan minnət borcunun əvəzsizliyi ifadə edilir.

Məmməd İsmayıl "Boyuna Qurban olum, Azərbaycan əsgəri, dünyanın ən mübarək qələbəsi sənindir" deyə haykırtısından dünya lərzəyə gəldi. 30-illik həsrəti iliklərinədək hiss edirsən.

Ağzımda haqq deyirəm, bu haqq səsi sənindir,

Hələ haqqın nahaqla bəhsəbəhsi sənindir,

Dünyanın ən mübarək qələbəsi sənindir,

Bu qələbə yolunda nə dayan , nə yavaşı,

Bu vuruş haqq vuruşu, bu savaş haqq savaşı.

(Məmməd İsmayıl, "Azərbaycan əsgəri")

Avdi Qoşqarın "Azərbaycan əsgəri" şeirində isə vuruşlarda Azərbaycan döyüşçüsündə mübarizlik əzmini gücləndirən ruh görürük, bu şeirin bir az da marş tipli olması şeirin təsir gücünü daha da artırır.

And olsun al Günəşə,

Bu qüdrət haqqdan gəlir,

Canda qanı oynadan

Yaddaşdan, vaxtdan gəlir,

Öləziyən ümiddən,

Sönən çıraqdan gəlir,

Endir zəfər cəngini—

Endir titrətsin yeri-

Azərbaycan əsgəri.

(Avdi Qoşqar, "Azərbaycan əsgəri")

Şuşada bayrağımızın dalğalanmasını şairirlərimiz böyük fəxrlə, sevinc və qürurla ifadə edirlər. İbrahim Yusifoğlu "Şuşa" şeirində "Ali Baş Komandan bəxtini yazmış" ifadəsi ilə çox məqamlara işıq salır, 30-illik bu həsrətə İlham Əliyev və müzəffər ordumuzun birliyi sayəsində qovuşduğumuzu fəxarətlə qeyd edilir.

Nə qədər qəlbləri sevgisi sarmış,

Ali Baş Komandan bəxtini yazmış,

Bütöv Azərbaycan Şuşaya yarmış,

Hamısı bir olub qalxdı vuruşa,

Vəhşi caynağından qurtuldu Şuşa!

(İbrahim Yusifoğlu, "Şuşa")

Zəfər şeirləri həsrətdən, müharibədən, qardaş türk birliyindən, Şəhidlərimizin hər qarış Qarabağ torpaqlarına hopan al qanlarından keçir. Az bir zaman ərzində Azərbaycan poeziyasında məlum mövzuların yetərincə yazılması bu xalqın şair və yazarlarının zəfəri şərbət kimi içmələrindən xəbər verir. Və bu mövzuların bugünkü gündə hadisələrə münasibəti diqqətdən kənarda qalmır. Tənqidçi və araşdırmaçılarımızın Azərbaycan ədəbiyyatında zəfər, qələbə poeziyasının üzərinə düşən vəzifəni laiqincə yerinə yetirə bildiyinə inanırlar. Tənqidçi Elnarə Akimova "Atıldı dağlardan zəfər topları" məqaləsində yazır: "Ədəbiyyat, bədii söz həm də tarixin yuvasıdır, bu günün dərslərini zamanın sonrakı axarına qatan və gələcəyə ötürən, ən etibarlı məxəzdir. Bu halda qanunauyğun bir məqam da var: baş verənlərlə birlikdə ona münasibət də tarixin predmetidir! Bir əsir əvvəlin ədəbiyyatı millətə enerji püskürən qüvvət mənbəyi oldu. Təsadüfü deyil ki, bir əsir sonra, 2020-ci ilin sentiyabrından bu yana davam etmiş 44 günlük vətən müharibəsinin də, qazandımız zəfərin də yükünü çəkməyə bu poeziyanın gücü yütir."[6]

Zəfərimizin qazanılmasında Qardaş Türkiyə, Ərdoğan və İlham Əliyev birliyi önəmli yer tutduğu kimi bu günkü poeziyamızı bu birlikdən doğan sevinc bəzəyir. Rafiq Yusifoğlu, Zahid Xəlil, Mahirə Abdulla, Xanım İsmayılqızı, Nizami Murad, Ramiz Duyğun, Adilə Nəzərin, Vaqif Aslan, Hüseyn Bağıroğlu, Şövkət Horovlu, Seymur Şeydayev, Elnur Uğur və s. şeirlərində əsas ideya Türkiyə və Azərbaycan birliyi, Rəcəb Tayyib Ərdoğan və İlham Əliyev dostluğu və qardaşlığının bu günkü qalibiyyətimizdə yerindən ibarətdir.

Turan son pənahımız,

[6] Elnarə Akimova "Atıldı dağlardan zəfər topları", Ədəbiyyat qəzeti, 2020

Onadır inamımız.

Sizinlə qürur duyur,

Doğma Qarabağımız.

"Bir bədəndə iki can"

Türkiyə-Azərbaycan

İlham ilə Ərdoğan.

(Seymur Şeydayev, "Türkiyə-Azərbaycan")

Nizami Muradoğlu Tayyib Ərdoğanın və İlham Əliyevin birliyindən doğan zəfərimizi Türk dünyasının iki böyük dövlət başçılarının şəninə həsr etdiyi poeziyada ifadə edir. Aydınlıq güzgüsü olan başqanların əməlləri kimi işləri də aydınlığ, nur doludu.

Aydınlıq güzgüsüdür

Bəşərə məhəbbətin.

Simloluna çevrilib

Mərdliyin, mətanətin.

Azərbaycan sevdalı

Turan vətəndaşıdı.

Ali Baş Komandanım

İlham Heydər oğlunun

Dostudu, qardaşıdı

Rəcəb Tayyib Ərdoğan!

(Nizami Muradoğlu, "Ay işığı")

Adilə Nəzərin "İki can" şeirində Ərdoğan və İlham Əliyev birliyindən, iki xalqın qardaşlığından və birlikdən zülmətlərdən işıqlığa çıxan Türk dünyasının nura boyanacağı ideyası könül oxşayır və qürur verir.

İki söz...iki qəlb, bir ruh,iki can,

Ürəyi yanmasa oyanmaz ki, qan,

Zülmət yarılacaq ağaracaq dan,

Yayılacaq Türkün torpaqlarından.

(Adilə Nəzər, "İki can")

Zəfərlərə gedən yol ixtişaşlardan, səngərlərdən, savaşlardan keçir. 90-cı il poeziyasının əsas mövzusu kimi bu günki misralarımız da vətən müharibəsindən, ikinci Qarabağ savaşından keçdi. Poeziyada müharibə ağrılı yazılar yenə də bu xalqın həyatında qanlı, qadalı izlər qoydu. Körpələrin göz yaşında, anaların oğul dağında, şəhidlərə deyilən ağılarda müharibə ağrısı bu günümüzün qanlı tarixinə yazıldı. Poeziyamız müharibə ahının, əzabının portretini çəkdi. Bu iki ayda minlərcə müharibə poeziyası yarandı. Demək olarki bütün mövzuların başlanğıcı müharibə ağrısı oldu. Fikrət Qoca, Məmməd İsmayıl, Qulu Ağsəs, Esmira Məhiqızı, Firuzə Məmmədli, Şövkət Horovlu, Yusif Nəğməkar, İlham Qəhrəman, Barat Vüsal, Adilə Nəzər, Həyat Şəmi, Aybəniz Əliyr, Səhər Əhməd, Təranə Turan, Elza Məmmədova və onlarca şair müharibə ağrılarını misralara gətirdi.

Esmira yazır:

İndi hamı davaya getmək istəyir,

Hamı öyüşmək istəyir,

ən çox da mən.

amma necə döyüşmək istəyəcəm..

kiminsə balasına necə atəş açacağam,

bir uşağın atasını necə vuracağam,

bir insanı necə öldürəcəyəm-

bilmirəm,

bilmirəm!

Şeirdə ana, qadın obrazın görürük, sanki bir ananın rəsmi gözlərimiz önündən asılıb. Müharibəyə insan öldürmək üçün deyil oğullara sipər olmağ üçün getmək istəyən Azərbaycan qadını. Humanist Azərbaycan anası.

İndi hamı davaya getmək istəyir,

ən çox da mən!

Və..

Mənim kimi analar çoxdu-

Sipər olmaq istəyən!

(Esmira Məhiqızı, "Müharibə")

Zəfər, qələbə deyəndə nə qədər sevinc hissi yaşayırıqsa bir o qədərdə gözlərimizdən kədər çəkilmir. Bu zəfəri üç minə yaxın şəhidlərimizin qanı, canı bahasına əldə etdik. Nə yazıq ki, 90-cı illərdən Ədəbiyyatımızda ən geniş mövzu kimi işlənən şəhidlik hələ də günümüzün əsas mövzusudur. Bu mövzuda şairlərimiz şəhidlərimizin obrazlarını yaratmaqla bərabər fəxarət və minnətdarlıq hislərini də poetikləşdiriblər. Onların döyüş yolu, hər birinin örnək olası qəhrəmanlığı şeirlərimizdə kövrək hislərlə xatırlanır. Haqq, ədalət yolunda mübarizəyə qalxan şəhidlərimiz qalibiyyətləri ilə Vətənə can verdikləri kimi ölümün özünü də belə ucaltdılar.

Bu bir dəqiqəyə sığmayan nə var?

Şəhadətin haqdı, zəfərin haqdı.

Vətən uğruna ölən oğullar,

Ölümün özünü ucaldacaqdır.

(Aybəniz Əliyar, "Vətən uğruna ölən, oğullar")

"Şəhidim, sabahım sənə borcludur" şeirində gələcəyimizi, aldığımız nəfəsi tökülən o müqəddəs qana, şəhid adına borclu olduğumuzu deyən Təranə Turan qırılan hər yarımçıq şəhid ömrünü Qarabağ adlandırır.

Hər şəhid-zirvəsi göyü dələn dağ,

Köksündəazadlıq çağlayan bulaq.

Qırılan hər ömrün sonu Qarabağ,

Gələcək o xoşbəxt sona borcludur.

(Təranə Turan, "Şəhidim , sabahım sənə borcludur")

Hələ ədəbiyyatımızın zəfər şeirləri yeni yaranmağa başlıyır. Qarşıda torpağlarımıza ayaq basıb onunla qucaqlaşmaq, üzr istəyib qarşısında diz çökmək, bağaşlanmaq məqamı da var. Torpağlarımız bir də basılmasın, şeirlərimizdən Qələbə sevgimiz, zəfər sevincimiz əskik olmasın!

PANCREATIC PATHOLOGY AND ENDOSCOPIC ULTRASOUND-GUIDED FINE NEEDLE ASPIRATION CYTOLOGY

Busra YAPRAK BAYRAK[1]

[1]Kocaeli University Faculty of Medicine, Department of Pathology, Kocaeli, Turkey.

[1]ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0537-3127

Abstract:

Endoscopic ultrasound (EUS) guided fine needle aspiration (FNA) is becoming the standard tool for obtaining cell block from pancreatic mass, which may also contribute to immunohistochemical study. However, in some cases, a single cytological or histological evaluation may not be sufficient for diagnosis. In this study, I aimed to evaluate the diagnostic value of EUS-FNA for solid pancreatic masses.

Patients who underwent EUS-FNA-guided procedure for pancreatic mass between June 2021 and January 2022 were included in the study retrospectively. Diff-Quick and Papanicolaou staining were applied to the obtained smears. Cell blocks were tried to be obtained and immunohistochemical stainings were stained for the diagnosis of these blocks and all were analyzed.

There were 27 patients (14 women and 13 men; age ranges 27-92) who had a pancreatic mass and underwent EUS-FNA. When the aspiration and cell blocks obtained from four of the 27 patients were examined, they were considered non-diagnostic and could not be diagnosed with malignancy, since they contained hemorrhagic and fibrinous material. 21 patients were diagnosed with malignancy. While 3 of them were neuroendocrine tumors, 18 of them were adenocarcinomas. Immunohistochemical staining was performed on the cell blocks of 3 cases for the diagnosis of neuroendocrine tumors. 2 patients were diagnosed as benign. One was diagnosed with pancreatitis and the other with pseudocyst.

In fine-needle aspirations for pancreatic masses, correct needle selection and material acquisition with the correct technique (and subsequently on-site cytological evaluation) cause an increase in aspiration adequacy rates. And thus, the rate of correct diagnosis to the patient increases considerably. The experience of the pathologist and gastroenterologist is also very important in these cases.

Keywords: Pancreas, malignancy, fine needle aspiration, endoscopic ultrasonography

PANKREATİK PATOLOJİ VE ENDOSKOPİK ULTRASON-EŞLİĞİNDE İNCE İĞNE ASPİRASYON SİTOLOJİSİ

Özet:

Endoskopik ultrasonografi (EUS) kılavuzluğunda ince iğne aspirasyonu (FNA), pankreas kitlesinden hücre bloğu elde etmek için standart bir araç haline gelmektedir ve bu da immünohistokimyasal çalışmaya katkıda bulunabilir. Ancak bazı durumlarda tek bir sitolojik veya histolojik değerlendirme tanı için yeterli olmayabilir. Bu çalışmada solid pankreas kitleleri için EUS-FNA'nın tanısal değerini değerlendirmeyi amaçladım.

Haziran 2021-Ocak 2022 tarihleri arasında pankreasta kitle nedeniyle EUS-FNA eşliğinde işlem yapılan hastalar geriye dönük olarak çalışmaya dahil edildi. Elde edilen yaymalara Diff-Quick ve Papanicolaou boyaması uygulandı. Hücre blokları elde edilmeye çalışıldı ve bu bloklara tanı için immünhistokimyasal boyamalar yapıldı, tümü analiz edildi.

Pankreas kitlesi olan ve EUS-FNA uygulanan 27 hasta (14 kadın ve 13 erkek; yaş aralığı 27-92) vardı. 27 hastanın dördünden alınan aspirasyon ve hücre blokları incelendiğinde tanısal olmadığı kabul edildi, bu hastalara hemorajik ve fibröz materyal içermeleri nedeniyle malignite tanısı konulamadı. 21 hastaya

malignite tanısı konuldu. Bunların 3'ü nöroendokrin tümör iken 18'i adenokarsinom idi. Nöroendokrin tümör tanısı için 3 olgunun hücre bloklarına immünohistokimyasal boyama yapıldı. 2 hasta benign olarak teşhis edildi. Birine pankreatit, diğerine psödokist teşhisi kondu.

Pankreas kitlelerine yönelik ince iğne aspirasyonlarında doğru iğne seçimi ve doğru teknikle materyal alınması (ve ardından yerinde sitolojik değerlendirme) aspirasyon yeterlilik oranlarında artışa neden olur. Ve böylece hastada doğru tanı oranı oldukça artmaktadır. Bu vakalarda patolog ve gastroenterologun tecrübesi de çok önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Pankreas, malignite, ince iğne aspirasyonu, endoskopik ultrasonografi

GIRIŞ

Pankreas kanseri, dünya çapında yüksek ölüm oranına sahiptir ve 2018'de en yaygın kanser ölümlerinde yedinci sırada yer almaktadır. Hastaların yarıdan fazlası, küratif cerrahi tedaviye uygun olmayan ileri evre tümörlü olgulardır.[1] Bilgisayarlı tomografi (BT) ve manyetik rezonans görüntüleme (MRI) taramaları dahil olmak üzere kesitsel görüntülemenin artan kullanılabilirliğiyle, daha erken bir aşamada insidental olarak daha fazla pankreas lezyonu tespit edilebilmektedir. Endoskopik ultrasonun (EUS) pankreas kitlesinin saptanmasında BT taramasından daha yüksek duyarlılığa sahip olduğu gösterilmiştir ve yüksek uzamsal (spatial) çözünürlüğü nedeniyle pankreas lezyonlarını değerlendirmek için yaygın olarak kullanılır. İncelenen lezyonlar için doku teşhisi elde etmede genellikle ince iğne aspirasyonu (İİA) ile birleştirilir.[2,3]

Endoskopik ultrasonografi kılavuzluğunda ince iğne aspirasyonu, pankreas kitlesinden hücre bloğu elde etmek için standart bir araç haline gelmektedir. Pankreas kanserinin evrelemesinde yararlıdır. Ayrıca immünohistokimyasal çalışmaya da katkıda bulunabilir. Ancak bazı durumlarda tek bir sitolojik veya histolojik değerlendirme tanı için yeterli olmayabilir ve yanlış negatif ve hatta yanlış pozitif sonuçlarla karşılaşılmaya devam edilmektedir.[4,5] Çünkü EUS-İİA'nun teşhis oranının, kitle özellikleri (lokalizasyonu, boyutu ve ekojenitesi), iğne tipi, geçiş sayısı, stile ve aspirasyon, deneyimli bir sitopatolog ile hızlı yerinde değerlendirme (ROSE), endosonograf deneyimi ve becerisi gibi çok sayıda faktöre bağlı olduğu bilinmektedir.[6-8]

Patologlar, tanı verimini artırmak için hasta başı değerlendirmenin önemini vurgulamaktadır. Klinisyenler yeterli numune elde etmek ve dokunun mimarisini korumak için yeni ponksiyon iğnelerinin kullanımına odaklanmaktadır.[9] Hastanelerdeki patolog sayılarının azlığı ve zaman kısıtlılığı nedeniyle klinisyenler daha geniş çaplı iğnelerin kullanımı, ve/veya aspire edilen numunenin tamamının tek bir numunede konsantre edilmesi ile yeterli tanı koydurucu örnek sağlama olasılığını ve tanı verimliliğini arttırmaya yönelmektedir. Daha geniş çaplı iğnelerin kullanımıyla pankreas kitlelerinden EUS-İİA ile doku parçası benzeri korlar alınıp daha kolay hücre blokları elde edilmektedir. Pankreas veya subepitelyal kitleler veya lenf düğümlerinin örneklenmesine ilişkin hem deneyimimize hem de literetürdeki gözlemsel çalışmalara dayalı olarak, EUS-İİA örneklerinden doku/hücre blokları hazırlanması, tanı duyarlılık, doğruluk ve negatif prediktif değer açısından konvansiyonel yöntemle elde edilen yaymalardan daha üstün olarak kabul edilmektedir.[10]

Primer pankreas lezyonlarının çeşitliliği ve karmaşıklığı genellikle çok disiplinli iş birliğini gerektirir. Üçüncü basamak sağlık kuruluşlarından olan merkezimizde deneyimli gastroenterolog tarafından EUS kılavuzluğunda ince iğne aspirasyonu yapılmakta ve bu aspiratlar deneyimli sitopatolog tarafından hasta başı değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Bu çalışmanın amacı merkezimizde solid pankreas kitleleri için uygulanan EUS-İİA'nın tanısal değerini analiz etmek ve pozitif tanı ile ilgili faktörleri araştırmaktır.

MATERYAL-METOD

Bu tek merkezli retrospektif çalışma, kliniğimizde Haziran 2021-Ocak 2022 tarihleri arasında pankreasta kitle nedeniyle EUS-İİA eşliğinde işlem yapılan hastalar üzerinde yapılmıştır. Toplamda 27 hasta çalışmaya alındı ve tıbbi kayıtları gözden geçirildi. Tüm hastalar işlemden önce en az 1 hafta süreyle antikoagülanları bıraktı ve 4-6 saatten fazla aç kaldı.

Hastalar dişleri korunarak sol lateral dekübit pozisyonuna getirildi ve intravenöz anestezi ve analjezi için opioidler ile deksmedetomidin uygulaması ile sedatize edildi. Oksijen nazal kanül yoluyla sağlandı; hiçbir hastada endotrakeal entübasyon gerekmedi. Vital bulgular sürekli olarak kaydedildi. Tüm prosedürler, bir endoskopik hemşirenin yardım ettiği iki deneyimli endosonograf tarafından ultrason tarama sistemine bağlı lineer dizi (array) ekoendoskop kullanılarak yapıldı.

Dikkatli skop manipülasyonları ve hedef ponksiyın kitlesinin tanımlanmasının ardından konumu, boyutu, şekli ve ekojenitesi dikkatlice değerlendirildi ve kaydedildi. Vasküler yapılardan kaçınmak ve standart 22G aspirasyon iğnesi kullanılarak damarsız bir iğne yolu seçmek için renkli ve Doppler sonografi yapıldı.

Kateterin ucunun görüntülenmesi üzerine iğne, kateter kılıfından duodenum veya mide duvarı boyunca ilerletildi. İğne hedeflenen ponksiyon kitlesine başarılı bir şekilde girdikten sonra stileti geri çekildi ve 10 ml'lik bir şırınga kullanılarak aspirasyon uygulandı. Son olarak, aspirasyon serbest bırakıldıktan sonra iğne kitleden çıkarıldı. Geçiş sayısı, endosonografın elde edilen materyale ve işlemin kolaylığına ilişkin tahminine bağlıydı (bu çalışma için en az dört geçiş gerçekleştirilmiştir).

Sitolojik patoloji (Papanicolaou veya Diff-Quick boyama) için rutin olarak alkolle sabitlenmiş yaymalar ve sıvı bazlı slaytlar hazırlandı. Hücre blokları elde edilmeye çalışıldı. Malzemeler %10 tamponlu formalin sıvısıyla fikse edildi. Ek materyal mevcut olduğunda histolojik incelemeler de yapıldı ve bu hücre bloklarına immünohistokimyasal boyamalar yapıldı. Sitopatolojik olarak “benign”, “malign şüpheli (öncelikle maligniteyi düşündüren)” ve “malign” pozitif sitolojik tanılar tanımlandı.

BULGULAR

Pankreas kitlesi olan ve EUS-İİA uygulanan 27 hasta (14 kadın ve 13 erkek; yaş aralığı 27-92) vardı. 27 hastanın dördünden alınan aspirasyon ve hücre blokları incelendiğinde tanısal olmadığı kabul edildi, bu hastalara hemorajik ve fibröz materyal içermeleri nedeniyle malignite tanısı konulamadı. Bu hastalara ROSE işlemi yapılamadı.

21 hastaya malignite tanısı konuldu. Bunların 3'ü nöroendokrin tümör iken 18'i adenokarsinom idi. Nöroendokrin tümör tanısı için 3 olgunun hücre bloklarına immünohistokimyasal boyama yapıldı. Bu incelemenin maligniteyi tahmin etmedeki duyarlılığı %84 olarak hesaplandı. 2 hasta benign olarak teşhis edildi. Birine pankreatit, diğerine psödokist teşhisi kondu.

Tablo 1. Diagnostik materyal elde edilen pankreas lezyon/kitleli hastaların klinik, endoskopik ultrason ve histopatolojik özellikleri (N=23).

	Benign	**Malign**	**Total**
Yaş (Ortalama)	32,0	64,9	62,0
Cinsiyet (N; Erkek/Kadın)	2/0	8/13	10/13
Lezyonların yeri (N)			
Pankreas başı	0	12	12
Pankreas gövdesi	1	8	9
Pankreas kuyruğu	1	1	2
Lezyon en geniş çap (ortalama) (mm)	20,0	40,1	38,4
EUS-İİA pass sayısı (N)			

1 pass:	2	7	9
2 pass	0	10	10
3 pass	0	4	4

Tablo 2. Diagnostik materyal elde edilemeyen pankreas lezyon/kitleli hastaların klinik, endoskopik ultrason ve histopatolojik özellikleri (N=4).

	Benign	**Malign**	**Total**
Yaş (Ortalama)	0	65,0	65,0
Cinsiyet (N; Erkek/Kadın)	0/0	3/1	3/1
Lezyonların yeri (N)			
Pankreas başı	0	3	3
Pankreas gövdesi	0	1	1
Pankreas kuyruğu	0	0	0
Lezyon en geniş çap (ortalama) (mm)	0	29,8	29,8
EUS-İİA pass sayısı (N)			
1 pass:	0	1	1
2 pass	0	1	1
3 pass	0	2	2

TARTIŞMA

Endoskopik ultrason eşliğinde ince iğne aspirasyon (EUS-İİA) biyopsisi ilk olarak 1990'ların başında tanıtıldı.[11] Klinik olarak önce mide subepitelyal lezyonlu hastalarda, daha sonra pankreas kitlesi olan hastalarda uygulandı.[12] Şu anda dünya çapında kullanılan EUS-İİA, morbidite ve mortalite oranları <%1 olan güvenli bir tıbbi araç olarak kabul edilmektedir.[13]

EUS-İİA, erken malign pankreas lezyonlarını tanımlamanın en iyi yöntemidir. Kemoterapi ve/veya radyoterapi öncesi rezeke edilemeyen pankreas kanseri için ilk adım olarak önerilmektedir.[14]

Pankreas lezyonları solid veya kistik lezyonlar olarak gösterilebilir. EUS-İİA'nın sitopatolojik sonuçlarına göre elde edilen doğru tanılar arasında pankreas kanalı adenokarsinomu, pankreas nöroendokrin tümörleri, karın içi lenfoma, gastrointestinal stromal tümörler, peripankreatik tüberküloz lenfadenit, otoimmün pankreatit ve kronik pankreatit yer alır. Solid lezyonları arasında solid tümörler ve inflamatuar kitleler bulunur. Pankreas kistleri esas olarak psödokist, müsinöz kist neoplazması (MCN), intraduktal müsinöz neoplazma (IPMN), seröz kistik neoplazm (SCN) ve katı-psödopapiller neoplazma (SPN) olarak ayrılır. MCN kanser olma eğilimindedir. Bu kistik neoplazmaların farklı tedavi prensipleri ve prognozları vardır. Bu nedenle doğru tanıyı koymak çok önemlidir.[13-15]

Şu anda, pankreas kitlesinin teşhisi temel olarak BT, MRI ve yüzey ultrasonuna dayanmaktadır. Ancak patolojik tanı, benign veya malign lezyonların tanısı için hala altın standarttır. Endoskopik ultrason kılavuzluğunda yüksek frekanslı prob, sindirim sistemini ve komşu organları tespit etmek için kullanıldı. Sindirim sistemindeki lezyonlar için EUS, invazyonun boyutunu, sınırını ve derinliğini doğru bir şekilde gösterebilir.[14]

EUS-FNA sitopatolojisi, şüpheli lezyonların ince iğne biyopsisinin incelenmesine dayanır ve klinik tanı ve tedavi için önemli bilgiler sağlayabilir. Ek olarak, endoskopik ultrasonografi pankreas kanserli hastalarda ameliyat olasılığını etkin bir şekilde öngörebilir. TNM evrelemesindeki yararı, BT'den önemli ölçüde daha yüksektir, bu da hastanın hayatta kalma oranını daha da artırabilir. Yüzey ultrason muayenesi ile karşılaştırıldığında, EUS-İİA, bağırsak gazı ve deri altı yağının karışmasını etkili bir şekilde önleyebilir. Yüksek çözünürlüklü ultrason görüntüleri elde edebilir ve poksiyon sitolojisinin pozitif tanı oranını artırabilir.[15]

Daha önceleri genel tanı doğruluğu %60 ila %90 arasında değişmekte idi. Khashab ve arkadaşları ise pankreas lezyonlarının tanısında endoskopik ultrasonografinin (veya ince iğne aspirasyonu ile birlikte) duyarlılığının %75.6 olduğunu bulmuşlardır ki bu, BT ve MRG'den önemli ölçüde daha yüksektir (%48,3 ve %34).[14,16] Retrospektif bir başka çalışma, ilerlemiş pankreas kanseri için EUS-İİA'nın pozitif tanı oranının %94,6 olduğunu ve bu oranın yüzey ultrasonu kılavuzluğundaki biyopsiden önemli ölçüde daha yüksek olduğunu buldu (%78,6, $p < 0,05$).[17,18] Munroe CA ve arkadaşları, EUS-İİA'nın malign pankreas tümörlerini teşhis etmedeki doğruluğunun %71 olduğunu gösterdi.[19] EUS-İİA'nın güncel litaretüre göre tanısal doğruluğu %78 ile %97 arasındadır.[1,13,14] Çalışmamızda malign pankreas tümörleri için tanı oranı %84 olup, EUS-FNA sitolojik incelemesinin benign ve malign pankreas lezyonlarını etkin bir şekilde ayırt edebildiğini göstermektedir.

Pankreas lezyonlarının daha ileri tedavisi için, pankreas başındaki lezyonların malign olduğundan şüpheleniliyorsa rezeksiyon uygulanması gerektiği düşünülmektedir. Kemoterapi veya radyoterapi öncesi malignite mutlaka belirlenmelidir. Tıkanma sarılığı olan hastalarda ERCP sırasında gerekirse fırça sitolojisi yapılmalıdır. Çoğunun biliyer stent yerleştirme endikasyonu vardır ve EUS-İİA gerekli tanı yöntemidir. Malign lezyonlardan şüphelenilen kronik pankreatit hastaları için cerrahi önerilir. Otoimmün pankreatit şüphesi yüksek hastalar için EUS-İİA IgG4 biyopsisi en iyi seçim olmalıdır. Ancak EUS-İİA'nın hala bazı eksiklikleri bulunmaktadır. Woolf ve arkadaşları, esas olarak örnekleme hatası nedeniyle EUS-İİA'nın yüksek bir yanlış negatif orana (%23) sahip olduğunu göstermiştir.[18] Bizim de literatüre benzer şekilde dört olgumuzda örnekleme hatası nedeniyle malignite tanısı konulamadı.

SONUÇ

Pankreas kitlelerine yönelik ince iğne aspirasyonlarında doğru iğne seçimi ve doğru teknikle materyal alınması (ve ardından yerinde sitolojik değerlendirme) aspirasyon yeterlilik oranlarında artışa neden olur. Patolog ve gastroenterologun tecrübesi de çok önemlidir. Retrospektif olarak incelendiğinde pankreas adenokarsinomu tanısı için duyarlılık %80'den düşükse, örnekleme tekniği, tanısal doğruluk ve hazırlık yöntemlerinin tümü incelemeye alınmalıdır.[15,19]

Sitopatologların bakış açısından, doğrudan smear, sıvı bazlı sitoloji yaymaları ve hücre bloğu kesitlerine, hem solid hem kistik lezyonlardan İİA'nın güvenilir sitomorfolojik tanısal özelliklerine aşinalık gereklidir. Bunlar, pankreas kanseri teşhisinin duyarlılığını %90 veya daha fazla artırma yeteneğine sahiptir. Yeterliliğin sitopatologlar ve gastroenterologlar tarafından yerinde hızlı bir şekilde değerlendirilmesi ve bu hedefin aşılması teşvik edilmelidir. Bu kitlelere yönelik yapılan her işlemin maliyeti ve maliyet etkinliği ise bir bütün olarak teşhis prosedürü bağlamında ele alınmalıdır.

KAYNAKLAR

1. Luk Y, She WH, Chow FCL, Ma KW, Tsang SHY, Dai WC, Cheung TT, Lo CM. Evaluation of Pancreatic Lesions With Endoscopic Ultrasound and Fine Needle Aspiration. Surg Innov. 2020 Oct;27(5):431-438. doi: 10.1177/1553350620925321. Epub 2020 May 30. PMID: 32476606.
2. Bray F, Ferlay J, Soerjomataram I, Siegel RL, Torre LA, Jemal A. Global cancer statistics 2018: GLOBOCAN estimates of incidence and mortality worldwide for 36 cancers in 185 countries. CA Cancer J Clin. 2018;68(6):394-424.
3. Azar I, Virk G, Esfandiarifard S, Wazir A, Mehdi S. Treatment and survival rates of stage IV pancreatic cancer at VA hospitals: A nation-wide study. J Gastrointest Oncol. 2019;10(4):703-711.

4. Gleeson FC, Kipp BR, Caudill JL. et al. False positive endoscopic ultrasound fine needle aspiration cytology: incidence and risk factors. Gut. 2010;59:586–593.
5. Siddiqui AA, Kowalski TE, Shahid H. et al. False-positive EUS-guided FNA cytology for solid pancreatic lesions. Gastrointest Endosc. 2011;74:535–540.
6. Korenblit J, Loren DE, Kowalski TE, Solomides C. Relationship of pancreatic mass size and diagnostic yield of endoscopic ultrasound guided fine needle aspiration. Dig Dis Sci. 2011;56:3370–3375.
7. Hawes RH. The evolution of endoscopic ultrasound: improved imaging, higher accuracy for fine needle aspiration and the reality of endoscopic ultrasound-guided interventions. Curr Opin Gastroenterol. 2010;26:436–444.
8. Antonio Facciorusso, Valentina Del Prete, Vincenzo Rosario Buccino, Purvi Purohit, Puneet Setia, Nicola Muscatiello. Diagnostic yield of Franseen and Fork-Tip biopsy needles for endoscopic ultrasound-guided tissue acquisition: a meta-analysis. Endosc Int Open. 2019;7:1221–1230.
9. Jonathan Wyse, Maria Rubino, Julio Iglesias-García, Anand V. Sahai. Onsite evaluation of endoscopic ultrasound fine needle aspiration: the endosonographer, the cytotechnologist and the cytopathologist. Rev esp enferm dig. 2017;109:279–283.
10. Wong NACS. My approach to endoscopic ultrasound-guided fine-needle aspiration biopsy specimens of the pancreas. J Clin Pathol. 2020 Jun;73(6):297-309. doi: 10.1136/jclinpath-2019-206331. Epub 2020 Jan 21. Erratum in: J Clin Pathol. 2020 Aug;73(8):e1.
11. Vilmann P, Jacobsen GK, Henriksen FW, Hancke S. Endoscopic ultrasonography with guided fine needle aspiration biopsy in pancreatic disease. Gastrointest Endosc. 1992;38:172–173.
12. Antonio Facciorusso, Elisa Stasi, Marianna Di Maso, Gaetano Serviddio, Mohammed Salah Ali Hussein, Nicola Muscatiello. Endoscopic ultrasound-guided fine needle aspiration of pancreatic lesions with 22 versus 25 Gauge needles: A meta-analysis. United European Gastroenterol J. 2017;5:846–853.
13. Ding S, Lu A, Chen X, et al. Diagnostic accuracy of endoscopic ultrasound-guided fine-needle aspiration: A single-center analysis. *Int J Med Sci*. 2020;17(17):2861-2868. Published 2020 Oct 16. doi:10.7150/ijms.48882
14. Wu QM, Guo YN, Xu YQ. Diagnostic performance of endoscopic ultrasound-guided fine-needle aspiration in pancreatic lesions. Eur Rev Med Pharmacol Sci. 2018 Mar;22(5):1397-1401. doi: 10.26355/eurrev_201803_14485. PMID: 29565499.
15. Wadehra V. The challenge of pancreatic endoscopic ultrasound-guided fine needle aspiration cytology. Cytopathology. 2013 Jun;24(3):143-9. doi: 10.1111/cyt.12069. PMID: 23711180.
16. Khashab MA, Bukhari M, Baron TH , Nieto J, El Zein M, Chen YI , Chavez YH , Ngamruengphong S, Alawad AS , Kumb hari V, Itoi T. International multicenter comparative trial of endoscopic ultrasonography- guided gastroenterostomy versus surgical gastrojejunostomy for the treatment of malignant gastric outlet obstruction. Endosc Int Open 2017; 5: E275-281.
17. Vigliar E, Troncone G, Bracale U, Iaccarino A, Napolitano V, Bellevicine C. CD10 is useful to identify gastrointestinal contamination in endoscopic ultrasound-guided fine-needle aspiration (EUS-FNA) cytology from pancreatic ductal adenocarcinoma. Cytopathology 2015; 26: 83-87
18. Woolf KM, Liang H, Sletten ZJ, Russell DK, Bonfiglio TA , Zhou Z. False-negative rate of endoscopic ultrasound-guided fine-needle aspiration for pancreatic solid and cystic lesions with matched surgical resections as the gold standard: one institution's experience. Cancer Cytopathol 2013; 121: 449-558.
19. Munroe CA, Fehmi SM, Savides TJ. Endoscopic ultrasound in the diagnosis of pancreatic cancer. Expert Opin Med Diagn 2013; 7: 25-35.

MUHARRAM ERGIN'S STAGE IN RESEARCH OF "THE BOOK OF DADA GORGUD"

Sevinj Aliyeva

Doctor of Philology, Professor, Director of the Monitoring Center under the State Language Commission of the Republic of Azerbaijan

M.Ergin's work is a special stage in studying "The Book of Dada Gorgud". Devoting his entire life to the study of this wonderful monument, the researcher compiled a scientific and critical text of the work, studied the grammatical features of vocabulary content, characterized various aspects of the linguistic and extra-linguistic situation associated with the epic.

It is known that the absolute majority of linguists studying the language of the "The Book of Dada Gorgud" drew attention to the codification of important data on the ethnoculturological identity of the people who are the author of these eposes and found out the important information reflected in the vocabulary and phraseology of the monument in their researches. It is no coincidence that the senior erudite M.Ergin also extracted analysis of the relevant direction drawing attention to the monument from wide angle. In the preface to the concise text of the book adapted to Turkic language M.Ergin lists the main virtues of this monument as follows: 1) according to linguistics, the first virtue of the epos is "the author is a nation"; the next virtues 2) the plot line is "life of the nation"; 3) it is a monument of heroism; 4) "conveys a high extraordinary meaning of enthusiasm"; 5) element of nature is in the preliminary rank in the epos; 6) it is provided a special place for animals equal to a rich natural element 7) "a quick lifestyle is dominant" in the plots of the epos; 8) real history contains historical information, even if it is not an artistic injection of chronology; 9) covers a concrete geographic range; 10) monument is "the epos written in verse"; 11) "the story occurs just around the hero"; finally, 12) "last but the biggest thing in the epos to do is the studying the tongue of saga". M.Ergin says that it is the language of the epos "that represents the most beautiful example of the language to which it belongs," and also emphasizes that "as a full-fledged language of saga, it is a unique masterpiece of the Turkic language". It is interesting that, M.Ergin also is present in the rank of the scientists, who draws attention to the fact that the epos can act as an indicator of the national moral identity of the Turkish peoples. About this writes the author: "This language (language of "The Book of Dada Gorgud" eposes – **S.A.**) is a tongue spoken for centuries by ancestors that becoming proverbial words and sayings. *The tongue of the epos from this standpoint is similar to the language of sacred books*. Therefore, from the point of language view, we can say that Dada Gorgud (the epos of "The Book of Dada Gorgud" – **S.A.**) *is a sacred book of Turkic language*".

44 GÜNÜN SALNAMƏSİ: VƏTƏN MÜHARİBƏSİ" BİBLİOQRAFİYASI

Əsmər SALALI

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Mərkəzi Elmi Kitabxana, baş mütəxəssis, Azərbaycan, Bakı şəhəri

Xülasə

30 illik müstəqilllik tarixinə malik Azərbaycanın hər zaman qanayan yarası olan Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı BMT TŞ-nin qəbul etdiyi dörd qətnamə: 822, 853, 874, 884 - hansı ki, erməni qoşunlarının işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərindən qeyd-şərtsiz çıxması tələb olunur – 27 ildir icra olunmurdu.[1] Azərbaycan Ordusunun sentyabrın 27-də işğalçı Ermənistan silahlı qüvvələrinə qarşı başladığı əks-hücum əməliyyatında əldə etdiyi qələbələr müstəqillik tariximizin ən önəmli xronologiyası oldu. Bu zəfər xalqımızın şərəf və qəhrəmanlıq salnaməsi, vətənimiz üçün qürur mənbəyidir.[2] Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin son 19 ildə həyata keçirdiyi güclü ordu quruculuğu strategiyası, milli birlik və döyüşçülərimizin ruh yüksəkliyi ilə əldə olunan bu Zəfər alimlər, mətbuat, televiziya və digər informasiya vasitələri ilə dünyada öz əksini tapdı. İnformasiya müharibəsində qalib gəlmək, çoxşaxəli, prinsipial, məqsədyönlü xarici siyasətin yürüdülməsi, beynəlxalq təşkilatlarla və xarici dövlətlərlə fəal işin aparılması, möhkəm əlaqələrin qurulması, həyata keçirilən regional enerji və kommunikasiya layihələri Azərbaycanın etibarlı tərəfdaş kimi mövqeyini xeyli gücləndirdi, bölgədə Azərbaycanı söz sahibi etdi.[3] Qırx dörd günlük müharibə müddətində media, Azərbaycan ordusunun işğal edilmiş ərazilərin azad edilməsi uğrunda göstərdikləri şücaətin, qəhrəmanlıqların işiqlandırılmasında əllərindən gələni əsirgəməmişdir. Azərbaycan həqiqətlərini, həm xalqa, həm də dünyaya çatdıran media nümayəndələri müharibənin ən qızğın döyüşlərini əks etdirən saysız məqalələr, reportajlar, müsahibələr hazırladılar. Bütün bu hadisələrin işığında minlərlə məqalələr yazıldı, onlarla kitabın nəşr olundu.

AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası (MEK) da informasiya müharibəsinin fəal iştirakçısı olmuşdur. Belə ki, ön söz müəllifi AMEA prezidenti akademik Ramiz Mehdiyev, redaktoru fəlsəfə elmlər doktoru, professor AMEA MEK-in Baş direktoru Məmməd Əliyev olmaqla MEK-də "QIRX DÖRD GÜNÜN SALNAMƏSİ: Vətən müharibəsi" adlı unikal biblioqrafik göstərici hazırlanmışdır. Respublika kitabxanaları arasında 44 günlük Vətən müharibəsinə həsr olunmuş ilk vəsait olan göstərici akademik Ramiz Mehdiyevin 29 sentyabr 2021-ci il tarixli 425 №li Sərəncamına əsasən nəşr olunmuşdur. Mərkəzi Elmi Kitabxananın elektron kataloqundan seçilərək tərtib edilmiş 1819 analitik yazını əks etdirən "Qırx dörd günün salnaməsi: Vətən müharibəsi" adlı biblioqrafik göstərici üçün dövrü mətbuat materialları və elektron informasiya mənbələrindən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin bəyanatları, müsahibələri, AMEA Rəyasət Heyətinin və prezidenti Ramiz Mehdiyevin bəyanat və çıxışları, ümumilikdə 44 günlük vətən müharibəsinə dair materialların toplanılıb, xronoloji ardıcıllıqla yığılması, biblioqrafik təsvirlərinin, köməkçi aparatın hazırlanması, redaktəsi həyata keçirilmişdir.[4] Topluda 44 günlük II Qarabağ müharibəsi günlərində Qarabağ probleminə, Azərbaycan dövlətinin haqlı mübarizəsinə dair zəfərlə bitən günədək toplanmış analitik yazılar azərbaycan və rus dillərində xronoloji ardıcıllıqla işlənərək biblioqrafiya şəklində ərsəyə gətirilmişdir.

Açar sözlər: biblioqrafik göstərici, II Qarabağ müharibəsi, İlham Əliyev, 44 günlük müharibə, Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsi

Ədəbiyyat:

1. APA Analytics (2020, 21 oktyabr). Azərbaycan BMT-nin və Təhlükəsizlik Şurası üzvlərinin üzərindəki ləkəni təmizləyir
https://apa.az/az/siyasi/Azrbaycan-BMT-nin-v-Thluksizlik-Surasi-uzvlrinin-uzrindki-lkni-tmizlyir-colorredTHLILcolor-611495

2. Bayramov, V. (2020, 11 noyabr). Azərbaycan Ordusu 44 günlük müharibədə tarixi Qələbə əldə etdi. Xalq qəzeti
https://xalqqazeti.com/az/news/63147
3. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi - Vətən müharibəsi
https://mod.gov.az/az/veten-muharibesi-272/
4. Tahirqızı, Ş. (2021, 10 noyabr). MEK tərəfindən tərtib edilən biblioqrafik göstərici oxucuların istifadəsinə verilib
https://azia.az/edebiyyat/22902-mek-terefinden-tertib-edilen-biblioqrafik-gosterici-oxucularin-istifadesine-verilib.html

"CHRONICLE OF 44 DAYS: PATRIOTIC WAR" BIBLIOGRAPHY

Abstract

For 27 years, four UN Security Council resolutions on the Nagorno-Karabakh conflict, which was the deep wound of the 30-year history of Azerbaijan's independence history: 822, 853, 874, 884 - which calls for the unconditional withdrawal of Armenian troops from the occupied territories of Azerbaijan - were not executed [1]. Counter-attack operation of Azerbaijani Army against the Armenian armed forces on 27th of September 2020 was the most important chronology of our history of independence. This victory is a chronicle of honor and heroism of our people, a source of pride for our country [2]. This victory, achieved thanks to the strategy of building a strong army implemented by the President of the Republic of Azerbaijan, Commander-in-Chief of the Armed Forces Ilham Aliyev over the past 19 years, national unity and high spirit of our soldiers, presented to the world by scholars, press, television and other information sources. Winning the information war, pursuing a multidirectional, principial, purposeful foreign policy, active work with international organizations and foreign countries, building strong ties, regional energy and communication projects have significantly strengthened Azerbaijan's position as a reliable partner, gave a opportunity to Azerbaijan to have a voice in the region. During the Forty-Four Day War, the media did its best to cover the bravery and heroism of the Azerbaijani Army for the liberation of the occupied territories. Media representatives, who presented the realities of Azerbaijan to both the nation and the world, prepared numerous articles, reports and interviews reflecting the fiercest battles of the war. In the light of these events, thousands of articles were written and dozens of books were published.

Central Scientific Library (CSL) of ANAS was also an active participant in the information war. So that, unique bibliography "CHRONICLE OF FORTY-FOUR DAYS: Patriotic War" was prepared in CSL. Author of the foreword is the President of ANAS, academician Ramiz Mehdiyev, the editor is the doctor of philosophical sciences, professor Mammad Aliyev, director-general of the CSL of ANAS. The bibliography, which is the first among the libraries of the republic dedicated to the 44-day Patriotic War, was published in accordance with the Order №425 of Academician Ramiz Mehdiyev dated September 29, 2021. For the bibliography named "Chronicle of Forty-Four Days: Patriotic War" which presents 1819 analytical assays that were collected from the electron catalogue of Central Scientific Library, statements and interviews of the President of the Republic of Azerbaijan Mr. Ilham Aliyev from periodical press and electronic information sources, statements and speeches of the Presidium and President of ANAS Ramiz Mehdiyev, materials about Patriotic War, materials on the 44-day war were collected and arranged in chronological order, bibliographic descriptions, auxiliary apparatus were prepared and edited [4]. In the collection, analytical articles about the Karabakh problem, righteous struggle of the Azerbaijan, were collected during the 44 days long Second Karabakh War till the victorious end, arranged in chronological order in Azerbaijani and Russian and prepared as a bibliography.

Keywords: bibliography, II Karabakh War, Ilham Aliyev, 44 day war, Azerbaijan-Armenia conflict

References:

1. APA Analytics (2020, 21 october). Azərbaycan BMT-nin və Təhlükəsizlik Şurası üzvlərinin üzərindəki ləkəni təmizləyir

https://apa.az/az/siyasi/Azrbaycan-BMT-nin-v-Thluksizlik-Surasi-uzvlrinin-uzrindki-lkni-tmizlyir-colorredTHLILcolor-611495

2. Bayramov, V. (2020, 11 november). Azərbaycan Ordusu 44 günlük müharibədə tarixi Qələbə əldə etdi. Xalq qəzeti

https://xalqqazeti.com/az/news/63147

3. Ministry of Defence of the Republic of Azerbaijan- Patriotic war

https://mod.gov.az/az/veten-muharibesi-272/

4. Tahirqizi, Sh. (2021, 10 november). MEK tərəfindən tərtib edilən biblioqrafik göstərici oxucuların istifadəsinə verilib

https://azia.az/edebiyyat/22902-mek-terefinden-tertib-edilen-biblioqrafik-gosterici-oxucularin-istifadesine-verilib.html

SHUSHA DECLARATION AND JOINT STEPS IN THE INFORMATION WAR

Jamila AKHUNDZADE

Baku State University, International Journalism, Baku, Azerbaijan, Department of International Relations, Central Scientific Library of ANAS, Baku, Azerbaijan

ORCİD:0000-0002-0696-7840

On June 15, 2021, Azerbaijan and Turkey took a historic step and signed a Declaration that will change the geopolitical landscape of the region. This Declaration is also a message to the enemies of Azerbaijan and Turkey. The Declaration is an example of integration between Azerbaijan and Turkey in all areas. Most importantly, this Declaration means a new historical reality for the region. For the first time in our history, the Azerbaijani leader welcomed the foreign leader in Karabakh. The signing of the Declaration on Allied Relations between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Turkey in the city of Shusha, which is of great spiritual importance to us, has been engraved in our memory as an important historical event that will be written in the future textbooks. The fact that the Shusha Declaration coincides with the Day of Salvation of the Azerbaijani people - June 15 and the 100th anniversary of the Kars Treaty, which is of great importance for Karabakh and Zangazur, has a special symbolic meaning.

The Shusha Declaration signed by President Ilham Aliyev and President Recep Tayyip Erdogan is a historical fact that the whole world must reconcile. The agreement, aimed at combining opportunities to protect the common interests of both countries, as well as coordinating activities on regional and international strategic issues of mutual interest, is the beginning of a new regional geopolitical configuration led by Baku and Ankara. This marks the end of nearly 200 years of geopolitical configurations in the region and the beginning of a new regional order that will continue under the leadership of the Azerbaijani-Turkish tandem. Speaking about the Shusha Declaration, the list of areas to be emphasized includes information policy and lobbying issues that are currently relevant. Thus, the parties need to take joint steps in the field of media platform and diaspora in order to operate more effectively in the international arena. The declaration includes provisions on further strengthening cooperation between the relevant agencies of the two countries in the field of information, communication and public diplomacy within the capabilities of the Azerbaijan-Turkey Media Platform and closer cooperation between the Azerbaijani and Turkish diasporas, joint steps and consistent solidarity is a clear example of what is said. The Declaration also contains a provision on the foreign policy behavior of Azerbaijan and Turkey. The document states that the parties pursue an independent foreign policy aimed at ensuring their national interests. According to the document, joint efforts will be made to develop international relations and address local, regional and global security and stability issues. It emphasizes the importance of foreign policy coordination and bilateral political consultations. The purpose of this article is to study the impact of the Shusha Declaration on fraternal relations between Azerbaijan and Turkey, the future prospects of military cooperation and to analyze the methodological basis of the Declaration in the context of information warfare.

Keywords: Turkey, Azerbaijan, Shusha Declaration, fraternal ties, information war

ŞUŞA BEYANNAME`Sİ VE BİLGİ SAVAŞINDA ORTAK ADIMLAR

15 Haziran 2021'de Azerbaycan ve Türkiye tarihi bir adım attı ve bölgenin jeopolitik manzarasını değiştirecek bir Bildiri imzaladı. Bu Beyanname aynı zamanda Azerbaycan ve Türkiye düşmanlarına da bir mesajdır. Beyanname Azerbaycan ile Türkiye arasında her alanda entegrasyonun bir örneğidir. En önemlisi bu Beyanname bölge için yeni bir tarihsel gerçeklik anlamına geliyor. Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasındaki Müttefik İlişkiler Beyannamesi'nin bizim için büyük manevi öneme sahip Şuşa şehrinde imzalanması, önemli bir tarihi olay olarak hafızamıza kazınmıştır. Şuşa

Beyannamesi'nin Azerbaycan halkının kurtuluş günü olan 15 Haziran'a ve Karabağ ve Zengazur için büyük önem taşıyan Kars Antlaşması'nın 100. yıl dönümüne denk gelmesi özel bir sembolik anlam taşımaktadır. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından imzalanan Şuşa Beyannamesi, tüm dünyanın uzlaşması gereken tarihi bir gerçektir. Her iki ülkenin ortak çıkarlarını koruma fırsatlarını birleştirmenin yanı sıra bölgesel ve uluslararası ortak çıkarlara ilişkin stratejik konulardaki faaliyetleri koordine etmeyi amaçlayan anlaşma, Bakü ve Ankara'nın önderlik ettiği yeni bir bölgesel jeopolitik konfigürasyonun başlangıcıdır. Bu, bölgedeki yaklaşık 200 yıllık jeopolitik yapılanmanın sonunu ve Azerbaycan-Türkiye tandeminin öncülüğünde devam edecek yeni bir bölgesel düzenin başlangıcını işaret ediyor.

Şuşa Beyannamesi hem bilgilendirme politikası ve lobicilik konularını içeriyor. Dolayısıyla tarafların uluslararası arenada daha etkin faaliyet gösterebilmeleri için medya platformu ve diaspora alanında ortak adımlar atmaları gerekmektedir. Beyanname, Azerbaycan-Türkiye Medya Platformu'nun imkanları dahilinde iki ülkenin ilgili kurumları arasında bilgi, iletişim ve kamu diplomasisi alanında işbirliğinin daha da güçlendirilmesine ve Azerbaycan ve Türkiye diasporaları arasında daha yakın işbirliğine, ortak adımlara ilişkin hükümler içeriyor. Beyanname ayrıca Azerbaycan ve Türkiye'nin dış politika davranışlarına ilişkin bir hüküm içermektedir. Belge, tarafların ulusal çıkarlarını sağlamayı amaçlayan bağımsız bir dış politika izlediğini belirtiyor. Belgeye göre, uluslararası ilişkileri geliştirmek ve yerel, bölgesel ve küresel güvenlik ve istikrar konularını ele almak için ortak çaba sarf edilecek. Aynı zamanda dış politika koordinasyonunun ve ikili siyasi istişarelerin önemini vurgular. Bu makalenin amacı Şuşa Beyanname'nin Azerbaycan ve Türkiye arasındaki kardeşlik ilişkileri üzerindeki etkisini, askeri işbirliğinin gelecekteki beklentilerini incelemek ve Beyanname'nin metodolojik temelini bilgi savaşı bağlamında analiz etmektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Azerbaycan, Şuşa Deklarasyonu, kardeşlik ilişkileri, bilgi savaşı

МЕКТЕПТЕ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНАН КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ОКУУНУ УЮШТУРУУНУН МЕТОДИКАСЫ

Наркеева Акылай Анарбековна, улук окутуучу

Сидиков Гулзода, окутуучу

Ош мамлекеттик педагогикалык университети, Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Илимий макалада көркөм адабиятты сөз өнөрү катары кабылдоо, окуп түшүнүү проблемасы, ошол адабиятты искусство, эстетикалык асылдуулук катары баалай алган окурманды тарбиялоо маселелери каралат. Мугалим менен окуучунун өз ара байланышынын жаңы тибин калыптандыруу, инсанда чыгармачыл башталышты пайда кылуу, сабактын жаңы структураларын издөө жана окутуунун башка формаларын моделдештирүү маселелерине токтолуп кеттим. Негизги сөздөр: адабият таануу, адабиятты окутуу концепциялары, стандарттар, программалар, окуулуктар, сабактын технологиялары, сабактын жаңы структураларын издөө, окутуунун башка формаларын моделдештирүү жана орто мектепте окуучуларды асыл идеяларга, жогорку моралдык сапаттарга, жакшы менен жаманды айырмалай билген адеп-ахлактыкка, гумандуулукка, бийик аң - сезимдүүлүккө карата адаттарды тарбиялоо багытын жүргүзүү. Ошондуктан адабиятты окутуунун негизги максаты окуучуларда дүйнө таанымын, көз карашын иштеп чыгуу, идеялык, адеп-ахлактык жана эстетикалык тарбия берүү, алардын кеп байлыктарын өстүрүү менен турмуш-тиричиликти таанууга карата жалпы кругозорун кеңейтүү болуп эсептелет.

Ачкыч сөздөр: ийрим, усулдарды колдонуу, жүргүзүү, класстан тышкары иш, адабият таануу, адабиятты окутуу концепциялары, сабактын технологиялары, сабактын жаңы структураларын издөө.

МЕТОДОЛОГИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ИЗУЧЕНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ШКОЛЕ

Аннотация: В научной статье рассматриваются проблема восприятия художественной литературы как искусства речи, проблема понимания прочитанного, вопросы воспитания у читателя способности ценить эту литературу как искусство, эстетического благородства. Я сосредоточился на формировании нового типа взаимодействия учителя и ученика, создании творческого начала в личности, поиске новых структур уроков и моделировании других форм обучения. Ключевые слова: литературоведение, концепции учебной литературы, стандарты, программы, учебники, технологии уроков, поиск новых структур уроков, моделирование других форм обучения и развитие учащихся в старшей школевоспитывать в себе идейные привычки, высокие моральные качества, нравственность, человечность, высокое сознание - умение различать добро и зло. Поэтому основная цель преподавания литературы - развитие мировоззрения, мировоззренческого, нравственного и эстетического воспитания учащихся, расширение их общего кругозора в изучении повседневной жизни за счет развития словарного запаса.

Ключевая слова: кружок, применение методов, проведение, внеклассная деятельность, литературная критика, концепции учебной литературы, технологии уроков, поиск новых структур уроков

METHODOLOGY OF ORGANIZATION OF EXTRACURRICULAR STUDIES OF KYRGYZ LITERATURE AT SCHOOL

Abstract: The scientific article deals with the problem of perception of fiction as an art of speech, the problem of reading comprehension, the issues of educating the reader who can appreciate this literature as an art, aesthetic nobility. I focused on the formation of a new type of interaction between teacher and student, the creation of a creative beginning in the individual, the search for new lesson structures and modeling of other forms of teaching. Keywords: literary criticism, concepts of teaching literature, standards, programs, textbooks, lesson technologies, search for new lesson structures, modeling of other forms of teaching and development of students in high school, to cultivate habits of ideas, high moral qualities, morality, humanity, high consciousness - the ability to distinguish between good and evil. Therefore, the main purpose of teaching literature is to develop students' worldview, ideological, moral and aesthetic education, to expand their general horizons in the study of everyday life by developing their vocabulary.

Key word: circle, application of methods, conducting, extracurricular activities, literary criticism, concepts of teaching literature, lesson technologies, search for new lesson structures

Киришүү

Орто мектепте окуучуларды асыл идеяларга, жогорку моралдык сапаттарга, жакшы менен жаманды айырмалай билген адеп-ахлактыкка, гумандуулукка, бийик аң-сезимдүүлүккө карата адаттарды тарбиялоого, турмушту таанып-билүү касиетин өстүрүүгө, адам турмушу жөнүндөгү билимин тереңдетүүгө, сынчыл ойлоно билүүгө карата таалим-тарбия берүүдө адабияттын ролу зор. Ошондуктан адабиятты окутуунун негизги максаты окуучуларда дүйнө таанымын, көз карашын иштеп чыгуу, идеялык, адеп-ахлактык жана эстетикалык тарбия берүү, алардын кеп байлыктарын өстүрүү менен турмуш-тиричиликти таанууга карата жалпы кругозорун кеңейтүү болуп эсептелет. Эгер орто мектепте адабиятты окутуу маанилүү маселелердин бирине кирип, педагогикалык ишмердүүлүктүн өзгөчө бир касиетке ээ тармагы катары эсептелсе, анда көркөм чыгарманы талдап үйрөтүү, анын негизги өзөгүн түзүп турат, т.а, көркөм чыгармага талдоо жүргүзүү менен ар бир окуучу адам баласынын аң-сезиминин ишмердигине кирген көптөгөн маселелерди көркөм образдуулук аркылуу анализдеп үйрөнө алат. Адабиятты окутуу жана анын методикасынын ролу орто мектептеги окуу процессинде жогору экендиги талашсыз. Адабиятты окутуу жана анын методикасына тиешелүү көптөгөн маселелер негизинен көркөм чыгарманы талдап үйрөнүү проблемалары менен тыгыз байланышта турат. Адабиятты мектептерде үйрөнүүнүн сферасынан сүрөткердин өмүрүн, чыгармачылыгын алып таштаганда, анда, көркөм материалды окуу, талдоо, класстан тышкары окуу ж.б. аракеттерди ичине алган өзүнчө бир уникалдуу татаал кубулушка айланып чыга келет.[1]

Кийинки жылдарда «Кыргыз адабияты» — окуу планында – чеберчилик (искусство) бөлүмүнө киргизилди. Ырас, андай болгон соң «Адабият» да – «Музыка», «Сүрөт» сабагы сыяктуу – өнөрү бары өнөрүн таптаса, өнөрү жогу билсе билбесе да эстетикалык рахат алчу ишмердикке айлануусу керек го. Анда «Музыка» сабагы: Музыканын теория-практикасы — аспапта ойноо техникасы, аткаруу техникасы — ырдоо, обон, күү, опера, джаз, симфония, эстрада ж.б. жанрлардан тургандай; «Сүрөт» сабагы: Сүрөттүн теория-практикасы — сүрөт тартуу техникасы, бое техникасы, чаптоо техникасы – натюрморт, графика, пейзаж, живопись ж.б.жанрлардан тургандай; «Адабият» сабагы да: Адабияттын теория-практикасы – көркөм окуу техникасы, ыр жазуу техникасы, кара сөз жазуу техникасы – ыр, айтыш, аңгеме, эссе, новелла, пьеса, драма, повесть, роман ж.б. жанрлардан туруп, жанрдык өзгөчөлүккө басым жасалып окутулмак.

«Адабияттын» искусство катарында жанрдык окутулушу элдик оозеки чыгармачылыктын да, кыргыз адабиятынын да, дүйнөлүк адабияттын да шедеврлеринин тандалышын шарттамак. Анда окуучулар «Музыкадан» жыргап угуп жана өз үнү менен ырдагандай, «Сүрөттөн» суктана карап жана өз колу менен боеп, чаптап жасагандай, «Адабияттан» да текстти кызыгып окуп жана чакан жанрларда өз ою менен текст жазышмак. Текстти жанрдык-стилдик айрымалай билүү жөндөмү, тексттин баш-аламан үзүндүлөрүнөн кайра оңдоп-түзөп иретке келтирүү жөндөмү,

текстти логикалык, грамматикалык изилдей билүү жөндөмү машыктырылмак. Бүгүнкү «Адабият» предметинде текст менен машыктырылуучу тапшырмалар жокко эсе.[5]

Изилдөөнүн методу жана жыйынтыгы

Совет доорундагы педагогдордун жана азыркы учурда чыгармачылык менен иштеп жаткан мугалимдердин тажрыйбасы класстан тышкаркы окууну орто мектепте кеңири пайдалануу окуучулардын өз алдынча окуу ишмердүүлүгүнө туруктуу таяныч боло тургандыгын көрсөтөт. Ал эми балдардын окууга болгон кызыкчылыктарын эске алуу бул – адабиятты окутуудагы оң натыйжасын бере турган кошумча ойлонунулуп табылган формалардын бири болуп эсептелет. Бул пикирибизди О.Ю.Богдановanын төмөндөгү ою менен бышыктап кетели: «окуучулардын сабактан сырткары окуган ар кандай эле чыгармалары катардагы сабакта өтүлгөн чыгармаларга салыштырмалуу жаш окурмандын ар тараптуу өнүгүүсүнө жана таалим тарбия алышына көбүрөөк таасир этет».

Окутуунун мындай формасынын киргизилиши класста окутулуучу адабий көркөм чыгармалардын өтө көптүгү, окуучулардын бардык эле чыгармаларды окууга жетише албастыгы менен түшүндүрүлөт. XX кылымдын башындагы белгилүү орус педагогдору балдардын класстан тышкаркы окуу жараянын көзөмөлдөп туруу максатында ар бир окуучу үчүн атайын «жеке окурмандык күндөлүк» ачууну сунушташкан. Алардын ою боюнча мугалим жеке окурмандык күндөлүккө карап окуучунун окуган чыгармалары менен таанышуу жана ал аркылуу узак убакыт бою байкоо жүргүзүү менен баланын адабий өнүгүү деңгээлин билип алуу мүмкүнчүлүгүн алмак. Бирок, ишмердүүлүктүн бул формасы формалдуу мамиленин жана окуучулардын курактык индивидуалдуулугун жана башка өзгөчөлүктөрүн эске албоонун натыйжасында оң таасирин бере алган жок. Ошого карабастан айрым мектеп окуучулары окуган чыгармалары боюнча күндөлүк жазып жүрүшкөндөрү белгилүү. V-VII класста окуган окуучулар өз каалоосу жана өзгөчө кызыгуулары менен окурмандык күндөлүктөр аркылуу иштешет. Балдардын бул иш-аракеттери майнаптуу болуш үчүн мугалим аларга чыгармачылык менен мамиле жасоосу абзел, андыктан күндөлүктүн толтурулушуна багыт гана берип, калганын окуучунун эркине коюп, анын оюн чектебеш керек. V класстагы окуучулардын жеке окурмандык күндөлүктөрү, көпчүлүк учурда бул – окулган чыгармалар боюнча тартылган иллюстрациялар, кыскача аннотациялар, айрым бир таасирдүү жерлеринен үзүндүлөр, сабакка байланыштуу адабий оюндар (крассворддор, викториналар), класстан тышкаркы окууга арналган ар бир үй тапшырмасы үчүн тартылган кооз сүрөттөргө толгон альбомдор болуп эсептелет. Бирок, айрым мугалимдер окуучунун ал зор мээнетин баалоонун ордуна басмырлашат, ойлонуу менен жараткан чыгармачылыгы үчүн алкыш эмес кагуу жеген окуучу кийинки сабактарда билип турса да жооп бербейт. Ошентип окуучунун ой жүгүртүү мүмкүнчүлүгү мугалимдин дүйнө таанымына же анын маанайына көз каранды болуп калат да, окуучунун активдүүлүүгү уламдан-улам чөгүп жок болот. Анткени жакшыбы, жаманбы алардын баары окуучунун чоң эмгеги, аны туура баалаш мугалимдин милдети болчу. V-VII класста окуучулардын окуу кызыкчылыгы интенсивдүү өнүгөт да, балдар адабиятын, балдарга арналган чыгармаларды гана окубастан «чоңдор» адабиятына, сүйүү-махабат темасына да кызыгуусу пайда болот, ошондой китептерди издеп калат, мына ушул өзгөчөлүктөн пайдаланып, окурмандык кызыгууларын классикалык адабиятка чыныгы адабиятка буруп турушубуз керек. Болбосо азыр окуучулардын көпчүлүк ата-энелери «Супер- 98 инфо» сыяктуу жеңил-желпи макалалар жазылган, шоу дүйнөсүнүн атактууларынын жеке турмушун «сууруп чыккан» гезиттерди, Айгүл Шаршен кызы сыяктуу калемгерлердин ойдон чыгарылган окуялуу китептерин окушат. Мына ошол базарда турган энелердин «базарга ылайыкташкан» адабияттарынан сууруп чыгуу үчүн класстан тышкаркы окуунун мааниси чоң.[3]

Адабиятты окутуунун бирден бир милдети окуучуларды мекенчилдикке, улуттук сыймыкка, эмгекке элдик үлгүдө мамиле жасоого, өз эне тилин, кыргыз адабиятын, ата-баба салтын, өзүнүн тарыхын сүйө билүүгө, үйрөтүүгө айрыкча көңүл буруу болуп саналат. Анын жанында класстан тышкаркы окуу өз алдынча чыгарма менен таанышуу аркылуу үй-бүлөгө аяр мамиле, өзүн-өзү сынга алуу, асыл ой, ак сөз, адал иш принциптери, учурдагы адабият менен таанышуу аркылуу

жалпы адамзаттык проблемаларынын ойлонуп аны чечүүгө далалаттануу, глобалдашуу проблемасына каршы туруу сыяктуу милдеттерди тандалып алынган чыгарманын идеясына жараша кошумчалай алат.[2]

Жыйынтыктоо жана талкулоо

Көркөм адабият адам турмушунда болуп жаткан ар кандай жагымсыз көрүнүштөрдү элестүү, таасирдүү кылып сүрөттөө менен кайсы бир чоң проблеманы алып чыгат. Ал чыгарманын актуалдуулугу көтөргөн идеясына жараша болот. Биздин баамыбызда жаштар арасындагы ошондой көйгөйлөрдүн бири бул – үй-бүлө жана анын бузулушу. Бул маселени окуучуларга туура түшүндүрүү максатында биз Аксы районун Кара-Суу орто мектебинин 9- класстарынын окуучуларына Мурза Гапаровдун ушул темага арналып жазылган «Эки ирет гүлдөөчү алмалар» аттуу чакан аңгемесинин негизинде класстан тышкаркы сабак өткөнбүз. 105 Чыгарманы окутууда биз катардагы сабактардагыдай алгач класста текст менен таанышып, ар бир каарманга токтолуп, аларга кластер түзгөн жокпуз. Анткени, биздин сабак класстан тышкаркы окулуучу чыгарманы талкуулоо сабагы болчу. Класстан тышкары, демек бул – биринчи ирет үйдө окуу, ошондой эле окуу китебинен сырткары окуу, ал эми мындай өз алдынча окуу жаш окурмандын көркөм адабияттын кенен дүйнөсүнө сүңгүп кирүүсү үчүн өтө манилүү. Бул нерсени эске алуу менен өтүлүүчү чыгарманын тексти алдын ала китепканачы менен сүйлөшүп таап окуучуларга таратылат. Аларды аңгеме толук тааныштырып чыгууну класстагы окуучулардын бирине тапшырма иретинде табышталат. Демек, окуучулар текст менен толук таныштыгы бар. Ар кандай эле предметти окутууда усул кырдаалга, окуу абалына жараша тандалып алынат. Ошол сыңары биз да «автордук кресло» деген окутуу усулун колдонуу менен сабак өтүүнү туура көрдүк. Себеби, катардагы сабак менен класстан тышкаркы окуунун максаты бир, бул – окуучунун адабий билимин кеңейтүү, окурмандык маданиятын калыптандыруу, алардын ичиндеги таланттуулардын шыкжөндөмдүүлүктөрүн өнүгүшүнө түрткү берүү, эстетикалык табитин жогорулатуу, мекенчилдик сезимин чыңдоо жана граждандык, моралдык позицияларын бекемдөө. Демек, максаты бир, бирок ал максаттарды ишке ашыруунун жолдору башка. Алар класстан тышкаркы окуунун спецификасы менен аныкталат. «Адабиятты окутуунун медодикасы» деген илимий эмгектеги «Класстан тышкаркы окуу» макаласынын автору М.Г.Качурин белгилегендей: «Класстан тышкаркы окуу окуучуларды ар тараптан ачат, алар мындай сабакта өздөрүн ээн-эркин сезишет, предметке байланыштуу кошумча адабияттарды кызыгуу менен окушат, аларда китеп менен өз алдынча иштөө табити пайда болот». Бизге белгилүү болгондой бул ыкмада ортодо окулган эссеге карата ар бир окуучу жеке пикирин билдирип автордук креслодо олтурган адамга эркин суроо узатуу мүмкүнчүлүгүнө ээ.[6]

Сабактын максаты: Чыгармадагы окуялар аркылуу үй-бүлөдөгү эки жубайдын кетирген кичине эле катасы ортодогу баланын канчалык кыйналарын сезишип, өздөрү да ата-энеси жана бир туугандары менен жылуу мамиледе болуу керектигин билишет. Кээде адам менен өсүмдүктөрдүн тагдыры окшош болуп калышы мүмкүндүгүнө кабардар болушат.

Убактысы: 45 мүнөт Каражаттар (ресурстар): окуучулардын окуу куралдары, бир кресло (же отургуч).

Иш кадамдары (процедура):

1-кадам. Чыгармадан: «— Ох, апа!-деди бала, башын кайрадан апасынын көкүрөгүнө катып. — Биз бир кездерде кандай бактылуу элек …Өз атам үчөөбүз …Өзүбүздүн үйүбүз, уюбуз, коргонубуз, багыбыз бар эле… А билесиңби, апа, эки түп алмабыз күзүндө дагы бир жолу гүлдөөчү эле? Билесизби, ошону, апа?

—Угу,- деди апасы болор-болбос жылмайып. — Бирок дайыма алардын мөмөлөрү бышууга үлгүрбөй калуучу. Бат эле суук күз келип, анын артынан кыш түшүп…

…Бала карай берип, баятан бери байкабаган, дубалдан ашып, мөмөлөрүнүн оордугунан төмөн ийилип турган алма шактарын көрдү. Булар алиги өзгөчө жылына эки ирет гүлдөөчү эки түп алманын шактары эле… Бала аламалардын ар бир шагын, ар бир чырпыгын сагынып-сагынып карай баштады. Кокусунан бир нече шактарда таңкы жылдыздар сыяктуу гүлдөр көрүндү.

Баланын көзүнө кайрадан жаштар толду. Эми гүлдөр анын көзүнө булактын түпкүрүнөн көрүнүп жатышкансып, алыстан күңгүттөнүп, бирибирине кошулушуп, акырында бир үзүм ичке булутка окшоду.

Үзүндүнү окуп бүтүп, «Сардал менен эки ирет гүлдөөчү алмалардын тагдырларынын кандай окшоштук жактары бар?» деген суроого беш мүнөттүк эссени өз алдынча жазышат. Жазылып жаткан эссеге эч кандай чек коюлбайт, эмнени түшүнүшсө ошону кагаз бетине түшүрүшөт.

2-кадам. Жазган эсселерин аз гана убакыттын ичинде жубу менен акылдашып, талкууга алышат.

3-кадам. Жанындагы шериги менен ой бөлүшүп бүткөн соң, окуучуларды 1,2,3,4,5,6 деп саноо менен 6 топко бөлүп алабыз. Өз алдынча жазгандарын бири-бирине окуп беришет да, топтон оригиналдуу деп эсептешкен бир эссени тандап алышат. Баары биргеликте түзүлгөн текстти кошумчалап, толуктап иштеп чыгышат. Автордук креслого отургузуу үчүн ар бир топтон бирден гана окуучу шайланат.

4-кадам. Ортодо турган автордук креслого отуруп, ар бир топтон шайланган окуучулар жалпы класска биргеликте жазылган эссени окуп беришет. Мүмкүн болушунча шашпай, көрктүү, чыгармачылык менен окууну мугалим окуучуларга эскертет.

1-окуучунун эсссеси: «Менин оюм боюнча экөөнүн тагдырларынын окшоштугу: биринчиден, Сардалдын балалык чагынын башы ата-энесинин жанында болуп, үй-бүлөдөгү бактылуу күндөргө бай болуп, кубанычта сүйүнүчтө өткөн. Ошол сыятуу эле алманын да биринчи мөмө бериши эч кандай тоскоолдуксуз ишке ашат. Ал эми баланын апасы менен атасы жарашып кайрадан жакшы күндөргө кайткысы келип, апасын ага көндүрүп үйүнө келгендеги атасынын башка аялга үйлөнүп алгандыгы, баланын аруу тилегин ташкаптырып, дагы бир ирет мөмө берүү үчүн гүлдөгөн алманы үшүк алгандай баланын тагдырына да эрте эле кыш түштү. Баланын жашоосунун мындай болушуна, албетте, атасы менен апасынын экөөнүн да күнөөсү бар. Ошондуктан достор биз да туура эмес иш-аркеттеribиздин натыйжасында жаш бөбөктөрдүн сезимдерин үшүк алышы мүмкүн экендигин эске алып, бир туугандарыбыз жана досторубуз менен жакшы мамиледе бололу».

2-окуучунун эсссеси. «Ооба, Сардал атасы менен апасы чогуу жашап жатканда бактылуу эле. Ошол эки ирет гүлдөөчү алманын биринчи гүлдөгөнүндөй мөмөсүн төгүп турчу. Шактары ийилип, береке жыттанган алмадай ал кезде Сардалдын төгөрөгү төп, дүйнөсү түгөл эле. Мына азыр атасынын ысык кучагына бой таштайм деп келген баланын алоолонгон деми сууп, мизи кайтып, жанындагы тосмодон көрүп турган эки ирет гүлдөөчү алманын экинчи гүлдөшүндөй жан дүйнөсүн үшүк алып турат. Ооба, баланын жан дүйнөсүндөгү мөмө бышканга жетишпеди. Кудай буюрса жаз келет, дагы бир ирет гүлдөйт.

5-кадам. Калган окуучулар эсселерди анализдеп, талкуулашат, суроолор беришет. Кимдин суроосуна жооп берүүнү автор өзү тандайт. Окуучулар тарабынан берилүүчү болжолдуу суроолор:

1. Эмне үчүн «Кудай буюрса жаз келет, дагы бир ирет гүлдөйт» деген сөз менен жыйынтыктадың?

2. Сен Сардалдын ордунда болсоң үйүндөгү атаңдын жаңы аялын көргөндө эмне кылмак элең?

3. Жакын досторуңдун бири Сардалдын кейпин кийип калган болсо сен кандай жардам көрсөтмөк элең?

4. Эки ирет гүлдөөчү алмаларды көрдүң беле же ал жөнүндө башка бирөөлөрдөн уккансыңбы?

5. Баланын мындан кийинки тагдыры эмне болот деп ойлойсуң?

Эгерде убакыт дагы жетиштүү болсо каалоочу окучуларды окутса болот. Анткени автордук креслого отуруп, жазган эссесин жалпы окуучулардын жанында окуп, берилген суроолорго жооп берүү окуучунун ар тараптан өсүпөнүгүшүнө түрткү болот.[6,7]

Корутунду

Окуучунун класстан тышкаркы окууда жетишилген ийгиликтери адабият боюнча чейректик баа чыгарууда эске алынат. Бул сабактын негизги максаты болуп баланын окумалдуулугун өнүктүрүү, адабий-эстетикалык табитин арттырып, окуганынын үстүндө ой жүгүртө билүүсүнө үйрөтүү жана көркөм-чыгармачыл иш-аракетин өз 183 алдынчалуу өркүндөтүүгө көмөктөшүү болгондуктан, түрдүү жанрдагы жана тематикадагы чыгармалардын үлгүлөрүнөн сөзсүз болуусу талапка ылайык келет. Негизги мектепте кыргыз адабиятын окутуунун мазмунун артырууда мына ушул класстан тышкаркы окуу убактысын чыгармачылык менен пайдалануу, анын атайын планын түзүп, алардын негизинде жаткан тарбиянын түрлөрүнө жараша окуучуларга таалим-тарбия берүү жолдорун изилдөө иштерин бирге жүргүзүү да мугалимдин айрыкча милдети болуп калат. Пландуу, кызыктуу жана тарбия берүүчүлүк, өстүрүүчүлүк

Мындай иш-аракеттер аркылуу окуучулардын мурда ээ болгон билимдери, көндүмдөрү бекемделет. Биргелешип иштөөдө окуучулар өз ара жардамдашуунун зарылдыгын түшүнүшөт. Кимдир бирөөнүн пикирин туура кабыл алып ага проблемалуу суроо коюуга, чыгармага анализ жасап, өз оюн башкаларга туура жеткирүүгө умтулушат.

Чыгарманы көркүү окуу мезгилинде мугалим менен окуучунун ортосундагы өзгөчө тыгыз байланыш түзүлгөн болсо, акырындап эки тараптын жан дүйнөлөрүндө жакындыкты пайда кылат да, ал кийинки көркөм чыгармаларды талдоодо өз таасирин тийгизет. Мугалимдин мыкты көркүү окуусу окуучуга өзгөчө пайдубал түптөйт да, анын жан дүйнөсүндөгү шыкты ойготушу ыктымал же жөн гана эстетикалык табитин тарбиялоо менен өмүр бою анын эсинде калат. Мындан тышкары, жеткиликтүү көркүү окуу көркөм чыгарманын идеялыкэстетикалык маанисин терең түшүнүүгө шарт түзөт. Ал эми начар, көрксүз окулган чыгарма окуучулардын кабыл алуусун басаңдатуу менен ошол материалга карата балдардын терс маанайын жаратат. Чыгарманын мааниси ачылбай калат. Көркүү окууга мүмкүнчүлүгү жетпеген мугалимдер, көркөм окуунун чеберлеринин аткаруусундагы аудио, видео жазууларды пайдаланууга тийиш, ал сабактын натыйжалуулугун арттыруу менен чыгармага талдоо жүргүзүүдө педагогдун түйшүгүн жеңилдетет. Көркөм чыгармага талдоо жүргүзүүдөгү дагы бир орчундуу проблема кыргыз адабиятын окутуунун технологиясынын толук, ар тараптуу иштеле электиги болуп эсептелет. Анын натыйжасында, адабият мугалимдери методикалык эмгектерге өтө муктаж, өзгөчө байыркы мезгилге таандык кыргыз адабиятын окутуунун методикасын жазуу; кыргыз фольклорунун көркөм туундуларынан алынган материалдарды үйрөтүүнүн ыкмаларын өркүндөтүү; акындар поэзиясына таандык көркөм чыгармаларды талдоонун жана окутуунун технологиясын иштеп чыгуу ж.б. маселелер күн тартибинде турат.

Адабияттар

1. Акматов, Б. Кыргыз адабиятын жогорку окуу жайларында компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун технологиясы [Текст] / Б.Акматов. – Б.: «Фаст принт», 2016. – 456 б. 9.

2. Алимова М. Китеп окубаган жаштарга кантип келечекти ишенебиз? // https://www.bbc.com/kyrgyz/learning_english/2014/02/140218_book 10.

3. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1981. – 219 б.

4. Муратов А. Кыргыз адабияты сабагында көркөм тексттин маңызын ачуу. – Б.: Айат, 2008. – Б. 29-31.

5. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы. –Ф.: Мектеп, 1976. – Б. 13.

6. Исаков Б., Исакова Б. Кыргыз адабияты: Орто мектептердин 9-классы үчүн окуу китеби.

7. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы.– Б.: «Турар», 2013.

КЫРГЫЗ АДАБИЯТТЫ ОКУП ҮЙРӨНҮҮДӨ КАЛЫПТАНДЫРУУЧУ КОМПЕТЕНТҮҮЛҮКТӨР

Наркеева Акылай Анарбековна, улук окутуучу

Нурмаматов Нурбек Нурмаматович

Ош мамлекеттик педагогикалык университети, Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Бул макалада адабияттын азыркы коомдогу орду чагылдырылып баяндалды, негизинен адабияты окуп тим болбостон коомду курчап турган айлана – чөйрө менен бирге адам баласынын аң-сезимин, сүйлөө речин, ойлоосун өсүп-өнүктүрүүдө. Макалада адабий чыгармалардын натыйжасында көптөгөн кылымдар бою жыйнаган табылгаларын, тарыхый маалыматтарды көркөм баянга айландырып, укумдан - тукумга оозеки түрдө өткөрүп келгендиги тууралуу жазылды. Кыргыз адабиятынын предметтик компетенттүүлүгү окуу жана практикалык ишмердүүлүгү ар дайым айкалышканда гана ийгиликтүү ишке ашырылып келе жатат. Адабияты окутууду чыгарманы эстетикалык өздөштүрүүгө жөндөмдүүлүк, искусствонун башка түрлөрүнүн катарында адабияттын өзгөчөлүгү, өнүгүшү жөнүндө түшүнүгүн калыптандыруу менен окуучулардын жана студенттердин аң - сезимин өстүрүүдө өз оюн толугу менен жеткире ала тургандыгын далилдөө, ошондой эле оозеки көркөм чыгармалары өзгөчө баалуу табылгаларын чогултуп-жыйноочу казынанын башынан өткөргөндөрдүн урунттуу учурларынан кабар берген тарыхтын, коомго, ар бир инсанга моралдык, укуктук, эрежелерин туюндуруучу юридикалык жыйнактын, таалим - тарбия берүүчү куралдын, жакшы-жаман түшүнүктөрдү чечмелеген туюнтманын ж. б. жашоо-тиричиликтин көп кырдуу зарылдыктары үчүн пайдаланууга боло турган энциклопедиялык мазмундагы “китептин” милдетин аткарып келери айтылат..

Ачкыч сөздөр: адабият, аң-сезим, компетентүүлүк, таалим – тарбия, оозеки чыгарма.

ФОРМАТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ В ИЗУЧЕНИИ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация: В статье описывается роль литературы в современном обществе, главным образом, в развитии человеческого сознания, речи и мышления, а также среды, окружающей общество. В статье говорится, что в результате литературных работ он превратил находки и исторические данные, которые он собирал на протяжении веков, в художественную литературу и передавал их устно из поколения в поколение. Предметная компетентность кыргызской литературы успешно реализуется только при сочетании учебной и практической деятельности. Доказать, что литература может в полной мере выражать свои мысли в развитии сознания школьников и студентов, формируя понимание особенностей литературы, развития, среди других видов искусства, умения овладевать произведениями эстетики, а также устные произведения искусства, сборник легенд, образовательный инструмент, интерпретация хороших и плохих концепций, отражающий основные моменты истории сокровищницы, в которой собраны особо ценные сокровища. Он служит «энциклопедической книгой», которую можно использовать для самых разных жизненных нужд.

Ключевые слова: Литература, сознание, компетентность, образование, устная работа.

FORMATIVE COMPETENCES IN STUDYING LITERATURE

Abstract: The article describes the role of literature in modern society, mainly in the development of human consciousness, speech and thinking, as well as the environment surrounding society. The article

says that as a result of literary work, he turned the finds and historical data that he collected over the centuries into fiction and passed them down orally from generation to generation. Subject competence of Kyrgyz literature is successfully realized only with a combination of educational and practical activities. Prove that literature can fully express its thoughts in the development of the consciousness of schoolchildren and students, forming an understanding of the characteristics of literature, development, among other types of art, the ability to master works of aesthetics, as well as oral works of art, a collection of legends, an educational tool, the interpretation of good and bad concepts, reflecting the highlights of the history of the treasury, which contains particularly valuable treasures. It serves as an "encyclopedic book" that can be used for a wide variety of life needs.

Keyword: Literature, consciousness, competence, education, oral work

Киришүү. Ондогон кылымдарды карытып, жалпы адам баласынын оомалуу - төкмөлүү, тарыхый жолунда өзүнө гана таандык из калтырып, тириликтин машакаттуу жолун басып, жашоонун өзгөчө татаал чыйырындагы миңдеген тоскоолдуктардан өтүп, өмүр - өлүм үзөңгүлөш жүргөн далай кагылыш-кармаштарды баштан кечирип, өз атын, өзгөчө белгилерин жоготпой сактап, келе жаткан түптүү элдин кыргыздардын урпактарга калтырган баалуу байлыктарынын бири – оозеки көркөм чыгармачылыгы.

Бир кездерде жазуу - сызуусу бар өз алдынча өсүп - өнүккөн эл болсо да, тарыхтын өйдө ылдыйлуу татаал жолунда көрүнүктүү ордун, өнүккөн өнөрлөрүн, алардын ичинде да сактап кала албай, натыйжада көптөгөн кылымдар бою жыйнаган табылгаларын, тарыхый маалыматтарды көркөм баянга айландырып, укумдан тукумга оозеки түрдө өткөрүп келүүгө мажбур болгон кыргыздар үчүн алардын оозеки көркөм чыгармалары өзгөчө баалуу табылгаларын чогултуп-жыйноочу казынанын башынан өткөргөндөрдүн урунттуу учурларынан кабар берген тарыхтын, коомго, ар бир инсанга моралдык, укуктук, эрежелерин туюндуруучу юридикалык жыйнактын, таалим-тарбия берүүчү куралдын, жакшы-жаман түшүнүктөрдү чечмелеген туюнтманын ж. б. жашоо-тиричиликтин көп кырдуу зарылдыктары үчүн пайдаланууга боло турган энциклопедиялык мазмундагы “китептин” милдетин аткарып келген. Элдик оозеки чыгармачылыктын орчундуу мааниси, жашоо жөндөмүнүн сыры – ал чыгармалар өткөндүн үнү, жаңынын жаңырыгы болуп, миңден ашуун жаштагы үлгүлөрү да улам кийинки шартка “ылайыкташып”, мезгил талабына жооп берип, көркөм туунду катары наркын сактап, күйөрмандардын руханий талабын канааттандырып, эстетикалык рахат тартуулап, тарбия, таануучулук оң таасирин тийгизип, бүгүн да өз күчүн жоготпой келе жаткандыгында [1]

Тарыхый өнүгүш жолунда жакшы менен жаманды, ийгиликтин кубанычын, жеңилүүнүн ызасын, гүлдөп өнүгүүнүн рахатын, төмөн чөгүүнүн басынуу кайгысын бир эле эмес, көптөгөн жолдордо башынан өткөрүп, өз эркиндиги, көз каранды болбостугу, элдин биримдиги, ынтымагы үчүн дайым күрөшүп, адамдык асыл дөөлөттөрдү туу тутуп, аздектеп, өз башынан өткөндөрдүн урунттуу учурлары менен алгылыктуу табылгаларын көркөм сөз тутумунда – көркөм чыгармаларда мончоктой тизип, эл байлыгын этият сактап, бапестеп багып, өзгөчө жогору баалап ыйык тутунган байыркы эл –кыргыздардын оозеки көркөм чыгармачылыгы адаттан тыш өсүп-өнүккөн.

Кыргыз элинин басып өткөн тарыхый жолунда, күндөлүк турмушунда оозеки көркөм чыгармачылыктын өзгөчө мааниге ээ болуп, чоң роль ойногондугун тарыхта өтө сейрек учурай турган феномендик мүнөздөгү “Манас” эпосунун мисалынан – көчмөн кыргыздар өз жашоо шартынын өзгөчөлүгүнө ылайыкталган дүйнөнүн сегизинчи укмушун – оозеки жаратып, оозеки сакталган поэзиянын көркөм чалкар деңизин – башка эч бир кезикпеген, өзү сыяктуулардын арасында теңдеши болбогон жомокту – эпосту жаратканынан да таасын байкоого болот. [2]

Талкуулоо. Компетенттүүлүк – бул адистин интеллектуалдык, психологиялык, моралдык жана ишмердик (функционалдык) абалы, ошол аркылуу анын канчалык билим алгандыгы, көндүмдөргө ээ болгондугу, тажрыйба топтогондугу, башкалардын ишмердүүлүгүн өзүнө сиңиргендиги, маалыматтар менен куралдангандыгы жана аларын кандайча колдоно алары аныкталат.

Компетенттүүлүк – бул натыйжалуу жыйынтыктарга жетишүү үчүн ыңгайлуу жүрүш-туруш модели, алгоритм, кыймыл-аракеттерди ишке ашыруунун жолдору.

Адабият ааламдын сырын, адамдын жан дүйнөсүнүн эстетикалык камылгасын, туюмун кабылдап, анын турмушунун ар кыл жактарын көркөм образдар аркылуу чагылдырат. Адабияттын адеп - ахлактык, эстетикалык, таалим - тарбиялык, дүйнө таануучулук жана билим берүүчүлүк мүмкүнчүлүгү өтө кенен.

Адабий чыгармаларды кабыл алуу, талдоо, интерпретациялоо окурмандык ишмердүүлүктүн белгилүү ыкмаларына жана түрлөрүнө негизделишет, кыргыз, орус жана өзбек адабиятынын чыгармаларындагы темалардын, образдардын, сюжеттердин салыштырылышы менен жупташып биригишине негизделет. Мектепте окутуу үчүн көркөм чыгармаларды тандоонун негизги чен - өлчөмдөрү (критерийлери) болуп алардын:

- жогорку көркөм баалуулугу,
- гуманисттик багыты,
- окуучуга инсан катары позитивдик таасири,
- баланын жаш өзгөчөлүгүнө жана өнүгүүсүнө ылайык келүүсү,
- ошондой эле Кыргыз Республикасынын ата мекендик билим берүү тажрыйбасы жана маданий-тарыхый салттары эсептелет. Кыргыз адабияты курсу окурмандык багыттагы окутууга таянат. Ушуга байланыштуу негизги концептуалдык жоболор окуучулардын адабий өнүгүүсүнүн төмөндөгүдөй факторлоруна таянат:

– мектеп окуучуларынын жакынкы өсүү зонасын эске алуу менен окурмандык өнүгүүсүнүн жаш курак өзгөчөлүктөрү;

– кыргыз адабиятынын чыгармаларын түшүнө билүүнүн: кабыл алуунун жана өздөштүрүүнүн өзгөчөлүктөрү;

– кыргыз адабиятынын чыгармаларын дүйнөнүн көркөм модели жана адамдардын мамилесинин модели катары түшүнүү спецификасы;

– түрдүү авторлор менен элдердин адабияттарынын улуттук өзгөчөлүктөрүн, өз ара аракеттешүүсүн эске алуу менен көркөм текстти кабыл алуу жана түшүнүү деңгээлдери боюнча көрсөткүчтөргө. Көркөм чыгармаларды окуу окуучулардын өнүгүү каражаты катары каралат.

Окуучунун адабий өнүгүүсү окуучунун жаш курагын эске алат, башталгыч класстарда алган окурмандык даярдыгына таянат, анын жалпы өнүгүүсү менен, дүйнөлүк көз карашынын калыптануусу жана адеп-ахлактык баалардын эволюциясы менен түздөн-түз байланышта болот.

Адабияты предметтин окутууда «Билим берүү жөнүндө» мыйзамды,

«Кыргыз Республикасындагы билим берүү концепциясын», эң башкысы, билим берүүнүн Мамлекеттик стандартында Кыргызстандын мектептеринде жалпы эле билим берүү системасын анын ичинде адабиятты окутууну жаңы заманбап принциптерге шайкеш келтирүүнүн бирден-бир жолу – бул окутуунун мазмунун жана технологиясын жакшыртуу болуп саналат. Жалпы эле билим берүү мекемелеринде, уюмдарда мектепте, орто жана жогорку окуу жайларында адабияты окутуунун эң маанилүү, негизги предметтердин бири болуп саналат. Кыргыз адабияты предметтерин копметенттүүлүккө негиздеп окутуунун эң жемиштүү жолу бул - окуу планынан баштап, окуу стандартын, окуу программаларын, окуу-нормативдик документтерди, окуу китептерин, окуу куралдарын, окуу-методикалык колдонмолорду коппетенттүүлүктүн идеяларына ылайыктоо менен алардын ийкемдүүлүгүн арттыруу, окутуу ишин баланын чыныгы турмушуна жакындатып, кызыктуулугун, жугумдуулугун, натыйжалуулугун, практикалык жактан керектүүлүгүн күчөтүү. Компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун касиети биринчиден, окуучу, студент коомдон артта калбастан, өзгөрүп, өнүгүп, улам жаңы билим, ыкма, билгичтиктерге ээ болуп тургандыгында, экинчиден, максаттуу, натыйжалуу, жыйынтыктуу билим алгандыгында, үчүнчүдөн, окуучулар (студенттер) алган билимдерин өзү жашаган

чөйрөдө кеңири колдоно алгандыгында. Кыргыз адабияты предметтерин копметенттүүлүккө негиздеп окутуу - бул ата-бабалардан бери кылымдар бою сакталып келген макал-лакаптан баштап, улуу «Манаска» чейинки маданий мурастардын тил байлыгын, көркөм сөз берметтерин сактоого, байытууга машыктырат. Кыргыз тили, адабиятын Кыргызстандагы жашаган бардык элдердин ортосундагы достуктун, биримдиктин карым-катнаш, социалдашуунун каражаты катары улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды камтуу менен тил, адабияттын кайталангыс асыл сапаттарын ачып берет: [3]

– сабаттуу окурманды тарбиялоо жана окуучулардын көркөм чыгармаларды окуу маадниятын өнүктүрүү;

– көркөм адабиятты эстетикалык кабыл алуусун жана көркөм элестетүүлөрүн, түшүнүктөрүн жана пикирлерин калыптандыруу;

– натыйжалуу окурмандык чыгармачылыгын өбөлгөлөө.

– адабий чыгармаларды окурмандык толук кандуу кабыл алуусун жана түшүнүүсүн, адабий чыгармага эмоционалдык мамилесин билдирүүсүн камсыздоо;

– этномаданий мамилени колдонуу менен, кыргыз адабиятынын сөз түрүндөгү искусство катары өзгөчөлүгүнө маани берүүсүнө шарт түзүү;

– адабий чыгармадагы көркөм сүрөт каражаттарынын ролун түшүнүүгө түрткү берүү;

– чыгарманын маанисин түшүнүү үчүн текст менен иштөөдө окуучулардын ой жүгүртүү ишмердүүлүгүн (салыштыруу, талдоо, баалоону жалпылоо) жигердештирүү;

– окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн ар кандай түрлөрүн өбөлгөлөө;

– окууга кызыгуусун жаратуу, китеп окууга зарылчылыгын жана китеп окуунун баалуулугун, китептин баалуулук багыттарга таасирин түшүнүүсүн калыптандыруу.

Изилдөө. Кыргыз адабиятын окутуу иштери педагогика илиминин жалпы, атайын жана жеке методологиясынын жоболоруна негизделет. Кыргыз адабиятын окутуу процессинде инсанга багытталган окутууга өзгөчө маани берилет. Кыргыз адабиятын окутууга коммуникативдик мамиле жасалып, окутуунун объектисин көркөм текст түзүүсү, ал эми сабак процесси жандуу сүйлөшүү, талдоо, талкуулоо, баяндоо иштери, чыгармаларга карата эссе-пикир жазуу, аргументтөө аркылуу жүргүзүлүшү шарт.

Адабиятты окутуу методикасында методдор тууралуу түшүнүктөр ар дайым эволюциялык аракетте болуп, улам жаңы ойлор менен толукталып келгендигин байкайбыз. Эвристикалык (жарым-жартылай изилдөө), изилдөөчүлүк, репродуктивдүү, долбоорлоо, стандарттык эмес сабактын формалары, интерактивдүү ж.б. методдор аркылуу кызыктыруучу окутуу чөйрөсүн түзүү, шыктандыруу окуучулардын натыйжалуу билим алышына өбөлгө түзөт. Окуучулардын өз алдынча иштешине, баяндама, дил баян, реферат, билдирүү, рецензия, аннотация, эссе жазышына көбүрөөк көңүл буруу жакшы натыйжаларды берет. Кыргыз адабияты предметин окутуудагы айрым көйгөйлөр:

- мугалимдердин предметтик стандарт боюнча маалыматынын жетишсиздиги;
- кыргыз адабияты окуу китептеринин сапатын жогорулатуунун зарылдыгы;
- кыргыз адабиятын окутууга карата методикалык колдонмолордун жетишсиздиги;
- кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин алдыңкы тажрыйбаларынын жайылтылбай жатышы;
- мугалимдерге керектүү кошумча адабияттардын, дидактикалык материалдардын жетишсиздиги;
- компетенттүүлүктөрдүн негизинде сабакты пландоо боюнча тажрыйбанын аздыгы;
- жаңы чыккан программа менен окуу китептеринин дал келбестиги;
- окуучулардын окурмандык активдүүлүгүнүн начардыгы;
- окуучуну көркөм, чечен сүйлөтүү боюнча мугалим тарабынан аракеттердин аздыгы;

- кыргыз адабияты сабагында техникалык каражаттардын, көргөзмөлүүлүктүн (электрондук окуу материалдары, мультимедиалык материалдар, аудиотексттер, көркөм окуу боюнча видеофильмдер ж.б.) жетишпестиги ж.б.

Мындай шарт адабиятты мектепте талаптагыдай окутууга, окуучулардын компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга сөзсүз түрдө терс таасир этери бышык. Азыркы учурда заманбап талаптардын негизинде инсанга багыттап окутууда:

- репродуктивдүү,
- продуктивдүү,
- креативдүү(чыгармачылык) деген 3 деңгээл көңүлгө алынган.

Бул деңгээлдерге ылайык иш жүргүзүүдө жана окуучунун окуу ишмердүүлүгүнүн сапатын аныктоодо предметтик компетенттүүлүк чоң мааниге ээ. Эмесе, кыргыз адабиятын предметинен окуучулар ээ болууга тийиш болгон компетенттүүлүктөр тууралуу кеп кылалы.

1.**Окурмандык компетенттүүлүк** – адабий чыгарманы эстетикалык өздөштүрүүгө жөндөмдүүлүк, искусствонун башка түрлөрүнүн катарында адабияттын өзгөчөлүгү жөнүндө түшүнүгүн калыптандыруу, образдуу сөздүн көркөм көп маанилүүлүгүн, ассоциативдүүлүгүн, көрүү жана угуу дааналыгын ачуу аркылуу образдуу сөздү түшүнүү жана инсандык деңгээлде өздөштүрүү, адабий-теориялык түшүнүктөр жөнүндө үйрөнүүчү предмет катары эмес, көркөм чыгарманы түшүнө билүүгө жардамдашкан курал, каражат катары түшүнүктү өнүктүрүү.

2.Баалуулук-дүйнө таанымдык компетенттүүлүк – адабиятта чагылдырылган адеп-ахлактык баалуулуктарды жана дүйнө тааным категорияларды түшүнүү, ушул баалуулуктарга өзүнүн мамилесин аныктоо жана негиздөө, гуманисттик адеп-ахлактык позицияларга бек туруу;

3.**Адабий-чыгармачылык компетенттүүлүк** – ар түрдүү типтеги дил баяндарды, түрдүү жанрдагы жана формадагы адабий чыгармачыл иштерди жазууга жөндөмдүүлүк.

Бүгүнкү күндүн мугалиминин максаттары жана милдети окуучуларга жөнөкөй эле маалыматтардын топтомун берүү болуп эсептелбейт. Учурдагы билим берүүнүн максаты – бул сынчыл ойлому өнүккөн инсанды тарбиялоо жана окутуу менен бирге окуучулардын ойлонууга болгон муктаждыгын, ар кандай кырдаалды талдоого жана аларды туура баалоого, ар түрдүү маселелерди чечүүнүн оптималдуу жолун табууга үйрөтүү экендигин ар бир педагог түшүнүүсү зарыл.[4]

Ар түрдүү деңгээлдеги (репродуктивдүү, продуктивдүү жана креативдүү) тапшырмаларды түзүүнүн зарылдыгы ар бир окуучу кандайдыр бир зарыл болгон билимдердин жана компетенттүүлүктөрдүн деңгээлдерине ээ болушу керек.

Адабият – балдарды адептик оң сапаттарга үйрөтүүнүн эң таасирдүү куралы болгондуктан, адабият мугалими компетенттүүлүк жана коммуникативдик мамиле түзө билүүсү абзел. Окуучунун мамлекеттик тилде бай лексика менен сабаттуу сүйлөй жана жаза билиши адабиятты мектепте сабаттуу окутууга байланыштуу экенин эстен чыгарбаганыбыз дурус. Эстетикалык табити өнүккөн, көркөмдүк жактан билимдүү, маданияттуу окуучуну тарбиялоо адабият теориясысыз, көркөм сөз өнөрүнүн образдык -эстетикалык жаратылышын мыйзам ченемдүүлүктөрүн талдап түшүнүүсүз мүмкүн эмес. Окуучуларды теориялык түшүнүктөрдү практикада колдоно билүүгө жатыктыруу, машыктыруу дайыма көңүлдүн борборунда болушу шарт.[5]

Корутунду. Макаланын соңунда адабиятты окутуудагы компетентүүлүк маселесин чечүү аркылуу окуучулардын жан дүйнөсүн адабий чыгармалар аркылуу байытуу жана аң- сезимин, сүйлөө речин өз алдынча иштөөсүн калыптандыруу, окуучулардын билим деңгээлин жогорулатуу максатында адабий билим берүүнүн предметтик стандартында көрсөтүлгөн окутуунун копеттентүүлүгүн ишке ашыруу, мектеп мугалимдеринин тажрыйбасын арттыруу максатында методикалык колдонмо-көрсөтмөлөрдү иштеп чыгуу зарылдыгын белгилейбиз.

Адабияттар

1. Кыргыз адабиятын окутуунун предметтик стандарты, Бишкек- 2018- ж
2. Ишекеев Н. Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы.- Бишкек,1994 ж.
3. Чыманов Ж. Кыргыз тили: Окутуу методдору. –Б., 2007;
4. Алымов Б, Кыргыз адабиятын (1920-1990-ж.ж.) мектепте окутуунун илимий методикалык негиздери:. – Бишкек, 1994.-42 б.
5. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы. –Ф.: Мектеп, 1976. – Б. 13

MELATONİN UYGULAMASININ TUZ STRESİNE DUYARLI VE DUYARSIZ KIRMIZI VE BEYAZ PANCAR YAPRAKLARINDA ÇÖZÜNEBİLİR ŞEKER VE SU DEĞİŞİMLERİNE ETKİSİ

THE EFFECT OF EXOGENOUS MELATONIN APLICATION ON SOLUBLE SUGAR AND WATER STATUS IN SALT SENSITIVE AND TOLERANT RED AND WHITE BEET LEAVES

Dr. Öğr. Üyesi Nesrin ÇOLAK

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Fakültesi, Biyoloji Bölümü, Trabzon.

ORCID NO 0000-0002-9396-7514

Prof. Dr. Faik Ahmet AYAZ

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Fakültesi, Biyoloji Bölümü, Trabzon.

ORCID NO: 0000-0002-4631-6321

ÖZET

Tuz stresi abiyotik stresler arasında bitkilerin büyümesini etkileyen ve kara alanlarının kullanılmasını sınırlayan en karakteristik abiyotik streslerden biridir. Bu nedenle sürdürülebilir besin üretiminin sağlanması amacıyla bitkilerin tuza toleransının artırılması gerekmektedir. Melatonin (Mel) bitki hücresinde antioksidan gibi davrandığı, zar stabilizörü görevi gördüğü, bitki büyüme ve gelişmesine katıldığı bilinmektedir ve dıştan Mel uygulanmasının stres hasarını azalttığı belirlenmiştir. Bu çalışmanın amacı dıştan Mel uygulanarak tuz stresine toleranslı/duyarlı kırmızı ve beyaz pancar çeşitlerinin yaprak çözünebilir şeker içeriği ile, su değişimleri arasındaki ilişkiyi belirlemektir. Çalışmada iki adet kırmızı (*Beta vulgaris* 'Scarlet Supreme' ve *Beta vulgaris* var. crassa 'Ruby Queen') ve iki adet beyaz (*Beta vulgaris* 'Rodeo' ve *Beta vulgaris* 'Ansa') olmak üzere dört adet pancar çeşidi Hoagland besin çözeltisi ortamında dört gerçek yaprak çıkana kadar büyütülmüş, 50 µM Mel, 150 ve 250 mM NaCl uygulamalarından 12 gün sonra hasat edilmiştir. Pancar yapraklarının su potansiyelleri, su kaybı değerleri, ölçülmüştür. Yaprakların osmotik potansiyel değerleri osmometre ile, çözünebilir şeker içerikleri HPLC-RID kullanılarak belirlenmiştir. Çözünebilir şeker içeriklerinin (fruktoz, glukoz, sukroz) NaCl uygulama gruplarında kontrol grubuna kıyasla arttığı, Mel + NaCl uygulama gruplarında ise içeriklerin stres gruplarına kıyasla azaldığı belirlenmiştir. Su ve osmotik potansiyel değerlerinin kırmızı ve beyaz çeşitlerde NaCl uygulaması ile azaldığı, Mel uygulaması ile kontrol ve stres gruplarında arttığı kaydedilmiştir. Pancar yapraklarında NaCl uygulaması ile azalan su kaybı değerleri, Mel uygulaması ile istatistiksel olarak önemli ($P < 0,05$) bir değişim göstermemiştir. Çözünebilir şeker içerikleri (glukoz ve sukroz) pancar çeşitlerinde su potansiyeli ve osmotik potansiyel değerleri ile istatistiksel olarak önemli ($P < 0,01$ ve $P < 0,05$) korelasyon gösterdiği belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Beta vulgaris, Melatonin, Tuz stresi, Çözünebilir Şeker, Su Potansiyeli, Osmotik Potansiyel

ABSTRACT

Salt stress is one of the most characteristic abiotic stresses, that affects plant growth and restrict the use of agricultural areas. In order to ensure sustainable food production, it is essential to increase the salt tolerance of plants. Melatonin (Mel) is known to behave as an antioxidant in plant cells and as a membrane stabilizer, and to be involved in plant growth and development, and the external application of Mel has been shown to reduces stress damage. The aim of this study was to determine the relationship between leaf soluble sugar content and water status/changes in salt stress tolerant/sensitive red and white beet cultivars with the external application of Mel. Four beet cultivars, two red (*Beta vulgaris* 'Scarlet Supreme' and *Beta vulgaris* var. crassa 'Ruby Queen') and two white (*Beta vulgaris* 'Rodeo' and *Beta vulgaris* 'Ansa'), were grown in Hoagland's nutrient solution until four true leaves emerged, and were

harvested 12 days after 50 µM Mel, 150 and 250 mM NaCl applications. The beet leaves' water potential and water loss values were measured. The leaves's osmotic potential values were determined with an osmometer, and the soluble sugar contents using HPLC-RID. Soluble sugar contents (fructose, glucose, sucrose) increased in the NaCl treatments groups compared to the control group, while the contents in the Mel + NaCl application groups decreased compared to the stress groups. Water and osmotic potential values decreased with NaCl application in red and white beet cultivars, but increased with Mel application in the control and stress groups. The decrease in water loss values with NaCl application in the beet leaves did not change statistically significantly ($P < 0.05$) change with Mel application. Soluble sugar (glucose and sucrose) content exhibited a significant correlation ($P < 0.01$ and $P < 0.05$) with water and osmotic potential values in four beet cultivars.

Keywords: Beta vulgaris, Melatonin, Salt Stress, Soluble Sugar, Water Potential, Osmotic Potential

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı sonrası artan refah koşulları ile birlikte gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde tarım uygulamaları da yenilenmiş ve tarım ürünleri miktarında önemli artışlar elde edilmiştir (Hakeem, 2015). Ancak artan refah koşulları ile birlikte nüfus artışı da ivme kazanmıştır. Günümüzde 7.5-8 milyar olan dünya popülasyonuna yetecek miktarda gıda üretilememektedir. Nüfus oranının yaklaşık olarak %1-2'i gıda ve tatlı su kaynaklarına ulaşamamakta, hergün bu insanların en az %2'si açlıktan ve susuzluktan ölmektedir (URL-1). Mevcut rakamlara göre 2050 yılına kadar 10 milyar olacağı tahmin edilen nüfusun büyük bir bölümünün yetersiz gıda ve tatlı su kaynağı tehditi ile karşılaşacağı tahmin edilmektedir (Hakeem, 2015). Son yıllarda tüketimin artmasına ters orantılı olarak tarım ürünlerinin üretiminde de düşüş gözlenmektedir. Bu durumun sebeplerinden biri artan nüfusun barınma ihtiyacı ve endüstriyel alanın genişlemesidir. Diğer sebepler ise su stresi (kuraklık, sel vb.), böcek istilası, çeşitli kimyasalların birikmesi ile tarım alanının kullanılamaz duruma gelmesi ve tarımda verimin düşmesidir (Schmidhuber ve Tubiello, 2007; Godfray vd., 2010). Bu nedenlerden dolayı tarımda verimi ve kaliteyi artırmak, en önemli küresel tarım sorunlarından biri haline gelmiştir (Zhao vd., 2021).

Bitkilerin büyüme ve gelişimini olumsuz yönde etkileyen faktörlerin tamamına stres etmenleri denir. Tuz stresi dünyada tarım alanlarının %20'sini etkileyen, tarımda verimi ve kullanılabilirliği azaltan önemli abiyotik stres etmenlerinden biridir (Yildiz vd., 2020). Tuz stresi bitkilerde büyüme/gelişmeyi indirger, çimlenme oranını azaltır, yüksek sodyum içeriği su ve mineral alınımını sınırlar, ikincil stres olan osmotik ve oksidatif strese neden olur (Jenks ve Hasegawa, 2014; Mansour vd., 2015). Sesil organizmalar olarak bitkiler osmolit birikimi ile osmotik dengeyi sağlayarak, antioksidan sistemi düzenleyerek, toksik iyonların alınımını sınırlayarak tuz stresine adapte olmaya çalışır. Ancak tarım ürünlerinin büyük bir çoğunluğu tuz stresine duyarlıdır ve düşük tuz derişimlerinde dahi olumsuz etkilenirler (Mansour vd., 2015).

Bitkiler tuz stresine toleranslı halofitler ve tuz stresine duyarlı glikofitler olmak üzere iki gruba ayrılabilir. Halofitler tuz stresine karşı tolerans geliştirmiş, yüksek tuz derişimlerinde dahi normal büyüyebilen bitki grubudur (Zhao vd., 2021). Şeker pancarı (*Beta vulgaris* L.) Amaranthaceae familyasına ait halofit bir bitkidir. Ilıman iklimlerde yetişen pancarın hem yaprak hem de köklerinden faydalanılmaktadır. Beyaz köke sahip pancarlar şeker üretimi için, kırmızı köke sahip pancarlar ise daha çok sebzelik olarak yetiştirilmektedir. Yüksek şeker içeriğine sahip pancarlar birçok bitki türüne kıyasla tuz stresine yüksek tolerans göstermektedir (Neelwarne ve Halagur, 2013). Şekerler kimyasal olarak aktif moleküllerdir, fotosentez, solunum, tohum çimlenmesi, çiçeklenme ve senesensin düzenlenmesinde anahtar rollere sahiptirler. Antioksidan ve osmolit rolleri sayesinde şeker içeriğinin ve derişiminin düzenlenmesi, bitkilerde abiyotik stres toleransını ve adaptasyonunu geliştirir (Morelli vd., 2003; Ende ve Valluru, 2009).

Tatlı su kaynaklarının azalması ile birlikte tarım alanlarının yeterli derecede arıtılmamış, kalitesiz sular ile sulanmaktadır. Bu durum tarım alanlarında tuz derişiminin artmasına ve verimin düşmesine yol açar. Tuzlu toprak tarımında verimi ve kaliteyi artırmak için, çeşitli tarım stratejileri üzerinde çalışılmaktadır (Jenks ve Hasegawa, 2014). Üzerinde çalışılan önemli tarım stratejilerinden biri çeşitli kimyasal muameleler ile tuz toleransının ve verim kararlılığının artırılmasıdır.

Melatonin (N-asetil-5-metoksitriptamin, Mel) bakterilerde, amfibilerde, sürüngenlerde, balıklarda, kuşlarda, memelilerde ve bitkilerde çeşitli işlevlere sahip düşük moleküler ağırlıklı bir moleküldür (Zhang vd., 2014). Melatonin bitkilerde antioksidan olarak görev alır, ayrıca büyüme ve gelişmeyi düzenler, senesensi geciktirir (Arnao ve Hernandez-Ruiz, 2014; Zhang vd., 2014). Ayrıca dıştan uygulanan Mel'in, bitkilerde çeşitli streslere karşı toleransın artırılmasında etkili olduğu yapılan çeşitli çalışmalar ile gösterilmiştir (Shi vd., 2015; Zhang vd., 2016; Hu vd., 2017; Li vd., 2017). Bu çalışmanın amacı dıştan Mel uygulanarak tuz stresine toleranslı/duyarlı kırmızı ve beyaz pancar çeşitlerinin yaprak çözünebilir şeker içeriği ile, su değişimleri arasındaki ilişkiyi belirlemektir.

YÖNTEM

Bitki Materyali ve Büyütme Koşulları

Çalışmada tuz stresine duyarlı ve duyarsız iki adet kırmızı (siyanik) (*Beta vulgaris* 'Scarlet Supreme' ve *Beta vulgaris* var. crassa 'Ruby Queen') ve iki adet beyaz (asiyanik) (*Beta vulgaris* 'Rodeo' ve *Beta vulgaris* 'Ansa') olmak üzere dört adet pancar çeşidi kullanılmıştır. Kırmızı çeşitler ABD (Anderson Seed and Garden, Utah)' den ve beyaz çeşitler ise Beta Ziraat ve Ticaret A.Ş. ve Ege Tarımsal Araştırma Enstitüsü, (Menemen, İzmir)'den sağlanmıştır.

Tablo 1. Çalışmada Kullanılan Uygulama Protokolü ve Çalışma Grupları

		***Beta vulgaris* 'Scarlet Supreme'**	***Beta vulgaris* var. crassa 'Ruby Queen'**	***Beta vulgaris* 'Rodeo'**	***Beta vulgaris* 'Ansa'**
Karanlık Ortamda Çimlendirme	7 gün	1/4 sulandırılmış Hoagland çözeltisi ile sulama	1/4 sulandırılmış Hoagland çözeltisi ile sulama	1/4 sulandırılmış Hoagland çözeltisi ile sulama	1/4 sulandırılmış Hoagland çözeltisi ile sulama
Işık Ortamında Yetiştirme	7 gün	1/2 sulandırılmış Hoagland çözeltisi ile sulama	1/2 sulandırılmış Hoagland çözeltisi ile sulama	1/2 sulandırılmış Hoagland çözeltisi ile sulama	1/2 sulandırılmış Hoagland çözeltisi ile sulama
Işık Ortamında Yetiştirme	26 gün	Tam Hoagland çözeltisi ile sulama	Tam Hoagland çözeltisi ile sulama	Tam Hoagland çözeltisi ile sulama	Tam Hoagland çözeltisi ile sulama
Işık Ortamında Yetiştirme	12 gün	Tam Hoagland çözeltisi ile sulama	Tam Hoagland çözeltisi ile sulama	Tam Hoagland çözeltisi ile sulama	Tam Hoagland çözeltisi ile sulama
		50 µM Mel ile sulama	50 µM Mel ile sulama	50 µM Mel ile sulama	50 µM Mel ile sulama
		150 mM NaCl ile sulama	150 mM NaCl ile sulama	150 mM NaCl ile sulama	150 mM NaCl ile sulama
		250 mM NaCl ile sulama	250 mM NaCl ile sulama	250 mM NaCl ile sulama	250 mM NaCl ile sulama
		50 µM Mel + 150 mM NaCl ile sulama	50 µM Mel + 150 mM NaCl ile sulama	50 µM Mel + 150 mM NaCl ile sulama	50 µM Mel + 150 mM NaCl ile sulama
		50 µM Mel + 250 mM NaCl ile sulama	50 µM Mel + 250 mM NaCl ile sulama	50 µM Mel + 250 mM NaCl ile sulama	50 µM Mel + 250 mM NaCl ile sulama

Tohumlar Hoagland çözeltisiyle nemlendirilmiş bitki büyütme traylarında çimlendirildikten sonra, çimlenen fideler büyütme koşullarına aktarıldılar. Tüm bitkiler bitki büyütme kabinlerinde ışık rejimi 16 saat aydınlık/8 saat karanlık, nispi nemi %65-70, sıcaklık 16-18°C, fotosentetik flux yoğunluğu (PAR) 350 µm mol m^{-2} s^{-1} olacak şekilde gerçek dört yaprak çıkana kadar Hoagland ortamında büyütüldüler. 150 ve 250 mM NaCl ve 50 µM Mel uygulaması yapılan pancar çeşitleri 12 gün sonunda hasat edildiler. Çalışma grupları ve uygulama protokolü Tablo 1'de verilmiştir. Örnekler sıvı azottan geçirilerek analizlerde kullanım süresine kadar -80°C'de dondurucuda depolandılar.

Yaprak Su Potansiyeli (Ψ_W)nin Belirlenmesi

Yaprak su potansiyeli (Ψ_W) basınç odası cihazı (Wescor, USA) kullanılarak ölçüldü. Yapraklardan yaklaşık olarak 6 mm çapında diskler çıkarıldıktan sonra psikometre odalarına kapatıldı ve 60. dk'da ölçüm alındı. Ψ_W değeri MPa olarak ifade edildi.

Yaprak Su Kaybının Belirlenmesi

Her bir uygulama grubu için 10 adet bitki ölçüm için kullanıldı. Pancar bitkilerden koparılan yaprakların ağırlıkları ölçüldü ve ardından ölçümü yapılan yapraklar büyüme kabininde 200 µmol m^{-2} sn^{-1} ışık yoğunluğunda ve 27°C'de 10 dakika bekletildi. Bekleme peryodundan sonra tekrar ağırlıkları ölçüldü ve bu işlem üç tekrarlı yapıldı. Yaprak su kaybı, ilk ağırlığın inkübasyon sonrasında ölçülen ağırlıklara oranı hesaplanarak belirlendi (Hopper vd., 2014).

Yaprak Osmotik Potansiyel (Ψ_s)inin Belirlenmesi

Her bir uygulama grubuna ait yapraklar homojenize edildikten sonra santrifüjlendi. Yaklaşık olarak 500 µl süpernatant elde edildikten sonra, örneklerin osmotik potansiyelleri osmometre (Knauer K-7400 s) kullanılarak belirlendi. Sonuçlar MPa olarak ifade edildi.

Çözünebilir Şeker İçeriklerinin Belirlenmesi

Herbir pancar çeşidine ait 5 gr yaprak %80 metanol (MeOH, v/v) ile homojenize edildikten sonra santrifüjlendi. Süpernatantın MeOH fazı rotary evaporatör (Heidolph, Heiz Hei-VAP) ile vakum altında 35 ± 1°C'de, kalan su fazı ise liyofilizatör (Christ Alpha 1-2 LD) ile uzaklaştırıldı. SPE kartuşlar (Agilent) önelikle saf MeOH ile 2 defa, % 80 MeOH (v/v) ile 2 defa yıkandıktan sonra saf su ile aktive edildi. Yaklaşık 20 ml saf suda çözünen kuru örnekler aktive olan SPE kartuşlara yüklendi. Katı-faz ekstraksiyonu (SPE) ile şeker-organik asit fazı (F1) alındı. F1 örneklerinin su içerikleri tekrar kurutulduktan sonra, örnekler 500 µl saf su ile çözündü. 0,22 µm filtreden geçirilen örneklerin analizleri HPLC (Agilent 1100) ile RID dedektörü kullanılarak yapıldı. Analiz sonucunda fruktoz, glukoz ve sukroz içerikleri mg g^{-1} taze ağırlık (TA) olarak belirlendi (Colak vd., 2019).

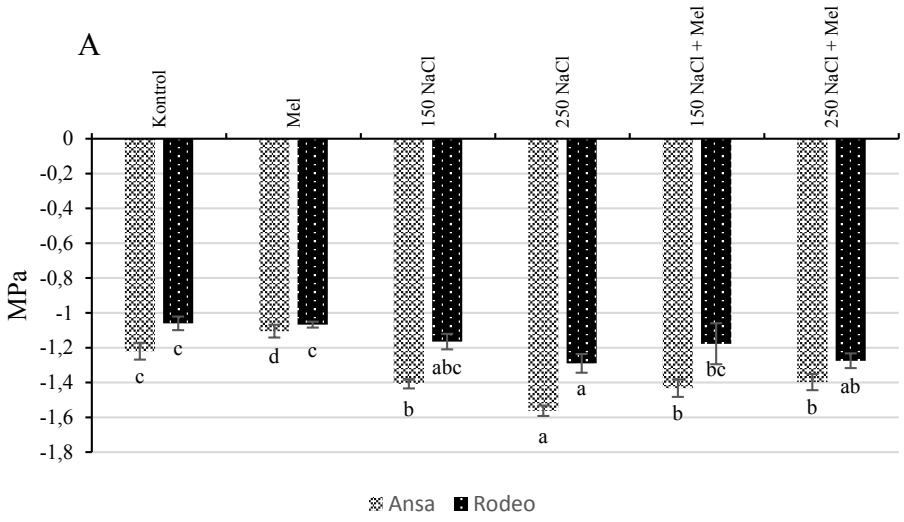
İstatistik Analizler

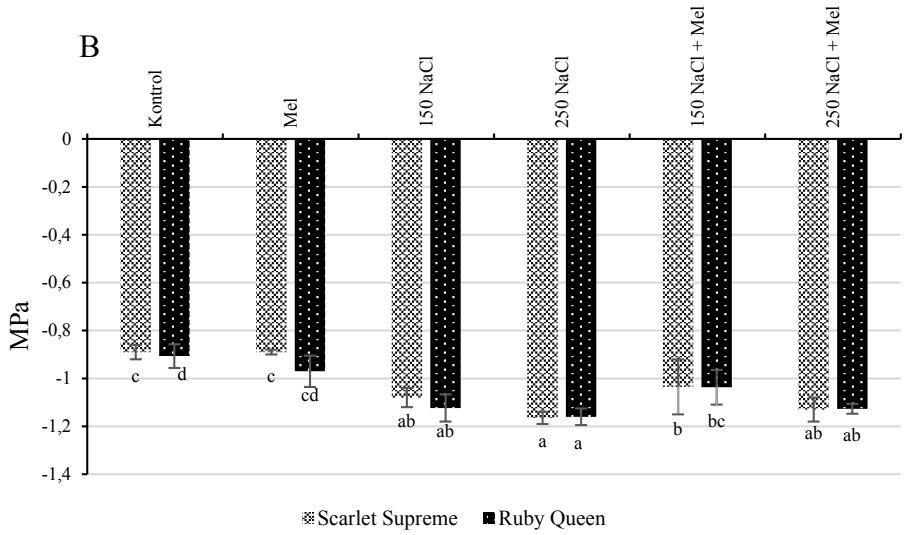
Bütün analizler üç (n = 3) tekerrürlü olarak yapılmış ve sonuçlar aritmetik ortalama ± standard hata (SEM) olarak verilmiştir. Elde edilen veriler Statistical Package for Social Sciences (IBM SPSS Statistics 26) paket programı içerisinde yer alan tek-yönlü varyans analizi (one-way ANOVA) ile analiz edilmiştir. Ortalamalar arasındaki farklılıklar Duncan çoklu karşılaştırma testi kullanılarak $P < 0,05$ önemlilik derecesinde belirlenmiştir.

BULGULAR VE TARTIŞMA

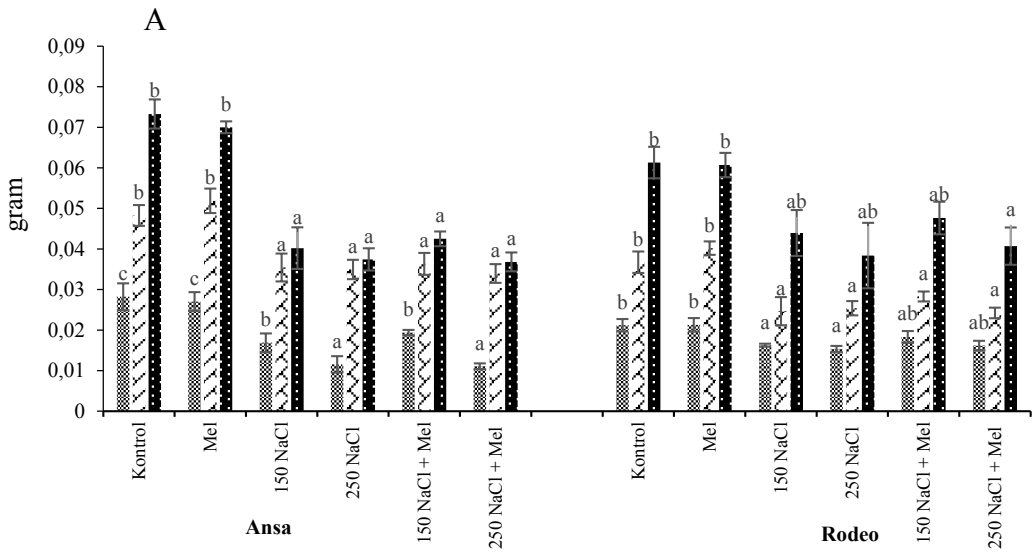
Ön Melatonin Uygulamasının Tuz Stresine Duyarlı ve Duyarsız Kırmızı ve Beyaz Pancarların Su Potansiyeli, Su Kaybı ve Osmotik Potansiyel Değerlerine Etkisi

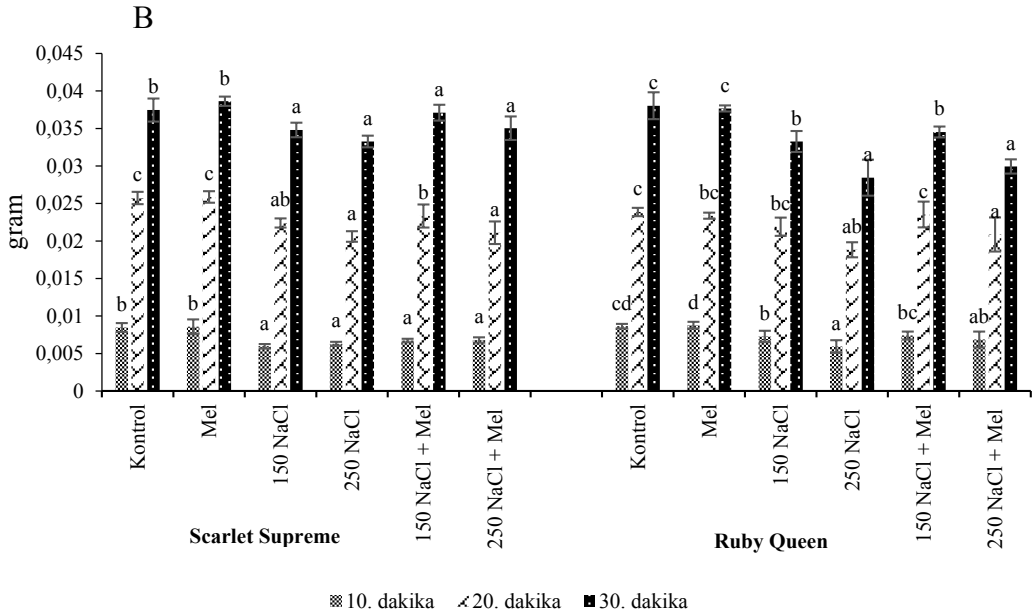
Artan tuz derişimine paralel olarak tüm çeşitlerin yaprak su potansiyel (Ψw) değerlerinde önemli ($P < 0,05$) bir azalma belirlenmiştir. Aynı koşullarda 150 mM tuz stresi ile birlikte Mel uygulanmış 'Ansa' pancar fidelerinin yapraklarında Ψw değerlerinde kontrol fidelerininkine kıyasla önemli düzeyde değişim gözlenmezken, 250 NaCl + Mel grubunda ise değerlerde artma kaydedilmiştir.'Rodeo' pancar fidelerinde 150 ve 250 NaCl + Mel gruplarında, tuz stres gruplarına kıyasla önemli bir artma tespit edilmiştir. Tuz + Mel gruplarında 'Scarlet Supreme' ve 'Ruby Queen' kırmızı pancar çeşitlerinin yapraklarında, yaprak Ψw değerlerinde stres gruplarına kıyasla artma belirlenmiştir (Şekil 1A-B).
Mevcut çalışmada artan tuz stresine (150 – 250 mM) maruz bırakılan beyaz ve kırmızı pancar çeşitlerinin yapraklarında su kaybı değerleri (g), kontrol gruplarına kıyasla, artan tuz stresine paralel şekilde önemli ($P < 0,05$) düzeyde azaldığı belirlenmiştir. Tuz stresi gruplarında Mel uygulaması ile 'Rodeo' ve 'Ansa' çeşidinin su kaybı değerlerinde, stres gruplarına kıyasla önemli ($P < 0,05$) düzeyde herhangi bir değişim kaydedilmemiştir. Her iki kırmızı pancar çeşidinde 250 mM NaCl + Mel uygulama gruplarında stres gruplarına kıyasla su kaybı değerlerinde, her ölçüm için önemli ($P < 0,05$) kabul edilebilecek bir değişim gözlenmemiştir. 'Ruby Queen' pancar çeşidinde Mel uygulaması ile su kaybı değerlerindeki artış, 'Scarlet Supreme' çeşidine kıyasla daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Ayrıca her iki kırmızı pancar çeşidinin zamana bağlı su kaybı, beyaz pancar çeşitlerine kıyasla daha düşük olduğu kaydedilmiştir (Şekil 2A-B). Yapılan çalışmalarda tuza toleranslı olan pancar çeşitlerinin su içeriği değişimlerini gösteren farklı değerde, düşük tuz derişimlerinde (50 – 70 mM) kontrol gruplarına kıyasla önemli değişimlerin olmadığı, tuz derişiminin artışına (>70 mM) paralel olarak su içeriğinde de düşüş olduğu gösterilmiştir (Wang vd., 2017; Subbarao vd., 2001). Tuz stresi koşullarında yetiştirilen mısır fidelerine 8 gün boyunca uygulanan melatonin, su içeriğinde ve turgor basıncında artışa neden olduğu tespit edilmiştir (Ren vd., 2020).

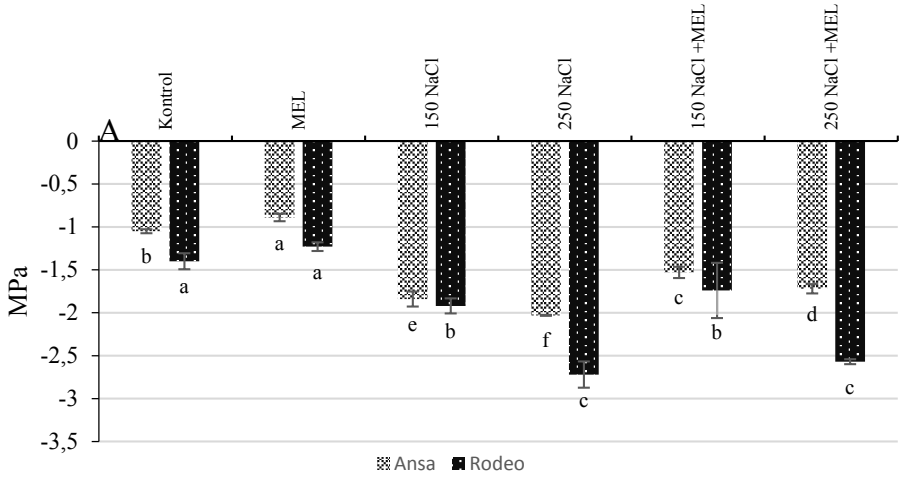
Şekil 1. Mel uygulamasının tuz stresi koşullarında beyaz 'Ansa' ve 'Rodeo' (A), kırmızı 'Scarlet Supreme' ve 'Ruby Queen' (B) pancar fidelerinin yaprak su potansiyeli değerlerine olan etkisinin değişimi. Her dikey çubuk ortalama ± standard hata (SEM) olarak belirtilmiştir (n = 4). Karşılaştırma için tek yönlü varyans analizi (one-way ANOVA) kullanılmıştır. Aynı harf ile gösterilen değerler arasında $P < 0,05$ seviyesinde fark yoktur. MPa; Megapaskal

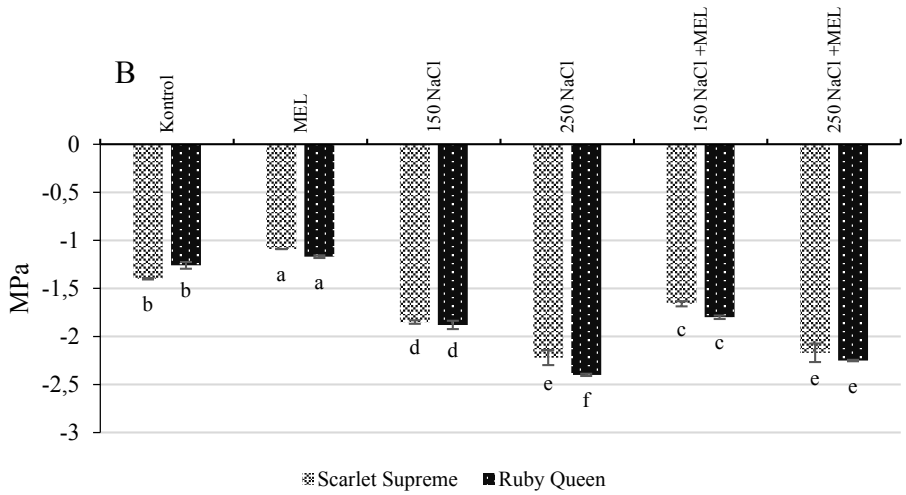

Şekil 2. Mel uygulamasının tuz stresi koşullarında beyaz 'Ansa' ve 'Rodeo' (A), kırmızı 'Scarlet Supreme' ve 'Ruby Queen' (B) pancar fidelerinin yaprak su kaybı değerlerine olan etkisinin değişimi. Her dikey çubuk ortalama ± standard hata (SEM) olarak belirtilmiştir (n = 4). Karşılaştırma için tek yönlü varyans analizi (one-way ANOVA) kullanılmıştır. Aynı harf ile gösterilen değerler arasında $P < 0,05$ seviyesinde fark yoktur. MPa; Megapaskal

Şekil 3A-B'den de görüleceği üzere tuz uygulaması, çalışmada kullanılan pancar çeşitlerinin osmotik potansiyeli üzerinde kontrollerine kıyasla istatistiki olarak ($P < 0,05$) önemli kabul edilebilecek bir düşüş sağlamıştır. Ancak, tuz + Mel uygulamaları ′Ansa′ çeşidinin osmotik potansiyel değerlerinde önemli ($P < 0,05$) bir artmaya neden olurken, ′Rodeo′ çeşidinde stres gruplarına kıyasla önemli bir değişim belirlenememiştir. ′Ruby Queen′ çeşidinin tuz + Mel uygulama gruplarında değerlerde artış kaydedilirken, 'Scarlet Supreme' çeşidinin 250 NaCl + Mel uygulamasında ise yalnız tuz uygulamalarına kıyasla, önemli bir değişim kaydedilmemiştir (Şekil 3). Tuz stresi (600 mM NaCl) koşullarında yetiştirilen şeker pancarı (*Beta vulgaris* L.) bitkisinde, yapraklara püskürtme ve besi ortamına ekleme şeklinde uygulanan Mel (100 µM)'in, tuz stres etkisi ile düşen osmotik potansiyel değerlerini, hiçbir uygulamanın yapılmadığı kontrol ve tuz stres gruplarına kıyasla düşürdüğü Zhang ve arkadaşları (2021) tarafından tespit edilmiştir. Benzer şekilde Ren vd. (2020)nin yaptığı bir çalışmada, tuz stresine duyarlı mısır (*Zea mays* L.) bitkisinde tuz stresi etkisi ile düşen osmotik potansiyel ve su potansiyel değerlerinin, 1 µM Mel uygulaması ile daha da düştüğü gösterilmiştir.

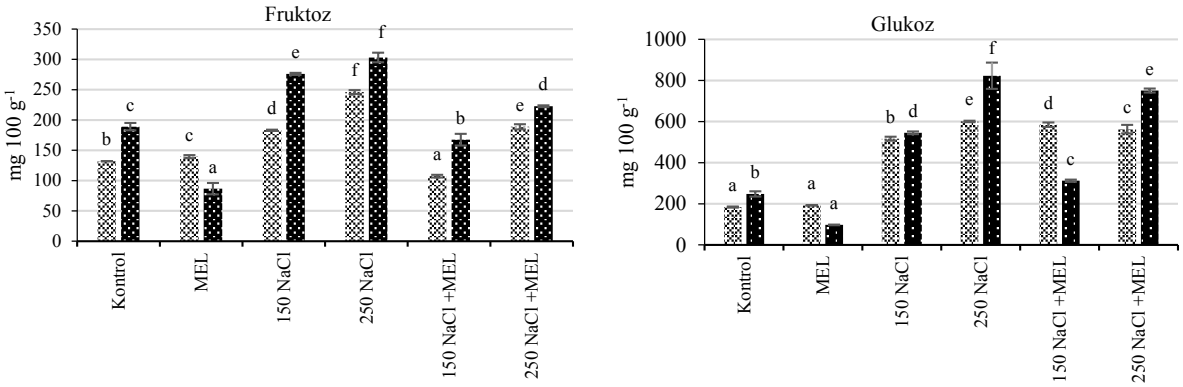

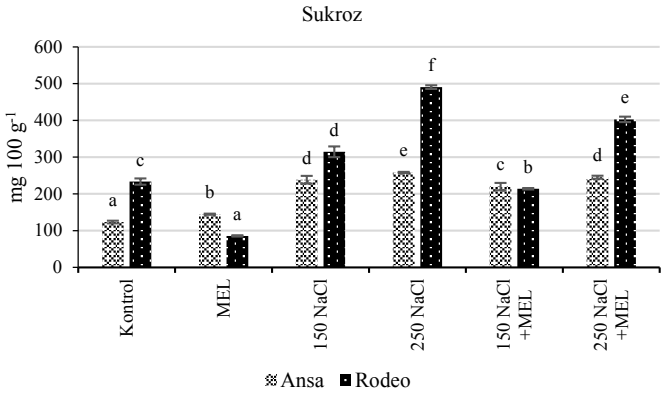

Şekil 3. Mel uygulamasının tuz stresi koşullarında beyaz 'Ansa' ve 'Rodeo' (A), kırmızı 'Scarlet Supreme' ve 'Ruby Queen' (B) pancar fidelerinin yaprak osmotik potansiyel değerlerine olan etkisinin değişimi. Her dikey çubuk ortalama ± standard hata (SEM) olarak belirtilmiştir (n = 4). Karşılaştırma için tek yönlü varyans analizi (one-way ANOVA) kullanılmıştır. Aynı harf ile gösterilen değerler arasında $P < 0,05$ seviyesinde fark yoktur. MPa; Megapaskal

Ön Melatonin Uygulamasının Tuz Stresine Duyarlı ve Duyarsız Kırmızı ve Beyaz Pancarların Çözünebilir Şeker İçeriklerine Etkisi

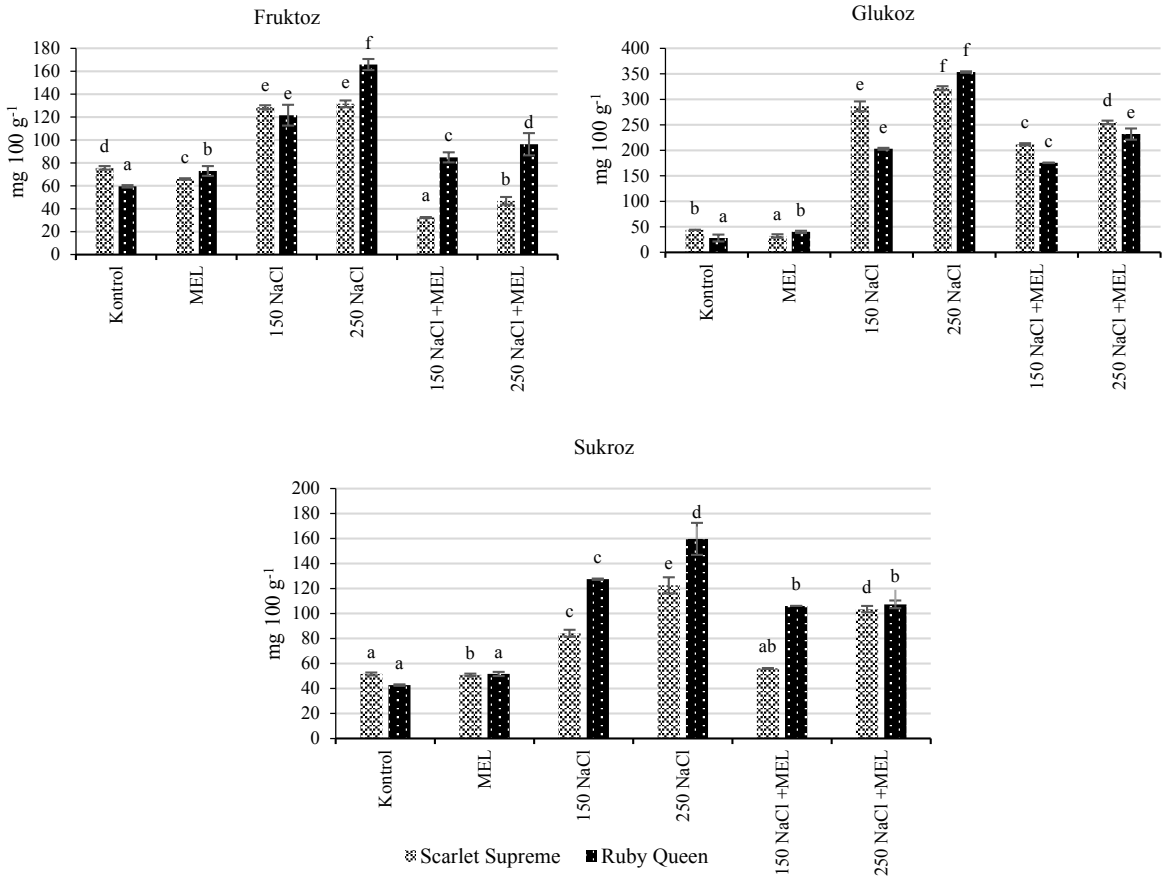
Mevcut çalışma kapsamında pancar yapraklarında fruktoz, glukoz ve sükroz olmak üzere 3 farklı şeker içeriği belirlenmiştir. 'Rodeo' ve 'Ansa' beyaz çeşitlerinin yapraklarında ölçülmüş olan şeker üzerine tuz stresi uygulamalarına bağlı olarak melatonin uygulamasının etkisi ile meydana gelen değişimler Şekil 4'te gösterilmiştir. Tuz stresi tüm konsantrasyonlarda kontrol bitkileri ile kıyaslandığında beyaz pancar çeşitleri olan 'Rodeo' ve 'Ansa' çeşitlerinde şeker miktarlarını düşürmüştür. Dıştan melatonin uygulaması ile tuz stresi altında büyüyen beyaz pancar çeşitlerinin şeker miktarlarında önemli ($P < 0,05$) değişimler belirlenmiştir. 'Ansa' çeşidinde früktoz ve sükroz içerikleri düşerken, 150 NaCl + Mel uygulama grubunda glukoz içeriğinde artış tespit edilmiştir. 'Rodeo' çeşidinde ise tüm tuz + Mel uygulama gruplarında belirlenen şeker içeriklerinde stres gruplarına kıyasla düşüş kaydedilmiştir.

Şekil 4. Mel uygulamasının tuz stresi koşullarında beyaz 'Ansa' ve 'Rodeo' pancar fidelerinin yaprak şeker içeriğine olan etkisinin değişimi. Her dikey çubuk ortalama ± standard hata (SEM) olarak belirtilmiştir (n = 4). Karşılaştırma için tek yönlü varyans analizi (one-way ANOVA) kullanılmıştır. Aynı harf ile gösterilen değerler arasında $P < 0,05$ seviyesinde fark yoktur. MPa; Megapaskal

Beta vulgaris türüne ait 'Scarlet Supreme' ve 'Ruby Queen' kırmızı çeşitlerinin yapraklarında ölçülmüş olan şeker içeriği üzerine tuz stresi uygulamalarına bağlı olarak melatonin uygulamasının etkisi ile meydana gelen değişimler Şekil 5'te gösterilmiştir. Beyaz çeşitlerde olduğu gibi, tuz uygulaması kırmızı çeşitlerin şeker içeriklerini de kontrollerine kıyasla artırmıştır. Dıştan Mel uygulaması ise stres gruplarına kıyasla her iki kırmızı çeşidin şeker içeriklerinde düşüşe neden olmuştur. Çalışmamızın aksine, Zhang vd. (2021) beyaz pancar köklerinde tuz stresinin şeker içeriğini düşürdüğünü, Mel uygulamasının ise fruktoz ve sükroz içeriğini artırdığını göstermiştir.

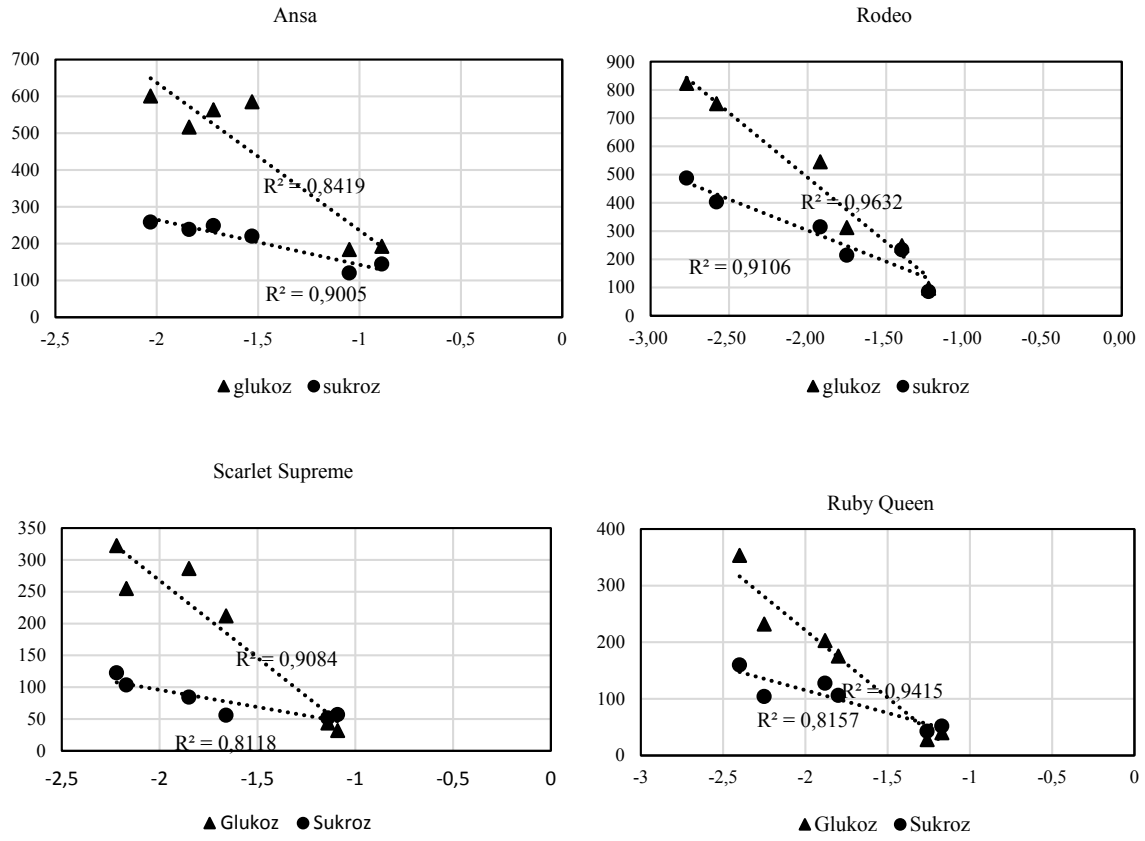

Şekil 5. Mel uygulamasının tuz stresi koşullarında kırmızı 'Scarlet Supreme' ve 'Ruby Queen' pancar fidelerinin yaprak şeker içeriğine olan etkisinin değişimi. Her dikey çubuk ortalama ± standard hata

(SEM) olarak belirtilmiştir (n = 4). Karşılaştırma için tek yönlü varyans analizi (one-way ANOVA) kullanılmıştır. Aynı harf ile gösterilen değerler arasında $P < 0,05$ seviyesinde fark yoktur. MPa; Megapaskal

Ön Melatonin Uygulaması Yapılan Tuz Stresine Duyarlı ve Duyarsız Kırmızı ve Beyaz Pancarların Çözünebilir Şeker İçerikleri ile Osmotik Potansiyel Değerleri Arasındaki İlişki

Melatonin ve tuz uygulamaları ile değişen yaprak glukoz ve sukroz içeriği ile osmotik potansiyel değerleri istatistiki olarak ilişkilendirildiğinde, 'Ansa' (sırasıyla R^2 = 0,8419 ve 0,9005), 'Rodeo' (sırasıyla R^2 = 0,9632 ve 0,9106), 'Scarlet Supreme' (sırasıyla R^2 = 0,9084 ve 0,8118) ve 'Ruby Queen' (sırasıyla R^2 = 0,9415 ve 0,8157) pancar çeşitlerinde yüksek düzeyde pozitif bir doğrusal regresyonun olduğu belirlenmiştir (Şekil 6).

Şekil 6. Ön melatonin uygulaması yapılan tuz stresine duyarlı ve duyarsız kırmızı ve beyaz pancarların çözünebilir şeker içerikleri ile osmotik potansiyel değerleri arasındaki ilişki

Tuz stresine duyarlı ve duyarsız beyaz ve kırmızı pancar çeşitlerinde, Mel uygulaması ile değişen şeker içerikleri (glukoz ve sükroz) ile osmotik potansiyel (Ψs) ve su potansiyeli (Ψw) değerleri istatistiki olarak ilişkilendirildiğinde, yüksek negatif korelasyon gösterdikleri belirlenmiştir (Tablo 2). Ancak 'Rodeo' çeşidinde glukoz ve sükroz içeriği Ψs ile düşük korelasyon göstermiştir.

Tablo 2. Ön Mel uygulaması yapılan tuz stresine duyarlı ve duyarsız beyaz ′Ansa′ ve ′Rodeo′ ve kırmızı 'Scarlet Supreme' ve 'Ruby Queen' pancar fidelerinin yaprak şeker içeriği ile osmotik potansiyel ve su potansiyeli arasındaki ilişki (Pearson Korelasyon)

	Glukoz	Sükroz	Ψs	Ψw
	′Ansa′			
Glukoz	1	0,972**	-0,970**	-0,939**
Sükroz	-	1	-0,915*	-0,942**
Ψs	-	-	1	0,931**
Ψw	-	-	-	1
	′Rodeo′			
Glukoz	1	0,977**	-0,374	-0,934**
Sükroz	-	1	-0,528	-0,881*
Ψs	-	-	1	0,191
Ψw	-	-	-	1
	′Scarlet Supreme′			
Glukoz	1	0,836*	-0,919**	-0,974**
Sükroz	-	1	-0,920**	-0,907*
Ψs	-	-	1	0,965**
Ψw	-	-	-	1
	′Ruby Queen′			
Glukoz	1	0,972**	-0,970**	-0,939**
Sükroz	-	1	-0,915*	-0,942**
Ψs	-	-	1	0,931**
Ψw	-	-	-	1

SONUÇ

Bitçi türüne göre ve ortam şartlarına bağlı olarak değişen osmolit birikimi, tuz stresinin etkisiyle ortaya çıkan osmotik stresin olumsuz etkilerinin azaltılmasında etkili bir stratejidir. Şekerlerin hücrelerin osmotik potansiyelinin düzenlenmesinde ve su iletiminin devam ettirilmesinde etkili olan önemli osmolitlerden biridir (Ren vd., 2020). Çalışmamızda tuz stresi koşullarında pancar çeşitlerinde şeker içeriklerinin arttığı, bu artışa paralel olarak da osmotik potansiyel ve su potansiyel değerlerinin düştüğü belirlenmiştir. Literatürde yer alan bir çok çalışmada, dıştan uygulanan Mel'in tuz stresi koşullarında yetiştirilen bitkilerin büyüme ve ortama adapte olmaları üzerine olumlu etkilerinin olduğu gösterilmiştir (Wei vd., 2015; Wang vd., 2016; Zhou vd., 2016; Hwang vd., 2019). Bazı çalışmaların aksine (Shi vd., 2015; Ren vd., 2020), mevcut sonuçlara göre tuz stresi koşullarında yetiştirilen pancar çeşitlerinde dıştan Mel uygulaması şeker içeriklerini düşürmüştür. Çalışmamızda yer alan sonuçlara göre Mel pancar bitkisinde tuz stres toleransının artırılmasında büyük bir potansiyele sahiptir.

AÇIKLAMA

"Melatonin Uygulamasının Tuz Stresine Duyarlı ve Duyarsız Kırmızı ve Beyaz Pancar Yapraklarında Çözünebilir Şeker ve Su Değişimlerine Etkisi" başlıklı bu çalışma TÜBİTAK tarafından desteklenmiştir. Proje numarası 119Z085'dir.

KAYNAKLAR

1. Arnao, M.B., Hernández-Ruiz, J., 2014. Melatonin: Plant Growth Regulator and/or Biostimulator during Stress?, Trends in Plant Science, 19(12), 789-797.
2. Colak, N., Torun, H., Gruz, J., Strnad, M., Ayaz, F.A. 2019. Exogenous *N*-Acetylcysteine Alleviates Heavy Metal Stress by Promoting Phenolic Acids to Support Antioxidant Defence Systems in Wheat Roots, Ecotoxicology and Environmental Safety, 181, 49-59, 2019.
3. Ende, W.V., Valluru, R., Sucrose, Sucrosyl Oligosaccharides, and Oxidative Stress: Scavenging and Salvaging?, Journal of Experimental Botany, 60 (1), 9–18.
4. Godfray, H.T.J., Beddingtonian, J.R., Crute I.R., Haddad, L., Lawrence, D., Muir, J.F., Pretty, J., Robinson, S., Thomas, S.M., Toulmin, C., 2010. Food Security: the Challenge of Feeding 9 Billion People. Science, 327(5967), 812-818.
5. Hakeem, K.R., 2015. Crop Production and Global Environmental Issues, Springer.
6. Hopper, D.W., Ghan, R., Cramer, G.R., 2014. A rapid Dehydration Leaf Assay Reveals Stomatal Response Differences in Grapevine Genotypes. Horticulture Research, 1.
7. Hu, W., Yang, H., Tie, W., Yan, Y., Ding, Z., Liu, Y., Wu, C., Wang, J., Reiter R.J., Tan, D.X., Shi, H., Xu, B., Jin, Z., 2017. Natural Variation in Banana Varieties Highlights the Role of Melatonin in Postharvest Ripening and Quality", Journal of Agricultural and Food Chemistry, 65(46), 9987-9994.
8. Hwang, O.J., Back, K., 2019. Melatonin Deficiency Confers Tolerance to Multiple abiotic Stresses in Rice via Decreased Brassinosteroid levels. International Journal of Science and Research, 20, 5173.
9. Jenks, M.A., Hasegawa, P.M., 2014. Plant Abiotic Stress, Second Edition, John Wiley & Sons, Inc.
10. Li, H., Chang, J., Chen, H., Wang, Z., Gu, X., Wei, C., Zhang Y, Ma, J., Yang, J., Zhang, X., 2017. Exogenous Melatonin Confers Salt Stress Tolerance to Watermelon by Improving Photosynthesis and Redox Homeostasi, Frontiers in Plant Science, 8, 295.
11. Mansour, M.M.F., Salama, K.H., Allam, H.Y. 2015. Role of the Plasma Membrane in Saline Conditions: Lipids and Proteins, The Botanical Review, 81(4), 416-451.
12. Morelli, R., Russo-Volpe, S., Bruno, N., Scalzo, R.L., 2003. Fentondependent Damage to Carbohydrates: Free Radical Scavenging Activity of Some Simple Sugars, Journal of Agricultural and Food Chemistry, 51, 7418–7425.
13. Neelwarne, B., Halagur, S.B., 2013. Red Beet: An Overview. Red Beet Biotechnology. Editör: Neelwarne B.,Boston: Springer.
14. Schmidhuber, J., Tubiello, F.N., 2007. Global Food Security under Climate Change, PNAS, 104 (50), 19703–19708.
15. Shi, H., Qian, Y., Tan, D.X., Reiter, R.J., He, C., 2015. Melatonin Induces the Transcripts of CBF/DREB1s and Their Involvement in both Abiotic and Biotic Stresses in *Arabidopsis*. Journal of Pineal Research, 59, 334.
16. Subbarao, G.V., Wheeler, R.M., Levine, L.H., Stutte, G.W., 2001. Glycine Betaine Accumulation, Ionic and Water Relations of Red-Beet at Contrasting Levels of Sodium Supply, Journal of Plant Physiology, 158, 767-776.
17. URL-1. https://www.worldometers.info/tr/11.03.2022
18. Wang, L.Y., Liu, J.L., Wang, W.X., Sun, Y., 2016. Exogenous Melatonin Improves Growth and Photosynthetic Capacity of Cucumber under Salinity-Induced Stress, Photosynthetica, 54, 19–27.
19. Wang, Y., Stevanato, P., Yu, L., Zhao, H., Sun, X., Sun, F., Li, J., Geng, G., 2017. The Physiological and Metabolic Changes in Sugar Beet Seedlings under Different Levels of Salt Stress, Journal of Plant Research, 130, 1079–1093.
20. Wei, Z. Li, C., Gao, T., Zhang, Z., Liang, B., Lv, Z., Zou, Y., Ma, F., 2019. Melatonin Increases the Performance of *Malus hupehensis* after UV-B Exposure. Plant Physiology and Biochemistry, 139, 630–641.
21. Yildiz, M., Poyraz, İ., Çavdar, A., Özgen, Y., Beyaz, R., 2020. Plant Responses to Salt Stress, from Plant Breeding Current and Future Views. Edited by Ibrokhim Y. Abdurakhmonov. IntechOpen.
22. Zhang, N., Sun, Q., Li, H., Li, X., Cao, Y., Zhang, H., Li, S., Zhang, L., Qi, Y., Ren, S., Zhao, B., Guo, Y.D., 2016. Melatonin Improved Anthocyanin Accumulation by Regulating Gene Expressions

and Resulted in High Reactive Oxygen Species Scavenging Capacity in Cabbage, Frontiers in Plant Science, 7, 197.
23. Zhang, N., Sun, Q., Zhang, H., Cao, Y., Weeda, S., Ren, S., Guo, Y.D., 2014. Roles of Melatonin in Abiotic Stress Resistance in Plants, Journal of Experimental Botany, 66(3), 647-656.
24. Zhang, Z., Liu, L., Wang, X., Wang, Z., Zhang, H., Chen, J., Liu, X., Wang, Y., Li, C., 2021. Beneficial Effects of Exogenous Melatonin on Overcoming Salt Stress in Sugar Beets (Beta vulgaris L.), Plants, 10, 886.
25. Zhou, X., Zhao, H., Cao, K., Hu, L., Du, T., Baluška, F., Zou, Z., 2016. Beneficial Roles of Melatonin on Redox Regulation of Photosynthetic Electron Transport and Synthesis of D1 Protein in Tomato Seedlings under Salt Stress, Frontiers in Plant Science, 7, 1823.

HÜKUMET SİSTEMİ DEĞİŞİKLİĞİ BAĞLAMINDA TÜRK DİPLOMASİSİNİN BAŞARILARI

Qarayeva Zuriye Ruslan

Güçlü devletlerin tarihlerinin araştırılması onların var oluşlarında diplomasinin çok önemli olduğunu göstermektedir. 623 yıllık Osmanlı İmparatorluğu'nun diplomasisi en güçlülerden biridir. Osmanlı selefi Türkiye Cumhuriyeti'nin coğrafyası da onu derin bir diplomasi izlemeye zorluyor. Son yıllarda Türk diplomasisi, çok vektörlü ve uzun vadeli jeopolitik kombinasyonların kasırgalarına dayanmak zorunda kaldı. Türkiye'nin özellikle son beş yılda dış diplomasi alanındaki başarısı, 16 Nisan'da halk oylamasıyla kabul edilen başkanlık sistemine geçişten de kaynaklandı. Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçiş, cumhurbaşkanının sistemli bir dış politika izlemesine olanak tanıyor. Cumhurbaşkanı'nın Başkomutan ve dış politikada kilit bir figür haline gelmesi, ilgili politikada bir denge kurulmasını sağlamaktadır. AK Parti'nin altın çağında iç siyasette demokratikleşme, başarılı bir dış politikanın temelini oluşturmuştur. Sıradan bir devlet olarak Türkiye, kısa sürede dünyada önemli bir siyasi aktör ve küresel bir gücün merkezi haline geldi. Özellikle son yıllarda uluslararası arenada oluşan süper güç Türkiye imajı, Akdeniz ve Ortadoğu'da ulusal ve güvenlik çıkarlarını cesurca savunması, karşıt cephelere karşı tek tek başarılı bir şekilde mücadele etmesi, Rusya gibi küresel güce rağmen Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü tanıması ve karşı tarafı işgalci olarak nitelendirmesi, nihayet, Dağlık Karabağ sorununun çözümünde Azerbaycan'a desteği, bu savaşın Azerbaycan halkının hak savaşı olduğunu dünyaya duyurması, uluslararası baskılara karşı Şuşa Bildirgesi'ni imzalaması ve Azerbaycan'ın güvenliğinin garantörü olması bu devletin bağımsız ve başarılı bir dış politika oluşturduğunun göstergesidir. Uzun yıllardır karşı tarafta yer alan ve her zaman Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü ve gelecekteki ittifakını destekleyen İsrail ile diplomatik gerilimlerin kademeli olarak hafiflemesi ve Azerbaycan'ın bu süreçte arabuluculuk rolü dikkate değer unsurlardır. Bahsettiğimiz tüm süreçler başarılı bir iç politikanın devamı niteliğindedir. Makale, hükumet sisteminin değiştirilmesi bağlamında Türk diplomasisinin son dönemdeki başarılarını incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, başkanlık hükümet sistemi, diplomasi, dış politika

Resume

Research on the history of powerful states shows that diplomacy is very important in their sustainability. The diplomacy of the 623-year-old Ottoman Empire is one of the most powerful. The geography of the Ottoman predecessor, the Republic of Turkey, also forces it to pursue deep diplomacy. In recent years, Turkish diplomacy has had to withstand the hurricanes of multi-vector and long-term geopolitical combinations. Turkey's success in foreign diplomacy, especially in the last five years, was also due to transition to presidential system, which was implemented by referendum on April 16. The transition to presidential system of government allows the president to pursue a foreign policy that sets systematic and long-term goals, giving him/her more power. The fact that the President has become Supreme Commander-in-Chief and a key figur in foreign policy allows for a balance in relevant policy. In addition, the strengthening of the president's powers in Turkey, his/her ability to make more active foreign policy decisions, and ability to make decisions by law have had a major impact on success in international politics. In the golden age of the AK Party, democratization in domestic politics formed the basis of a successful foreign policy. As an ordinary state, Turkey has soon become an important political actor in the world and a center of global power. In particular, the image of Turkey as a superpower formed in the international arena in recent years, courageous defense of national and security interests in the Mediterranean and the Middle East, fighting successfully against the opposing fronts one by one, recognizing the territorial integrity of Ukraine in spite of global power like Russia, and calling the other side occupiers, finally supporting Azerbaijan in resolving the Karabakh conflict, conveying to the world that this conflict is a rightful struggle of the Azerbaijani people, signing the Shusha Declaration against the background of international pressure and becoming a guarantor of

Azerbaijan's security are indicators that Turkey has formed an independent and successful foreign policy. The gradual easing of diplomatic tensions with Israel, which has been on the opposite side for many years and has always supported the territorial integrity of Azerbaijan, and its future alliance, and Azerbaijan's mediating role in this process are noteworthy factors. All the processes we are talking about are a continuation of a successful domestic policy. The article analyzes the recent achievements of Turkish diplomacy in the context of changing the system of governance.

Keywords: Turkey, presidential government system, diplomacy, foreign policy

Giriş

Türkiye'de 1924'ten beri parlamenter sistem uygulanmaktadır. 2017 referandumu öncesinde 17 kez değiştirilen anayasa, parlamenter sistemden yeni sisteme geçiş konusunu gündeme getirdi. Cumhurbaşkanlığı rejimine geçiş hem pratikte hem de teoride en güncel konulardan biri olduğu için 2017 yılında Türkiye'de meydana gelen sistemsel değişiklik hem de dış siyaset bağlamında da önemlidir. Türk cumhurbaşkanının karar alma mekanizmalarının güçlendirilmesi, yetkilerinin artırılması, hükümette ikibaşlılığın olmaması, parlamentodaki keskin siyasi kutuplaşmanın ortadan kaldırılması, dış politikada daha dinamik ve çevik bir stratejinin doğmasını sağlamıştır. Makale, Türk diplomasisinin 2017'den bu yana elde ettiği başarıları tartışmaktadır.

2017 yılında hükumet sistem değişikliği ile iç siyasette demokratikleşme, başarılı bir dış politikanın temelini oluşturmuştur. Türkiye'nin jeostratejik konumu, dış politikaya aktif katılımı için bir temel oluşturmaktadır. Ortadoğu, Yakın Doğu ve Güney Kafkasya gibi sıcak bir bölgenin konumu, Türkiye'nin bölgedeki süreçlere müdahale etmesini zorunlu kılıyor. Bunun nedeni bir yandan Ankara'nın bir ulusal güvenlik meselesi olması, öte yandan ülke dünyada süper güç olma yolunda başarılı adımlar atmış olması ve NATO'nun en büyük ikinci üyesi olmasıdır. Sıradan bir devlet olarak Türkiye, kısa sürede dünyada önemli bir siyasi aktör ve küresel bir gücün merkezi haline geldi. AK Parti'nin başarılı politikası sonucunda Türk güvenlik güçleri, IŞİD ve PKK'ya karşı başarılı operasyonlar yürütürken terör tehdidini en aza indirmeyi başardı. Mart 2017'de Fırat Kalkanı hareketinin sınır hattını DAİŞ terör tehdidinden temizleyen Türkiye, Zeytin Dalı hareketi ile PKK'nın Suriye kolu PYG'ye karşı da önemli bir adım attı. [7]

Yıllardır Afrin bölgesini kontrol eden YPG'li teröristler, ülke içinde ve dışında çeşitli çevreleri Türkiye aleyhine çevirerek, uluslararası düzeyde propaganda yaparak, PKK terör örgütüne destek sağladı. Suriye'den Türkiye'ye sızan çeşitli silah sistemleri, terörle mücadele operasyonlarında güvenlik güçleri tarafından ele geçirildi. Zeytin Dalı Harekatı'nın başarıyla tamamlanması, bölgede sınır güvenliğinin sağlanması açısından Türkiye için başarılı bir adımdır. Aynı zamanda, YPG terör örgütünün Afrin'deki yenilgisi, PKK'nın Türkiye'nin güney sınırlarında terör koridoru kurma hayalini de boşa çıkardı.

Türkiye'nin bağımsız dış politikası, ABD ile ilişkilerinde de kendini göstermiştir. 2008'de cumhurbaşkanı seçilen Başkan Barack Obama'nın yönetimi sırasında, Suriye'deki iç savaştan sonra ilişkiler soğudu. AK Parti, Donald Trump'ın seçilmesi için büyük umutlar beslese de, 2016'dan bu yana ilişkiler nispeten gergin. Çünkü Beyaz Saray, AK Parti'nin bağımsız bir politika izlediğinden ve Türkiye'nin bölgede söz sahibi bir ülke haline gelmesinden endişe duydu. Aynı zamanda AK Parti'nin ana hattı olan PKK terör örgütünün faaliyetlerini durdurmaya yönelik girişimler, Washington'un Ortadoğu planına engel teşkil etmektedir. ABD, İncirlik askeri üssüne olan ihtiyacı azaltmak ve nükleer başlıklarının yerini değiştirmek için adımlar atmaya başladı. Sonuç olarak Türkiye'ye F35 gibi yüksek teknolojili askeri teçhizat tedarik etmeme kararı aldı. Ancak Erdoğan hükümeti S400 hava savunma sistemini Rusya'dan satın aldı. [6] Körfez bölgesindeki bir grup Arap ülkesinin hoşnutsuzluğu karşısında Türkiye'nin Katar'a verdiği destek[4] de bağımsız bir politikanın göstergesidir. Türkiye, dünyanın en büyük silah ihracatçılarına bağımlılığını en aza indirmek için son 15 yılda askeri-sanayi kompleksini önemli ölçüde güçlendirerek, ABD'den sonra NATO'nun en büyük ikinci ordusu haline geldi. Türkiye artık bölgede güçlü bir ülke, nüfuz sahibi lider bir devlet. Bu doğrultuda atılan en önemli adımlardan biri, 2019 yılında Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti ile deniz sınırlarının sınırlandırılmasına ilişkin bir anlaşmanın imzalanmasıydı. [2] Türk devleti, Kuzey Kıbrıs'ın haklarını ne pahasına olursa olsun koruyacağını dünyaya açıkça ilan etmiştir. [1, 509-510] Türkiye'nin Lübnan'a, Suriye'deki olaylara

kayıtsızlığı, Kuzey Irak'ın terör örgütlerine açılmasına izin vermemesi, Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan'a kararlı desteği ve Azerbaycan'ın haklı olduğunu dünyaya ilan etmesi bağımsız dış politikasını kanıtlayan unsurlar arasında yer almaktadır.

Türk diplomasisinin dikkat çeken yönlerinden biri İsrail ile olan ilişkileridir. Hatta son yıllara kadar İsrail Türkiye'nin en önemli ortaklarından biriydi. Bildiğimiz gibi İsrail'in Filistinlilere yönelik saldırgan politikası, 9 Türk sivilin İsrailli denizciler tarafından bir yardım gemisinde öldürülmesi ve son olarak Erdoğan'ın dönemin Başbakanı Şimon Peres ile Davos Ekonomik Forumu'nda yaptığı ünlü "bir dakika" tartışması bu işbirliğini kesintiye uğrattı. [3] Cumhurbaşkanı Erdoğan, derin bir strateji ve zarif, çok yönlü bir diplomasi ile Türkiye'nin Akdeniz'deki konumunu kalıcı tutmaya çalışıyor. Buna karşılık İsrail, ilişkileri ön koşulsuz olarak yeniden kurma niyetini zaten ifade etti. Kalan askeri, ekonomik, enerji ve jeopolitik anlaşmalar haklı olarak bekleniyor. Her iki ülke de karşı tarafa büyükelçilerini göndermeye hazırlanıyor. [5] 2017'de Türkiye Cumhurbaşkanı'nın İsrail'e Filistinlilere karşı tutumunu yumuşatması çağrısında bulundu. Ancak Ankara'nın beklediği değişim Tel Aviv'de en azından resmi olarak görülmedi. Aynı zamanda iki ülkenin gizli servisleri arasında gizli görüşmelerin yapıldığına dair söylentiler de var. Türkiye, Hamas elçilerine vatandaşlık vermeyi reddetmişti. Türk seçkinlerinin, Doğu Akdeniz'de doğalgaz sahasının ortak kullanımına ilişkin İsrail ile bir anlaşma yapma önerileri de ilginç.

İkinci Karabağ Savaşı sonrası bölgenin yeni siyasi mimarisinde Türk-Azerbaycan askeri işbirliğinin rolü önemlidir ve bu konu da Türk diplomasisinin başarıları sırasıdadır. Diğer anlaşmaların mantıklı bir devamı olan Şuşa Deklarasyonu, iki ülke arasındaki askeri işbirliğinin sadece Azerbaycan ordusunun güçlendirilmesini değil, aynı zamanda ulusal sorunların bölgede barış yoluyla çözülmesini ve ortak bir güç kurulmasını da içerdiğini belirtiyor. Şuşa Deklarasyonu'nun Nahçıvan'ın özerkliğini garanti altına alan çok önemli bir hukuki, siyasi ve uluslararası belge olan Kars Anlaşması'nın imzalanmasının 100. yıl dönümünde imzalanması tesadüf değildi. Yüz yıl önce, bölgede uluslararası güçlerin çatıştığı bir dönemde Türkiye, Kars anlaşmasıyla Nahçıvan'ın güvenliğinin garantörü oldu. Bugün bölgede hala aynı siyasi atmosfer olmasına rağmen, günümüz koşullarını o dönemden ayıran temel özellik, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü sağlaması ve bölgede sözcülük yapmasıdır. Bildirinin onaylanması rastgele belirlenmedi. Birkaç gün önce, Rusya'nın NATO'ya yönelik güvenlik talepleri arasında yalnızca eski Sovyetler Birliği'ne asker konuşlandırılması değil, aynı zamanda askeri işbirliğinin kurulamaması da vardı. Bu hükmün NATO tarafından kabul edilmesi Türkiye ile Azerbaycan arasındaki askeri işbirliğini de gölgede bırakabilir ve bildirgenin imzalanıp onaylanması tüm bu tehditlerin önlenmesi açısından çok önemli ve jeopolitik açıdan başarılıdır.[8]

Türk diplomasisinin başarılarından biri de Ankara'nın Rusya-Ukrayna savaşında arabulucu olarak teklif edilmesidir. Türkiye hem Rusya'nın hem de Ukrayna'nın müttefikidir. Rusya, son yıllarda hızla büyüyen jeopolitik, ekonomik, ticaret, enerji ve insani alanlarda ciddi işbirliğine sahiptir. Türkiye, İdlib'de Rusya ile anlaştı. S-400 füze sistemlerini ABD yaptırımlarına rağmen satın aldı. Güney Kafkasya'da ortak projeleri var. Potansiyel 3 + 3 formatı bunun açık bir örneğidir. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye'nin iki müttefik ülke arasındaki barış görüşmelerine aracılık etmesi daha optimal bir seçimdir. Her iki ülke ile olan geniş ilişkileri, Türkiye'nin bölge ve dünyadaki nüfuzu, tarafları etkileme kabiliyetini artırmaktadır. Taraflar arasında bir diyalog süreci olursa Türkiye ve Azerbaycan üzerinde çok olumlu bir etkisi olabilir. Bu açıdan bakıldığında, Batı'nın da Türkiye'nin arabuluculuk kapasitesini artırma çabalarını yoğunlaştırması mümkündür.

Son olarak Ankara'nın Erivan ile olan ilişkilerinden sonra bile Türk diplomasisinin başarısına tanık olacağız. Türkiye ile Ermenistan arasındaki yakınlaşma, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ve iki ülke arasındaki ilişkilerin başlamasının 30. yıl dönümünde yaşanıyor. Elbette bu yakınlaşma bölgesel barış ve güvenlik açısından olumluydu. Mevcut siyasi durum, Bakü'nün bu yakınlaşmaya karşı olmaması ile karakterizedir. Ankara-Erivan yakınlaşması Sayın Erdoğan ve Sayın Aliyev'in önerdiği 6-lık platform açısından önemlidir. Taraflar arasında pratik adımlar atılması, Azerbaycan ve Türkiye'nin dış politika stratejisine yeterli bir cevaptır. Bu yaklaşım birkaç yönden olumlu olarak değerlendirilebilir.

a) Her şeyden önce, Karabağ'daki Rus barış güçlerinin 5 yıldan kısa bir süre içinde bölgeden çekilmesini ve genel olarak Rus askeri güçlerinin çıkarılmasını teşvik edebilir.

b) Barış anlaşmasının imzalanmasını hızlandıra bilir.

c) Siyasi ve ekonomik entegrasyon nedeniyle Ermeni ekonomisinin canlanması, Ermeni toplumunun konumunda bir değişikliğe yol açabilir, bu da Karabağ'da çatışma sonrası dönemin daha hızlı sona ermesiyle sonuçlanabilir.

d) Ermenistan-Türkiye sınırı açılırsa, Ermenistan ilk etapta Trabzon limanını ve Zengazur koridorunu kullanabilecek. Ermenistan için bu sadece Güney Kafkasya ve Orta Asya'da değil, aynı zamanda dünya ticaretinde de Türkiye ve Azerbaycan'ın bölgedeki rolünü önemli ölçüde artırabilecek bir sıçrama anlamına geliyor.

Sonuç

Başkanlık hükümet sistemine geçilmesi, cumhurbaşkanının sistematik ve uzun vadeli hedefler belirleyen bir dış politika izlemesine ve ona daha fazla güç vermesine olanak tanır. Cumhurbaşkanı'nın dış politikada kilit bir figür haline gelmesi, ilgili politikada bir denge kurulmasını sağlıyor. Ayrıca Türkiye'de cumhurbaşkanının yetkilerinin güçlendirilmesi, daha aktif dış politika kararları alabilmesi ve kanunla karar alabilmesi uluslararası siyasette başarıyı önemli ölçüde etkilemiştir. Özellikle Türkiye'nin son yıllarda uluslararası arenada süper güç imajı, Akdeniz ve Ortadoğu'da ulusal ve güvenlik çıkarlarını cesurca savunması, muhalif gruplara karşı başarılı mücadelesi, Dağlık Karabağ Sorununun çözümünde Azerbaycan'a verdiği askeri ve manevi destek bağımsız ve başarılı bir dış politika oluşturduğunun göstergesidir. Uzun yıllardır karşı tarafta yer alan ve her zaman Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü ve gelecekteki ittifakını destekleyen İsrail ile diplomatik gerilimlerin kademeli olarak hafiflemesi ve Azerbaycan'ın bu süreçte arabuluculuk rolü dikkate değer unsurlardır. Bahsettiğimiz tüm süreçler başarılı bir iç politikanın devamı niteliğindedir.

Literatür

1. Aktaş M., Bayram C. Başkanlık Sistemi. Ankara: Liberte, 2015
2. "Geçici Hükümet ve Libya'nın Yakın Geleceği", https://www.setav.org/gecici-hukumet-ve-libyanin-yakin-gelecegi/
3. Israel International Relations: Turkey-Israel Relations, https://www.jewishvirtuallibrary.org/turkey-israel-relations
4. ''Rus uzman: Türkiye'nin Katar'a desteği, Suudi Arabistan'ın saldırısını engelleyecek'', https://tr.sputniknews.com/analiz/201806291034076309-rus-uzman-turkiye-katar-destek-suudi-arabistan-saldiri-engelleyecek/
5. The Future of Israeli-Turkish Relations, https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR2400/RR2445/RAND_RR2445.pdf
6. ''U.S. Ejects Turkey From F-35 Fighter Program'', https://www.wsj.com/articles/u-s-says-turkeys-purchase-of-russian-air-defense-system-undermines-nato-11563390166
7. ''Zaferin adı: Fırat Kalkanı ve Zeytin Dalı Harekatı'' https://www.gzt.com/jurnalist/zaferin-adi-firat-kalkani-ve-zeytin-dali-harekati-3460566
8. Garayeva Z. "Şuşa Bəyannaməsi", https://www.aznews.az/news/writers/288137.html?fbclid=IwAR0KjIGbvFu2yMYzu3qvTzyJUuNf3NSjfIePG3KCeD2UmnVObZoSr2_xwrM

ALIKUL OSMONOV'UN FELSEFİ ŞİİRLERİ

THE PHILOSOPHIC POEMS OF ALIKUL OSMONOV

Makale yazarı: Mayramkan KELDIBAI KYZY*

Çeviren: Kalmamat KULAMSHAEV**

Özet: Bu makalede, Kırgızların "Otuz Yaş Şairi" olarak da bilinen, Alıkul Osmonov'un felsefî şiirleri üzerine fikirler beyan edilecektir. Bilindiği gibi şairin bu yıl doğumunun 100. yıl dönümü kutlanmaktadır. Demek şair, 1915 yılında dünyaya gelmiş, Ekim Devrimi sonrası yetişmiş yenilikçi şair olarak tanınan bir Kırgız şairidir. Doğumundan bir sene sonra Ürkün olayının yaşanması, küçüklüğünden yetim kalması, verem hastalığına yakalanması onu hep mücaadele etmek zorunda bırakmıştır. 10 yaşından çocuk yurduna yerleştirilen şair, Rusça eğitim almış, Dünya klasikleriyle tanışmış, Rus edebiyatını okuyan aydın bir şairdir. O bir şair olduğu kadar Kırgız edebiyatındaki ilk edebî tercümanlardandır da. Onun doğumundan ölümüne kadarki bahsi geçen mücadelerle karşı karşıya kalması, şiirlerinde de yansıdığı görülür. Ayrıca o Ekim Devrimi sonrasında fesefi olarak şiirler yazan ilk şairlerden biridir. Dolayısıyla şairin, şiirlerinin en iyileri, poetik dünyasını temsil eden felsefî şiirleridir. Şairin, bedii tefekkürdeki duygu ve düşüncenin yoğunluğu, heyecan/emotion/ın etkileyiciliği, poetik ritmin gücü, hayat, ölüm hakkındaki yazdığı felsefî şiirlerinde çok tesirli verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kırgız Edebiyatı, Alıkul Osmonov, şiir, felsefî şiirler, otuz yaş.

In this article, some ideas going to give about philosophic poems of Alıkul Osmanov, who known "Otuz Yaş Şairi" in Kyrgyzstan. As we know, this year is celebrating as Poet's 100. anniversary of the birth, this means the Poet was born in 1915 in Kyrgyzstan. He has grown up as an innovative person in the time of October Revolution. 1 year later of his birth The Ürkün case passed and then when he was little, he lost his father. after that he had been tuberculosis. So we see his life was full of problems and this problems had make him powerful. When he was 10 years old, he begin to live in the children's dormitory. He got russian education and he met with world's classics. he was an intellectual poet of studying russian literature. He was a poet but at the same time he was a translator in Kyrgyz Literature. In his poems we can see how affected the problems him in his life. Also he was one of the Poets who wrote philosophical poems after the October Revolution. Therefore the best poems of him philosophical poems which are symbolize his poetic world. His depth of aesthetic thought has given strongly his poems which are about effectiveness of emotion, the power of poetic rhythm, life, death.

Key Words: Kyrgyz Literature, Alıkul Osmonov, Poem, Philosophical Poems, Otuz Yaş (the age of thirty)

Kırgız şiirinin klasiklerinden olan Alıkul Osmonov, Kırgız topraklarının emsalsiz güzelliklerini, şiirin büyülü gücünü, hayatın kısalığını, çelişkili kader yolunu şiirlerinde dile getirmiş, bütün hayatını şiire vakfeden şair olarak doğmuş yetenekli bir şairdir. Dolayısıyla şairin okurlarına bıraktığı edebî mirası, yıllanmış şarapçasına güç kazanıyor, şiirindeki ifadelerin, düşüncelerin günümüzde de güncelliğini korumaktadır. Şair olunmaz, şair doğulur sözünde olduğu gibi, Alıkul şiirlerini "*жасап*/ yaparak; yapay» yazamıştır, «*жашап*/ yaşayarak/ yaşadıklarını» yazmış bir şairdir. Hayatta olan olayları, yüzeysel değil daha samimi ve içten betimlemekte, buna uygun olarak da edebî ifadenin çeşitli yönlerini bulmak, sıralı anlatım Alıkul'un şiirine ait özelliklerden.

Alıkul Osmonov'un, şiirlerinin en iyileri, poetik dünyasını temsil eden felsefî şiirleridir. Şairin, bedii tefekkürdeki duygu ve düşüncenin yoğunluğu, heyecan/emotion/ın etkileyiciliği, poetik ritmin gücü,

* Doç.Dr. Oş Devlet Pedagoji Üniversitesi, Oş, KIRGIZ CUMHURİYETİ.

** Yrd. Doç. Dr. Fatih Üniversitesi, İstanbul, TÜRKİYE.

hayat, ölüm hakkındaki yazdığı felsefî şiirlerinde çok tesirli verilmiştir. Bunun sebebi Alıkul'un özel hayatını çetin olması, kaderinin zorluklarla iç içe oması, çocukluk yaşından hastalığın çilesini çekmiş omasından kaynaklanmaktadır dersek yanılmayız. Kısacası, şair hastalık çilesini çok çektiğinden midir ya da hayatının kısa olacağını hissetmiş midir, kısa bir hayatına çok şeyler sığdırmaya çalıştığı bellidir.

Кетти, кетти, балалыктар кайрылбай,	Gitti, gitti, çocukluğum dönmeden,
Аткан октой кайрылууга айныбай.	Atılmış ok gibi geri gelmeden.
Эсте калды бир күн көргөн оюндай,	Aklımdadır gördüğüm bir oyunca,
Аз ырдалып унутулган ырлардай.	Az söylenip unutulan şarkıca.
Кош бол, кош бол уурдалган жылдарым,	Hoşça kal sen, hey çalınan yıllarım,
Кайкып учкан лачын куштай чактарым…	Laçin gibi uçan benim çağlarım …
Артың өкүнүч, алдың кызык койнуңда,	Ukde kaldı, ilerdeyse mutluluk,
Аз жашадым, дагы азыраак жашармын.	Az yaşadım, yine biraz yaşarım.

(Osmonov 2010: 27)

Bu şiirini şair 25 yaşında yazmıştır. Gençliğin en parlak zamanıdır bu yaş. Ancak şiirin mazmununa sığdırdığı, çocukluğun, gençliğin göz açıp kapayıncaya kadar geçip gittiği, artık geri dönmeyeceği fikrini, "az söylenip unutulan şarkıca" diyerek şiirsel bir benzetme yaparak, "Az yaşadım, yine biraz yaşarım" şeklinde felsefi bir söylemle toparlar.

Ünlü eleştirmen Şarşenbek Ümötaliyev: "Alıkul'un poetik dünyası, sanki, hayatın gür akışında görülen doksan dokuz musikiyi barındırmaktadır: Sevinç, kaygı, neşe, gençlik, mücadele, hayal, umut, dilek, ömür, iyimser trajedi, dram ve kaynayan hayat akışı …" (Tınımseitova 1975: 71), diye doğru bir tespitte bulunmuştur. Çünkü şairin eserlerinin tematikası çok geniş, estetiksel ideyolojisi çok derindir. Kendisinin az yaşayacağını hisseden şair, ömürü olabildiğine verimli ve severek yaşamaya, az da olsa emek sarf ederek, iz bırakmaya gayret göstermiş gibidir:

Өмүр кең, солор гүлдөр… өчөр, жанар,	Ömür geniş, solar güller… söner, yanar,
Бат карып, бат эскирип, бат жаңырар.	Tez yaşlanır, çabuk eskir, tez canlanır.
Эмесе: бул дүйнөгө туулуу менен	O halde: bu dünyaya gelmesiyle
Кайрадан ар адамдын өлмөйү бар.	Tekrar insan, dünyadan göçebilir.
Өлүм ак, пейли сараң, көңүлү тар,	Ölüm hak, hulku cimri, gönlü dar,
Күчү жок, бирок мени коркута алар!	Ne beni, korkutacak gücü var!
Себеби: мен өлгөндө ордум басат,	Sebep şu: ben ölünce yerime,

Менден соо, менден жакшы акылдуулар! Geçerler, benden sağlam akılılar!

(Osmonov 2010: 69)

Yukarıdaki mısralarda şair ömür ve ölüm kavramını çok basit bir dil ile okuruna anlatmakta, bu dünyadan geçmenin bile ne kadar büyük bir mutluluk olduğunun farkında, ama yine de bugünden yarınkisi daha rahat ve neşeli olan ömürde biraz daha yaşamak ister.

Бул бүтсүн, айтар сөзүм төмөнкүдөй,	Bu bitsin, benim sözüm bak şöyledir,
Анчалык орчундуу эмес, жөпжөнөкөй:	O kadar ciddi değil, çok basittir:
Кантейин жазмыш күчү руксат бербейт,	Neyleyim kader gücü izin vermez,
Заманга иштер элем далайга өлбөй.	Devrime çalışırdım uzunca bir.

(Osmonov 2010: 69)

Ömür temasına Alıkul Osmonov çok derinden bakıyor, çok düşünceli bir şekilde çözümlemiştir. Şairin aklı, sezgisi, duygu düşüncesi, hayata karşı davranışı onun eserlerinde açıkça görülmektedir. Sanki, lirik kahraman ile lirik karakter ellerin uzanamayacağı yükseklikte bulunmaktadır.

Турмушту өжөр күч дешет,	Hayata inatçı derler,
Өжөр эмес менимче.	İnatçı değil bence.
Андан жумшак нерсе жок,	Ondan yumşak şey yoktur,
Күчтүүсүнөн жеңилсе.	Güçlüsünden yenise.
Турмушту сараң деп жазат,	Hayata cimridir derler,
Сараң эмес деп жүрөм.	Cimri değildir bence.
Андан өткөн жоомарт жок,	Daha da cömert hiç yoktur,
Артылып турса өзүңдөн.	Armağan olmuş kendine

(Osmonov , 2010: 121)

Burada şair sen hayata ne şekilde davranırsan, hayat da sana o şekilde karşılık verir, şeklinde derin felsefi düşünceyi zikredilen bu mısralarla dile getirir. Gerçekten de kaderin karşısında insan mecbur boyun eğer. Ama yine de kader insanın mizacına göre değişir derler ya. Dolayısıyla şair, bu mısralarında insan ne kadar alçak gönüllü, cömert olursa, hayatının da öyle olacağını dile getiriyor, insanları da hayattaki bütün ıstıraplara göğüs gererek, devamlı olarak ilerlemeye, yeni basamaklara çıkmaya davet ediyor.

Şairin hümanist düşüncelerle dolu yine bir şiiri, «*Адамзат*/İnsanoğlu»dur. Bu şiirin anamına baktığımızda, şairin çok asil biri olduğuna, temiz ve engin yürekliliğine alçak gönüllüğüne, dünyaya olan bakışının derinliğine bir kere yine şahit oluyoruz. Çünkü şair insan hastalanmasın, yorulmasın, uzun yaşasın diye, "zemzem suyunu", "hayat suyunu", "şifalı bitkileri" her şeyi kendisi içmeksizin insanoğluna vermek istiyor, insanoğlunun ömrünü uzatmak, canının ölmez olmasını istiyor. Kendisinin

poetik kabullerinin güçlülüğünden dolayı, Alıkul Osmonov kalbinde, şairlik düşüncesinde olan merhametini kendisi için değil, başkalarının rahat yaşamaları için bahşettiğinden dolayı, okurlar günümüze kadar onu gerçek bir yetenek olarak değerlendirmekte, şiirerine kalplerinin derinlerinden yer vermekteler.

Мейличи, мени жаман көргөн бирөөнүн -	Benden nefret eden biri olsa dahi -
«Жан алгыч келип, жанын сууруп аларда»	“O kimsenin canına bir kasıt olsa”
Эгер чиркин, экөө болсо жүрөгүм,	Verir idim, o adama bir kalbimi
Берер элем, бирин ошол адамга.	Eğer benim, iki tane kalbim olsa,
Мен сыяктуу жакшылыкка март эмес,	İnsanlar hiç mert değilmiş benim gibi,
Адам деген өзүм дейт тура бечара!	Tek kendini düşünürmüş zor da olsa.

(Osmonov 2010: 91)

Bu mısralarındaki idiyolojik motif, insan ve kaderdir, yazgıdır. Kader ile insaoğlunun et ve tırnak olduğunu, ama yine de insanın insana iyilik dilemesi gerektiğini şiirinde terennüm etmektedir. Şairin şiirinin hümanistik doruk noktası (heyecanı) okuyan insanı düşündürmekte, derinden etkilemektedir.

Жарым саат, кабак чытып кайгырбай,	Yarım saat, kaygılanma kaş çatma,
Арамдыкка абийиримди алдырбай,	Harama hiç vicdanın kaptırma,
Өмүр деген – сейрек нерсе экен го.	Ömür sen hiç seyrek seyrek görülen.
Жаздын күнү жаап өткөн жамгырдай.	Geçici yaz yağmurunca hiç yağma.
Күлдүм ачык, бир да жерди карабай,	Gül sen hep de, yüz aşağı hiç bakma,
Досторума кылдай кастык санабай.	Dosta kılca hiç düşmanlık taslama.
Өмүр деген – дайым жапжаш нерсе экен,	Hey ömür sen, hep gencecik bir şeysin,
Улам жаңы жаратылган баладай.	Çocuk gibi hep kal sen hiç yaşlanma.

(Osmonov 2010: 179)

Şairin bu şiirleri, felsefî, bedi-î tefekkür ve etik mahiyetteki düşüncelerle beslenmiştir ve insanı dürüst yaşamaya çağrıyor. A. Osmonov’un poetik dünyasının genişliği, oldukça görkemli olduğu, hayatı açık yürekten, içtenlikle ve pak gönlü ile kabullendiğinden ve bunun sonucu olarak da bu kabulleri duygu

düşünce ve sezgi dünyasında [hissiyatında] tıpkı bir bebek misali yetiştirerek, kendi düşüncelerini katmaksızın, laf kalabalığına meydan vermeksizin, okuyucuya tertemiz bir şekilde sunabilecek haysiyeti hemen hemen bütün lirik şiirlerinde farkedilmektedir.

Билбейм, кандай,	Bilmem, nasıl,
Эмне ойдо экен катарым?..	Ne düşünüyor ki dostlarım?..
Мен өзүмдүн тагдырыма капамын.	Ben kendimin kaderime çatarım.
Заманымдын керегине жарабай,	Zamanımın gereğine yaramam,
Эрте кургап, муздап бара жатамын.	Erken solup, soğmaktadır bedenim.
Таза жүрдүм касты кишке камынбай,	Sağ düşünce, düşmanlık hiç taslamam,
Адал жүрдүм арамдыкка малынбай,	Helal yaşar, harama hiç yanaşmam,
Досторума аппак болду максатым:	Hem kendim de, karşısında dostların:
Бир кеченин аппак жааган карындай,	Gece yağan bir kar kadar apağım,

(Osmonov 2010: 223)

- gibi mısralardan şairin hayattaki pozisyonunu, duygu düşüncesinin ayrıcalığını, çok özel bir tempoda, duygusal bir potada şiire döktüğünü görüyoruz. A Osmonov. Kendinin halkının karşısındaki, zamanın karşısındaki, Ata Yurt'un karşısındaki vatandaşlık görevini çok iyi anlamış, bunların her biri için hayatı pahasına hizmet etmek, gereğine yaramak istemiştir. "Neyleyim yazgı gücü izin vermez,/ Zamana çalışsam da geçit vermez", - diye ukde çeker. Fakat kader kaderdir. Burada büyük yazar C. Aytmatov'un, "Bu tabiat denilen şeyin, gerek yaşayan bütün canlıların karşısında, gerek bunlara ait her sıkışık zor durumların karşısında olsun, körelmez ve değişmez bir şartı vardır; bu da kaderin ne olduğunun, Yaratan'ın alın yazısında ne olduğunu kimse önceden bilemediği, neyin ne zaman nası olacağını ancak zamanın, hayatın gösterebileceğidir, ki böyle olmasaydı kaderin kader olmmasının anlamı kamaz idi" (Айтматов 2011: 7) şeklindeki asil düşüncelerine hak vermemek elde değildir. Ünlü yazarın bu fikrinde olduğu gibi, "Gerçi ömür ne kadar kısa, ne kadar az./ Kader onu ölçüsünden fazla yapmaz" mısraında da görüdüğü gibi, Alıkul Osmonov, emsalsiz bir sanat yolu, kimseninkine benzemez bir kaderi yaşamıştır.

Мен тургузбайм эскерсин деп эскерме,	Ansın diye hiç ben dikmem abide,
Эскерсин деп эстетерге эч нерсе,	Anılacak, andırır bir şey bile,
Кайтпас күнгө калкып кете беремин,	Dönmez güne kalkıp gidebilirim,
Кайсы күнү тагдырыма кез келсе.	Hangi günü kaderime rast gelse.

(Osmonov 2010: 123)

Şair bu şiirinde kaderine baş eğerek, ölümün hak olduğuna inanmakla birlikte, kendisinin bir sonraki sanat yolunun daha uzun yaşayacağını "bilen cana biter benim köklerim" mısralarında hissederek dile getirmiştir.

Турмушта мен өтпөдүм, өмүрүм өттү,	Hayatta ben geçmedim, ömrüm geçti,
Мен ага жолдош болуп ээрчип келдим.	Ben ona yoldaş olup bir yol geçtim.
Кезинде кышкы кирген буура болуп,	Zamanla kükredim de buğra misal,
Кезинде бото болуп эңгиредим.	Zamanla yavru gibi ben inledim.

(Osmonov 2010: 134)

Gerçekten de ömürler geçse de, hayat devam eder. Dolayısıyla Alıkul'un şiirleri sonsuz hayatını sürdürerek, bir asır geçse de, okurlarının kalplerinden yerini bulmuş, anlamını, değerini yitirmemektedir.

Менин күнүм өлбөсүнө түңүлбөйт,	Benim günüm ölmesine üzülmez,
Толкун урса, тайызына сүрүлбөйт.	Dalga vursa, sığ yerine sürülmez.
Тирүүлүктө жоктугуна жол бербей,	Bu hayatta yokluğuna yol vermez,
Жер түбүндө чирисе да бир гүлдөйт.	Yer altında çiçek açar çürümez.
Бар бололу, түгөнбөйлү, курдаштар,	Var olalım, bitmeyelim, hey dostlar,
Узак, узак, узак болсун бул сапар,	Uzun, uzun, uzun olsun bu yollar,
Кылым бүтүп, дүйнөдөн жок болсок да,	Yüzyıl geçse, dünyadan göç etsek de,
Кайра кайтып жолугушчу жолдор бар.	Tekrar bir kez kesişir hem bu yollar.

(Osmonov 2010: 192)

Bu şiir mısralarını okuyunca, şairin, kendi sanat yolunun sonsuzuğunu görebildiğine inanıyorsun. Onun olağan üstü dünyasına dalan bir şahıs, tekrar çıkamaz, bağlanır, o mükemmel poetik dünyada ebediyen yaşamak ister. Belki bu Alıkul'un şiirinin sonsuzluğunun güzel bir büyüsüdür…

Edebiyatçı Osmonakun İbraimov: "A. Osmonov'un, şiirerindeki iç dünyası, şahsî manevisi, vatandaşlık duyarlılığı öylesine yüce ve güçlüdür ki, bunlar onun şiir dünyasını oluşturmakadır" (İbraimov 2012: 359) şeklinde çok yerinde değerendirmiştir. Şair şiirleriye okurlarına estetik bir huzur sunuyor, gönlü çökkün olana neşe kazandırıyor, lirik şiireriyle insanları aşkla aşılıyor, felsefî mahiyetteki eserleriyle de ömrün kısalığını, ölümün hak olduğunu, "her nefis, ölümü tadacaktır" misalince, hatırlatıyor. Bunu A. Osmonov'un poetik arayışının başarısı olarak değerlendirmek mümkündür.

Kaynakça

OSMONOV, Alıkul (2010), Köl tolkunu, Bişkek:

AYTMATOV, Çıñğız (2011), Toolor kulağanda, Bişkek: Turar.

İBRAİMOV O. (2012), İstoriya kırğızskoy literaturı HH veka (tom pervıy), Bişkek: Biyiktik.

Kazıbaev, P. (1990), Mezgil cana Alıkul, Frunze: Adabiyat.

Tınımseitova, C. (1975), Alıkulğa güldeste, Frunze: Kırğızstan

QƏRBİ AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLU DİALEKTLƏRİNDƏ SAİT ƏVƏZLƏNMƏLƏRİ

VOWEL SUBSTITUTION IN WESTERN AZERBAIJANI AND EASTERN ANATOLIAN DIALECTS.

Əlvan CƏFƏROV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Elmi Tədqiqat Mərkəzi

Xülasə:

Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində səslərin əvəzlənməsi geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Dialektlərdə səslərin əvəzlənməsinin öyrənilməsi əsas dialektoloji məsələlərdən biridir. Bu fonetik hadisə təkcə dialektologiya üçün yox, həm də dilimizin tarixi fonetikasının öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu fonetik hadisənin müasir şivələrdə geniş şəkildə işlənməsi bu hadisənin Azərbaycan dili şivələrində XIV əsrədək mövcud olduğunun göstəricisidir. İncələşmə hadisəsi Azərbaycan dilinin formalaşdığı dövrlərdən cənub və şimal-şərq şivələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri olmuşdur. *a* səsinin *ə* səsi ilə əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin, demək olar ki, bütün şivələri kimi Qərbi Azərbaycan dialektlərində də xas olan əlamətlərdin biridir. Şərqi Anadolunun Malatya İli dialektində incələşmə hadisəsi ən çox qalın saitlərə qonşu samitlərin təsiri ilə baş verir. Dil-diş və dil-damaq samitləri olan *"c, ç, l, n, r, s, ş, z"*, qoşadodaq samiti *"m"* və dilortası samit olan *"y"* samitləri yanlarında işlənən qalın saitlərə təsir edərək onları incəldirlər. *Q*ərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində bir çox sözlərdə qalın saitlər incə saitlərə keçərkən, bir çox sözlərdə də incə saitlərin qalın saitlərə keçdiyi görünür. Şərqi Anadolu dialektlərində isə *i* saitinin yalnız *ı* saiti ilə əvəzlənməsinin şahidi ola bilirik və bunun da alınma sözlərdəki qalın saitlərin assimilyasiyası ilə ortaya çıxdığı **görünür.** *Câm'inin>camının (caminin)* burada *"m"* dodaq samitinin təsiri ilə *i>ı* dəyişimi baş vermişdir. ***Çiğnerler>çıynarlar*** *(çiynəyərlər)* a>ı əvəzlənməsi. Bəzi sözlərdə "a" saitinin qapalılaşaraq yerini *"ı"* saitinə verdiyi müşahidə edilir. Bu hadisə olduqca sıx müşahidə edilən səs dəyişmələrindən biridir. Qarşılaşdığımız nümunələrin çoxunda *"y"* samitinin qapatma xüsusiyyəti olduğunu görürük. Məsələn, Qərbi Azərbaycan dialektlərinin Göyçə, Nərimanlı və Qoşabulaq şivələrində işlənir. Bununla da hər iki bölgə dialektlərində səs əvəzlənmələrinin çox rəngarəng şəkildə işlənməsinin şahidi oluruq.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, Şərqi Anadolu, dialektlər, saitlər.

Abstract

In Western Azerbaijani and Eastern Anatolian dialects, sound substitution is a common phonetic phenomenon. The study of sound substitution in dialects is one of the main dialectological issues. This phonetic phenomenon is not only for dialectology, it is of particular importance in the study of the historical phonetics of our language. The wide development of this phonetic phenomenon in modern dialects indicates that this phenomenon existed in the dialects of the Azerbaijani language until the 14th century. The phenomenon of thinning has been one of the main features of the southern and northeastern dialects since the formation of the Azerbaijani language. The replacement of the letter a with the sound e is one of the features of the Azerbaijani language, as in almost all dialects of Western Azerbaijani dialects. In the Malatya dialect of Eastern Anatolia, the thinning phenomenon most often occurs under the influence of adjacent consonants in thick vowels. Contains linguo-dental and lingo-palatal consonants sounds *"ts, ts, l, n, r, s, sh, z"* bipedal summit *"m"* and consonants *"u"* with dilort they thin them out by acting on the thick rings acting on them. In Western Azerbaijan and Eastern Anatolia dialects, many words replace thick vowels with thin vowels, and many words replace thin vowels with thick vowels. However in Eastern Anatolian dialects we can see that the vowel *i* is only replaced by the vowel i, and this seems to be due to the assimilation of thick vowels in derived words. *Câm'inin>camının (caminin)* here the change *i > i* occurred under the influence of the top of the lip *"m"*.

Çiğnerler>çıynarlar *(chewing gum).* Replacement *a>ı*. In some words it is noticed that the vowel *"a"* closes and is replaced by the vowel *"ı"*. This phenomenon is one of the most frequently observed sound changes. In most of the examples with which we face, we see that the top of *"y"* has a closing devil. For example, it is used in Geichin, Nariman and Goshabulag dialects of Western Azerbaijani dialects. Thus, we see a very colorful development of sound in the dialects of both regions.

Keywords: Western Azerbaijan, Eastern Anatolia, dialects, vowels.

Giriş

Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində səslərin əvəzlənməsi geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Dialektlərdə səslərin əvəzlənməsinin öyrənilməsi əsas dialektoloji məsələlərdən biridir. Bu fonetik hadisə təkcə dialektologiya üçün yox, həm də dilimizin tarixi fonetikasının öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Səslərin əvəzlənməsi ilə bağlı M. Şirəliyev yazır: "Dialekt və şivələrimizdə rast gəldiyimiz bir çox səslərin əvəzlənməsi hadisəsi həm ayrı-ayrı dialekt və şivələrimiz arasında, həm dialektlərimizlə ədəbi dil arasında olan fərqli cəhətləri, həm dilimizin qədim xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq, həm də Azərbaycan dili ilə başqa türk dilləri arasında oxşar və ayrılan cəhətləri göstərmək üçün olduqca qiymətli material verir. Bu isə öz növbəsində dilimizin mənbə və inkişaf tarixini aydınlaşdırmaq və onun hansı qəbilə dilləri əsasında təşəkkül etdiyini müəyyənləşdirməkdə dil tarixinə olduqca böyük fayda verə bilər" (Şirəliyev, 1968: s. 53).

Qalın saitlərin incə saitlərlə əvəzlənməsi.

Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində qalın saitləri incə saitlər əvəz etməsi fonetik hadisəsi geniş yayılmışdır. Bu fonetik hadisə dilimizin tarixinin tədqiqi və təhlili üçün əvəzsiz material verir.

Oğuz qrupu türk dillərində, daha çox türkmən dilində *a>ə* səs əvəzlənməsi özünü göstərir: *addım>ədim, ay>əy*. Eyni zamanda *a* saitindən *ə*-yə keçid qıpçaq dillərində, xüsusilə qazax və tatar dillərində geniş yayılmışdır: Məsələn,

Tatar dilində: *bağ>bəy, bağır>bəqır, haydı>əydə,* Qazax dilində: *haydı>əyda*, Göyçə, Qoşabulaq şivəsində: *dünya>dünyə* (Bayramov, 2016: s.59).

Qeyd etdiyimiz *səsdəyişməsi hadisəsi* Azərbaycanın; Zəngilan, Gafan, Naxçıvan, Cəbrayıl, Qubadlı, Bakı, Şamaxı dialektlərində də müşahidə edilməkdədir (Əzizov, 2016: s.139).

a>ə səs əvəzlənməsi hadisəsinə orta əsr yazılı abidələrinin dilində də rast gəlinir. Bu fonetik hadisənin müasir şivələrdə geniş şəkildə işlənməsi bu hadisənin Azərbaycan dili şivələrində XIV əsrədək mövcud olduğunun göstəricisidir. İncələşmə hadisəsi Azərbaycan dilinin formalaşdığı dövrlərdən cənub və şimal-şərq şivələrinin asas xüsusiyyətlərindən biri olmuşdur. *a* səsinin *ə* səsi ilə əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin, demək olar ki, bütün şivələri kimi Qərbi Azərbaycan dialektlərində də xas olan əlamətlərdin biridir.

Böyük Qarakilsə şivəsində: *əyağa>ayağa*

Əyağa durmalıyıx,

gedib od vurmalıyıx

evlərinə bəylərin (Karaman, 2011: s. 148).

Meğri, Çəmbərək, Karvansaray, Qafan, Qarakilsə şivələrində: *alça>əlçə, qayçı>qəçi, xaşxaş>xəşxəş, agac>ağəş, ayna>aynə, cavan>cəvan, naxır>nəxir, sağmaq>səğməx, qayda>qəydə, amma>əmbə, ayaq>əyağ, adət>ədət, ələc>əlac, əlac>ələc, amma>əmə, arşın>ərşin (ölçü vahidi), qazan>qəzən, qarı>qəri, qaynar>qəynər, qamçı>qəmçi, qayıt>qəyit, qapı>qəpi, qayış>qəyiş, qayış>qəyiş, qapı>qəpi, qara>qərə, qaya>qəyə, qala>qələ, qayğanaq>qəyğənax, qayğı>qəyği, dasdan>dəsdan, xalis>xəlis, yasəmən>yəsəmən, dünya>dünyə, qara>qərə* (Bayramov, 2016: s. 57-59).

Türkiyə türkcəsində söz əvvəli üçün xarakterik olan, lakin Azərbaycan türkcəsində söz əvvəlində işlənməyən *ı (ı)* saiti Şərqi Anadolu Dialektlərində də Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi işlənir. Yəni sözlərin əvvəlində gələrkən ı *(ı)* saiti *i (i)* saitinə çevrilir. Bunu da belə əsaslandırmaq olar ki, Şərqi Anadolu dialektlərinə Azərbaycan türkcəsinin təsiri qədimlərdən bəri çox böyük olmuşdur. Məsələn: Türkiyə türkcəsində: *Isın (mak), ışık, ırak, ıslan (mak), ısıt (mak), ılıt (mak)* və sairə işləndiyi halda Şərqi Anadolu və Azərbaycan türkcəsində *isinmək, işıq, iraq, islan (maq), isit (mək), ilit (mək)* şəkillərində işlənir. Məsələn: Ərzurum dialektində: *ısın (isin) >issin, ıssız (kimsəsiz)* >issiz, *ılıt (ilit)>ilit* (Gemalmaz, 1995: s. 99).

Ərzincan dialektində: *ısıtırız (isidərik) >isidürük, ıslan>islan (mak),* (Sağır, 1995: s.51);

Qars, İğdır və Ərdəhan dialektində: *ırmak* (çay)*>irmah, ıslatdım>isletdim, ıssız (kimsəsiz) >issız, ışıklandı>işıhlandi, yılnan (illərlə) >ilnen* (Ercilasun, 2007: s.84).

a>e əvəzlənməsi. a səsinin *e* səsinə keçməsi söz kökündə baş verir. M. Şirəliyev *a>e* səs əvəzlənməsini açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi bölməsində izah edir. Əslində *e* səsi açıq saitdir. *e* saitinin qapalı sait hesab etməsi elmi cəhətdən düz deyil. Bu fonetik hadisəyə şərq, şimal və cənub şivələrində rast gəlinir. *a>e* dəyişməsi də çox geniş yayılmış olmayan dəyişmələrdəndir. Məsələn, Dərələyəz, Keşişkənd şivəsində: *qayınatam>qeynatam,* Meğri şivəsində: *qayış>qeyiş, qaynana>qeynənə, ağcaqayın>ağcağeyin, hasar>hesar, qıracaq>qırecex, quracaq>qurece. a>e* səs əvəzlənməsi yönlük hal şəkilçisində də müşahidə olunur. Məsələn: *yoxuşa>yoxşe, buraya>bure, oraya>ure* və sairə. Şərqi Anadolunun Malatya dialektində əsasən alınma sözlərdə özünü göstərir: *adeti (adət) >edeti, raketde>reket, debir az>birez* (Cemil, 2000: s. 97, 244, 331),

a səsinin ***e*** səsi ilə əvəzlənməsinə tarixi istiqamətdə də baxsaq görürük ki, bu hadisə əsasən söz ortasında, bəzən də söz əvvəlində *y* samitinin təsiri nəticəsində baş verir. Deməli, bu zaman da açıq saitin qapalı saitə keçməsi baş verir. Bu fonetik dəyişikliyə orta əsr Azərbaycan dilində rast gəlinir.

a>i. a səsinin ***i*** səsi ilə əvəzlənməsi Azərbaycan dili şivələri üçün xarakterik deyil və əsasən Bakı, Dərbənd şivələrində və Qərbi Azərbaycan *dialeklərində* rast gəlmək mümkündür. Məsələn: *Dərbənd dialektində: dayan>diyən, dayanmaq>diyanmağ, sacayaq>saciyağ, fayton>fiyton, samovar>siməvar, Bakı dialektində: daha>dayi, dayan>diyan. Meğri şivəsində isə: cuna>tənzif>cüni, şuşa>şüşi, ağlaya-ağlaya>əğliyə-əğliyə.*

ı>i. i saitindən *i* saitinə keçid Azərbaycanın şərq, şimal və cənub şivələrində özünü göstərir. Bu səs əvəzlənməsi sözün ortasında və sonunda müşahidə olunur. Bu hadisəyə hər iki bölgənin - Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolunun dialekt və şivələrində rast gəlinir. Məsələn: Meğri, Çəmbərək, Karvansaray, Hamamlı Saral şivələrində: ***çayır>çayir, qayış>qeyiş, laçın>laçin, ayi>ayi, ayrı>ayri, dayı>dayi, altı>alti, bacı>baci, qayçı>qəçi, çıraq>çiraa//çıra, çırpı>çirpi, şaftali>şöytəli, gavalı>güəli,*** *çılpaq>çilpax* (Karaman, 2011: s.182)

Bu hadisəyə Azərbaycanın digər şivələrindən Quba və Qubadlı şivələrində də rast gəlinir. Quba şivəsində *ı* səsinin *i* səsinə keçməsi feil köklərində və növ şəkilçilərində də müşahidə olunur. Məsələn: *sin (maq), sindir (maq), yigil (maq), qiril (maq)* (Rüstəmov,1961: s.25).

Qubadlı şivəsində isə *ı>i* səs əvəzlənməsi əsasən sözün birinci, qismən də ikinci hecalarında özünü göstərir: *qiş, cir, xirmən, qiyməz, qəmiş, qəçi, qəriş* (Abbasova, 2006: s.17).

ı>i. ı saitindən *i* saitinə keçid hadisəsinə Şərqi Anadolunun bir sıra dialektlərində də təsadüf olunur. Məsələn: Ərzincan dialektində: *dışarı (bayır)* >dişari, *sıcak (isti) >sicah, sırt (arxa, bel) >sirt* (Sağır, 1995: s.51).

Qars, İğdır və Ərdəhan dialektində: *çıplak (çılpaq)>çilpağ*, (Ercilasun, 2007: s.84).

Van və Bitlis dialektində: *bıçak (bıçaq) >piçağ, çıkardılar (çıxardılar) >çixartdilar, çıplak (çılpaq) >çilpah* (Gökçür, 2012: s. 28).

Şərqi Anadolunun Malatya İli dialektində incələşmə hadisəsi ən çox qalın saitlərə qonşu samitlərin təsiri ilə baş verir. Dil-diş və dil-damaq samitləri olan *"c, ç, l, n, r, s, ş, z",* qoşadodaq samiti *"m"* və dilortası samit olan *"y"* samitləri yanlarında işlənən qalın saitlərə təsir edərək onları incəldirlər. Məsələn: *Cenaze*

(cənazə) >ceneze, jandarmlar>cendermeler, çantamı>çentemi, sobalar>sobeler, dışarıda>dişerde, kolaylık (kolaylıq>qoleylik (Cemil, 2000: s. 378, 304, 243, 292, 367).

İncə saitlərin qalınlaşması

Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində bir çox sözlərdə qalın saitlər incə saitlərə keçərkən, bir çox sözlərdə də incə saitlərin qalın saitlərə keçdiyi görünür.

i>u/ı əvəzlənməsi. Bu hadisə Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində çox geniş yayılmış olmasa da *"i"* saitinin yerinə bəzi danışıqlarda *"u"* saitindən istifadə edirlər. Qərbi Azərbaycanın Göyçə Qoşabulaq, Çəmbərək Toluca, Böyük Qarakilsə Püşkin, Zəngəzur, Qafan, Çaykənd, Zəngibasar Yuxarı Nəcəfli, Amasiya, Gülbulaq şivələrində: *ümiddəyik>umuddayıx, divarların>dıvarrarın. Xilaskar-lar>xılasgarrar, işıqlı>ışıxlı, isit(mək)>ısıt(maq), ilan>ılan, islan(maq) >ısdan(maq), işıq>ışıx, isin(mək)>ısın(maq), düşmən idi>duşmanıdı, yəni>yanı və sairə* (Karaman, 2011: s.70, 99).

1. Şərqi Anadolu dialektlərində isə *i* saitinin yalnız *ı* saiti ilə əvəzlənməsinin şahidi ola bilirik və bunun da alınma sözlərdəki qalın saitlərin assimilyasiyası ilə ortaya çıxdığı **görünür.** *Câm'inin>camının (caminin)* burada *"m"* dodaq samitinin təsiri ilə *i>ı* dəyişimi baş vermişdir. ***Çiğnerler>çıynarlar*** *(çiynəyərlər)* (Cemil, 2000: s. 282, 330*)*:

ə>a əvəzlənməsi. *Bir çox sözdə "ə" saitinin yerini qalın "a" saiti alır. Çox geniş yayılmış olmasa da ə>a dəyişməsi Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində rast gəlinən səs hadisələrindəndir: Məs.: Qərbi Azərbaycanın Hrazdan şivəsində: xəmiri>xamırı* (Karaman, 2011: *s.84). Eyni hadisəyə Şərqi Anadolu dialektlərində də az miqdarda rast gəlirik. Onu da qeyd edə ki, Türkiyə Türkcəsinin hazırkı əlifbasında "ə" səsinin hərfi işarəsi olmadığı üçün onu bu işarə "ë" ilə işarələdik. Azərbaycan Türkcəsində yüksək faizlə işlənən "ə" səsinin Türkiyə Türkcəsinin ədəbi dilində işlənmə faizi aşağıdır. Lakin Türkiyə Respublikasının Şərqi Anadolu bölgəsində bu səsin işlənmə faizi çox yüksəkdir. Bu da həmin bölgələrin Azərbaycan Türkcəsinin təsirinə çox məruz qalmasından irəli gəlir. Bu hadisə Malatya dialektlərində daha çox* alınma sözlərdə müşahidə edilir. Məs.: *Haman<hëmën (həmən), Halal<hëlalataş<atëş (ateş), barabar<berâber (bərabər)* (Cemil, 2000: s. 242, 271):

e>o, u, əvəzlənməsi**: Şərqi Anadolu dialektlərində** assimiliasiya və dodaq samitlərinin təsiri ilə meydana gələn dəyişmə nümunələri daha cox ilk hecada olmaqla aşağıdakılardır. Onu da qeyd edək ki, aşağıdakı nümunələrdə Türkiyə türkcəsi ədəbi dili ilə dialektlər arasında olan müqayisələr göstərilmişdir. Məsələn: *tomuz<temmuz (iyul), huvaslıymış<hevesleymiş (həvəsli imiş)* (Cemil, 2000: s. 256, 370).

Açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi.

Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində bəzi *açıq saitlərin qapalı saitlərə keçməsinin şahidi oluruq. Açıq* saitlərin yerini alan saitlərin qalınlıq incəlik ahənginə görə gəldiyi müşahidə edirik. *(y, ş, ç, s, l, m, n, r, t, z)* kimi samitlərin yanlarındakı saitlərin üzərində incəltmə təsiri yaratmasından başqa eyni zamanda qapatma təsiri də daşıyır. Sözün kökündən başqa bəzi şəkilçilərdə də görünən sait qapanmasına bu şəkildə sıralamaq olar. Məsələn: *"ş"* samitinin təsiri ilə qapalılaşanlar: *herkiş<herkes (hər kəs); "r"* samitinin təsiri ilə qapalılaşanlar: *derirlerdi-dərirdilər*, *serirdik<seviyorduk (sevirdik).*

2. a>ı əvəzlənməsi. Bəzi sözlərdə "a" saitinin qapalılaşaraq yerini *"ı"* saitinə verdiyi müşahidə edilir. Bu hadisə olduqca sıx müşahidə edilən səs dəyişmələrindən biridir. Qarşılaşdığımız nümunələrin çoxunda *"y"* samitinin qapatma xüsusiyyəti olduğunu görürük. Məsələn, Qərbi Azərbaycan dialektlərinin Göyçə, Nərimanlı və Qoşabulaq şivələrində: ***saxlayanda>****saxlıyanda****,*** *yaratma-yıb>yaratmıyıp. Bağlayıblar>bağlıyıplar.* Xaricilər bir qədər onnarın tərəfin *saxlıyanda* o saatca deyir ki, hə türklər bizi soyqırıma uğradıb. Allah ikinci dəfə onnar qədər insan topası *yaratmıyıp* ki, olar qədər iki üzlü məkrli olsun. Paltar zad götürdük qaçırıx, bizi vazqalda əylədlər, yolu bağlıyıplar, qarannıx tüşənətək qaldıx burda (Karaman, 2011: s.124, 127).

Bu hadisəyə Şərqi Anadolunun Malatya dialektində də eyni fonetik göstərici ilə rast gəlirik: *Qaxamıyım<kalkamayım (qalxa bilməyim) arıyıp<arayıp (arayıb), babıya<babaya, başıltına<baş altına*, *garıymış<kara imiş (qara imiş*), *gınıya<kınaya (qınaya), kayıya<kayaya (qayaya), salırdım*, *parıyı<parayı (paranı), yalınıyah<yalınayak (ayağıyalın)*

a>u əvəzlənməsi. Bu hadisədə isə hər zaman *"y"*-nin təsirini görürük: *buğduya<buğdaya, buruya<buraya, hocuya<hocaya (xocaya), oduya<odaya, oruya<oraya, susuya<susaya, yolluyam<yollayam*, *sorurlar<sorarlar (soruşarlar)*

o>u əvəzlənməsi. Bəzi sözlərdə də *"o"* saiti yerini "u" saitinə verir. Bu hadisə həm alınma mənşəli sözlərdə, həm də əsil türk mənşəli sözlərdə müşahidə edilən səs dəyişmələrindəndir. Qərbi Azərbaycan dialektlərinin Razdan, Təkəli, Hamamlı, Saralşivələrində: *telefon>telefun, qovaladı>quvaladı* (Karaman, 2011: s.82, 182).

Yenə də Şərqi Anadolunun Malatya dialektində ya ilk hecadan sonra *o, ö* saitlərinin yer almamasından (alınma sözlərdə) ya da assimiliasiya yolu ilə əmələ gəlir: *Foturafa<fotorafa (fotoqrafa), tohtur<doktor, oluyu<oluyor (olur), sukahda<sokakta (sokak-küçə), guvaladı<kovdu (qovaladı), guyarıh<koyarız.*

o>ü. O səsinin ***ü*** səsinə keçmə fonetik hadisəsi Quba dialektinin Alpan kənd şivəsində və Qərbi Azərbaycanın Meğri şivəsində müşahidə olunur. Məsələn, *Quba dialektində: kotançı>kütənçi, Meğri şivəsində: doşab>düşap//düşaf, oyan>üyən, oyaq>üyax, odu>üde və s.*

ə>i əvəzlənməsi. Bir çox sözdə də *"ə"* saitinin yerini yenə incə sait olan *"i"* saitinin aldığı müşahidə edilir: Zəngəzur, Qafan şivəsində: *işləyir>işliyir, xiyal>xəyal.* İndi odey camahatın yarısı İzmirdə işdiyir, camahat bırdan gedir ora, o vaxd belə döyüldü axı.

Genə bədbaxt ana daldı *xiyala*

Uzaxdan bir qarı yandı bu hala (Karaman, 2011: s.105).

Eyni hadisə Şərqi Anadolu dialektlərində *e>i* əvəzlənməsi şəklində baş verir. İncə və açıq sait olan *"e", "y"* samitinin qapatma təsirində qalmışdır. *geciye<geceye (gecəyə), niyise<neyise (nəyi isə), yiter<yeter (yetər).*

e>ü əvəzlənməsi. Əsasən *"y"*-nin yanında görülən bu hadisəyə çox təsadüf olunur: *çömçüynen<çömçeyle (çömçə ilə), görmüye<görmeye (görməyə).*

ö>ü əvəzlənməsi. Çox geniş yayılmış olmasa da bəzi sözlərdə *"ö"* saitinin yerini *"ü"* səsinin aldığı müşahidə edilir. Qərbi Azərbaycanın Kəmərli, Dilican şivəsində: *güərti>göyərti* (Karaman, 2011: s.139).

Qapalı saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsi.

u>a əvəzlənməsi. Geri assimiliasiya yolu ilə; *tavaletin<tuvalet (tualet), Mahammed<Muhammed (Məhəmməd)* (Cemil, 2000: s. 319, 294); Geri assimilyasiya yolu ilə açıq sait olma hadisəsinə rast gəlinir.

u>o əvəzlənməsi. Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində çox təsadüf edilən hadisələrdəndir. Bəzi samitlərin saitləri açıq saitə çevirmə təsirinə bağlana bilir. Məsələn: Qərbi Azərbaycanın Göyçə Şorca şivəsində: *usanmadı>osanmadı, yuxarı>yoxarı* (Karaman, 2011: s.122, 125).

Şərqi Anadolu dialektlərində *"v"* ilə *"g"* samitinin təsiri ilə; *argovuna<Arguvan, dovağıynan<duvağıyla (duvağı ilə), govvatlaşdı<güçlendi (qüvvətləndi), yovalağını<yuvasını*, *"h"* samitinin açıq saitə çevirmə təsiri ilə; *yoharı<yukarı (yuxarı), "m"* samiti yanında; *yomamıyom<yamamıyorum (yamamıram),* Diş samitləri arasında qalan saitlərin açığa çevrilməsi; *dodağımı<dudağımı (dodağımı), şorda<şura<şu ara (burda// bu arada), orosbular<ruslar, osandım<usandım* (Cemil, 2000: s. 291).

u>ö əvəzlənməsi. Dodaq samitləri ilə damaq samitləri arasında qalan qapalı saitlər açıq saitə çevrilmə meylindədirlər. Burada incəlmə hadisəsi də özünü göstərir: *möhtec etmiye<muhtaç (möhtac etməyə), böon<bu gün, bögün<bu gün.*

ü>ö əvəzlənməsi. İncəlikdən yaranan bir açıq saitə çevrilmə hadisəsi olaraq olduqca çox yayılmışdır. Bu hadisə Şərqi Anadolu dialektlərində üç variantda özünü göstərir.

a) Dodaq samitləri ilə, diş, dil-diş, damaq samitləri arasında qalan qapalı saitlərin açığa çevrilməsi: *böön<bu gün*, botça*<bütçe (büdcə), böyük<büyük (böyük), hörmet<hürmet//saygı (hörmət), möhlet<muhlet//süre (möhlət).*

b) Damaq samiti ilə diş samiti arasında açıq saitə çevrilmə: *yörütmüş<yürütmüş*.

c) Damaq samiti ilə dodaq samiti arasında açıq saitə çevrilmə: *hökümete<hükümet* (hökumətə).

*ü>e əvəzlənməsi. **Y**eridi<yürüdü (yeridi), yerisin<yürüsün (yerisin)* (Cemil, 2000: s. 242, 264).

i>e əvəzlənməsi. Bəzi alınma sözlərin ilk hecalarında açıq olma hadisəsini görürük: *"h"* samitinin təsiri ilə, *heç<hiç (heç), ehtiyaç<ihtiyaç (ehtiyac)* (Cemil, 2000: s. 276, 242).

Bəzi *i ~ e* fərqlilikləri qədim şəkillərinin davamından ibarətdir. Diş və ön damaq samitləri ilk hecada qapalı saitləri açıq saitə çevirmə meylindədir: *eşitdir<işitdir (eşitdir-qulaq asdır), geyin<giyin* (geyin), *get<git (get), getti<gitdi (getdi)* (Cemil, 2000: s. 330, 242, 313).

Qapalı saitin qapalı saitə çevrilməsi.

u>ü əvəzlənməsi. Qərbi Azərbaycanı şivələrində u saitinin ü saitinə keçməsi geniş yayılmamış, lakin az da olsa müşahidə edilməkdədir. Məsələn, *Çəmbərək, Karvansaray və Meğri şivələrində: uca>ücə, uc>üj, uçmaq>üçmaq, ucqar>üjqar, huş>hüş, və s.*

u>i əvəzlənməsi. *Yımırta<yumurta*, *yâxsıllıx<fakirlik (yoxsulluq), (y, m, 1)* samitlərinin açıq-qapalı sait əmələ gətirməsini düşünmək mümkündür.

ü>i əvəzlənməsi. ***Y**eridi<yürüdü (yeridi), **Ç**ezmiş<çözmüş*.

İ>ü, i əvəzlənməsi. Bu hadisə ən çox dodaq samitlərinin təsiri ilə meydana gəlir və daha çox ilk hecalarda baş verir: *büber<biber (bibər), bülezük<bilezik (bilərzik), çütçümüzü<çiftçimizi (cütçümüzü), müsafır<müsafir*.

ı>u əvəzlənməsi**.** *Altun<altın (altun) suvaxlı<sıvalı<sıvaklı (sıvaqlı)*

Açıq saitin açıq saitə çevrilməsi.

a>o, o, ö əvəzlənməsi**:** Geri sait assimilyasiyası ilə; Xüsusilə dodaq samitlərinin təsiri ilə və assimilyasiya yolu ilə yaranmalar. *ovrat<avrat (arvad), ov<av (ov), gouşmax<kavuşmak (qovuşmaq), comoortesi<cüma ertesi (Cümə ertəsi-Şənbə) hooluya<havluya*, *pilov<pilav (plov), yovrum<yavrum*, *söhür<sahur (saxur)*.

o>a əvəzlənməsi**.** Az rast gəlinən bir dəyişmədir. Bəzən assimiliasiya, bəzən köhnə şəkillərin qorunması yolu ilə əmələ gəlir. Məsələn: *andan<ondan*, *tamatesli<domates (tamatlı).*

o>ö. Şivələrimizdə *o* saitinin *ö* saiti ilə əvəzlənməsi çox geniş yayılmış fonetik hadisə deyil. Bu fonetik hadisə sözün birinci hecasında özünü göstərir. Məsələn; Çəmbərək, Meğri və Karvansaray şivələrində: *dovdaq>döydax, o günləri>öyünnəri, kosa>kösə, kotan>kötan, oynaş>öynəş, soyuq>söyıx, toyuq>töyıx, o gün>öyün, quzu>quzu.*

e>ö, o əvəzlənməsi**:** Assimilyasiya və dodaq samitlərinin təsiri ilə meydana gələn dəyişmə nümunələri daha çox ilk hecada olmaqla aşağıdakılardır. Onu da qeyd edək ki, aşağıdakı nümunələrdə Türkiyə türkcəsi ədəbi dili ilə dialektlər arasında olan müqayisələr göstərilmişdir. Məsələn: *cömâtın<cemaatin (camaatın), dövlet<devlet (dövlət), dövür<devir (dövr), sögülü<sevgili, sövk<sevk (sövq) töbe<tevbe (tövbə), tomuz<temmuz (iyul)*. Dodaqlanma təsiri yaratmayan samitlərin yanında və ilk hecasında *e>ö* dəyişməsi. *dörer<derer (dərər)* (Cemil, 2000: s.367).

ö>e əvəzlənməsi. *Beyle<böyle (belə), bele<böyle (belə)* (Cemil, 2000: s.242, 329), Bu dəyişmədə ikinci hecadakı *e* saitinin assimilyasiya və *y* samitinin daraltma təsirindən çox sözlərin yaranması zamanı əmələ gələn uyuşmanın rolu vardır.

Bununla da hər iki bölgə dialektlərində səs əvəzlənmələrinin çox rəngarəng şəkildə işlənməsinin şahidi oluruq.

Ədəbiyyat siyahısı

Abbasova, R. (2006). Azərbaycan dilinin Qubadlı şivələri / R.Abbasova. – Bakı: Çinar-çap.

Bayramov, İ. (2016). Azərbaycan dili şivələrinin fonetikası / İ.Bayramov. – Bakı: Elm və təhsil.

Cemil, G. (2000). Malatya İli ağızları: inceleme - metinler - sözlük ve dizinler / G.Cemil. – Ankara: Türk Dil Kurumu.

Ercilasun, A. B. (2007). **Türk lehçeleri grameri** / A.B.Ercilasun. – Ankara: Akçağ Yayınları.

Əzizov, E. (2016). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası / E.Əzizov. – Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı.

Gemalmaz, E. (1995). **Erzurum ili ağızları**. **1-2-3. – II cilt** / E.Gemalmaz. **–** Ankara. – Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gökçür, E. (2012). Van gölü havzası ağızlarında kullanılan eski türkçe ve orta türkçe menşeli sözcükler üzerine // –Ankara: Diyalektolog Sosyal Araştırmalar Hakemli Dergisi. – № (4).

Karaman, E. (2011). Ermenistan türklerinin ağızları / E.Karaman. – İstanbul: Kesit Yayınları.

Rüstəmov, R. (1961). Quba dialekti / R.Rüstəmov. – Bakı: Az. SSR EA nəşriyyatı.

Sağır, M. (1995). Erzincan ve yöresi ağızları, İnceleme. – metinler. – sözlük / M.Sağır – Ankara: TDK Yayınları.

Şirəliyev, M. (1968). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / M.Şirəliyev, Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti – Bakı: Maarif.

PHRASEOLOGICAL UNITS DEFINING INTELLECTUAL QUALITIES OF A PERSON IN ENGLISH AND KYRGYZ

Anara Dzhumabaeva

Osh State University, The Faculty of World languages and cultures

ABSTRACT

The phenomenon of intelligence belongs to the field of mental world, so it received the greatest research not only in psychology and philosophy, partly in medicine and linguistics.

However, despite all the achievements in this field, the problem of human intelligence and intellectual abilities is controversial and has not been completely solved at the moment. Scientists have not reached consensus on the definition of the concept of "intelligence" yet, although they act with it in many scientific disciplines, such as philosophy, logics, psychology, biology, linguistics, etc. The complexity of intelligence is one of the reasons why it is difficult for theorists to determine this phenomenon. The concept of reason, intelligence is the key to the whole cognitive direction. According to S.I. Ozhegov, the mental ability, mental beginning in a person that determines his activity [B, p. 245]. Intelligence reflects the level of cognitive development of a person achieved by a certain age, which manifests itself in the formation of cognitive functions, in the degree of assimilation of mental abilities and knowledge, serves the successful development of various activities by a person, successful adaptation to the environment.

Almost all manifestations of a human's life (his birth and death, peculiarities of character, age, appearance, mental activity, professional qualities, etc.) are reflected in the phraseology of any language. Based primarily on their own ideas about the human mind, people also created their own estimates of this phenomenon. And of course, all this is reflected in the language: a large number of lexical and phraseological units have appeared that express the mental abilities of a person.

This article deals with phraseological units in English and Kyrgyz, fixed expressions characterizing a person's mental abilities. Mind and intellectual abilities are those internal qualities by which a person is evaluated. The work attempted to describe and systematize, as well as to find out the similarities and differences in images in phraseological units of English and Kyrgyz.

Keywords: phraseological units, intelligence, intellect, mental abilities, assessment, mindset, linguistics, approaches, transformation, intellectual qualities.

INTRODUCTION

Intellectual human ability is defined as readiness effectively acquire various knowledge and skills and represent the characteristics of a person, reflecting, how well people can process information of various types. Almost all demonstrations of human's stage of life (from cradle to grave, characteristic features, age, appearance, mental activity, proficiency, etc.) are reflected in the phraseology of any language. Based primarily on the natural ideas about the human mind, people also created their own scores this phenomenon. And, of course, all this is reflected in language: a large number of lexical and phraseological units expressing mental human abilities.

Currently, researchers are looking for a comprehensive indicator that characterizes the creative personality. In this case, the first direction is the complete definition of creativity by the intellect [1], the second declares its independence and, as a result, takes the wrong direction [2].

At the heart of psychological genetics was the problem of "mental ability" (R. Levontin). High levels of mental performance include the ability to focus on mental abilities, the speed of thought processes, and the ability to analyze and generalize. The focus on this problem is the result of the widespread belief

that the key to success in modern society depends largely on the ability to think abstractly. There are many common and popular interpretations of the term "intelligence." The main criterion for defining intelligence as an independent reality is its function in regulating behavior. B. Stern believes that intelligence is a general ability to adapt to new living conditions. Ponomarev, on the other hand, notes the act of adaptation of this thing to the mental equivalent, by solving a life task carried out through "mental activity", "internal action plan". According to L. Polani, intelligence is one of the ways of learning. However, in general, advanced intelligence, as noted by J. Piaget, is reflected in the general adaptation, the achievement of "balance" of the individual with the environment [1]. Intelligence is a dynamic process of human interaction with the world, so the criterion for the development of intelligence is the mobility and flexibility of individual behavior (R. Feuerstein).

Thus, the intellect - (lat. Intellectus - understanding, cognition) is called the whole cognitive attempt of man, the general ability to understand problems. The term is also considered to be the sufficiency of a culture of using one's own thinking and logic and reacting to an ever-changing society [9:84]. Wexler defines intelligence as a global ability of an individual based on purposeful, rational behavior and effective interaction with the outside world. R. Sternberg was the first to attempt to define the concept of "intelligence" by identifying three forms of intellectual behavior: a) verbal intelligence (vocabulary, erudition, reading comprehension); b) ability to solve problems; c) practical intelligence (ability to achieve goals).

Following R. Sternberg, M.A. Kholodnaya [11] identifies the minimum basic properties of intelligence: a) level properties characterizing the achieved level of development of individual cognitive functions and presentation of the reality forming the basis of processes; b) combinatorial properties - the ability to combine components of experience in different combinations; c) procedural properties characterizing the operational structure, methods and reflection of intellectual activity; d) regulatory properties that characterize the results of coordination, management and control of mental activity provided by the mind.

MAJOR ESTIMATION VALUE OF PHRASEOLOGICAL UNITS OF MENTAL ABILITY.

According to the definition of V.N. Telia, under evaluation is understood as “judgment about the value of what is denoted in as a whole or its individual properties” [10, p. 46]. There are positive, negative and neutral evaluative components of phraseological meaning, which are based on condemnation, approval or disapproval or condemnation, expressed as a statement of socially stable assessment of the phenomenon (in this case, the intellect human abilities) [5, 3]. We present the following examples:

1) positive estimated value meaning: English*: a word is enough to the wise* - a smart one grabs the idea immediately; *mind like a steel trap* (be a quick learner); *to have one's feet on the ground* - to have healthy and stable sense; *to have an old head on young shoulders* - a young person who behaves rather sensible than you would expect for a person of their age;

Kyrgyz: ***adamdyn korku akyl*** (folk. only mind make a person attractive); *chong bash* (lit. big head*) bright head*; *to have one's feet on the ground* - to have healthy and stable sense; *to have an old head on young shoulders* - a young person who behaves rather sensible than you would expect for a person of their age;

2) negative estimated value meaning: English: off one's rocker (be out of one’s mind); *smart Aleck* - know-it-all, a person who considers himself too smart*; a slow coach* –a person who has problems with receiving information; *a memory like a sieve* –scattered, forgetful person; *fools rush in where angels fear to tread* - means that stupid people never look before leaping, in as much as there is no regulation for fools; *make a fool, to play the fool*- act stupid on purpose; *act as the ass* –misbehave, act stupidly; : *the brain of a pigeon* - a person who suffers illiteracy or who makes ridiculous mistakes; a memory like a sieve-lack of ability to memorize things; as damp as a fish.

Kyrgyz: *bilerman*-a person who overestimates his knowledge*; took mee-lacking of literacy;* ***ailasyz baatyr chochko chabat***; *akmakka akyl aitsan ukpayt, payda kylsan zhukpayt* (folk. A fool trying to say something wise is like a drunk trying to pick a thorn out of his hand*.); zhaman it kunduz urot* (folk the wisdom of prudent is to understand his way, but the folly of fools is deceit); ***akyl ashsa, zhin chigat*** (folk. grief from mind);

3) neutral estimated value:

English: *open one's mind* (to be ready to accept something new); little knowledge is a dangerous (small amount of knowledge can mislead individuals into being certain about something); Kyrgyz: akylga myktap tokunar (keep in your mind) [7].

As you know, the value is scaled in the range of "indifferent" (zone of neutral), "good" (positive zone) or "bad" (negative zone). In the analysis of the studied material, we identified the following evaluation criteria, which allowed characterize one or another phraseological unit having positive, negative or a neutral estimate. The first criterion, of course, should indicate the presence / lack of intelligence and intellectual abilities of a person. English: *have eyes to see* (here in the meaning of the mind too), not to have got a brain in one's head (not enough intellect).

Kyrgyz: *bash akyl uchun* (head - for the mind); *akylduu bir sozdon tushunot* (the smart one understands from one word); *akyl- altyn* (mind is gold); *akmak doston akylduu dushman artyk* (folk. a smart enemy is better than a stupid friend), *ittin akmagy kunduz yrət* (folk. stupid dog barks during the day, not when needed, and not where needed) [7].

Human mental activity is also usually evaluated from the position of its presence/absence:English: have all one's buttons on (intelligent or full of energy), have one's head examined (mess in head). Kyrgyz: *akylduu akyly menen zhagat* (smart is affectionate with the mind); *akmak turtmoyuncho* (stupid needs to be directed) [7]. The important quality of this activity is the way that phraseological units reflecting speed and depth of intellectual processes, speed of thinking and understanding, deep cue and subtle analysis and synthesis of various phenomena, ease of assimilation of information. English*: have a quick wit* (grab the idea fast).

Kyrgyz: *men bir akyl oylop turam* (coming up with idea). On the other hand, phraseological units expressing inhibition of mental activity, poor reactivity, inability to perception of ideas and their analysis, are characterized as negative-evaluative: English: *not able to make anything out of something*, Kyrgyz: *bashi shishuu* (puzzled); *bash ishtebeyt* (head does not work). In the Kyrgyz and English languages, intellectual human activity is also assessed within terms of efficiency/ inefficiency of its use; it is not enough just to have a mind, good abilities, excellent memory or easy to assimilate any information needed to be able to use all this optimally. English: *be firing on all cylinders* (work at full power), be quick off the mark (be close to truth), be going around in circles (overwhelmed); kyrgyz: *bash kotorboy* (be work obsessed) [7].

DISCUSSIONS

A criterion reflecting the degree of manifestation of sign can be observed throughout the evaluation of scale in both languages. Analysis of phraseological units expressing intellectual abilities of a person, indicates that the neutral rating contains English belief that describes, for example, mental processes, but does not indicate speed or depth of existing components of intellectual human properties: *turn of mind* (mindset), *collect one's thought* (take time to come up with idea). In Kyrgyz language, this criterion is not reflected. Due to this analysis of the studied units of the English language said that around the neutral zone are located phraseological units, in the interpretation of which contains such quantifiers as slightly (a little), not very (not very much), not much (not so much), etc.

The zone of the positive is filled with phraseological units denoting features such as observation, wisdom, insight, resourcefulness, wit, acute. For example: English: have a quick wit (a walking encyclopedia). Kyrgyz: akyl bailygy - azbas bailyk (folk.mental wealths is eternal resource).

Accordingly, in the negative zone are phraseological units expressing such signs as stupidity, narrow-mindedness, foolishness. For example: Eng.: *one-track mind* (limited mind), a *wooden head* (dull, thick headed*), one sheep follows another* (folk. having no personal judgement).Kyrgyz: *bash ishtebeit* (stupid), *akmak akyl aitsan ukpait, payda kylsan zhukpayt* A fool trying to say something wise is like a drunk trying to pick a thorn out of his hand).

The extreme positions on the scale are occupied by phraseological units characterizing the highest degree of manifestation of symptoms, positive phraseological units expressing talent, resourcefulness, giftedness, creativity as the highest the vein of the presence and development of mental abilities: English: *be the brains behind something* (to be brainy), *think outside the box* (thinking creatively).

Analysis of phraseological units expressing intellectual abilities human property, allows us to highlight one more criterion by which this phenomenon is evaluated. In some cases, an estimate of human intelligence is based on opposition "healthy / sick. The phraseological units reflecting such attributes as "prudence, sound mind" and "mental activity" are in the positive zone. English: be of sound mind (to have razor-sharp mind). Lack of intelligence, slow growth of thought processes or even the absence of effect of normal mental activity in a person is often associated with illness (temporary or permanent), developmental anomaly: English: be out of one's senses (go crazy, lose your mind). Kyrgyz: *akyl-esin zhogotuu* (to lose one's mind); *jindi boluu* (go crazy).

Statement by V.N. Telia that “in the zone of some of objective features, the rating scale is connected with the time factor” [6, p.55] is also relevant when using following the intellectual abilities of a person, since their development and formation directly depend on time: the concept of "intelligence" is used in relation to the acquired cognitive and thinking abilities of a person, who can be improved and strengthened through development. This fact is observed in the analysis studied phraseological units only in English language: *have an old head on young shoulders* (old head on young shoulders). In view of the fact that the mentality in Kyrgyz is built on a respectful attitude to the older generation, proverbial phraseological units that humiliate or ridicule the mind natural abilities of old people.

In the course of the analysis of the evaluative component of the phraseological units expressing intellectual ways of human, we also identified the use of the following means of assessment: a) adjective and adverbs: English: clever (smart), intelligent (literate), quick (fast), stupid (foolish), mad (crazy), slow (slow-witted), wise(sharp-mind); Kyrgyz: akmak (stupid, fool), akylduu (smart,judicious), akylman (shrewd, wise); b) nouns denoting different parts of the body, organs; kyrgyz: bash (head), *ayak* (leg); c) zoonyms: kochkor (ram), chochko(pig); it (dog); kyrgyz language-nouns denoting various objects: akyl - tozbogon tone (mind is nonfinite source); akyl - tүgönbogön ken (mind – inexhaustible ore)[7].

It should be noted here that in many verbal expressions a stupid person is compared with a stupid dog. *Zhaman - kishiden kiin, itten ilgeri* (A foolish one is worse than a man, but better than a dog). Negative attitude towards the dog in the Kyrgyz people, attitude towards the dog of the Kyrgyz people, deeply rooted in the consciousness of Kyrgyz ethnic group, the breezy concept of the place of the dog is outside the house, its subordinate, dependent position. Even in the modern Kyrgyz family style, it can rarely be found a dog living together in the house with people. The Kyrgyz practically never keep dogs at home unlike the British and other European.

Such basic concepts as “mind” and "stupidity - lack of education” being considered have received approximately the same rating. Knowledge and learning are widely recognized condition for a successful and prosperous life. English: *wisdom is better than strength*; *wit and wisdom are good weapon; knowledge is the golden key that can open any door*; *never too late to learn*. Kyrgyz: *adamdyn korku - akyl* (the beauty of a person is in the mind); *ash eesi menen, bash meesi menen; okuga karylyk jok, bilimge karylyk zhok* (live and learn). For the English mentality, the concept of "mind" is an integral

component of "intelligence" acquired in result of education. For the Kyrgyz, "mind" first of all is natural ability: *adamdan akyl kachyp kutulbayt* (where is will, there is a way) [7].

At the same time, in both languages, "stupidity" and "illiteracy" are considered a big disadvantage and characterize a person from the negative side.

In Kyrgyz and English we find a lot of negative comments about *fool*: English: *no fool like an old fool* (making mistakes at old ages is considered as a silly deed); *the old fool does not correc t*(established habits cannot be easily fixed;) *a fool to take over the Cuckoo's song melody* ; *never argue with a fool* (it's hard to convince); *a fool at forty - it is really fool* (having not gained intelligence by mature is impossible to remedy); *a fool to learn that the dead be treated* (tough to teach). Kyrgyz*: akmak doston akylduu dushman artyk* (stupid friend is more dangerous than an enemy); *akmakka akyl aitsan ukpait, payda kylsan zhukpait* (hard to persuade a stupid person); *akmak ozun er oiloyt, angek ozun zher oiloyt* (fool overestimates himself); *ittin akmagy kunduzu urot* (always in a wrong place).

In both languages, such phraseological expressions in which one feels a certain knowledge of skepticism: English: *to know everything is to know nothing*; knowledge is not the main thing, but deeds .Kyrgyz: *birdi bilsen, mindi bilbeisin* (it isn't impossible to know everything*); bilimduu bolmok onoy, adam bolmok kyiyn* (it's easy to become knowledgeable, but it is difficult to become humane); *bilim bolboy, ilim bolboyt* (without teaching no science); *bilim adamdyn kanaty* (knowledge is a man's wing) [9].

Thus, the analysis of examples reflecting intellectual qualities of a person, gives us the right claim that both in the Kyrgyz and English languages, the presence of mind and knowledge is in itself dignity and has a positive connotation.

REFERENCES:

1. Bogoyavlenskaya D.B. Intellectual activity as a problem of creativity. R/N/D, 1983.

2. Bogoyavlenskaya D.B. Psychology of creative abilities. M., 2002.

3. Druzhinin V. N. Psychology of General Abilities. SPb., 2007.

4. Zhamshitova, G.Zh. Verbal phraseological units of the Kyrgyz and Russian languages and their lexicographical Russian description [Text]: dis. … cand. philol. Sciences: 10.02.20 / G.Zh. Zhamshitov. - Bishkek, 2000. - 168 p.

5. Katermina V.V. Representation of the national and cultural specificity of the image of a person in the system of nominative nations of the 19th century (on the material of Russian and English languages): author. dissertation ... doctor of philological sciences - - Rostov-on-Don, 2004. - 51 p.

6. Kravtsova N.M. Estimated categorization of human intellectual abilities in modern English: dis ... candidate of philological sciences. - Tambov, 2008.- 197 p.

7. Kyrgyz tilinin phraseologialyk sozdugu [Text] / Zh.Osmonova, Sh.Zhaparov, K.Konkobaev - Bishkek: KTMU, 2001. - 519 b.

8. Ozhegov, S.I. Dictionary of the Russian language [Text] / S.I. Ozhegov. – M.: Sov. encyclopedia, 1970 - 847p.

9. Tagaeva Z., Altybaeva M. Pedagogikalyk terminder sozdүgү. Osh, 2014

10. Telia, V.N. The connotative aspect of the semantics of nominative units [Text] / V.N. Telia. – M.: Nauka, 1986. - 141 p.

11. Tunik E.E. Psychodiagnostics of creative thinking: creative tests. St. Petersburg, 2002.

KƏSKİN BAĞIRSAQ KEÇMƏZLİYİNİN DİAQNOSTİKASINDA ULTRASƏS MÜAYİNƏSİNİN ROLU VƏ YERİ

Prof. Sultan Samed Manafov, t.ü.f.d. Natavan Zafar Əliyeva

Azerbaycan, Scientific-Surgical Center named after acad.M.A.Topchubasho

Summary

The leading role in the objective diagnostics of AIO belongs to radiological methods of examination application of which in the majority of cases allows confirming or excluding changes, to determine the reason of obstruction. When ultrasonography gives negative or ambiguous results, plain radiography of the abdominal cavity shall be applied. In individual cases mentioned in the article, CT investigation of AIO shall be carried out.

Açar sözlər: bağırsaq keçməzliyi (BK), kəskin bağırsaq keçməzliyi (KBK), kəskin nazik bağırsaq keçməzliyi (KNBK), kəskin yoğun bağırsaq keçməzliyi (KYBK), yoğun bağırsaq (YB), ultrasəs müayinə (USM), kompyuter tomoqrafiya (KT), ultrasəs irriqoqrafiya (USİ)

Aktuallıq. Bağırsaq keçməzliyi- bağırsağın hərəki funksiyasının pozulması və yaxud mexaniki səbəbdən həzm traktının hissəvi yaxud tam hərəkətinin pozulması ilə xarakterizə olunan ağır xəstəlikdir. Son zamanlar qarın boşluğu əməliyyatlarının sayının artması ilə əlaqədar olaraq bitişmə mənşəli BK də artmaqdadır (2,3,13). İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə əhali arasında YB törəmələrinin rastgəlmə tezliyinin artması və bu səbəbdən artan əməliyyatların ⅓ hissəsində keçməzlik ilə ağırlaşma olur (4,9,10). Müxtəlif səbəbli KBK-nin müalicəsinin nəticəsi bir çox hallarda xəstəliyin vaxtında diaqnostikasından asılı olduğu üçün bu patologiyanın erkən və düzgün diaqnostikası problemi çox aktualdır (1,7). BK-nın diaqnostikasında rentgen müayinəsinin uzun müddətli və əhəmiyyətli təcrübəsi olmasına baxmayaraq, bu patologiyanın aşkar olunmasında US müayinəsinin də rolunu öyrənməyə çalışmışıq (4,5,6).

Əbədiyyatda ultrasəs irriqoskopiya- bağırsaq seqmentlərinin ultrasəs müayinəsini də aparılması göstərilir. Bu məqsədlə aşağıdakı problemlərin həlli tövsüyə olunur:

- NBK olan xəstələrdə USM-in metodiki aspektləri və nazik bağırsağın stranqulyasion və obturasion keçməzliyinin ultrasəs semiotikası

- transabdominal sonoqrafiya aparan zaman YB mənşəli kəskin keçməzlikdə metodikanın detallı xarakteristikası və ulrasəs semiotikası

- yoğun bağırsağın sub- və dekompensasiya formalı keçməzliyi olan xəstələr qrupunda ultrasəs irriqoskopiyası aparan zaman, ultrasəs və rentgenoloji irriqoskopiyanın imkanlarının müqayisəli qiymətləndirilməsi zamanı yoğun və nazik bağırsaq səbəbli KBÇ diaqnostikasının metodik-semiotik xüsusiyyətləri.

KBK mexaniki maneə səbəbindən bağırsaq möhtəviyyatının irəli axınının zəifləməsi və ya pozulması zamanı baş verir. KBK-nə ən çox qarındaxili bitişmələr, bədxassəli şişlər və yırtıqlar səbəb olur. Kliniki əlamətlərə ürəkbulanma, qusma, qarın nahiyəsində sancı şəkilli ağrılar, bağırsaq boşalmasının pozulması daxildir. Lakin bu klinik simptomların ağırlığı obstruksiyanın dərəcəsinə və anatomik səviyyəsinə görə dəyişir (9,11). Qarnın USM, RM və KT müayinəsi diaqnozu təsdiqləməyə və müalicə taktikasının seçilməsinə kömək edə bilər.

Material və metodlar. Bu məqalə NBK və YBK diaqnozu olan 78 xəstənin USM nəticələrinin analizinə əsaslanmışdır. Kompleks müayinə nəticəsində 49 xəstədə nazik bağırsaq mənşəli və 29 xəstədə isə yoğun bağırsaq mənşəli keçməzlik aşkarlanmışdır. Stranqulyasion NBK-nin səbəbi çox hallarda qarın boşluğunda bitişmələr, az hallarda isə - burulma, bağırsaq invaginasiyası və yaxud yırtıq kisəsində bağırsaq ilgəyinin boğulması olmuşdur. YBK-nin səbəbi çox zaman bağırsaq mənfəzinin şiş törəməsi ilə obturasiyası olmuşdur. Xəstədə BK şübhə olan zaman ilkin olaraq standart transabdominal USM

aparılmışdır. Ba zaman maye tərkibli möhtəviyyatın içərisində exo-hissəciklərin 5 san və dah çox zaman ərzində hərəkəti olan genişlənmiş bağırsaq ilgəyinin axtarışına diqqəti yönəltmək lazımdır. Mənşəyindən asılı olmayaraq NBK-də sonoqrafiya zamanı qarın boşluğunun bütün hissələrində nazik bağırsaq ilgəklərində peristaltikanın dərinliyi və tezliyi öyrənilir. Genişlənmiş nazik bağırsaq ilgəkləri ətrafında və qarın boşluğunda sərbəst maye axtarılır. Yırtığın boğulması hallarında apanevrozun vəziyyəti, boğulmuş bağırsağın vəziyyəti (onun genişlənməsi, mənfəzində maye möhtəviyyatın toplanması) dəyərləndirilir. Bağırsaq ilgəklərində müəyyən zaman ərzində exo- hissəciklərin hərəkət xarakteri öyrənilir. Qarın divarında apanevrozda defekt aşkarlanan zaman yırtıq qapısının və yırtıq kisəsinin vəziyyətinə baxılır və xüsusən yırtıq kisəsində nazik bağırsaq ilgəyinin olmasına diqqət yetirilir. Belə xəstələrdə müayinə güclənmiş "qarın tənəffüsü " rejimində xəstənin uzanıqlı və ayaq üstü vəziyyətində aparılır ki, yırtıq qapısında nazik bağırsaq ilgəyinin hərəkiliyinin itməsini aşkarlamaq mümkün olsun. Həmçinin bu zaman boğulmuş bağırsaq ilgəyinin vəziyyəti - onun genişlənməsi, daxilində maye möhtəviyyatın toplanması, tərkibində exo - hissəciklərin titrəyişli və xaotik hərəkəti və ilgərlər arasında maye dəyərləndirilir. Stranqulyasion BK-nin USM əlamətlərindən biri yırtıq kisəsində NB ilgəyinin yerləşməsidir. Qeyri-tipik kliniki gedişli, instrumental müayinələrin qeyri-dəqiq ilkin nəticələri zamanı dinamiki USM istifadə edilir. Belə ki, müayinələr arası interval 2 saatdan 5-6 saata qədər çəkə bilər ki, bu da sonoqrafist və cərrahın birgə məsləhəti ilə təyin edilirdi.

YBK klinikası olan xəstələrdə ilk növbədə transabdominal sonoqrafiya aparılmışdır. Bu zaman ilk növbədə YB və NB-də pnevmatizasiya dərəcələri təyin edilmişdir. Divarında şiş infiltrasiyalı YB sahəsi aşkarlanan zaman onun yayılma dərəcəsi, güclənmiş qarın tənəffüsü fonunda hərəkililiyin olması yaxud olmaması təyin edilmişdir. Müayinəni NB-ın vəziyyətinin, qarnın boşluqlarında mayenin olması və səviyyəsinin təyini ilə davam etdirmişik. Adi transabdominal metodika ilə yanaşı YB-ın US irriqoskopiyası da aparılmışdır. US irriqoskopiya YBK-nin diaqnostikası, onun səbəbinin təyini və təzahür dərəcəsini müəyyən etmək üçün tətbiq edilmişdir. KBK diaqnozu qoyulan xəstələrdə bitişmə səbəbli keçməzlik aşkarlanmışdır ki, bu zaman bağırsaq divarının qidalanma pozğunluğu və obturasiya ilə əlaqəli bağırsaq möhtəviyyatının hərəkət pozğunluğu aşkarlanmışdır. Bitişmə səbəbli 12 saata qədər davam etmiş stranqulyasion keçməzlikdə probun kompresiyası zamanı bağırsaqda davam edən hərəkətsizlik, NB ilgəyinin genişlənməsi, mənfəzindəki maye möhtəviyyatının maye-çöküntü kimi hissələrə bölünmüş sonoqrafik görüntü aşkarlanır. Həmin ilgəkdə peristaltika və exo- hissəciklərin hərəkəti izlənilmir. Laporotomiya zamanı bu ilgəklərdə innervasiya və qan təchizatı müxtəlif dərəcədə pozulmuş sahələr aşkar olunmuşdur. YBK –nin törəmə səbəbli olmadığı halda obstrusiyanın səbədi bağırsaq ətrafı dəyişikliklər fonunda baş vermişdir ki, bu zaman transabdominal USM çox əhəmiyyətli müayinə hesab edilir.

Bir çox xəstələrdə obturasion bitişmə səbəbli BK aparılmış konservativ müalicə fonunda keçmişdir. Bəzi hallarda kliniki təzahürlərin artması və USM-də NBK-də genişlənmiş bağırsaq ilgəklərinin diametrinin artması ilə, gətirici ilgəklərdə, mədədə maye tərkibinin yaranması ilə, qarın boşluğunda mayenin miqdarının artması ilə müşayət olunaraq cərrahi əməliyyata göstəriş qoyulur. Obturasion BK-nin səbəbi bağırsaq mənfəzinin bezoar ilə tutulması, müsariqənin törəməsi ilə bağırsağın kənardan sıxılması, Kron xəstəliyi zamanı NB-ın iltihabi dəyişikliyi də olmuşdur.

Beləliklə, transabdominal USM - KNBK-nin diaqnozunu əminliklə qoymağa və bitişmə səbəbli BK-nin stanqulyasion və obturasion formalarını differensasiya etməyə tam mənada yetərincə qadirdir. Rentgenoloji müayinə ilə müqayisədə transabdominal sonoqrafiya NBK –də təkcə bağırsaq mənfəzində deyil, ətraf toxumalarda da olan dəyişikliklərin xarakterini aşkar etmək qabiliyyətinə malikdir ki, bu da BK-nin səbəbini təyin etməyə imkan verir.

KYBK-nin ultrasəs semiotikasında YBK-nin müxtəlif formalarını aşkar etmək mümkün olmuşdur. Patologiyaların səbəbi çox hallarda törəmə, bəzən isə YB-nin uzunluğunun, formasının anomaliyaları yaxud iltihabi xəstəlikləri ilə əlaqədar olaraq bağırsağın evakuator funksiyasının pozulması da ola bilirdi. Bu xəstələrin transabdominal müayinəsində YB-nin proksimal hissələrində yuxarıda yerləşmiş bağırsağın kəskin suprastenotik genişlənməsi, qeyri-şəffaf maye tərkibi və qaz aşkarlanmışdır. YB-də keçməzliyin səviyyəsini və dərəcəsini aşkar etmək üçün əlavə olaraq ultrasəs irriqoskopiya da aparılmışdır. USİ-nin köməkliyi ilə hissəvi keçməzlik zamanı bağırsağın şişlə daralmış hissəsinin daxili diametri 4-9 mm qədər azalmış, mənfəz daralmış olurdu.YB-də keçməzliyin subkompensasiya

fazasında real zaman rejimində müayinədə kontrast məhlulun törəmə olan nahiyyədən yuxarı bağırsaq seqmentinə keçməsini izləmək mümkün olmuşdu. Lakin tam dekompensasiya olan keçməzlik zamanı real zaman rejimində USİ-da törəmə ilə zədələnmiş bağırsaq seqmentinin mənfəzinin 4-2 mm-dək daralması aşkarlanmışdır. Bu zaman kontrast maddənin törəmənin distal sərhəddində toplanıb qalması vizualizı olunur.

Transabdominal sonoqrafiyaya USİ-nin əlavə edilməsi bağırsağın törəmə ilə zədələnmiş hissəsində ətraf toxumaların vəziyyətini, regionar limfa düyünlərində metastazın olmasını qiymətləndirməyə imkan verir. US və rentgen müayinələrini müqayisə məqsədilə rentgenoloji irriqoskopiyanın da aparılması məqsədəuyğundur..

Bizim müayinə etdiyimiş xəstələrin çox hissəsində YBK-nə sol tərəfli bağırsaq törəməsi səbəb olmuşdur ki, bunun da klinikası YB-ın sol hissələrinin diametrinin az olması ilə və mənfəzində qısa müddətdə tam obstruksiyanın yaranması ilə izah olunur. USM-də bu xəstələrdə YB-ın yuxarı hissələrində prestenotik genişlənmə və mənfəzində böyük həcmdə bağırsaq möhtəviyyatı, qaz vizualizasiya olunurdu. Transabdominal USM-ə ultrasəs irriqoskopiyanın əlavə olunması törəmə mənşəli YBK-də törəməni, keçməzliyin dərəcəsini və səviyyəsini aşkar etməyə imkan yaradır

Nəticə. Bu müayinələrin nəticəsində:

1. KBK-nin diaqnostikasında USM əsas müayinə metodlarından biri hesab edilir, və bu metod KBK-nin diaqnostikasında istifadə olunan müayinə metodlarının siyahısına mütləq daxil edilməlidir.

2. USM-in illər keçdikcə tətbiqi artır və praktik fəaliyyətdə geniş istifadə edilir. USM –in əsas üstünlüyü BK olan xəstələrdə müayinənin sadə və qeyri-invaziv olması və əhalinin sıx yaşadığı yerlərdə asan əldə olunması və maddi cəhətdən üstün olması ilə əlaqədardır

3. Müayinəyə US irriqoqrafiya metodikasının əlavə edilməsi yoğun BK-nin diaqnostikasında ənənəvi rentgen və rentgen irriqoskopiya metodları ilə yanaşı bu metodun diaqnostik dəyərini daha da artırır.

Əbəbiyyat siyahısı

1. Буянов В.М., Маскин С.С., Дорошев И.А. Ультразвуковая диагностика кишечной непроходимости //Вестник хир.-1999.-№4-С.109-112

2. Ерюхин И.А., Петров В.П., Ханевич М.Д., Кишечная непроходимость; Руков..для врачей.-СПб.; Практ.медицина, 1999.-433 с.

3. Кушнеров А.И. Вазможности ультразвуковой диагностики рака толстой кишки // Здравоохранение. -1996.-№12.-С.34-36.

4. Легостаева Т.Б., Кириллова Н.Ю. Вазможности сонографии в дифференциальной диагностике странгуляционной и

обтурационной форм спаечной тонкокишечной непроходимости // Вестник рентгенол.- 2001.-№1.-С.37-42

5. Портной Л.М., Легостаева Т.Б., Кириллова Н.Ю. Ультразвуковое исследование в диагностике толстокишечной непроходимости кишечной непроходимости // Вестник рентгенол.- 2001.-№6.-С.19-28.

6. Мартынюк В.В. Рак ободочной кишки (заболеваемость, смертность, факторы риска, скрининг) // Практическая онкология.- 2000.- №1.- С.3-9.

7. Radiological diagnosis of large-bowel obstruction: neoplastic etiology. Hayakawa K, Tanikake M, Yoshida S, Urata Y, Yamamoto E, Morimoto T.Emerg Radiol. 2013 Jan;20(1): page9-76.

8. The use of computed tomography in the detection and characterisation of large bowel obstruction. Godfrey EM, Addley HC, Shaw AS.N Z Med J. 2009 Oct 30;122(1305) page 57-73. 9. Large-bowel obstruction: CT findings, pitfalls, tips and tricks.Verheyden C, Orliac C, Millet I, Taourel P.Eur J Radiol. 2020 Sep;130:109155.

10. Imaging Modalities for Evaluation of Intestinal Obstruction. Nelms DW, Kann BR.Clin Colon Rectal Surg. 2021 Jul;34(4) page 205-218.

11. Cecal Bascule as a Rare Presentation of Cytomegalovirus Colitis in a Kidney Transplant Recipient.Shim HG, Huh A, Dickstein A.ACG Case Rep J. 2019 Sep 2;6(9)

12. Large Bowel Obstruction in the Emergency Department: Imaging Spectrum of Common and Uncommon Causes. Ramanathan S, Ojili V, Vassa R, Nagar A.J Clin Imaging Sci. 2017 Apr 5; page7-15

13. Avicenna's View on the Etiologies of Intestinal Obstruction. Moradi Z, Besharat M, Minaiee B, Aliasl J, Parsa Yekta Z, Nasiri Toosi M.Iran Red Cres

ABSTRACT

Background/aims The ileocecal angle is one of the most important nodal sites in the digestive tract. The keenest interest of researchers in the study of the anato.mo-functional features of this area is determined not only by the wide range of variability of its structure, but also by the frequency of development of various pathological processes in it. The anatomy of the ileocecal part of the intestine has been studied quite fully. Its individual structures were studied: ileocecal valve, cecum, appendix, terminal loop of the ileum. It is known that the ileocecal transition is a reflexogenic zone that reacts to the pathology of the gastrointestinal tract and other organs with functional disorders. The ileocecal part of the intestine is more often than other parts of the digestive tract affected by various pathological processes. One of the main reasons for this pattern is the presence in it of the most significant concentration of lymphatic and lymphoid elements in the body, in connection with which it is here that Crohn's disease, intestinal tuberculosis, acute and chronic appendicitis and a number of other diseases are localized. The ileocecal region can only be assessed by direct X-ray examination. And since, in practice, all X-ray techniques, to a greater or lesser extent, have certain disadvantages, which is noted by a number of authors we made an attempt to improve the diagnosis of silt; iliosecal region.

Materials and methods: The ileocecal region can only be assessed with a directed x-ray examination. we have made an attempt to improve the diagnosis of the ileocecal region. In our center, 30 patients with colorectal pathology were irrigografi. A partially filled secum and part of the small intestine (ileum) are visible. X-ray

measured iliosecal angle showed nonspecific ulcerative colitis in 21 patients and Crohn's disease in 9 patients.

Results: Retrospective analysis shows that the iliocecal angle in Crohn's disease varies between 100-125 degrees, and in non-specific ulcerative colitis - between 35-70 degrees.

Conclusion: It is possible to increase the effectiveness of diagnostics with a new direction of X-ray examination, which is carried out as a preliminary examination in colorectal

Keywords: Crohn disease; ulcerative colit; inflammatory bowel disease

СОЗДАТЕЛИ БУРОЙ ГНИЛИ НА ДЕРЕВЬЯХ ИСПОЛЬЗОВАННЫХ В ЛЕСАХ И GHПАРКАХ ЦЕНТРАЛЬНЫХ ГОРОДАХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Абдуллаева ахла

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет Биология, Ботаника, Баку, Азербайджан.

Orchid id: **0000-0003-4869-1835**

Резюме

Основная цель моей работы - изучение таксономического состава, морфологических особенностей и биологического развития микробиоты деревьев (аборигенных и интродукционных), используемых при озеленении крупнейших городов Азербайджана, изучить закономерности формирования в них патокомплекса. Установлено, что грибы, участвующие в формировании микробиоты деревьев и кустарников, используемые в садоводстве, обладают высокой патогенностью и в некоторой степени грибы состоят 72,6% от общего количества грибов. Было показано, что среди деревьев, используемых в озеленении, сосна, кипарис, мушмула, восточный клен и дуб характеризуются как более устойчивые, обычный тополь и белый тут как нестабильные виды. В результате вышесказанного, озеленение является постоянным и необходимым элементом современной городской жизни, и его безопасность во многих аспектах, включая микологию, является одной из актуальных задач современной биологии, в том числе микологии. Исследования в этой области - реальность, продиктованная современной эпохой. Эксперименты проводились для получения информации о патогенных грибковых заболеваниях, связанных с формированием микробиоты деревьев, изучении их распространенности и циклов развития некоторых возбудителей болезней используемых при озеленении в Азербайджане. Основная причина этих исследований заключается в том, что степень повреждения тех или иных заболеваний, вызываемых грибами, обусловлена биологическим статусом создателя и растения, их взаимодействием в определенных условиях окружающей среды, природным климатом, растительным и животным миром их территории. В результате грибки, которые распространяются в разных климатических условиях, могут вызывать различные заболевания. Очаг инфекции и структуры начинают появляться на зараженных деревьях. Массовое заражение лесных деревьев от опасных заболеваний и в то же время создание крупных площадок для сушки называется эфитотия. Три фактора влияют на процесс эфитотия: высокий уровень инфекции, устойчивость к болезням и благоприятная погода и другое. Разъяснение этих вопросов также важно для микологической оценки деревьев и кустарников в любой экосистеме. Поэтому были проведены исследования для выявления болезней, вызываемых грибами и их создателями. Из результатов стало ясно, что наиболее распространенным заболеванием является гниение и пятнистость в различных типах грибов.

Ключевые слова: дерево, грибы, микобиота, патогенные виды, кусты

CREATORS OF BROWN ROT ON TREES USED IN FORESTS AND PARKS OF THE CENTRAL CITIES OF AZERBAIJAN

Abdullayeva Shahla

Azerbaijan/Baku/Azerbaijan State Pedagogycal University. Biology

Orchid id**:** 0000-0003-4869-1835

Abstract

The main goal of my work is to study the taxonomic composition, morphological features and biological development of tree microbiota (native and introduction), used in landscaping the largest cities of Azerbaijan, to study the patterns of formation of the pathocomplex in them. It has been established that the fungi involved in the formation of microbiota of trees and shrubs used in horticulture in Azerbaijan have a high pathogenicity and, to some extent, fungi comprise 72.6% of the total number of fungies. It was shown that among the trees used in landscaping, pine, cypress, medlar, eastern maple and oak are characterized as more stable, ordinary poplar and white tut as unstable species. As a result of the foregoing, landscaping is a permanent and necessary element of modern urban life, and its safety in many aspects, including mycology, is one of the urgent tasks of modern biology, including mycology. Research in this area is a reality dictated by the modern era. The experiments were carried out to obtain information about pathogenic fungal diseases associated with the formation of the microbiota of trees, to study their prevalence and development cycles of some pathogens used in landscaping in Azerbaijan. The main reason for these studies is that the degree of damage to certain diseases caused by fungi is determined by the biological status of the creator and the plant, their interaction under certain environmental conditions, the natural climate, flora and fauna of their territory. As a result, fungi that spread in different climates can cause various diseases. The focus of infection and structures begin to appear on infected trees. Mass infection of forest trees from dangerous diseases and at the same time the creation of large areas for drying is called epitotia. Three factors influence the process of ephitotia: high infection rate, disease resistance and favorable weather, among others. Clarification of these issues is also important for the mycological evaluation of trees and shrubs in any ecosystem. Therefore, studies have been carried out to identify diseases caused by fungi and their creators. From the results, it became clear that the most common disease is rot and spotting in various types of fungi.

Key words: tree, fungies, mycobiota, pathogen types, bushes.

ЭЛЕКТРИЧЕСКИЕ И ГАЛЬВАНОМАГНИТНЫЕ ЭФФЕКТЫ В НОВЫХ МАГНИТНЫХ ТОПОЛОГИЧЕСКИХ ИЗОЛЯТОРАХ $MnBi_{14}Te_{22}$

Алигулиева Х.В., Абдуллаев Н.А. Сулейманов Р.

[1] *Сумгаитский государственный университет, Сумгаит, Азербайджан*

[2] *Институт физики НАН Азербайджана, Баку, Азербайджан*

[3] *Одлар Юрду Университет, Баку, Азербайджан*

Аннотация: Изучен перенос заряда в новых магнитных топологических изоляторах $MnBi_{14}Te_{22}$. Обнаружена особенность в температурной зависимости удельного сопротивления ρ(T) при температуре T=11.2K. Воздействие внешних магнитных полей на эту особенность указывает на магнитную природу указанной особенности. Предполагается, что особенность при температуре T=11.2K обусловлена спиновыми флуктуациями при магнитном фазовом переходе ферромагнетик-парамагнетик. Наличие гистерезиса в полевой зависимости магнитосопротивления и наблюдение аномального эффекта Холла при температурах ниже температуры Кюри Tc=11.2K подтверждает факт наличия фазового перехода ферромагнетик-парамагнетик.

Ключевые слова: топологические изоляторы, фазовый переход, ферромагнетики, парамагнетики, электропроводность, магнитосопротивление, эффект Холла.

$MnBi_{14}Te_{22}$ YENİ MAQNİT TOPOLOJİ İZOLYATORLARDA ELEKTRİK VƏ QALVANOMAQNİT EFFEKTLƏR

Yeni $MnBi_{14}Te_{22}$ maqnit topoloji izolyatorlarında yük daşınması tədqiq edilmişdir. T = 11.2K temperaturda müqavimətin ρ(T) temperaturdan asılılığında bir xüsusiyyət aşkar olunub. Xarici maqnit sahələrinin bu xüsusiyyətə təsiri bu xüsusiyyətin maqnit xarakterini göstərir. Fərz edilir ki, T = 11.2K temperaturda sinqulyarlıq ferromaqnit-paramaqnit maqnit faza keçidi zamanı spin fluktuasiyaları ilə bağlıdır. Maqnit müqavimətinin sahədən asılılığında histerezinin olması və Küri temperaturu Tc = 11,2 K-dən aşağı temperaturda anomal Holl effektinin müşahidəsi ferromaqnit-paramaqnit faza keçidinin olmasını təsdiqləyir.

Açar sözlər: topoloji izolyatorlar, faza keçidi, ferromaqnitlər, paramaqnitlər, elektrik keçiriciliyi, maqnit müqaviməti, Holl effekti.

ELECTRIC AND GALVANOMAGNETIC EFFECTS IN NEW MAGNETIC TOPOLOGICAL INSULATORS $MnBi_{14}Te_{22}$

The charge transfer in the new magnetic topological insulators $MnBi_{14}Te_{22}$ has been studied. A feature was found in the temperature dependence of the resistivity ρ(T) at a temperature of T = 11.2K. The effect of external magnetic fields on this feature indicates the magnetic nature of this feature. It is assumed that the feature at a temperature T = 11.2K is due to spin fluctuations during the ferromagnet-paramagnet magnetic phase transition. The presence of hysteresis in the field dependence of the magnetoresistance and the observation of the anomalous Hall effect at temperatures below the Curie temperature Tc = 11.2 K confirms the presence of a ferromagnet-paramagnetic phase transition.

Key words: topological insulators, phase transition, ferromagnets, paramagnets, electrical conductivity, magnetoresistance, Hall effect.

Введение

Магнитные топологические изоляторы, в отличие от немагнитных аналогов, могут иметь щель в конусе Дирака, что делает возможным наблюдение ряда уникальных физических явлений, таких как квантованный аномальный эффект Холла (QAH), магнитоэлектрический эффект, аксионная электродинамика, майорановские фермионы и др. Магнитные топологические изоляторы востребованы также и в новой области современной электроники — спинтронике, в основном в средствах переноса, записи и хранения информации. Как топологическим изоляторам, для этих соединений характерен бездиссипативный перенос заряда по поверхностным состояниям.

В настоящей работе нами докладывается о транспорте электронов в новых магнитных топологических изоляторах $MnBi_{14}Te_{22}$ - члена семейства магнитных топологических изоляторов $(MnBi_2Te_4)(Bi_2Te_3)_n$ ($n\geq0$) с n=6. Слоистое соединение $MnBi_{14}Te_{22}$ состоит из чередующихся одного семислойника $MnBi_2Te_4$ (septuple) в последовательности атомов Te-Bi-Te-Mn-Te-Bi-Te и шести пятислойников Bi_2Te_3 (quintuple) Te-Bi-Te-Bi-Te.

На рисунке 1 приведены данные исследований электропроводности в широкой области низких температур 5-50 и магнитотранспорта в магнитных полях до 1 Т.

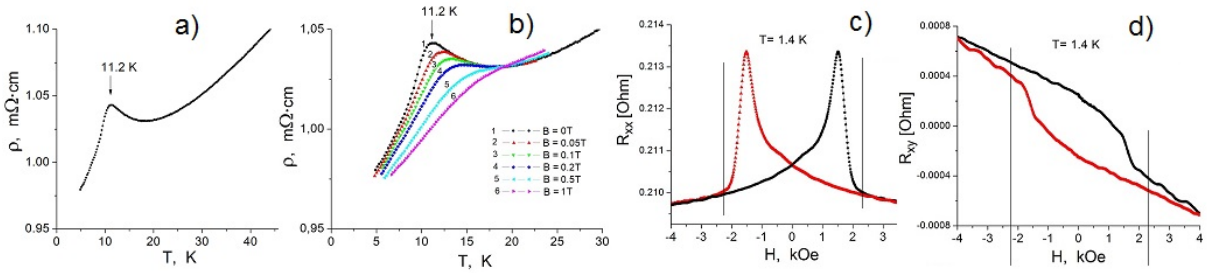

Рисунок 1: Температурная зависимость удельного сопротивления ρ(T) в области температур 5-50K без магнитного поля (a) и в присутствии внешних магнитных полей: 0.05T, 0.1T, 0.2T, 0.5T и 1T (b). Полевая зависимость магнитосопротивления $\rho_{xx}(H)$ (c) и холловского сопротивления $\rho_{xy}(H)$ (d) при температуре T=1.4K.

С понижением температуры наблюдается максимум удельного сопротивления ρ при температуре T=11.2K (рис.1a). Этот пик обусловлен спиновыми флуктуациями при магнитном фазовом переходе ферромагнетик-парамагнетик. Доказательством магнитной природы пика являются данные влияния внешних магнитных полей (рис.1b), при поле 1T пик практически исчезает. Наличие гистерезиса в полевой зависимости магнитосопротивления (рис.1c) и наблюдение аномального эффекта Холла (рис.1 d) при температуре T=1.4K, ниже температуры Кюри Tc=11.2K подтверждает факт наличия фазового перехода ферромагнетик-парамагнетик.

Данная работа была выполнена при финансовой поддержке Фонда Развития Науки при Президенте Азербайджанской Республики (гранты № EİF-BGM-4-RFTF-1/2017-21/04/1-M-02 и EİF/MQM/Elm-Tehsil-1-2016-1(26)-71/16/1).

Литература

1. Hasan M. Z., Капе C. L. Colloquium: Topological insulators // Reviews of Modem Physics, 2010, vol. 82, N. 4, pp. 3045-3067.

2. Mong R. S. K., Essin A. M., Moore J. E. Antiferromagnetic topological insulators // Physical Review B., 2010, vol. 81, N. 24, 245209 (10p.).

3. Gomonay E.V. and Loktev V.M. Spintronics of antiferromagnetic systems // Low temperature physics, 2014, vol. 40, N. 1, pp. 17–35.

4. Aliyev Z.S., Amiraslanov I.R., Nasonova D.I., Shevelkov A.V., Abdullayev N.A. et al. Novel ternary layered manganese bismuth tellurides of the MnTe-Bi2Te3 system: Synthesis and crystal structure // Journal of Alloys and Compounds, 2019, vol. 789, pp.443-450.

5. Otrokov M.M., Klimovskikh I.I., Bentmann H., Zeugner A., Aliev Z.S., *et al.*, Prediction and observation of the first antiferromagnetic topological insulator // 2018, ArXiv:1809.07389.

PLEVRAL EFFÜZYONLARDA HEİMLİCH VALFİNİN ETKİNLİĞİ

Doç. Dr. Aykut ELİÇORA

Kocaeli Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Göğüs Cerrahisi Anabilim Dalı, Kocaeli, Türkiye

ORCID ID: https://orcid.org/ 0000-0002-9565-0692

Plevral aralıkta sıvı toplanmasına plevral effüzyon denilmektedir. Plevral effüzyonların tedavisi nedene yönelik olarak yapılmaktadır. Tanıda için transuda ve eksuda ayrımı oldukça önemlidir. Sıvının plevral boşluktan örneklenmesi torasentez ile yapılmaktadır. Tedavide en sık kullanılan yöntem tüp torakostomidir. Biz burada kliniğimizde plevral effüzyon nedeniyle heimlich valf uygulanan olguları retrospektif olarak değerlendirdik.

Kliniğimize 2011 ve 2022 tarihleri arasında plevral effüzyon nedeniyle başvuran ve heimlich valf uygulanan 50 hasta alışmamıza dahil edildi.

Heimlich valf uygulanan olgulardan 44'ü malign plevral effüzyon, 6'sı ampiyem nedeniyle uygulanmıştı. Valfin ortalama ugulama süresi 23 gün olarak bulundu. Olgularda 13'ü heimlich valf uygulaması esnasında maligniteye bağlı olarak eksitus olarak kabul edilmişti. Ampiyem olgularının tümü heimlich valf uygulaması sonrasında tedavi olmuştu.

Plevral effüzyonlar etyolojilerine bağlı olarak tedavi edilmektedir. Özellikle malign plevral effüzyonlarda tedavi sonrası nüks oldukça sık görülmektedir. Solunum yetmezliğine neden olan plevral effüzyonlarda uzun süreli tedavi gerektiğinden heimlich valf uygulaması oldukça güvenilir ve etkin bir tedavi yöntemidir.

Anahtar kelimeler: plevra, effüzyon, heimclich valf

EFFICIENCY OF HEIMLICH VALVE IN PLEVRAL EFFUSIONS

The collection of fluid in the pleural space is called pleural effusion. Treatment of pleural effusions is based on the cause. The distinction between transudate and exudate is very important for diagnosis. Sampling of fluid from the pleural space is done by thoracentesis. The most commonly used method of treatment is tube thoracostomy. Here, we retrospectively evaluated the cases in which a heimlich valve was applied due to pleural effusion in our clinic.

Fifty patients who applied to our clinic due to pleural effusion and underwent heimlich valve between 2011 and 2022 were included in our study.

Heimlich valve was applied for 44 cases due to malignant pleural effusion and 6 for empyema. The mean application time of the valve was found to be 23 days. Thirteen of the cases were accepted as dead due to malignancy during the application of the heimlich valve. All of the empyema cases were treated after heimlich valve application.

Pleural effusions are treated depending on their etiology. Especially in malignant pleural effusions, recurrence after treatment is quite common. Since long-term treatment is required in pleural effusions causing respiratory failure, the application of the Heimlich valve is a very safe and effective treatment method.

Key words: pleura, effusion, heimclich valve

GİRİŞ

Plevral efüzyon plevral boşlukta patolojik sıvı birikimi olup oldukça yaygındır. Plevral efüzyonların sebepleri oldukça değişkenlik gösterir. Viral hastalıklara eşlik eden zararsız efüzyonlar olabileceği gibi konjestif kalp yetmezliği veya kansere bağlı prognostik açıdan oldukça önemli olan efüzyonlarda olabilmektedir. Bir plevral efüzyonun tedavisi için etyolojisinin belirlenmesi gerekir. Yaygın olarak plevral efüzyonların transüda ve eksüda olarak ikiye ayrılmaktadır. Plevral sıvının oluşumunu ve emilimini etkileyen sistemik faktörler (hidrostatik ve onkotik basınçlar) değiştirildiğinde, transüda niteliğinde plevral efüzyon meydana gelmektedir (1). Transuda niteliğindeki plevral sıvılar sıklıkla kalp yetmezliğinden kaynaklanan efüzyonlardır.

Plevral yüzeyler veya komşu akciğer parankiminde artmış vasküler geçirgenlik olduğunda eksüda niteliğinde efüzyonlar oluşur (1). Malign plevral efüzyonlar eksuda niteliğinde plevral efüzyonlardır. Malign plevral efüzyonu olan hastalarda bir yıllık mortalite %25 ile %57 aralığındadır (2).

Biz burada kliniğimizde plevral effüzyon nedeniyle heimlich valf uygulanan olguları retrospektif olarak değerlendirdik.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Kliniğimize 2011 ve 2022 tarihleri arasında plevral effüzyon nedeniyle başvuran ve tüp torakostomi uygulanan 300 hasta retrospektif olarak değerlendirildi. Çalışmamıza heimlich valf uygulanan 50 hasta dahil edildi. Hastalar cinsiyet, semptom, yaş, tedavi süreleri ve plevral efüzyon etyolojileri açısından değerlendirildi.

Olgularımız cinsiyet açısından değerlendirildiğinde 38 hasta erkek 12 hasta kadın idi. Olguların yaşları en düşük 32 yaş en yüksek 86 yaş olup ortanca değer 68 idi. Semptom olarak değerlendirildiğinde en sık göğüs ağrı 40 olguda, nefes darlığı 36 olguda gözlendi. Plevral efüzyon etyolojisi bakımından olguların 44'ü malign plevral effüzyon, 6'sı ampiyem nedeniyle uygulanmıştı. Tedavisi süresi olarak valfin en uzun kaldığı süre 35 gün en kısa kaldığı süre 1 gün olarak değerlendirildi. Valfin ortalama uygulama süresi 23 gün olarak bulundu. Malign efüzyonu olan olguların 13'ü heimlich valf uygulaması esnasında maligniteye bağlı olarak eksitus olarak kabul edilmişti. Ampiyem olgularının tümü heimlich valf uygulaması sonrasında tedavi olmuştu.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Transuda niteliğindeki plevral efüzyonlarda özel bir araştırma gerekli değildir. Tedavi altta yatan kalp yetmezliğinin tedavisi gibi sıvı birikimine neden olan mekanizmaya yönelik olmalıdır. Ancak eksüdalar için, birçok ciddi neden olduğundan, nedeni belirlemek ve spesifik tedaviye rehberlik etmek için genellikle daha fazla araştırma gerekir. Plevral efüzyonlar bir çok nedene bağlı olarak oluşabilmekle birlikte en sık kanser, kalp yetmezliği ve parapnömonik enfeksiyonlara bağlı olarak oluştuğu gözlenmiştir. Plevral efüzyonlar nefes darlığı, öksürük ve göğüs ağrısı gibi genellikle spesifik olmayan semptomlarla ortaya çıkar. Bu semptomların şiddeti genellikle efüzyon boyutuna ve hastanın kardiyopulmoner rezervine bağlıdır.

Plevral efüzyonların tanısında torasentez, bir plevral efüzyonun etiyolojisini belirlemek için bir miktar plevral sıvının perkütan aspirasyondur. Torasentez için mutlak kontrendikasyon yoktur. Göreceli kontrendikasyonlar arasında kontrolsüz koagülopati, çok küçük hacimli plevral sıvı ve iğne giriş yerinde kutanöz enfeksiyon yer almaktadır. Torasentez gibi minimal invaziv prosedürleri uygulamadan önce trombositleri 50.000/mL'nin üzerine çıkarmak veya belirli ilaçları (oral antikoagülanlar, heparin veya klopidogrel) kesmek gerekmektedir (3). Ancak acil durumlarda koagülopatinin düzeltilmesi beklenmeyebilir. Hemotoraks veya ampiyem düşünüldüğünde torasentez acildir, çünkü bu durumlarda acil tüp torakostomi gerekmektdir.

Plevral efüzyonun tedavisinde en sık kullanılan yöntem tüp torakostomidir (4). Tüp torakostomi uygulamasında özellik masif plevral efüzyonlarda ani ve hızlı boşalmaya bağlı akciğer ödemi gelişebilmektedir. Tüp torakostomi uygulanan olgularda günlük sıvı drenajının 100 cc altına düşmediği

durumlarda tüp torakostomi sonlandırılamamaktadır. Uzun süren bu tür tedavilerde hastanın güvenli bir şekilde taburcu edilmesi için heimlich valf uygulanmaktadır. Heimlich valf toraks boşluğundan sıvı veya havanın çıkışına izin verirken atmosfer havasının toraks boşluğuna girişine izin vermemektedir. Tek yönlü olarak çalışan bu sistemin en önemli komplikasyonu valfin tıkanmasıdır. Heimlich valf uygulanan hastalara heimlich valf ile ilgili eğitim doktoru tarıfından mutlaka verilmelidir.

Sonuç olarak plevral efüzyonlar etyolojilerine bağlı olarak tedavi edilmektedir. Özellikle malign plevral effüzyonlarda tedavi sonrası nüks oldukça sık görülmektedir. Solunum yetmezliğine neden olan ve uzun süreli tedavi gerektiren plevral efüzyonlarda heimlich valf uygulaması oldukça güvenilir ve etkin bir tedavi yöntemidir.

KAYNAKLAR

1. Light RW. Pleural diseases. 6th ed. London (UK): Wolters Kluwer; 2013.
2. Walker SP, Morley AJ, Stadon L, et al.: Nonmalignant pleural effusions. Chest 2017; 151: 1099–105
3. PatelIJ,DavidsonJC,NikolicB,etal.Consensusguidelinesforperiproceduralmanagementofcoagulation statusand hemostasis riskinpercutaneousimage-guidedinterventions. J VascIntervRadiol. 2012;23:727–736.
4. Li D, Ajmal S, Tufail M, Panchal RK. Modern day management of a unilateral pleural effusion. Clin Med (Lond). 2021 Nov;21(6):e561-e566

TO WHAT EXTENT DO THE CARBON MONOXİDE DİFFUSİON CAPACİTY RESULTS REFLECT THE STAİR CLİMBİNG TEST RESULTS İN PREOPERATİVE RESPİRATORY CAPACİTY EVALUATİON?

OPERASYON ÖNCESİ SOLUNUM KAPASİTESİ DEĞERLENDİRMESİNDE KARBONMONOKSİT DİFÜZYON KAPASİTESİ SONUÇLARI MERDİVEN ÇIKAMA TESTİ SONUÇLARINI NE ÖLÇÜDE YANSITIR?

Associate Professor Doctor Hüseyin Fatih SEZER

Kocaeli University, Faculty of Medicine, Thoracic Surgery, Kocaeli, Türkiye

ORCID ID: 0000-0001-5812-7088

ÖZET

Pulmoner cerrahisi öncesinde solunum kapasitesini değerlendirmede en sık kullanılan solunum parametrelerinden birisi karbonmonoksit difüzyon kapasitesidir. Referans değere yakın solunum kapasitesi sonuçları nedeni ile arada kalınan durumlarda, solunum testine uyum sağlanamayan durumlarda ya da bazı kliniklerde rutin olarak merdiven çıkma testi uygulanmaktadır. Sunumumuzda karbonmonoksit difüzyon testi sonuçlarının klinik pratikte karşılık geldiği merdiven çıkma testi sonuçlarını ve güvenilirliğini tespit etmeyi amaçladık.

Ocak 2015-Ocak 2018 tarih aralığında pulmoner cerrahi amacıyla karbonmonoksit difüzyon kapasitesi ölçülmüş ve eş zamanlı merdiven çıkma testi yapılmış hastalar geriye yönelik tarandı. Karbonmonoksit difüzyon testi 60 (mmol/min/kPa) ve altı, 60-80 (mmol/min/kPa) arası, 80 (mmol/min/kPa) ve üzeri olmak üzere 3 grup oluşturuldu ve bu grupların merdiven çıkma testleri analiz edildi.

Karbonmonoksit difüzyon testi sonuçları 80 (mmol/min/kPa) ve üzeri olan grupta hastaların tamamı 5 kat çıkarken 60-80 (mmol/min/kPa) arası olanlardan 2 tanesi 3 kat diğerleri 5 kat çıktı. 60 (mmol/min/kPa) ve altı olan grup en heterojen olanıydı. Bu grupta 5 kişi 1 kat, 10 kişi 2 kat, 5 kişi 3 kat çıktı.

Karbonmonoksit difüzyon testi sonucu 80 (mmol/min/kPa) ve üzerinde ise merdiven çıkma testini daha doğru olarak yansıtmakta, 60 (mmol/min/kPa) ve altı değerlerde heterojen şekilde yansıtmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karbonmonoksit difüzyon testi, merdiven çıkma testi, solunum kapasitesi

ABSTRACT

Carbon monoxide diffusion capacity is one of the most commonly used respiratory parameters in the evaluation of lung capacity before pulmonary surgery. In cases in between due to pulmonary capacity results close to the reference value, in cases where failure to adapt to breathing tests, or in some clinics, the stair-climbing test is routinely applied. In our presentation, we aimed to determine the results of the stair-climbing test, which the results of the carbon monoxide diffusion test correspond to in clinical practice and its reliability.

Between January 2015 and January 2018, patients whose carbon monoxide diffusion capacity were measured for pulmonary surgery and who underwent simultaneous stair climbing test were retrospectively screened. Three groups were formed as carbon monoxide diffusion test 60 (mmol/min/kPa) and below, 60-80 (mmol/min/kPa) and 80 (mmol/min/kPa) and above, and stair climbing tests of those groups were analyzed.

In the group with carbon monoxide diffusion test results of 80 (mmol/min/kPa) and above, all patients have climbed 5 floors, while 2 of those with 60-80 (mmol/min/kPa) have climbed 3 floors and the others have climbed 5 floors. The group with 60 (mmol/min/kPa) and below was the most heterogeneous. In

this group, 5 people have climbed 1 floor, 10 people have climbed 2 floors, 5 people have climbed 3 floors.

If the carbon monoxide diffusion test result is 80 (mmol/min/kPa) and above, it reflects the stair-climbing test more accurately, and it reflects it heterogeneously at 60 (mmol/min/kPa) and below.

Keywords: Carbon monoxide diffusion test, stair-climbing test, respiratory capacity

INTRODUCTION

Carbon monoxide diffusion capacity (DLCO) is one of the most commonly used respiratory parameters in the evaluation of lung capacity before pulmonary surgery.(Türk Toraks, 2014; Balta, 2019) In cases in between due to pulmonary capacity results close to the reference value, in cases where failure to adapt to breathing tests, or in some clinics, the stair-climbing test is routinely applied. (Türk Toraks, 2014) In our presentation, we aimed to determine the results of the stair-climbing test, which the results of the DLCO correspond to in clinical practice and its reliability.

METHODS

Between January 2015 and January 2018, patients whose DLCO's were measured for pulmonary surgery and who underwent simultaneous stair climbing test were retrospectively screened. Three groups were formed as DLCO score 60 (mmol/min/kPa) and below, 60-80 (mmol/min/kPa) and 80 (mmol/min/kPa) and above, and stair climbing tests of those groups were analyzed.

RESULTS

In the group with DLCO results of 80 (mmol/min/kPa) and above, all patients have climbed 5 floors, while 2 of those with 60-80 (mmol/min/kPa) have climbed 3 floors and the others have climbed 5 floors. The group with 60 (mmol/min/kPa) and below was the most heterogeneous. In this group, 5 people have climbed 1 floor, 10 people have climbed 2 floors, 5 people have climbed 3 floors.

DISCUSSION

Pulmoner rezeksiyon ameliyatlarında, ameliyattan sonra kalacak akciğer kapasitesini değerlendirmek için solunum, kan, egzersiz ve nükleer tıp görüntüleme tetkikleri kullanılır.(Türk Toraks, 2014) Two of the most commonly used are the DLCO and stair-climbing tests. DLCO is an indicator of alveolar-capillary permeability, that is, the passage of oxygen into the blood.(Uysal, 2011) The stair climbing test is an exercise test that reveals the respiratory reserve of the person.(Alar, 2010)

A low DLCO result value may be due to many lung diseases or there may be many non-pulmonary factors that may affect DLCO results.(Gülbaş, 2011) Sometimes patients cannot adapt to the respiratory test for DLCO measurement or results close to the lower reference value are obtained. This situation complicates the decision of the surgeon, and exercise tests that can be easily applied. In addition, the stair-climbing test under normal conditions nicely reveals the real state of pulmonary capacity. It has been reported that exercise tests reveal a person's cardiac and respiratory reserves more sensitively.(Alar, 2010) In our study, it was observed that the DLCO test reflects the respiratory capacity in accordance with the stair-climbing test in all patients with a DLCO result of 80 and above. More heterogeneous results were observed as the DLCO result decreased (especially below 60 mmol/min/kPa).

CONCLUSION

If the DLCO result is 80 (mmol/min/kPa) and above, it reflects the stair-climbing test more accurately, and it reflects it heterogeneously at 60 (mmol/min/kPa) and below. For this reason, if pulmonary surgery is considered, an exercise test should definitely be performed while forming an idea about respiratory capacity, especially in patients whose DLCO result is calculated as 60 (mmol/min/kPa) and below.

REFERENCES

Alar T, Ceylan KC, Akdağ Ş, Olgaç G. Akciğer Rezeksiyonu Sonrası Komplikasyonların Önceden Belirlenmesinde Merdiven Çıkma ve 6-dakika Yürüme Testlerinin Yeri. Bakırköy Tıp Dergisi. 2010; 6(3):103-108.

Balta C, Kürkçüoğlu İC. Preoperatif Hazırlık ve Değerlendirme.Güncel Literatür Eşliğinde Toraks Cerrahisi. İstanbul Tıp Kitapevi.2019.İstanbul. Basım Sayısı:1.Sayfa: 1-7. https://www.Researchgate.Net/Publication/333261537_Preoperatıf_Hazırlık_Ve_Degerlendırme

Gülbaş G ve Günen H. Capacity of Carbon Monoxide Diffusion. Solunum 2011;13(1): 1–8.

Türk Toraks Derneği Preoperatif Değerlendirme Uzlaşı Raporu. Ekim 2014. Metin Özkan Ed. https://toraks.org.tr/site/community/library/1806

Uysal A. Solunum Fonksiyon Testleri: Spirometri, PEF Ölçümü, DLCO Endikasyonlar ve Uygulama Teknik Bilgileri. Türk Toraks Derneği Solunum Cihazları Rehberi. Turk Thorac J 2011; 12: Supplement 1-2.

ORTA ƏSRLƏRDƏ PRAKTIK VƏ NƏZƏRI ELMIN FORMALAŞMASINDA İBN SINA VƏ BƏHMƏNYAR IRSININ ROLU

Sevinc Xasay qızı Cəlilova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,dosent

Gülşən Əli qızı Musayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, baş müəllim

Xülasə

Pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olanlara yaxşı məlumdur ki, öyrətmənin və öyrənmənin səmərəli olması ən çox müəllim-şagird münasibətindən asılıdır. Öyrədənin elmi, savadlı olması, öyrətmə metodunu yaxşı bilməsi başlıca şərtdir. Bununla yanaşı şagird psixologiyasını bilmək, ona cəmiyyətdə davranış qaydalarını öyrətmək az əhəmiyyətli deyildir. Təsadüfi deyildir ki, bir çox hallarda şagird öz gələcək həyatı üçün müəllimini örnək seçir.

Dünyanın elm nəhəngləri olan İbn Sina və Bəhmənyar nümunəsi bu baxımdan daha diqqətçəkəndir.

Məqalədə, İbn Sina və onun tələbəsi Əbülhəsən Bəhmənyarın tibb elmi və təbiət elmləri haqqındakı fikirlərinə toxunulmuşdur. İbn Sina tibb elmi ilə ciddi maraqlanırdı. Elə bunun nəticəsidir ki, onun 10 cildlik "Tibb qanunu" əsərləri əsrlər boyu həkimlərin stolüstü kitabına çevrilib. İbn Sina dövrünün məşhur alimləri arasında fəaliyyət göstərir.Son dərəcə işgüzarlığa malik olan İbn Sina eyni zamanda güclü təfəkkürə və yaddaşa malik şəxsiyyət kimi tanınır. İbn Sina xeyli müddətdə Həmədan və İsfahanda olur. O, böyük Azərbaycan mütəfəkkiri, gənc Bəhmənyarla burada tanış olur və onu özünə şagird götürür.

İbn Sinanın "Həkimlik elminin qanunu" əsəri ingilis, rus, özbək dillərinə tərcümə edilmişdir.

Məqalədə fikirlərin hamısını sığışdıra bilməsək də, qeyd etməliyik ki, müsəlman alimləri mövcud olduğu zamanlarda başqa millətlərin nümayəndələrinə rast gəlmədik.

Böyük Azərbaycan filosofu Əbül Həsən Bəhmənyar haqqında ilk dolğun məlumata XII əsrdə yaşamış Əli-Əl-Beyhakinin "Tatimma Sivai Əl-Hikmət" (Hikmətlik xəzinəsinə əlavə) adlı əsərində rast gəlirik. O yazır: "...İbn Sinanın tələbəsi, filosof alim Bəhnmənyar dini etiqadına görə atəşpərəst olmaqla yanaşı əslən azərbaycanlı idi. İbn Sina tədqiq etdiyi mücərrəd problemlərin böyük hissəsini Bəhmənyar ilə birlikdə aparmışdır."

Əl-Beyhakinin bu əsəri İbn-Sinanın yaratdığı fəlsəfə məktəbinə və bu məktəbin 111 tələbəsinə həsr edilmişdir. Qeyd edək ki, əsər 111 məqalədən ibarətdir. Müəllif qeyd edir ki, bu tələbələrin içərisində yalnız Bəhmənyar İbn Sinanın vəfatından sonra yeni fəlsəfi məktəb yaratmış və Yaxın Şərqdə elmi daha da inkişaf etdirmişdir. Bəhmənyar bütün əsərlərini ərəb dilində yazmışdır.Qeyd edək ki, həmin əsərlər Tehran, Beyrut, London, Leyden və s. kitabxanalarda saxlanılır. Onun "İdrak" ("At-təhsil") əsəri ilk dəfə Azərbaycanda 1980-1982-ci illərdə rus dilindən tərcümə olunaraq "Elm" nəşriyyatı tərəfindən çap edilmişdir.Əsər 3 hissədən ibarətdir və üçüncü hissənin VIII fəsli "Fizika adlanır." "Fizika" fəslində Bəhmənyar əsasən aşağıdakı məsələləri işıqlandırmışdır.

Materiyanın quruluşu və onun bölünməz hissəciklərdən təşkil edildiyi haqda elmi fikirlərin araşdırılması və tədqiqi.

Məqalədə həmçinin Əbül Həsən Bəhmənyarın Fizika elminin inkişafında göstərdiyi xidmətlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: İbn Sina, Bəhmənyar, tibb, fizika, filosof, materiya.

Pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olanlara yaxşı məlumdur ki, öyrətmənin və öyrənmənin səmərəli olması ən çox müəllim-şagird münasibətindən asılıdır. Öyrədənin elmi, savadlı olması, öyrətmə metodunu yaxşı bilməsi başlıca şərtdir. Bununla yanaşı şagird psixologiyasını bilmək, ona cəmiyyətdə davranış qaydalarını öyrətmək az əhəmiyyətli deyildir. Təsadüfi deyildir ki, bir çox hallarda şagird öz gələcək həyatı üçün müəllimini örnək seçir.

Dünyanın elm nəhəngləri olan İbn Sina və Bəhmənyar nümunəsi bu baxımdan daha diqqətçəkəndir.

Məqalədə, İbn Sina və onun tələbəsi Əbülhəsən Bəhmənyarın tibb elmi və təbiət elmləri haqqındakı fikirlərinə toxunulmuşdur. İbn Sina tibb elmi ilə ciddi maraqlanırdı. Elə bunun nəticəsidir ki, onun 10 cildlik "Tibb qanunu" əsərləri əsrlər boyu həkimlərin stolüstü kitabına çevrilib. İbn Sina dövrünün məşhur alimləri arasında fəaliyyət göstərir.Son dərəcə işgüzarlığa malik olan İbn Sina eyni zamanda güclü təfəkkürə və yaddaşa malik şəxsiyyət kimi tanınır. İbn Sina xeyli müddətdə Həmədan və İsfahanda olur. O, böyük Azərbaycan mütəfəkkiri, gənc Bəhmənyarla burada tanış olur və onu özünə şagird götürür.

İbn Sinanın "Həkimlik elminin qanunu" əsəri ingilis, rus, özbək dillərinə tərcümə edilmişdir.

Məqalədə fikirlərin hamısını sığışdıra bilməsək də, qeyd etməliyik ki, müsəlman alimləri mövcud olduğu zamanlarda başqa millətlərin nümayəndələrinə rast gəlmədik.

Böyük Azərbaycan filosofu Əbül Həsən Bəhmənyar haqqında ilk dolğun məlumata XII əsrdə yaşamış Əli-Əl-Beyhakinin "Tatimma Sivai Əl-Hikmət" (Hikmətlik xəzinəsinə əlavə) adlı əsərində rast gəlirik. O yazır: "...İbn Sinanın tələbəsi, filosof alim Bəhnmənyar dini etiqadına görə atəşpərəst olmaqla yanaşı əslən azərbaycanlı idi. İbn Sina tədqiq etdiyi mücərrəd problemlərin böyük hissəsini Bəhmənyar ilə birlikdə aparmışdır."

Əl-Beyhakinin bu əsəri İbn-Sinanın yaratdığı fəlsəfə məktəbinə və bu məktəbin 111 tələbəsinə həsr edilmişdir. Qeyd edək ki, əsər 111 məqalədən ibarətdir. Müəllif qeyd edir ki, bu tələbələrin içərisində yalnız Bəhmənyar İbn Sinanın vəfatından sonra yeni fəlsəfi məktəb yaratmış və Yaxın Şərqdə elmi daha da inkişaf etdirmişdir. Bəhmənyar bütün əsərlərini ərəb dilində yazmışdır.Qeyd edək ki, həmin əsərlər Tehran, Beyrut, London, Leyden və s. kitabxanalarda saxlanılır. Onun "İdrak" ("At-təhsil") əsəri ilk dəfə Azərbaycanda 1980-1982-ci illərdə rus dilindən tərcümə olunaraq "Elm" nəşriyyatı tərəfindən çap edilmişdir.Əsər 3 hissədən ibarətdir:

1.Məntiq haqqında

2.Metafizika adlanan elm haqqında.

3.Dəqiq mövcud olab şeylər haqqında.

"Fizika" fəslində Bəhmənyar əsasən aşağıdakı məsələləri işıqlandırmışdır.

Materiyanın quruluşu və onun bölünməz hissəciklərdən təşkil etdiyi haqda elmi fikirlərin araşdırılması və tənqidi.

və üçüncü hissənin VIII fəsli "Fizika adlanır." "Fizika" fəslində Bəhmənyar əsasən aşağıdakı məsələləri işıqlandırmışdır.

Materiyanın quruluşu və onun bölünməz hissəciklərdən təşkil edildiyi haqda elmi fikirlərin araşdırılması və tədqiqi.

Məqalədə həmçinin Əbül Həsən Bəhmənyarın Fizika elminin inkişafında göstərdiyi xidmətlər araşdırılmışdır.

Atomun bölünməsi fikri Bəhmənyar tərifindən söylənilib. Atom haqqında ilk anlayışlar orta məktəbdə öyrədilərkən onun Demokrit dövründən 1903-cü ilə qədər bölünməzliyi qeyd edilir. Elm tarixi göstərir ki, atomun daha kiçik zərrəciklərə bölünməsi fikri hələ XI əsrdə Bəhmənyar tərifindən söylənilmişdir.

Mexanika kursunda hərəkət, sükunət, hərəkətin trayektoriyaya görə növlərə ayrılması XVI əsrdə İtalyan alimi Q.Qaliley dövrünə yazılır. Halbuki mexaniki hərəkət, nisbi-sükunət, hərəkətin trayektoriyaya görə növləri haqqında ilk fikirlər Bəhmənyarın adı ilə bağlıdır.

Fizika tarixində XVII əsrin ünvanına yazılan hərəkət sükunət, hərəkətin trayektoriya və təbiətə görə növləri; məkan, zaman və onların xüsusiyyətləri; işıq hadisələri, günəş şüalarının təbiəti və insan gözünün görmə mexanizimi və s. hadisələrin şərhini Bəhmənyar hələ eramızın X əsrində vermişdir.

Bəhmənyar elmi araşdırmalarda özünün orjinal fikir və mülahizələri "Fizika", "Metafizika" əsərlərində irəli sürür.

Yunan filosofu Aristotelə görə materiya özlülüyündə heç bir xassəyə malik deyildir. Materiya o vaxt öyrənilə, mənimsənilə bilər ki, təbiətdə hər hansı bir şeyin-əşyanın formasını almış olsun. Aristotel hə də belə hesab edir ki, materiya fəzanın müəyyənhissəsini bütöv doldurur və onun sonsuz sayda hissələrə parçalamaq olar.

Digər yunan filosofu Demokrit isə materiyanı bütöv hesab etmirdi. O, göstərirdi ki, materiya bir-biri ilə boşluqda ayrılır və bölünməz olan çox kiçik hissəciklərdən, atomlar adlandırılan zərrəciklərdən təşkil edilmişdir. Bu fikir sonralar bəzi müsəlman alimləri tərəfindən irəli sürüldü. Bəhmənyar "İdrak" əsərində "Cisimlərin bölünməz hissəciklərdən təşkil edildiyi haqda olan fikrin inkarı haqda" fəslində bu problemlərdən bəhs edilir.
Bəhmənyar materiya haqqında: Bu fəsildə Bəhmənyar göstərir ki, müxtəlif xassəli (bərk, maye, şəffaf, qeyri-şəffaf və s.) maddələr eyni xassəli bölünməz hissəciklərdən təşkil oluna bilməz. Digər tərəfdən o, materiyada sonsuz sayda hissəciyin olmasını da qəti olaraq rədd edir. O, yazır: "Cisimlərdə sonsuz sayda aktiv hissəciklərin olması haqda fikrə gəldikdə isə isbat etmək olar ki, o, yalnış fikirdir" (II hissə, səh.43).

Beləliklə, Bəhmənyar belə bir elmi nəticəyə gəlir ki, cismi təşkil edən hissəciklər bölünməli və alınan hissəciklər müxtəlif xassəyə malik olmalıdır. Sonralar XX əsrin kəşfləri (atomun Rezerford-Bor modeli) göstərir ki, atom bölünəndir. O, müsbət yüklənmiş proton və mənfi yüklənmiş elektronlardan təşkil olunub. Bu elmi kəşflərin nəticəsi Bəhmənyarın hələ XI əsrdə irəli sürdüyü məntiqi fərziyyələr və fikirlərin necə düzgün olduğuna tam mənada sübutdur.

Bəhmənyar göstərir ki, mexaniki hərəkət trayektoriyasına görə iki yerə (düzxətli, əyrixətli) və mahiyyətinə görə iki yerə (təbii-yəni təcilsiz, məcburi-yəni təcilli) bölünür.

Düzxətli olmayan istənilən hərəkət təbii hərəkət deyildir: Bəhmənyar belə bir mühakimə yürüdür ki, düzxətli hərəkət təbii və məcburi olmaqla iki cür ola bilər. Lakin əyrixətli hərəkət Bəhmənyara görə təbii ola bilməz. O, yazır: "Düzxətli olmayan istənilən hərəkət həmçinin təbii hərəkət deyildir"(III hissə, səh.19). Halbuki, Aristotel fırlanma hərəkətini (məsələn, planetlərin hərəkətini) "təbii və daimi davam edən hərəkət" adlandırırdı.

Elm aləmində məlumdur ki, fırlanma zamanı yaranan mərkəzəqaçma qüvvəsinin analitik ifadəsini ilk dəfə XVII əsrdəHollandiya alimi Xristian Hügens kəşf etmiş və bu qüvvələrin analitik ifadəsi sonralar Nyuton tərəfindən yaradılan planetlərin hərəkət nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edərək, bilavasitə qravitasiya sahəsi ilə bağlanmışdır.

Nyuton bu qanunu kəşf etməklə, öz dövrünə qədər yunanları Xalley, Babil astroloqlarını, məşhur astronom – heliosentrik sisteminin banisi Kopernik və dahi fizik Qalileo Qalileyi çıxılçaz vəziyyətdə qoyan "Fırlanan ay və planetləri öz orbitində saxlayan qüvvə hansı qüvvədir" sualına birdəfəlik cavab tapmış, yəni ümumdünya cazibə qanununu kəşf etmişdir. Bütün göy cisimləri bir-birini kütlələrinin hasili ilə düz, aralarındakı məsafənin kvadratı ilə tərs mütənasib qüvvə ilə cəzb edir.

Fırlanma hərəkətinin yaranması üçün kənar səbəbin olması vacibdir: Bu qanuna əsasən İsaak Nyuton Günəş sistemi modelini yaratdı. Məlumdur ki, fırlanma hərəkətinin baş verməsi üçün mütləq qüvvənin varlığı vacibdir. Həmin qüvvə günəş sistemində qravitasiya qüvvəsidir. Bu elmi qanunauyğunluğu hiss edən Bəhmənyar isə hələ XI əsrdə yazırdı: "Fırlanma hərəkətinin yaranması üçün kənar səbəbin olması vacibdir(III hissə, səh.21). Bu elm aləmində fırlanma hərəkəti haqqında deyilən ilk düzgün elmi fikirdir.

Bəhmənyar daha sonra əyrixətli hərəkətin kainatda yeganə hərəkət növü olduğu nəticəsinə gəlməklə, belə bir fərziyyə irəli sürür ki, bu, məkan və zamanın xassəsi ilə bağlıdır. Bəhmənyar yazır: "Ölçülərin sonlu olması xassəsindən asılı olaraq sənə aydın olmalıdır ki, sonsuzluğa gedən düzxətli hərəkət

yoxdur"(III hissə, səh.25). bü mühüm elmi mühakimələrdən zaman və məkanın əyrilik xassəsinə malim olması xüsusiyyəti aydın görünür.

İsaak Nyuton cazibə nəzəriyyəsindəki fəza, Evklit xarakteri daşıyır, yəni fəzada mütləq düz xəttin mövcud olduğu qəbul edilir. Lakin XX əsrin əvvəllərində Eynşteyn tərəfindən hyaradılan "Ümumi nisbilik nəzəriyyəsi" göstərdi ki, fəza ümumiyyətlə qeyri-Evklit xarakteri daşıyır, yəni fəzada olan bütün xətlər qapalıdır, mütləq düz xətt yoxdur.

Ümumi nisbilik nəzəriyyəsində Eynşteyn tənliyi materiyanın paylanması və hərəkəti ilə məkan və zamanın həndəsi xassəsi arasında mövcud olan əlaqəni müəyyən edir – hissəciklər və sahələr məkan-zaman daxilində yerləşərək onları əyir, yəni əyilmiş məkan-zaman ümumi nisbilik nəzəriyyəsinin simvolu hesab olunur.

Zamandan kənar hərəkət qeyri-mümkündür: Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Bəhmənyar məkanın əyrilik xassəsini qəbul etdiyinə görə sonsuzluq anlayışını real qəbul etmir. O, yazır: "Deyilənlərdən aydın olur ki, sonsuzluq yoxluq təbiətinə malikdir" (III hissə, səh.26).

O, daha sonra müəyyən zaman intervalında qüvvənin təsiri ilə hərəkətin yaranma prosesini araşdırır və yuxarıdakı fərziyyəni təsdiq edərək yazır: "Beləliklə aydın olur ki, məcburi hərəkət üçün heç bir cisim sonsuz intensivlikli qüvvəyə malik deyil, çünki hadisə müəyyən zaman intervalı daxilində baş verməlidir, belə ki, zamandan kənar hərəkət qeyri-mümkündür. Bu halda isə hərəkət zamandan kənar baş verməli idi, çünki qüvvə artdıqca zaman intervalı kiçilir" (III hissə, səh.29). Bu, o dövrdə deyilən ən qiymətli elmi fikirlərdən biridir.

Məlumdur ki, işıq hadisələrinin təbiəti, mahiyyəti və insan gözünün görmə mexanizmi insanları çox qədim zamanlardan maraqlandırıb. Yəni, eradan üç əsr əvvəl yaşamış məşhur yunan riyaziyyatçısı Evklid belə hesab edirdi ki, insanlar əşyaları o zaman görür ki, insan gözündən çıxan "görmə şüaları" cismin üzərinə düşür və ona görə də insan o cisimləri görür. Bu zaman göz elə bir "görmə şüaları" ilə cisimləri axtarır. Platon və Aristotel də bu baxışı, fikri müdafiə edirdilər. Bu baxışa qarşı ilk dəfə qəti çıxış edən Bəhmənyar yazır: "Bu baxışın səhv olmasl aydındır. Belə ki, görmə orqanlarından çıxan səlt mühitin yarımdünyanı doldураraq tərpənməz ulduzlar sferasına çatması və göz qırpımına qədər geri qayıtması, sonra kirpiklər açılan kimi ondan yenidən həmin cisimdən çıxması mümkün deyil"(III hissə, səh.133). görmə prosesi mexanizmini izah edən Bəhmənyar sonra yazır: "insan gözündən görünən cismə çatan səlt maddə çıxmağa aid baxışın yalan olması təsdiq edilir, onda qərara gəlmək olar ki, insan gözü o vaxt görür ki, görülən cisim insan gözündə dəyişikliklər yaratsın. Lakin görülən cismin özünün cismə çata bilmədiyindən edilən dəyişikliklər görmə orqanlarında görülən cismin xəyalının yaranması ilə bağlanmalıdır" (III hissə,səh.135). Bəhmənyar sonra xəyalın alınmasını "buzabənzər maye" adlandırdığı göz bəbəyi, onun daha sonra verildiyi sinir sistemi ilə əlaqələndirilir. Müasir baxışa görə mexanizm "şüşəyəbənzər maddə" və selikli qişa ilə bağlıdır.

Bəhmənyar günəş şüalrının təbiəti haqqında: Günəş şüalarının təbiətinə gəldikdə isə Bəhmənyar onları materiya kimi qəbul etmir və göstərir ki, şüalar materiya olsaydı, günəş qurtarmalı idi. O, yazır: "Əgər günəşdən çıxan şüalar ondan çıxan materiya ilə bağlı olsaydı o kiçilməli idi və ya ondan heç nə qalmamalı idi" (III hissə, səh.85). Bu termonüvə reaksiyasının məlum olmadığı bir dövrdə deyilmiş cəsarətli fikirdir. Ümumiyyətlə isə Bəhmənyar istilik hadisələrinin mahiyyətini dərk edə bilmir və yazır: "Biz həmçinin onu bilmirik ki, nə üçün sürtünmə zamanı bir cisim başqa bir cismi qızdırır?" (III hissə, səh.86).

Səs hadisələri də alimləri çox qədim zamanlardan maraqlandırmışdır. Səslə ilk təcrübi tədqiqi XVII əsrdə Qalileo Qaliley aparmışdır. Sonrakı tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, səs dalğaları tezliyi 17 hs-lə 20000 hs arasında olan və mühitdə yayılan elastiki rəqslərdir.

Səsin yaranma və onun insan tərəfindən eşidilmə mexanizmini araşdıran Bəhmənyar isə hələ XI əsrdə yazırdı: "Aydındır ki, səs hansı bir şeyin zərbəsi və ya sınması nəticəsində yaranır, lakin istənilən zərbədən və sınmadan səs yaranmır. Səs zərbənin və ya sınmanın özü deyil, onları insan gözü ilə görür. Havanın və ya suyun rəqsləri qulağa çatdıqda orada olan havanı rəqsə gətirir. Qulağın arxasında isə üzərində səsə həssas olan əsəb pərdəsi – membran yerləşir və onun sayəsində insan səsi eşidir" (III hissə, səh.131). Aydındır ki, Bəhmənyar ilk növbədə istənilən zərbədən səs yaranmır dedikdə tezliklər

intervalını xatırlayırıq. Digər tərəfdən, səsin yalnız mühitdə yayıla bilməsini dahiyanı tərzdə görən Bəhmənyar müasir baxışla uyğun gələn bir elmi nəticəyə gəlir. Səsin vakuumda yayılması barədə Bəhmənyarın xüsusi baxışı var. O, ümumiyyətlə vakuumda hərəkətin, xüsusən məcburi hərəkətin mümkünlüyünü inkar edib göstərir ki, cismi məcburi hərəkət etdirmək üçün səbəb, yəni kənar təsir lazımdır. Boşluqda isə kənar cismin olması qeyri-mümkündür. Bəhmənyar bu ideyanı söyləyərkən hələ impulsun saxlanma qanunu məlum deyildi.

Bəhmənyarın elmi irsi elə tükənməz xəzinədir ki, o, bizi dünyanın mədəni xalqları arasında alnıaçıq, üzüağ edər.

ƏDƏBİYYAT

1. **Azərbaycan tarixi** (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər) / prof. S. S. Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı: Çıraq, 2009, 872 s. 16
2. **Bəhmənyar.** Ət-Təhsil. Tehran, 1971
3. **Bəhmənyar.** Metafizikanın mövzusu. Tərcümə edən: Zakir Məmmədov. Şərq fəlsəfəsi (IX-XII əsrlər). Bakı, 1999. səh. 124
4. **Bəhmənyar**. Mövcudatın mərtəbələri. Tərcümə edən: Zakir Məmmədov. Şərq fəlsəfəsi (IX-XII əsrlər). Bakı, 1999. səh. 129
5. **Məmmədov, Z.** Bəhmənyar məktəbi haqqında. Dirçəliş XXI əsr jurnalı, Noyabr 2003-cü il, səh. 91
6. **Məmmədov, Z.** Bəhmənyarın "Təhsil" kitabı fars dilində. "Bakı" qəzeti, 11 iyul 1980-ci il
7. **Məmmədov, Z.** Bəhmənyarın fəlsəfəsi. Bakı, Elm, 1983
8. **Ибн Сина.** Избранные философские произведения.-М.: Наука, 1980.
9. **Ибн Сина.** Избранное.-М.: Книга, 1980.
10. **Ибн Сина.** Канон врачебной науки: В 5 т.- Ташкент, 1956-1960.
11. **Ибн Сина.** Математические главы «Книги знания».-Душанбе, 1967.
12. **Ибн Сина**. Послание о любви.-Тбилиси: Мецниереба, 1976

ÜMUMTƏHSIL MƏKTƏBLƏRINDƏ FIZIKA DƏRSLƏRININ KEYFIYYƏTININ ARTIRILMASINDA PROBLEMLI SITUASIYALAR VƏ PROBLEMLI IDRAKI MƏSƏLƏLƏR MÜHÜM VASITƏ KIMI.

Sevinc Xasay qızı Cəlilova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,dosent

Gülşən Əli qızı Musayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, baş müəllim

Xülasə

Təhsil sistemində aparılmış dəyişikliklər göstərir ki, bugünki gündə məktəb coxobrazlı təhsil tələbatına və şagirdlərin şəxsiyyətinə istiqamət götürmüşdür. Biliklərin tam bir sistme kimi formalaşmasında məktəbliləri bu bilikləri dəyişən dünyada dərin anlamaları zəruri şərtlərdən biridir. Müasir məktəbliyə o qədər də informasiya vermək deyil, hazır faktları toplamaq, onların ələd edilmə metodlarının təhlilini və şəxsiyyətin intellektual inkişafının proqnozlaşdırılması zəruri şərtlərdən biridir.

Təlim texnologiyalarının dəyişən mərhələsində prinsipial yeni fasiləsiz təhsil sistemində, onun hər mərhələdə yeniləşməsi, məzmunun və metodlarının zənginləşməsindən söhbət getmişdir. Bu məktəbdə ön sıraya insan şəxsiyyəti, onun yaradıcı potensialının formalaşdırılması, humanist elmi dünyagörüşü çıxır.

Bunların yerinə yetirilməsi isə bilavasitə dərsdə şagirdlərin idraki fəaliyyətlərinin müəllimlər tərəfindən intensivləşdirilməsi bacarıqlarından çox asılıdır.

Fəallaşdırmanın səviyyəsi də bir-birindən fərqli, onlara nail olma metodları, priyomları, vasitələri də müxtəlifdir. Pedoqoji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, şagirdlərin təfəkkürünün fəallaşdırılması metodları cərgəsində problemli üsul daha üstündür. Problemli öyrənmə bugünkü gündə öz aktuallığını daha qabarıqlığı ilə göstərir. Belə ki, indiki zamanda cəmiyyətimizin hər bir üzvü özünə lazım olan informasiyanı informasiya dənizindən axtarıb tapmağa, onun nə dərəcədə lazımlı olmasını müəyyənləşdirməyə, bu yönümdə qarşısına çıxan çətinlikləri dəf etməyə, aldığı bacarıqları uğurla tətbiq etməyə calışır və buna ehtiyacı da vardır. Belə xüsusiyyətlər isə şagirdlərə müxtəlif fənlərin , o cümlədən fizika fənninin tədrisində də öyrədilməlidir. Belə bacarıqların aşılanması bilavasitə problemli öyrənmədə nəzərdən keçirilir.

Digər tərəfdən bu öyrənmədə zəruri sayılan bəzi anlayışları da nəzərdən keçirək. Bu yönümdə əsas anlayışlardan biri "problemli situasiyadır". Psixoloji baxımdan problemli situasiya bu və ya digər dərəcədə aşkar və şüurlu dərk edilmiş çətinlik olub, şagirdlərin mövcud biliklərinə uyğun gəlməyən, yaranmış və ya təklif edilmiş məsələnin həlli üçün yaranmış zəruri şəraitdir.

Problemli situasiyaların yaradılmasında paradoksal məsələlərdən və sofizm məsələlərindən geniş istifadə edilməsi barədə problemli vəziyyətlərin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, həmin məsələlər orta məktəbdə fizika kursunun ayrı-ayrı mürəkkəb problemlərinin dərindən anlanılmasına kömək edir, onlarda məntiqi-fiziki təfəkkürü inkişaf etdirir. Bu məqsədlə həmin məsələlər fizika kursunun ayrı-ayrı bölmələrinə çox böyük həcmdə deyil, kiçik porsiyalarla yerləşdirilməlidir.

Problemli situasiyaların yaradılamsının bir üsulu da dərsdə sofizm və paradokslardan istifadədir. Sofizm qabaqcadan şüurlu surətdə məntiq qaydalarının pozulmasına əsaslanır. Sofizm- başsındırma, əqli nəticə çıxarma, yaxud mühakimə, ilk yanaşmada cəfəngiyyat və paradoksal təsdiq olub, ümumi qəbul olunmuş təsdiqlərə zidd olan anlayışdır. Və nəhayət, ən mürəkkəb məsələlərdən biri, hansı mövzuların problemli istiqamətdə tədris olunmasının müəyyən edilməsidir.

Açar sözlər: problem, situasiya, fizika, paradoks, sofizm

Təhsil sistemində aparılmış dəyişikliklər göstərir ki, bugünki gündə məktəb çox obrazlı təhsil tələbatına və şagirdlərin şəxsiyyətinə istiqamət götürmüşdür. Biliklərin tam bir sistem kimi formalaşmasında məktəblilərin bu bilikləri dəyişən dünyada dərin anlamaları zəruri şərtlərdən biridir. Müasir məktəbliyə o qədər də informasiya vermək deyil, hazır faktları toplamaq, onların əldə edilmə metodlarının təhlilini və şəxsiyyətin intellektual inkişafını proqnozlaşdırılması zəruri şərtlərdən biridir.

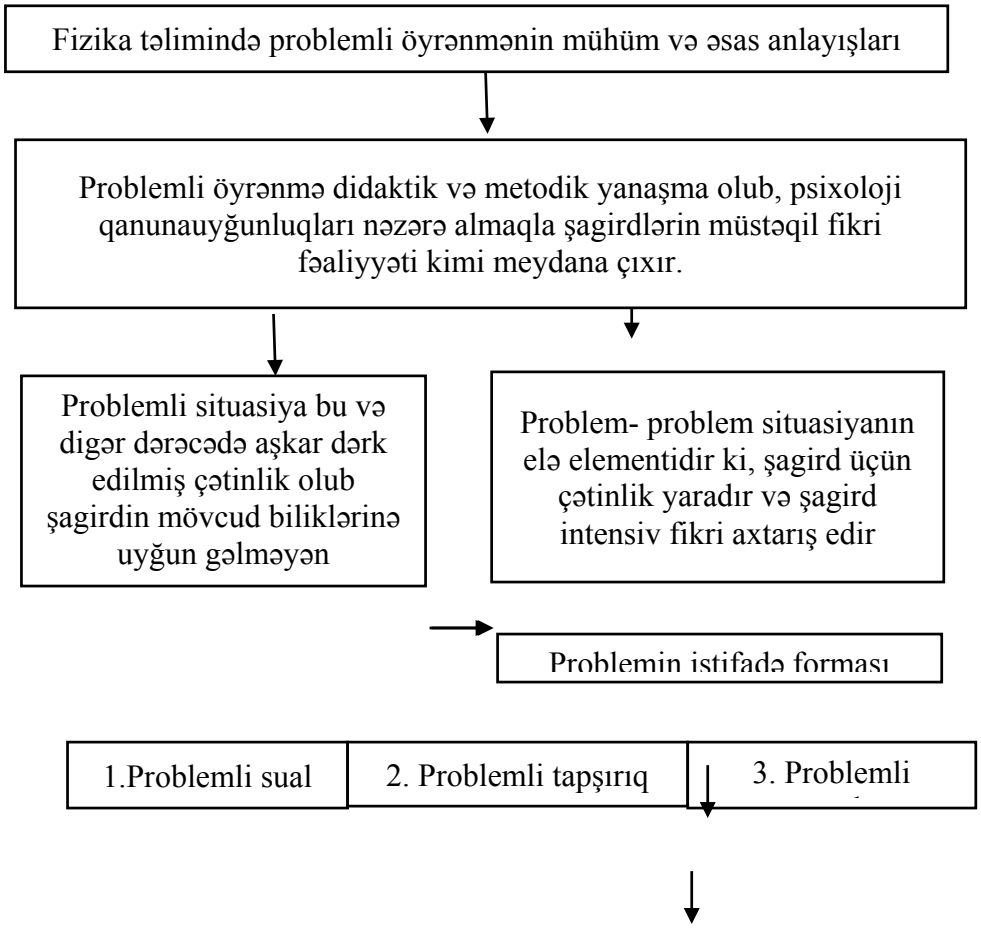
Təlim texnologiyalarının dəyişən mərhələsində prinsipial yeni fasiləsiz təhsil sistemindən, onun hər mərhələdə yeniləşməsi, məzmunun və metodlarının zənginləşməsindən söhbət getmişdir. Bu məktəbdə ön sıraya insan şəxsiyyəti, onun yaradıcı potensialının formalaşdırılması, humanist elmin dünyagörüşü çıxır.

Bunların yerinə yetirilməsi isə bilavasitə dərsdə şagirdlərin idraki fəaliyyətlərinin müəllimlər tərəfindən intensivləşdirilməsi bacarıqlarından çox asılıdır.

Fəallaşdırmanın səviyyəsi də bir-birindən fərqli, onlara nail olma metodları, priyomları, vasitələri də müxtəlifdir. Pedaqoji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, şagirdlərin təfəkkürünün fəallaşdırılması metodları cərgəsində problemli üsul daha üstündür. Problemli öyrənmə bugünki gündə öz aktuallığını daha qabarıqlığı ilə göstərir. Belə ki, indiki zamanda cəmiyyətimizin hər bir üzvü özünə lazım olan informasiyanı informasiya dənizindən axtarıb tapmağa, onun nə dərəcədə lazımlı olmasını müəyyənləşdirməyə, bu yönümdə qarşısına çıxan çətinlikləri dəf etməyə, aldığı bacarıqları uğurla tətbiq etməyə çalışır və buna ehtiyacı da vardır. Belə xüsusiyyətlər isə şagirdlərə müxtəlif fənlərin, o cümlədən fizika fənninin tədrisində də öyrədilməlidir. Belə bacarıqların aşılanması bilavasitə problemli öyrənmədə nəzərdən keçirilir.

Keçmiş ittifaqda problemli öyrənmədə şagirdlərin intellektual inkişafı M.İ.Maxmudov, R.İ.Malafayev, A.M.Matyuşkin, A.İ.Buqayev, A.V.Usova, polyak alimi V.Okon tərəfindən öyrənilmişdir. Bu alimlərin apardığı tətqiqatları qiymətləndirməklə yanaşı onlardakı texnoloji işləmələr kafi olmadığından məktəbdəki tətbiqlərində mühüm çətinliklər yaranır. Həmin çətinliklərin aradan qaldırılması üçün problemli situasiyaları, problemli məsələləri, paradoksların və sofizimlərin tətbiqi ilə etmək zəruridir.

Didaktikada və fizikanın tədrisi metodikasına aid ədəbiyyatın təhili nəticəsində problemli öyrənməni sxematik olaraq aşağıdakı kimi(sxem 1) göstərmək mümkündür.

sxem 1.

Digər tərəfdən bu öyrənmədə zəruri sayılan bəzi anlayışları da nəzərdən keçirək.Bu yönümdə əsas anlayışlardan biri "problemli situasiyadır". Psixoloji baxımdan problemli situasiya bu və ya digər dərəcədə aşkar və şüurlu dərk edilmiş çətinlik olub,şagirdlərin mövcud biliklərinə uyğun gəlməyən,yaranmış və ya təklif edilmiş məsələnin həlli üçün yaranmış zəruri şəraitdir. Problemli öyrənmə adətən təlim məqsədi üçün ardıcıl yaradılan problemli situasiyaların aradan qaldırılması üçün baş verən öyrənmədir. Problemli situasiyaları yaradan,şagirdləri fikri fəaliyyətə cəlb edən məsələlər problemli məsələ,bəzən isə sadəcə olaraq,problem adlanır. Problemli məsələ yoxdursa,deməli problemli situasiya da yoxdur.Və şagird intensiv fikri fəaliyyətə də qoşulmur. Məktəbin fizika kursunda öyrədilən,nistəbətən sadələşdirilmiş məsələlər vaxtı ilə elmin həll etdiyi problemlər olmuşdur. Belə problemlər mexanika və fizikanın digər bəhslərini yaratmış,formalaşdırmışdır.

Problemli öyrənmənin psixoloji əsasını S.L.Rubinşteynin formlaşdırdığı tezis kimi söylənilir: " Təfəkkür problemli situasiyadan başlanır".

Çətinliyin xarakterinin,onun səviyyəsinin şüurlu dərk edilməsi şagirdin indiki mərhələdə bu çətinliyin aradan qaldırılması üçün kifayət olmadığının anlaması onu yeni axtarışlara düşüncələrə sövq etdirir,yeni fərziyyələr irəli sürüb onlardan ən optimalını seçməsinə gətirir.Axtarış isə yaradıcı təfəkkürün komponentidir.Şərtsiz ki,dərk edilmə olmadan axtarışa tələbatda yaranmır. Deməli ,yaradıcı təfəkkür də yoxdur.Beləliklə ,hər hansı bir çətinlikdə problemli situasiya yaratmır.Şagird araşdırdığı məsələdə dərin ziddiyətli görməli, onun həlli üçün mövcud biliyinin kifayət etmədiyini anlamalıdır.

Problemin həllini biz aşağıdakı mərhələlər üzrə aparırıq. Müxtəlif ədəbiyyatları (didaktikaları və metodikaları)nəzərdən keçirdikdən sonra bu mərhələlərin belə ardıcılıqla aparılmasını məqsədə müvafiq saymışıq və yoxlamışıq.

Problemin həlli mərhələləri:

- ❖ Şagird üçün gizlin olan ziddiyyətin aşkar edilməsi və problemin dərk olunması;
- ❖ Verilmiş situasiyada səbəb-nəticələr arasındakı qırıqlığı(çatışmazlığı) aşkar etmək və onların aradan qaldırılması üçün səbəb-nəticə əlaqələrini formalaşdırmaq;
- ❖ Bu məqsədlə fərziyyələrin irəli sürülməsi və onların arasından ən optimal fərziyyəni formalaşdırmaq;
- ❖ Fərziyyənin sübuta yetirilməsi;
- ❖ Bu məqsədlə məlum biliklər zəminində fərziyyələrin əsaslandırılması;
- ❖ Ümumiləşdirmə aparmaq və ümumi nəticə çıxarmaq;
- ❖ Problemin həlli gedişində araşdırmalar nəticəsində səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirmək, onları yeni-yeni materiallarla zənginləşdirmək.

Qeyd edilənlərə nümunə olaraq sadə cihazlar vasitəsilə şagirdlərdə fənnə qarşı həm maraq, həm də problemli situasiyanı yaratmağı göstərə bilərik. Şəkil 1-dəki sxem nümayiş stolunun üzərində yığılır. Şagirdlərə müraciət edilərək deyilir: sizə maraqlı bir təcrübə göstəriləcəkdir. Təcrübədə baş verən hadisəni mövcud biliklərinizə əsasında izah edin. Şagirdlərə müraciət edib göstərilir ki, bu hadisəni siz necə izah edərsiniz Kondensatorun metallik müstəvi lövhələri arasında sapdan müsbət yüklənmiş kürəcik asılmışdır. İndi mövcud olan biliklərinizə əsasında bu təcrübədə baş verən hadisəni izah edin. Dövrə qoşulan kimi kürəcik bir lövhə tərəfindən digərinə doğru hərəkət edir. Lövhələr arasında gərginlik artırıldıqda buna müvafiq olaraq lövhələr arasındakı bucağın qiyməti də artır. Hadisəni necə izah edərik? Şagirdlər qarşılarına qoyulmuş bu kiçik problemi həll etmək üçün onların mövcud bilikləri kifayət etmir. Onlar bir-birinə yaxın , məzmunca fərqli müxtəlif fərziyyələr irəli sürürlər. Lakin irəli sürülmüş fərziyyələrdən hansının düz olduğunu müəyyənləşdirə bilmirlər. Çətinliyi aradan qaldırmaq məqsədilə təcrübəyə bir daha müraciət etməyi təklif edirik.

Təcrübənin bir neçə dəfə aparılması nəticəsində sahə intensivliyinin $E \sim \frac{1}{2a}$ mütənasibliyini (U=const şərti saxlanılmaqla) müəyyənləşdirirlər. Sonda $E = \frac{U}{l}$ ifadəsi alınır.

Problemli situasiyaların yaradılmasında paradoksal məsələlərdən və sofizm məsələlərindən geniş istifadə edilməsi dərsdə problemli vəziyyətlərin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, həmin məsələlər orta məktəbdə fizika kursunun ayrı-ayrı mürəkkəb problemlərinin dərindən anlanılmasına kömək edir, onlarda məntiqi-fiziki təfəkkürü inkişaf etdirir. Dərs prosesində əyləndiriciliyi və cəlb ediciliyi yaratmaqla həm də sinifdənkənar müstəqil işin aparılmasına təkan verilir. Bu məqsədlə həmin məsələlər fizika kursunun ayrı-ayrı bölmələrinə çox böyük həcmdə deyil, kiçik porsiyalarla yerləşdirilməlidir.

Problemli təlimdən və problemli məsələlərdən o hallarda istifadə eləmək məqsədəuyğun olar ki,

a)tədris materialı anlayışların, qanunların və nəzəriyyələrin formalaşdırılması prosesində səbəb-nəticə əlaqələri və asılılqları olsun. Bunları müəllim qabaqcadan müəyyən etməlidir.

b)şagirdlər mövzunun problemli həllinə hazırlansınlar. Əks halda şagirdlər irəli sürülmüş problemin mahiyyətini anlamayacaqlar, dərsin qiymətli vaxtı səmərəsiz sərf olunacaqdır

c)şagirdlər bu məsələlərin həllində axtarışlar aparır, düşünürlər, müqayisələr edirlər, mövcud biliklərini intuasiyaları zəminində aktuallaşdırırlar, müstəqil təfəkkürləri inkişaf edir, tədqiqatçılıq bacarıqları formalaşır və gördükləri işə yaradıcı yanaşırlar

d)müəllimin mövzunu problemli öyrətmək üçün vaxtı olsun. Bu məqsədlə dərsdə sadə problemli məsələləri şagirdlərin iştirakı ilə müəllim irəli sürməli və həll etməlidir. Bunların həlli şagirdlər üçün nümunəyə çevrilmiş olur.

e) müəllim bu metoda yaxşı yiyələnməyi bacarmalıdır. Ona görə də müəllim problemli təlim mövzusuna aid mövcud elmi – metodik ədəbiyyatı öyrənməli, bu yönümdə təşkil olunan seminarlarda iştirak etməli, pedoqoji mühazirələrdə çıxışlar etməyə səy göstərməlidir.

Bu məqsədlə problem formalaşmasında idraki məsələlərdən də geniş istifadə olunması məqsədə müvafiqdir. Nümunəyə müraciət edək. Maksvellin üçüncü tənliyi $\sum_s E_B \cdot \Delta l = -\frac{\Delta \phi}{\Delta t}$ əsaslanaraq nəticə çıxarın: qapalı konturda yaranan induksiya e.h.q konturunun formasından nə dərəcədə asılıdır? Düşünün, çıxardığınız nəticənin əsası nədir? Bu nəticəni təcrübəyə müraciət etmədən söyləmək olarmı?

Problemli situasiyaların yaradılmasının bir üsulu da dərsdə sofizm və paradokslardan istifadədir. Sofizm qabaqcadan şüurlu sürətdə məntiq qaydalarının pozulmasına əsaslanır, ilk yanaşmada cəfəngiyyat və paradoksal təsdiq olub, ümumi qəbul olunmuş təsdiqlərə zidd olan anlayışdır. Paradoks isə - 1) sağlam düşüncəyə zidd olan, ümumi qəbul edilmiş istiqamətlərdən kəskin ayrılmış mühakimə və rəydir; 2) qeyri-adi gözlənilməz hadisə, adi təsəvvürlərə müvafiq gəlməyən hadisədir; 3) formal məntiqə zidd olub, formal məntiqdə saxlanılmaqla mühakimələrin gedişində hadisənin ortaya çıxarılmasıdır.

Dərslərdə paradoks və sofizmlərin öyrənilməsi, onların konkret elmi dünyagörüşü və metodoloji təhlili imkan verir ki, şəxsiyyətin bir sıra mühüm təlim-tərbiyə məsələlərinin uğurla formalaşdırılmasına şərait yaransın.

Şagirdlərə nümayiş etdirilən paradokslar:

1. Təbiət hadisələrinin dərk edilməsində, anlanılmasında mühüm maraq yaradır.
2. Konkret təlim materialının dərindən anlanılması və mənimsənilməsinə bir vasitə kimi xidmət edir.
3. Elmi idrakın yolları və metodları haqqında təsəvvürləri formalaşdırıb, elmin sonrakı inkişafını situmullaşdırır – ortaya çıxmış ziddiyyətlər dəf edilir.
4. Fiziki fikirləşməyi öyrədir.
5. Yaradıcı təfəkkürün effektiv inkişaf üsullarından birinin rolunu oynayır. Elmin klassiklərinin yaradıcı fəaliyyətləri haqqında real təsəvvürləri tərbiyə edir.

Qeyd edilmişlər zəminində hazırlanmış və şagirdlərin hər gün rast gəldikləri, lakin diqqət yetirmədikləri sadə bir hadisəyə diqqət yetirək.

Bu paradoksu necə izah etmək olar: Naqildən və elektrik lampasının telindən elektrik cərəyanı keçərkən lampanın teli ağappaq ağarır. Ancaq lampaya gələn naqillər isə qızmır. Beləki, naqillərdə və lampanın telindəki cərəyan şiddətinin qiyməti eynidir, naqillərin müqaviməti isə telin müqaviməti qədərdir.

Cavabı: Naqildən keçən elektrik cərəyanı onun qızmasındakı temperatur, naqildə ayrılan yalnız istilik miqdarı ilə müəyyənləşmir, onun ətraf aləmə verdiyi enerjinin qabiliyyəti ilə müəyyənləşir. Bu qabiliyyətlər bir sıra səbəbdən asılıdır, həmçinin naqilin səthinin qiymətindən.

Cərəyan gələn naqillərin müqaviməti eyni olsa da, birinci naqilin sahəsi lampanın sapından çox böyükdür. Buna görə o, böyük dərəcədə soyuyur. Qısaca belə cavab vermək olar: lampanın sapının vahid uzunluğundakı müqavimət, naqildəki müqavimətdən böyükdür.

Qeyd edək ki, fizika dərslərində paradokslar və sofizmlər vasitəsilə problemli situasiyaların yaradılmasında qabaqcadan müvafiq vəsaitlərdən şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alınmaqla seçilməlidir.

Müəllim onlardan seçim edərkən dərs dediyi şagirdlərin bilik və bacarıqlarının səviyyəsini, həmçinin hər bir məsələyə, paradoksun həllinə təxminən nə qədər vaxt ayırmağı da müəyyənləşdirilməlidir. Və nəhayət, ən mürəkkəb məsələlərdən biri, hansı mövzuların problemli istiqamətdə tədris olunmasının müəyyən edilməsidir.

Problemli öyrənmənin bir çox üstün xüsusiyyətləri olduğu kimi çatışmazlığı da mövcuddur. Bu çatışmazlığa şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasında biruzə çıxan çətinlik və dərsdə onun aradan qaldırılmasıdır.

ƏDƏBIYYAT

1. Əliyev N.A., Cəfərova A. Fizika təliminə fəaliyyətli yanaşma möhkəm biliklərə və müstəqil idraki fəaliyyətin inkişafına gedən yoldur. Fizika, riyaziyyat və informatika tədrisi, №3, 2017, s.23-27
2. Махмутов М.И. Организация проблемного обучения в школе. М.:Просвещение, 1977.
3. Макеева Г.П., Цедрик М.С. Физические парадоксы и занимательные вопросы. Минск, 1968

4. Ümumi psixologiya. Prof.A.V.Petrovskinin redaktorluğu ilə. “Maarif” nəş. Bakı-1982

RADIATION-FREE DIAGNOSTIC EXAMINATION IN DENTISTRY: A REVIEW

Rodolfo Reda[1], Alessio Zanza[1], Maurilio D'Angelo[1], Dario Di Nardo[1] and Luca Testarelli[1]

Department of Oral and Maxillo Facial Sciences, Sapienza University of Rome, 00161 Rome, Italy

Abstract:

Background:
Ultrasonography is a non-invasive, radiation-free, method of diagnosing periapical lesions while radiologic methods are more common. Periapical lesions due to endodontic infection are one of the most common causes of periapical radiolucency that need to be distinguished to help determine the course of treatment, this can be decisive for a correct differential diagnosis and for the prognosis of the tooth. This review aimed to examine the accuracy of ultrasound and compare it to radiographs in distinguishing these lesions in vivo. This narrative review aims to evaluate the current evidence for the application of magnetic resonance imaging (MRI), a radiation-free diagnostic exam, in some fields of dentistry. Radiographic imaging plays a significant role in current first and second level dental diagnostics and treatment planning. However, the main disadvantage is the high exposure to ionizing radiation for patients.

Methods: This review process followed the PRISMA guidelines. A literature search of databases (PubMed, Scopus, Embase, and Web of Science) was conducted without any restrictions on time. Articles available in English were included. The selection was done according to the inclusion and exclusion criteria. The QUADAS-2 tool was used to assess the quality of the studies. A search for articles on dental MRI was performed using the PubMed electronic database, and 37 studies were included. Only some articles about endodontics, conservative dentistry, implantology, and oral and craniofacial surgery that best represented the aim of this study were selected.

Results: The search provided a total of 87 articles, out of which, five were selected for the final review. In all the studies, ultrasound had higher accuracy in distinguishing periapical lesions. All the studies indicated a risk of bias, especially in patient selection. All the included articles showed that MRI can obtain well-defined images, which can be applied in operative dentistry.

Conclusion: Within limitations, the study indicates that ultrasound is a better diagnostic tool to distinguish periapical lesions compared to radiographs but further studies with well-designed, rigorous protocols and low risk of bias are needed to provide stronger evidence. This review highlights the potential of MRI for diagnosis in dental clinical practice, without the risk of biological damage from continuous ionizing radiation exposure.

Keywords: imaging; ultrasound; radiograph; periapical; lesions; diagnosis; MRI; Magnetic Resonance Imaging.

ANCIENT TURKIC TOPONYMS OF AZERBAIJAN

Prof. Hajar Huseynova

Azerbaijan State Pedagogical University, Faculty of Philology

https://orcid.org/0000-0002-3223-427X

SUMMARY

The territory of Western Azerbaijan, the ancient lands of the Azerbaijani Turks, is currently under occupation. However, this situation does not give our citizens, especially linguists, historians, ethnographers and researchers in other fields, the basis for our special names belonging to those areas: toponyms, anthroponyms, ethnonyms, etc. let's not own. Although there were setbacks in the study of these names during the Soviet era, we do not have the right to do so now. We must own the lands of our ancestors, conduct in-depth scientific research, and convey the truth (which is already known) to the whole world over and over again. We must inform the younger generation, the owners of tomorrow. There is no future for those who forget the past.

The great leader Heydar Aliyev mastered our language with foresight, stressed that the study and research of toponyms is a strategic issue, and called on scientists to mobilize for research. One after another, research works and monographs on the study of toponyms of Western Azerbaijan, the historical roots of our dialects were written.

It is known that the history of Western Azerbaijan is the lands of Azerbaijan. Although they know the exact day and year of their arrival in these territories, the Armenians are trying to prove to the peoples of the world that the territories they live in belong to them, and not content with that, they are making claims against the territories of Nagorno-Karabakh. Even the events of recent days show that these "people" whose psychological condition is not in place are already attacking other regions, trying to justify their actions. However, ancient sources, notes in the works of Arab geographers-travelers, ancient maps give grounds to say that these areas are ancient Turkic lands.

Representatives of our people have been repeatedly deported from the territories of Western Azerbaijan. The deportation of Azerbaijani Turks from their ancestral lands was carried out in three stages: 1) 1905-1920; 2) 1948-1953; 3) 1988-1991.

Key words: west, toponyms, place names, Turks, deportation...

AZERBAYCAN'IN ESKİ TÜRKÇE YER ADLARI

ÖZET

Azerbaycan türklərinin əski toprakları olan Qerbi Azerbaycan ərazisi hazırda işqal altındadır. Lakin bu veziyyet-durum vatandaşlarımıza, önceliklə de dilçi, tarihçi, etnoqraf və digər sahelərin tahkikatçılarına esas vermir ki, biz hemin erazilere mahsus olan hüsusi adlarımıza: toponimlere, antroponimlere, etnonimlere və d. sahib çıkmayak. Hele sovyetler döneminde bu adların öyrenilmesinde aksamalar olmuşsa da, bizim şimdi buna hakkımız yok. Babalarımızın yurt yerlerine sahib çıkmalı, dərin elmi tahkikatlar aparmalı, bütün dünyaya hakikatları (zatən malum olan) tekrar-tekrar çatdırmalıyık. Gənc nesli, sabahımızın sahiplerini malumatlandırmalıyık. Geçmişini unudanın geleceyi olmaz.

Ulu önder Haydar Aliyev uzaqgörenlikle dilimize sahip çıkdı, toponimlərin tahkikinin, tedqiqinin strateji mesele olduğunu vurğuladı, alimleri-aydınları araşdırmalar aparmak üçün seferberliye sesledi. Bir-birinin ardınca Batı Azerbaycan toponimlərinin tədqiqilə, ağızlarımızın-dilimzin tarixi kökləri ile alakadar təhkikat işləri, monoqrafiyalar yazıldı.

Malum meseledir ki, Batı Azerbaycan tarihi Azerbaycan topraklarıdır. Şu bölgeye geldikleri günü, ili dekik bilseler bele, ermeniler dünya halkları arasında yalnız onlara has olan heyasızlıkla isbat etməyə çalışıyorlar ki, oturdukları bölgelər onlara mahsusdur ve bununla da kifayetlenməyib Dağlık Karabağ erazilerine karşı iddialar ireli sürüyorlar. Hetta son günlerin hadisələri şunu gösteriyor ki, piskolojik durumları yerinde olmayan şu "insanlar" artık diyer rayonlarımıza da hücumlar edir, öz hereketlerine hak kazandırmaya çalışıyorlar. Lakin eski menbeler, arap coğrafiyaşünas- seyyahların eserlerindeki kayıtlar, eski harıtalar şu erazilərin eski türk toprakları olduğunu söylemeye esas veriyor.

Batı Azerbaycan erazilerinden halkımızın nümayendeleri defalarca deportasiya edilmişdir. Azerbaycan türklərinin öz yurtlarından deportasiyası üç defa həyata geçirilmiştir: 1) 1905-1920-de, 2) 1948-1953-de, 3)1988-1991-ci illərde.

Anahtar kelimeler: Batı, toponimler, yer adları,türkler, deportasiya...

AZƏRBAYCANIN QƏDİM TÜRK TOPONİMLƏRİ

XÜLASƏ

Azərbaycan türklərinin əski torpaqları olan Qərbi Azərbaycan ərazisi hazırda işğal altındadır. Lakin bu vəziyyət vətəndaşlarımıza, xüsusilə də dilçi, tarixçi, etnoqraf və digər sahələrin tədqiqatçılarına əsas vermir ki, biz həmin ərazilərə məxsus olan xüsusi adlarımıza: toponimlərə, antroponimlərə, etnonimlərə və s. sahib çıxmayaq. Hələ sovet dönəmində bu adların öyrənilməsində axsamalar olmuşsa da, bizim indi buna haqqımız yoxdur. Babalarımızın yurd yerlərinə sahib çıxmalı, dərin elmi araşdırmalar aparmalı, bütün dünyaya həqiqətləri (zatən məlum olan) təkrar-təkrar çatdırmalıyıq. Gənc nəsli, sabahımızın sahiblərini məlumatlandırmalıyıq. Keçmişini unudanın gələcəyi olmaz.

Ulu öndər Heydər Əliyev uzaqgörənliklə dilimizə sahib çıxdı, toponimlərin öyrənilməsinin, tədqiqinin strateji məsələ olduğunu vurğuladı, alimləri araşdırmalar aparmaq üçün səfərbərliyə səslədi. Bir-birinin ardınca Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tədqiqilə, dialektlərimizin-dilimzin tarixi kökləri ilə əlaqədar tədqiqat işləri, monoqrafiyalar yazıldı.

Məlum məsələdir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan torpaqlarıdır. Bu ərazilərə gəldikləri günü, ili dəqiq bilsələr də, ermənilər dünya xalqları arasında yalnız onlara xas olan həyasızlıqla isbat etməyə çalışırlar ki, oturduqları ərazilər onlara məxsusdur və bununla da kifayətlənməyib Dağlıq Qarabağ ərazilərinə qarşı iddialar irəli sürürlər. Hətta son günlərin hadisələri onu göstərir ki, psixoloji durumları yerində olmayan bu "insanlar" artıq digər rayonlarımıza da hücumlar edir, öz hərəkətlərinə haqq qazandırmağa çalışırlar. Lakin qədim mənbələr, ərəb coğrafiyaşünas- səyyahların əsərlərindəki qeydlər, qədim xəritələr bu ərazilərin əski türk torpaqları olduğunu söyləməyə əsas verir.

Qərbi Azərbaycan ərazilərindən xalqımızın nümayəndələri dəfələrlə deportasiya edilmişdir. Azərbaycan türklərinin öz ata-baba yurdlarından deportasiyası üç mərhələdə həyata keçirilmişdir: 1) 1905-1920-ci illər; 2) 1948-1953-cü illər; 3)1988-1991-ci illər.

Açar sözlər: Qərbi, toponimlər, yer adları,türklər, deportasiya...

РЕЗЮМЕ

Территория Западного Азербайджана, древние земли азербайджанских тюрков, в настоящее время находится под оккупацией. Однако эта ситуация не дает нашим гражданам, особенно лингвистам, историкам, этнографам и исследователям в других областях, отказатся от наших особых названий, принадлежащих этим областям: топонимы, антропонимы, этнонимы и т. д. Откзатся от древних земел наших предков. Хотя в советское время были неудачи в изучении этих имен, мы не имеем права делать это сейчас. Мы должны владеть землями наших предков, проводить глубокие научные исследования и снова и снова передавать правду, которая уже давно известна всему миру. Мы должны сообщить историческую правду подрастающему поколению, хозяевам завтрашнего дня. Говорят, у тех, кто забывает прошлое, нет будущего.

Великий лидер Гейдар Алиев дальновидностью подчеркнул, что изучение и исследование топонимов является стратегическим вопросом, и призвал ученых мобилизоваться на исследования. Одна за другой писались исследовательские работы и монографии по изучению топонимов Западного Азербайджана, про исторических корней наших диалектов.

Известно, что территория Западного Азербайджана-это исторические земли Азербайджана. Хотя армяне знают точный день и год своего прибытия на эти территории, пытаются доказать народам мира, что территории, на которых данное время они живут, принадлежат им, и, не довольствуясь этим, предъявляют претензии к территориям Нагорного Карабаха и другие районы Азербайджана. Даже события последних дней показывают, что эти «люди», психологическое состояние которых не на месте, уже атакуют другие регионы, пытаясь оправдать свои действия. Однако древние источники, заметки в трудах арабских географов-путешественников, старинные карты дают основание говорить, что эти районы являются древнетюркскими землями.

Представители азербайджанского народа неоднократно депортировались с территорий Западного Азербайджана. Депортация азербайджанских турок с исконных земель проходила в три этапа: 1) 1905-1920 гг .; 2) 1948-1953 гг .; 3) 1988-1991 гг.

Ключевые слова: запад, топонимы, турки, депортация ..

Giriş:

Azerbaycan Türklerinin kadim toprakları olan Batı Azerbaycan toprakları şu anda işgaldan azad edilmişdir. Ancak bu durum, vatandaşlarımıza, özellikle de dilbilimciler, tarihçiler, etnograflar ve diğer alanlardaki araştırmacılara, şu alanlara ait özel isimlere: toponimler, antroponimler, etnonimler vb. sahip çıkmamak için gerekçe vermez. Sovyet döneminde bu isimlerin incelenmesinde aksilikler yaşansa da, şu anda bunu yapmaya hakkımız yok. Atalarımızın topraklarını geri döndürrmeli, derinlemesine bilimsel araştırmalar yapmalı ve (zaten bilinen) gerçeği tüm dünyaya defalarca anlatmalıyız. Genç nesli, yarının sahiplerini bilgilendirmeliyiz. “Geçmişi unutanlar için bir gelecek yok”- söylemiş babalarımız.

Büyük lider Haydar Aliyev, önseziyle dilimize hakim oldu, coğrafi yer isimlerinin incelenmesinin ve araştırılmasının stratejik bir konu olduğunu vurguladı ve bilim adamlarını araştırma için seferber etmeye çağırdı. Lehçelerimizin tarihi kökenleri olan Batı Azerbaycan'ın yer isimlerinin incelenmesi üzerine araştırma çalışmaları ve monografiler birbiri ardına yazılmıştır.

Batı Azerbaycanın tarihen Azerbaycan toprakları olduğu bilinmektedir. Ermeniler, bu topraklara gelişlerinin gün ve yılını kesin olarak bilmelerine rağmen, yaşadıkları toprakların kendilerine ait olduğunu dünya halklarına ispat etmeye çalışıyorlar ve bununla yetinmeyerek, Dağlık Karabağ'a karşı iddialarda bulunuyorlar. Son günlerde yaşanan olaylar bile gösteriyor ki, psikolojik durumu yerinde olmayan olan bu "insanlar" şimdi de diğer bölgelerimize saldırarak eylemlerini haklı çıkarmaya çalışıyorlar. Ancak eski kaynaklar, Arap coğrafyacıların-gezginlerin eserlerindeki notlar, eski haritalar, bu bölgelerin eski Türk toprakları olduğunu söylemeye zemin hazırlamaktadır.

Tarihi kaynaklara göre, halkımızın temsilcileri defalarca Batı Azerbaycan topraklarından sürülmüştür. Azerbaycan Türklerinin atalarının topraklarından deportu üç aşamada gerçekleştirildi: 1) 1905-1920; 2) 1948-1953; 3) 1988-1991.

A. Alakbarlı, "Eski Türk-Oğuz Ülkesi-Ermenistan" (1994) adlı kitabında Mayıs 1918'de imzalanan Batum barış antlaşmasına göre sadece 9.000 m^2 olduğunu kaydetti. 29 Kasım 1920'de Sovyetler birliyinin kurulmasının ardından daha geniş km'lik bir alana sahip olan "Ermenistan", militarist Bolşevik hamiler aracılığıyla Azerbaycan'ın bir parçası olan Zangazur, Göye, Daralayaz, Garagoyunlu bölgeeleri ve diğer Azerbaycan-Türk topraklarını tarihsel olarak ele geçirmiş, sahte “Ermenistan” devleti ortaya çıkmıştır (12, s. 11).

F.Aliyev ve U.Hasanov "Erivan Hanlığı" çalışmalarında: "Rus Çarlığı ve onun müttefiklerinin Azerbaycan, Erivan ve Nahçıvan bölgelerini" Ermeni vilayetleri "olarak tanımladıklarını- reddedilemez tarihi gerçekler gibi yalanlıyor. Çünkü Çar Rusya'sı tarafından İran ve Türkiye'den Ermenilerin toplu olarak Batı Azerbaycanda yerleştirilmesinden önce, daha sonra "Ermeni vilayeti" olarak anılan bölgenin

nüfusu 107.224 kişiydi. Nüfusun% 76,24'ü Azerbaycanlı,% 23,45'i ermeniydi. Azerbaycanlıların nüfusun etnik yapısında böylesine bir avantaja sahip olmaları, bu toprakların tarihsel olarak Azerbaycan toprağı olduğunu doğrulayan yadsınamaz bir gerçektir ... (13, s. 17).

Kafkasya Seymi'nin yıkılmasından (26 Mayıs 1918) sonra taşnaklar 28 Mayıs 1918'de Tiflis'te (Tiflis) sahte bir devlet- Ermeni (Ararat) Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etmişler (13, s. 20).

Batı Azerbaycan topraklarının, Azerbaycan Türklerine ait olduğuna dair ister Türkçe, ister Arapça, vb. olsun, kanıtlar, kaynaklar yeterlidir. Bu yazıda temel amacımız o alana ait bazı yer isimlerinin etimolojisini açıklamaktır. Elbette, toponymic birimlerin – cografi isimlerin dilbilimsel açıdan yorumlanması, kökenlerinin açıklanması ve etimolojisi de bu bölgelerin atalarımıza ait olduğuna dair sağlam kanıtlardır. Unutulmamalıdır ki, Azerbaycan Türklerine ait toponymik birimler Ermeniler tarafından değiştirilmiş olsa da, bu isimler hala kaynaklarda ve insanların hafızalarında yaşamaktadır. Öncelikle “Erivan” ismine bakalım:

Erivan-Çukhur-Sad beylerbeyi'nin (Batı Azerbaycan - bugünkü Ermenistan) başkenti, Ağrı Vadisi'nin kuzeydoğusunda, Zangi Nehri'nin kıyısında yer almaktadır. İsim ilk olarak 7. yüzyılda (607) (25. s. 550) geçmiştir. 607'de Katolikos Abraham, Dvin'deki dini bir toplantıda Yerevan'dan (italik-IB) David ve Jojik'in de bulunduğunu söyledi. A.P. Simonyan, Erivan isminin VII.Yüzyılda gelişmesinin, Erivan'ın VII.Yüzyılda bilindiği ve gelişiminin bu dönemden başladığı anlamına gelmediğini belirtiyor. Erivan temsilcilerinin bu dini toplantıya katılımı, Erivan'ın ikamet yeri olarak eski, ekonomik, sosyo-politik olarak gelişmiş bir yer olduğunu kanıtlamaktadır (24, s. 36). Kentin adı XIX. Yüzyıl Rus ve Ermeni kaynaklarında 1590 yılında derlenen "Erivan Eyaleti Kapsamlı Kitabı" nda Ruan, Ravan, Erivan, XVII.Yüzyılın Rus ve Ermeni kaynaklarında (19, s. 260-261) Ayravan, Aravan, Ervan, Errevant, Ravant , Irvan (25, s.550), Avrupa kaynaklarında Irvan şeklinde bahsedilmiştir. Şehir I Argishti'nin m.ö. 782 yılında Erebuni kalesinin yakınında inşa edilmiştir. Rus arkeolog MV Nikolsk, 1893'te Goycha Gölü (Sevan) kıyılarındaki eski yazıtları incelemek için bugünkü Ermenistan'a gitti ve göl kıyısındaki Gölkand (Zovinar) köyü yakınlarında yazıtlar buldu. Yazıtların m.ö. VIII.yüzyıla ait olduğunu söyledi. Bu yazılarda şunlar belirtilmektedir: Urartu kralı I. Rus (m.ö.730-714), Erivan ülkesi (italik-IB) dahil olmak üzere 23 ülkeyi fethettiğini söylemiştir (24, s. 30). Bu, Erivan'ın daha eski bir tarihe sahip olduğunu gösterir. 7. yüzyılda (642-643) Araplar tarafından işgal edilen Erivan, 11.-13. yüzyıllarda Selçuklu Türklerinin, 13.-19. yüzyıllarda Moğol-Tatarların, 15. yüzyılda ise Garagoyunlu devletinin egemenliği altındaydı. 16. yüzyılda Safevi devletinin bir parçası olarak kurulan Çukhur-Sad beylerbeyli'nin ve 18. yüzyılın ortalarında kurulan Azerbaycan hanlığının merkeziydi.

1827'de Erivan Rusya tarafından işgal edildi. 1828-de Türkmençay Antlaşması'na göre Azerbaycan'ın bir parçası olarak Rusya'ya dahil edildi. 1840'larda kurulan Erivan kuberniyasının yanı sıra 19. yüzyılda Rusya himayesinde kurulan Ermeni vilayetinin merkezine çevrildi. 1918'e kadar Erivan, Azerbaycan'ın emrindeydi (16, s.6). Tarihsel olarak şehirde Azerbaycanlı türkler yaşıyordu (ermeni kaynaklarında Azeriler İslam, Persler, Müslümanlar olarak anılmaktadır) ve burada XVII-XVIII yüzyıllarda çok az ermeni yaşamıştır (15, s. 151-158). Ermeniler, 1828 Türkmençay Antlaşması'ndan (19, s. 543-546) sonra, 1828-30 yıllarında İran ve Türkiye'den şehre geniş bir şekilde yerleştirildi. Burada 1831'de 7331 Azerbaycanlı, 4027 ermeni, 1873'te 5805 Azerbaycanlı, 5959 ermeni, 1886'da 7228 Azerbaycanlı, 7142 ermeni, 1897'de 12516 Azerbaycanlı, 12529 ermeni, 1922'de 5124 Azerbaycanlı, 40396 Ermeni, 1926'da 4968 Azerbaycanlı, 57295 Ermeni, 1931'de 5620 Azerbaycanlı, 80327 Ermeni (23, s. 164-167), 1970'de 2721 Azerbaycanlı, 738045 ermeni Batı Azerbaycanda-şimdiki sahte Ermenistanda yaşıyordu. Aynı zamanda burada kürtler, ruslar ve diğer milletlerden olan insanlar da yaşıyorlardı.

Kasım-Aralık 1988'de Azerbaycanlılar Ermenistan devleti tarafından tamamen sınır dışı edildi. Aralık 1988'den beri Erivan'da tek bir Azerbaycanlı yaşamadı.

İrevan adının etimolojisi hakkında farklı görüşler vardır. Ermenilerin bu ismi tahrif ederek kendi dilleri doğrultusunda açıklamaya çalıştıkları doğru değildir. İsmin açıklaması şu şekildedir:

B.Budagov ve G.Geybullayev'e göre Erivan, Türkçe'de "dağın gün batımı kenarı", "dalgalı dağ zirvesi" anlamına gelen “**ir**” kelimesinden ve "yer" anlamına gelen "van" kelimesinden oluşmuştur (10, s. 270). Bu açıklama tatmin edici değil.

DİKKAT: Erivan, Erivan, Arevan, Ervan, Irvan, Errevant, Irivan isimlerinin fonetik varyantlarına bakıldığında hepsinin Sümer (eski Türk) dilinde "ar", "er", "ir" kökü olduğu anlaşılıyor. Türkçede "ar", "er", "ir" - "erkek", "cesur" anlamında kullanılan eski türk kelimesidir. (22). Urartu dilinde "ülke" anlamına gelen "ebani" kelimesi vardır (21, s.13). H. Kapansyan'a göre, "köy, şehir" anlamında kullanılan avan (avvan// avan), Urartu'nun "ülke, yer" (20, s.30-31) ve "avan" anlamında kullanılan "abani//ebani" kelimesinden türemiştir. Kelime fars diline ait değildir (20, s. 89).

Erivan toponyminin ikinci komponentinin Urartu dilinde "ülke", "arazi", "köy", "şehir" anlamlarında kullanılan "abani // ebani" kelimesinin bir türevi olan "avan" olduğu sonucuna varıyoruz. Daha doğrusu, "abani" kelimesindeki "b" sesi "v" (Türkçe'de görülen v-b ikamesi) ile değiştirilmiş ve "abani" kelimesi "avan", "evan" olmuştur. Böylece, "İrevan" toponimi Türkçede "insan", "cesur" anlamında işletilen "ir" kelimesi ile, "toprak", "köy", "şehir" ve "kent" anlamlarına gelen "eban//evan//əvan//van" kelimesi temel alınarak İrevan adı oluşturulmuştur: "cesurlar, kahramanlar ülkesi" anlamına gelir. Türk kökenlidir, etnotoponimdir.

Erivan'da ünlü bir kale de var. Erivan kalesi - Erivan şehrinde bir kale. Zangi Nehri'nin kıyısında bulunuyordu. 1516-1517'de Şah İsmail'in emriyle vezir Ravangulu Han tarafından yaptırılmıştır. Kale 7 yılda inşa edilmiş ve tamamlanmıştır (1509-1510; 1516-1517) (11, s.50).

Batı Azerbaycan toponimlerinden biri Sabunçu oykonimidir. Sabunchu oykonimi (kent – ilçe adı) Batı Azerbaycan'daki en ilginç dil özelliklerine sahip olmuşdur. Kaynaklarda köyün ikinci adı "Şeyhzade // Şahzade Ali Sabunchu" dur (9.s.150). Köyün adı bin dokuz yüz yetmiş sekiz yılında Araksavan (I. Bayramov - Araz yerleşimine göre) olarak değiştirilmiştir. Köyün nüfusu Azeri olmasına rağmen, ermeniler, toponimler sözlüğünde nüfusu ermeniler olarak yazmışlardır. İsmin açıklamasına gelince, bununla ilgili farklı görüşler vardı. K.F. Kan, "Opıt obyasneniya geograficheskikh nazvaniy" de (1909) köyün adını "sabun yapanlar" olarak açıklamış ve S. Ashurbeyli de bu görüşe katılmıştır. Biz şu fikirle razılaşmıyoruz.

Tarihi kaynaklarda Türk boylarından birinin adı "sabunçu//sabançı" olmuştur. Bölgeye aşiret mensuplarının yerleşmesi sonucunda köyün adı *Sabunçu* olmuştur. Toponimi etnosla alakelendirmek en doğru seçenektir. Sabunçu adının etnosla bağlı olmasının bir başka kanıtı, hemin toponimin Türk dilli devletlerin topraklarında paralelliğinin olmasıdır.

"18. yüzyılın başında, bu bölgelerde yaşayan 36 Türk boyundan biri Sabunchu // Sabanchi ethnos'dur (17 s. 44-49).

Azerbaycan'ın Bakü şehrinde bir Sabunchu kasebesi (şehir tipli köy) var ve bu güne kadar ayakta kalmışdır. Köyün sakinleri, 19. yüzyılda Ermenilerin deportasiya etmesinin bir sonucu olarak Batı Azerbaycan'dan gelen aynı *sabunçu* etnosuna mensup kişiler olmuşdur.

Not: Ünlü Sabancı kuşağının temsilcileri hala Türkiye Cumhuriyeti'nde de yaşıyor ve devlete ve halka verdikleri destekten dolayı seviliyorlar.

17. yüzyılda bu ethnosun adı Anadolu'da "sabunlu", İran'da "sapunlu" olarak gelişti. S. Ataniyazov, bu ethnosun adının Türkmence'de "sabınlı" şeklinde, Karakalpaklarda "sapun" ve Azerbaycanda "sabınçı" şeklinde kullanıldığını yazmıştır. Araştırmalara göre "sabın //sapan" adı Türk kökenli "*saban*" (kotan) kelimesiyle ilgilidir (18. s. 478). Daha önce "sabançı//sapançı" olarak geliştirilen toponim, dil yasalarımıza göre tarihsel gelişim nedeniyle değişikliklere uğramıştır p> b; a> u ses ikameleri olmuş ve kelime bir "sabunçu" yapısına düşmüşdür. Kelimenin etimolojik anlamından (kotan) yola çıkarak, nüfusun tarıma girmesi sonucunda böyle bir adın oluştuğunu söyleyebiliriz.

Arsak veya Arsakh, Azerbaycan topraklarındaki Türk boylarına ait eski bir toponimdir. "Arsakh" kelimesi, eski Türk etnosu olan Sak'ların adıyla ilişkilendirilir ve "cesur sak", "koca sak", "sak adam" anlamına gelir. M.ö. 2. yüzyıldan itibaren, Karabağ toprakları ve güneyindeki bazı bölgeler (Güney Azerbaycan) Arsak olarak adlandırılmıştır. Daha sonra Karabağ toponiminin kullanımı Arsak kelimesini sıkışdırmıştır. Ancak yine de Karabağ kelimesiyle paralel olarak kullanılmaktadır. Türkçe açıklandığı

halde, kelimenin ne eski, ne de modern Ermenice'de hiçbir açıklaması yoktur. "Arsakh"ın nüfusu tarihen Albanlarlar, Gargarlar, Hunlar, Hazarlar ve Barsillerden oluşmuştur.

KAYNAKLAR:

1) Ashurbeyli S. Bakü şehrinin tarihi. Bakü. 2009.

2) Azerbaycan toponimleri için ansiklopedik sözlük. 2 cilt halinde. Bakü. 1990.

3) Ağaşıoğlu F. Erivan ilçesinin eski nüfusu. - Azerbaycanlıların Batı Azerbaycan'dan - şu anda Ermenistan olarak adlandırılan bölgedeki tarihi ve etnik topraklarından - toplu deportasiyasına adanmış bilimsel konferans materyalleri, Bakü, ADPU, 1998, s. 110-115.

4) Ağasıoğlu F. Azer halkı (seçme yazılar), Bakü, "Ağrıdağ", 2000, 436 sayfa.

5) Axundov A.A. Toprağın göksünde tarihin izleri, Bakü "Gençlik", 1983, 183 sayfa.

6) Anar. Dada Gorgud dünyası. "Dünya bir penceredir", Bakü, "Gençlik", 1986, s. 125-217.

7) Arzumanlı V., Mustafa N. Tarihin siyah sayfaları. Deportasiya. Soykırım. Kaçkınlık, Bakü, "Kartal", 1998, 280 sayfa.

8) Babayev S. Nahçıvan'da "Kitabi-Dada Gorgud" toponimleri, Bakü, Yeni Yayınlar, 1999, 224 sayfa.

9) Bayramov İ. Batı Azerbaycan'ın toponimler sistemi. Bakü. 2005.

10) Budagov B.A., Geybullayev G.A. Ermenistan'daki Azerice yer isimlerinin etimoloji sözlüğü, "Natta Press", Bakü, 1998, 452 sayfa.

11) Evliya Çelebi. Seyahatname (Azerbaycan tarihi hakkında seçimler), Bakü, "Azerneşr", 1997, 92 sayfa.

12) Alakbarlı A. Eski Türk-Oğuz toprağı - "Ermenistan". Bakü: "Sabah". 1994.

13) Aliyev F. Hasanov U. Erivan hanlığı. Bakü: "Doğu-Batı", 2007, 144 s.

14) Jak Şharden. Paris'ten İsfahan'a seyahet. Bakü, "Bilim". 1994, 196 s.

15) Mammadov S. Erivan şehrinde etnik deyişimler. – Bakü, Azərbaycan, № 1-2, 1992, s.151-158.

16) Pashayev A.Göç, Bakü, "Azerneshr", 1995, 40 sayfa.

17) A. Huseynzade. Sabunchu adının kökeni. ASSR. Yüksek ve Orta Öğretim Bakanlığı'nın bilimsel çalışmaları. Tarih, felsefe. 1975.N7.s.44-49

18) Drevnetyurkskiy slovar. Leningrad. Bilim. 1969.

19) Shopen I. Rus İmparatorluğu'na ilhak edildiği dönemde Ermeni bölgesinin tarihi anıtı, St.Petersburg, İmparatorluk Bilimler Akademisi Tipografisi, 1852, 1231 s.

20) Kapantsyan Gr. Eski Ermenistan'ın toponimlerinin diltarihi özellikleri. Erivan, Devlet Üniversitesi Yayınevi, 1940, 113 s.

21) Melikishvili G.A. Urartu dili, M., «Bilim», 1964, 74 s.

22) Radlov V.V. Türk lehçeleri sözlükleri deneyimi, t.l, h. 1-2, SPb, 1893, 1914 s .; t ll, bölüm 1-2, SPb, 1899, 1814 s. tll, bölüm 1-2, SPb, 1905, 2204 s .; t.lV, h. 1-2, SPb, 1911, 2230 s.

23) Gorgodyan Z. 1831-1931'de Sovyet Ermenistanın nüfusu, Erivan, "Melkonyan Vakfı", 1932, 188 sayfa.

24) Simonyan A.P. Erivan (1920.1967), Erivan, "Mitk", 1968, 343 sayfa.

25) Ermeni Sovyet Ansiklopedisi. III c., 1977.

THE IMAGE OF MANSUR HALLAJ IN THE POETRY OF AHMED YASAWI AND IMADADDIN NASIMI

Rafig Novruzov

Baku Slavic University, Doctor of Philological Sciences, professor The Chair of Theory and Practice of Translation, Baku, Azerbaijan

Annotation: The article deals with the image of one of the founders of the philosophical movement of Sufism Mansur al-Hallaj in the poetry of one of the founders of the Sufi Turkic branch of Islam Khoja Ahmed Yassawi and the Azerbaijani poet Imadaddin Nasimi. It is known that the religious and philosophical worldview of Ahmed Yassavi is revealed in this work. A special place in their works is given to the personality of the authoritative mystic Mansur al-Hallaj. The reason is that Yassavi and Nasimi had the greatest predilection for this historical figure and considered him their teacher. In addition, the formula of the teachings of Hallaj “Ana al-Haq” (I am the Truth, I am the Creator), popular among the Sufis, revealed the philosophical views of Yassavi and Nasimi in the best possible way. The revival of spirituality in Islam could not bypass this dominant thought. According to the ideology and practice given in Yasawi's "Hikmets" and Nasimi's poems, knowledge of the path to God involves the following stages: following the code of Islamic law (Sharia); following the Sufi teachings (tarikat); approaching Allah (haqiqah); knowledge of religion (ma'arifat). These stages, which contribute to the purification of the soul and the approach to Allah, show that the violation of this sequence cannot lead to the achievement of "Haqiqat" ("Truth"). Yassavi and Nasimi, analyzing the path of the authoritative Sufi Hallaj, note that for the sheikh, love was the leading force on the path to Truth. In the name of love for the Creator, he experiences many hardships, but they do not turn him away from the chosen path. This lover accepts his death on the gallows not as a punishment, but as a divine command in order to see the face of the Almighty. It is Allah who shows the way to reach the goal. To do this, one must accept death as the birth of a new life. This is how Yassavi and Nasimi see the path of their teacher Mansur. The path of Mansur Hallaj, turned to the Truth, serves as an example for Yassavi and Nasimi for their own path.

Keywords: the image of Mansur al-Hallaj, Yassawi, Nasimi, the formula of the path.

Introduction

The article analyzes the image of the famous mystic of Sufi philosophy Mansur al-Hallaj in the work of Ahmed Yasawi "Divani Hikmet" and in poems by I. Nasimi. The task of the study is to identify the reasons for the appeal of two medieval poets to the specified image, the general features of its reproduction, aimed at defining a single concept. The analysis helps to determine the place of the views of this person in the religious and philosophical views of Yassavi and Nasimi.

The research methods and source

The material for the study was the work of Yassavi "Divani Hikmet" (Yassavi, 2004) and poems by I. Nasimi (Nasimi, Vol. 1, 2, 1973), critical literature about their life and work (Malgaraeva, Kasabekov, Umirzakova, 2015; Baitenova, 2012), special literature on Sufism (Klimovich, 1962; Aitzhanova, 2015; Yandarov, 1975; Knysh, 2004), etc.

Research methods are general scientific (observation, comparative analysis, synthesis) and elements of discursive analysis.

The results and its discussion

In the monument of medieval religious Sufi literature (XII century), "Divani Hikmet" by Khoja Ahmed Yassavi occupies a special place. In it, Yassavi considers the necessary stages of the path to the Truth. Imadeddin Nasimi, an outstanding Azerbaijani representative of one of the currents of Sufism in the poetry of the XIV century Hurufism, like his predecessor Yassavi, was in search of Truth. Therefore, it is no coincidence that both poets refer to the already traversed path of famous Sufis, who, with their lives and preaching, proved the choice of the right path and deserved righteousness. Mansur al-Hallaj, whose personality Yasawi and Nasimi could not ignore, belonged to one of these luminaries of Sufism. According to the author of the Hikmets, Sheikh Mansur, unlike other representatives who considered the Sufi teaching to be the property of the elite, brought the divine secrets closer to the common people. It was this act that aroused the indignation of the fakifs, Mutallisites, Sufis, and they accused him of quackery and violation of the laws of religion. However, for Yasawi and Nasimi, Sheikh Mansour remained blessed and the authority in spreading Sufism to the majority of the people. They followed this path, blazed by the great Sufi, in their life and in their work.

Here is how the author's reason for referring to the personality of Sheikh Mansur in "9 Hikmet" is described:

“Hey friends, I turned to true love.

I have made this world my enemy.

Obediently bearing his punishment, he prayed in horror to Khazret.

Like the long-suffering Mansur, I am in love” (Yassavi, 2004, p. 20).

Khoja Ahmed calls Mansur "long-suffering", a man who experienced "humiliation and insults" on the way to Truth.

Nasimi, depicting the beloved, expressing the image of the Creator, more than once resorts to the fact of the tragic fate of the Sufi sheikh:

“Yesterday I was with you; in the eyes of your loved ones

I saw only peace from features inexplicable.

You showed peace, although in your curls

Found the end of Mansur and a hundred other executed” (Nasimi, Vol. 1, p. 112).

“If your curls are a loop, then Mansur was pulled up on them.

He who has not been Mansur, let him not play with curls ”(Nasimi, T. 1, p. 129).

“Because of love, Mansur ended his life in a noose,

They also make a noose for me, and this is my destiny ”(Nasimi, T.1. p. 182).

In these lines, the Azerbaijani poet uses many comparisons. In each of these comparisons lies an allegory that implies its true meaning. Thus, the "peace" of the features of the beloved is likened to the curls of the beloved, reminiscent of the poet's noose around the neck of the mystic. It may seem strange to depict a tragic event full of suffering, with the acquisition of calm. However, for Nasimi it is not. He sees in this event the sheikh's achievement of the desired end, which is nothing but a spiritual connection with the Almighty. Naturally, for the perception of a mere mortal, the layman, such an attitude can be perceived as unusual or abnormal.

Yassavi sees the cause of these sufferings in unlimited love for the Almighty and the denial of everything around, which prevents this:

“Lovely Mansur walked along the path of love.

He was devoted to Allah and his works.

He experienced a lot of humiliation and insults.

Hey Muslims, now I have turned into Mansoor.

In love, Mansur said: "Ana al-Haq" (Yassavi, 2004, p. 21).

Before proceeding to the analogy with the formula "Ana al-Haq" by Nasimi, we consider it necessary to turn to the postulates of Sufism.

The central figure of the philosophical concept of Sufism is the image of the cognizing Allah, who, in the way of His comprehension, sensually reflects more and more new modes of existence and self-knowledge of the Absolute, is disappointed and despairs with the "true" state of affairs in the Universe, coming to the conclusion that knowledge is one of the sides of the reflection of names and attributes of the Absolute. Only a synchronous change of the cognizer himself and his reckless, selfless love for Truth can lead the mystic to the pinnacle of mystical experience - the merging of subject and object into one indissoluble whole. As you can see, love serves as a connecting link between a person and Allah.

One of the postulates of the poetry of Sufism is wahdat al-wujud (the unity of being), based on the Koranic revelations. He means the union of everything that exists in Him, because thanks to God everything exists.

Nasimi repeats the ancient wisdom, accepted, apparently, by all teachings, which says that without knowing oneself it is impossible to achieve the knowledge of God. At the same time, sources are pointed out from where this knowledge should be drawn: the world around and “up” above the head; a means is revealed, love, by which one can connect oneself with the Supreme.

But the mystery requires even more spiritual efforts - (to comprehend the essence of the Deity is not completely possible: it is only possible when the essence of existence changes, that is, the transition to the other world - after death), - because only the path leading to the Truth is known.

Showing an analogy between the eternity of the path of love and the path of perfection puts on the same scale not only the similarity of the path, but also the equality of the semantics of the concepts of love and perfection. At the same time, the verbs to love and improve define an activity full of labor, suffering and torment, which brings the Sufi, in contrast to ordinary, simplified sensations, the greatest pleasure, pleasure, in which destiny is manifested.

“Where is the man who, like Mansour, would love the true truth?

To be swept away by his love - to the envy of the timid? (Nasimi, 1973, Vol. 1, p. 167)

"My beauty, in love with you I'm just like your beautiful camp

I, like Mansur, my path is cruel - I will not back down from you ”(Nasimi, 1973, Vol. 1, p. 249).

“Whoever repeats the oath of faith and love after Mansur,

The pack that did not know the cherished secrets is not afraid” (Nasimi, 1973 V.1, p. 285).

“Your argument is a word, before his face

Be faithful to the truth, don't be a fool.

To see God, one must be in love.

Behold the creator of creation, be a creator.

You loved God, your path was righteous.

But may God love you someday.

Be fire to fire and be light to light,

Be always worthy of the nickname “Man” (Nasimi, 1973, vol. 2, p. 334).

“In the loop of Mansur Nasimi, love would glorify,

If you died for love - praise to you, my friend! (Nasimi, 1973, Vol. 1, p. 315)

The postulate "Ana al-Haq" ("I am the Truth") serves for Mansur Hallaj as the meaning of his life and philosophy. In his Commemoration of the Saints, the Persian poet of the 12th-13th centuries. Farid ad-Din Attar gives legends concerning the mystic Hallaj. Here is how he interprets this postulate in the comments to the book: “I am surprised that we recognize the flaming bush bush [a reference to the biblical episode of the conversation between God and Moses] saying “I am the Lord” and believe that this saying is the word of God Almighty , but unable to recognize the words of Hallaj "I am the Truth", although these words may be the words of God Himself! In the epic poem "Masnevi" Rumi said: "The words "I am the Truth" are rays of light on the lips of Mansur, and "I am the Lord" coming from the pharaoh is tyranny" (Mansur). By the way, in Hebrew the name of God Yahweh or Jehovah is translated as "I am."

For Nasimi, this formula is the pinnacle of his philosophy, based on the assertion that a person is a perfect creation of Allah and His likeness is reflected in him.

“In your eyebrows, in your eyelashes lies the wisdom of Solomon.

And ant art - their accuracy, subtleties are a secret.

I am an analhag! - Mansur exclaimed, seeing the musky strands,

And his cry went up to heaven, and on earth his covenant” (Nasimi, 1973, vol. 1, p. 59).

“Blessed is he who says, like Mansur: “I am the truth itself!” -

He is passion and devotion in love, he acquires that hop that gives! (Nasimi, 1973, Vol. 1, p. 149)

“- Analhag,” Mansur exclaimed, “I am the truth, God is one.

If God is seen so clearly, then vision is possible” (Nasimi, 1973, vol. 1, p. 218).

"I am an analhag!" - said Mansur, accepting a painful execution,

Die, but surround the house of your love with a reliable wall” (Nasimi, 1973, Vol. 1, p. 223).

“Be Mansur: accept death as Mansur accepted it,

After all, Mansur himself dragged Mansur to the death gallows” (Nasimi, 1973, vol. 1, p. 231).

After bringing Mansurov's formula "Ana al-Haq", Yassawi proceeds to depict a mystical picture of the appearance of Archangel Zhebrail to Mansur, who conveys to him the message "to sacrifice his head" and go to the gallows. The stable combination indicated in the text, in our opinion, has a double meaning: direct, that is, actually go to execution, and indirect - to devote oneself entirely to serving God. The picture is presented as if not Hallaj, but Khoja Ahmed himself is testing himself before this ascent to the Goal. The whole meaning of this poetic event visibly tells that, to the amazement of all those present at the execution, “the gallows, bending down, took him herself.” According to what has been said, the whole life of the blessed, the chosen one, who has gone through the path of perfection, is necessary for one moment of the meaning of life: to contemplate the “Divine Face”. Thus, Yassavi portrays himself not only as an eyewitness to the execution of his teacher, but he himself, in an ecstatic state, experiences this execution on himself and, just like Mansur, sees the “Divine Face”.

“I saw the board “Lauh ul-makhfuz”.

Three hundred mullahs gathered to complete the riwayat,

According to Sharia, I will also complete one riwayah,

And on the way to the goal, Allah will show the essence” (Yassavi, 2004, p. 21).

In this state, Khoja Ahmed experiences the meaning of the Qur'anic postulate "Lauh ul-mahfuz" - "in the Preserved Tablet" (Koran), which means that what is written by Allah in the Preserved Tablet

cannot be distorted, added and subtracted. In other words, Yasawi accepts the fate of Mansur Hallaj as a predetermined fate coming from the command of Allah.

Nasimi expresses a similar idea. However, unlike his own experiences of the execution of Yassavi, Nasimi prophetically prepares himself for a similar tragic fate of the Teacher, not at all regretting it, but on the contrary, he enthusiastically follows the example of Mansur, enjoying the expectation of meeting his Beloved ("Love, Beloved, Loving - by no means / Not different understandings - this is the essence. / All three of these understandings are triune, / Like a baby, milk and breast "(336):

“The great God mixed the dust with water

And he made his hall out of clay.

Allah Love with Beloved and with Beloved

He connected and saved in the world (Nasimi, 1973, vol. 1, p. 327).

“My beauty, in love for you, I’m just like your beautiful camp

I, like Mansur, my path is cruel - I will not back down from you” (Nasimi, 1973, p. 249).

"I am God!" - I proudly said after Mansur.

I will be just like Mansur, villainously murdered” (Nasimi, 1973, vol. 1, p. 251).

“Whoever repeats the oath of faith and love after Mansur,

The pack that did not know the cherished secrets is not afraid” (Nasimi, 1973, V.1, p. 285).

“Though, maybe my syllable is indistinct, I say:

“I was able to reach the truth,” I say.

“What I have comprehended, I have spoken,” I say,

That God is in me and I myself am God, I say” (Nasimi, 1973, vol. 2, p. 331).

“According to Sharia law, whoever said “I am God” will be put to death.

Why is Mansour hanged and others? It is not clear - and only!

Nasimi, by the will of Fazl, already during his lifetime became immortal, perfect.

Like Mansur, he does not heed the enemies of perverse judgments, and nothing more!

“If I, in love, declare one day “I am a god”, then the wise men will burn me,

They will hang them like Mansour - all the madmen are not executed like that, are they? (Nasimi, 1973, Vol. 2, p. 109)

Here is how Yasawi describes the righteous path:

“Kul Khoja Ahmed always repeated the words of Allah.

"Ain ul-yakin" - the legend of the Divine path

"Ilm ul-yakin" - legends about Sharia.

"Hak ul-yakin" - legends about the Truth "(Yassavi, 2004, p. 23).

Khoja Ahmed gives a brief explanation to each of the three sayings from the Koran. It seems to us that the modern reader needs their detailed interpretations. Thus, the formula "ayn ul-yakin" is presented as "a legend about the Divine path." At the same time, this formula includes the degree of evidence of a person's path. In order to understand the meaning of what has been said, it is necessary to refer to the primary formula of the “tales about Sharia” “ilm ul-yakin”, from which the meaning of the path begins. Let us make a reservation that here we are not talking about all people, but about those chosen ones who, following Sharia law, reach the degree of reliable knowledge (“ilm ul-yakin”). Only after possessing this knowledge does a person approach the degree of comprehending the Truth (“Hak ul-

yakin") (Aitzhanova, 2015, p. 18). All three degrees are united by the ability acquired by a person in the process of the path to "die" to natural death. Here it is impossible not to mention clearly formulated by the German genius I.V. Goethe thought from Sufi philosophical poetry, reflected in his "West-Eastern Divan". In the poem "Blissful Anguish" from the book "Moganni-name" Goethe writes:

"The spirit will get stronger, the wings will spin,

Let it not be difficult, not far

And already, attracted by fire,

You're on fire, moth.

And until you understand: Death for a new life,

Gloomy guest you live

On a harsh land" (Goethe, 1988, pp. 18-19).

In order to be renewed for a new life after death, it is necessary to go through a sacrificial earthly death-transformation. This, according to the Sufis, is the secret and meaning of life. Man, like a moth striving for the flame of fire, must strive for knowledge and for the truth of being. Let us add to what has been said that the story of the moth and the light was one of the favorite poetic allegories depicting the fate of a true lover. For example, in his treatise Kitab at-tawasin, al-Hallaj describes a moth striving for a flame, not in search of light or warmth, but in order to comprehend the Reality of Joy, to achieve perfection. A similar, almost verbatim paraphrase of Hallaj's allegory is found in Farid al-Din Attar's Mantik at-Tair, which speaks of the last, seventh, valley of the mystical journey. Therefore, Goethe's formula "Death for a new life!" (in the original: "Die and become") should be taken as an exact expression of one of the hadiths of the Prophet: "Die before you die (in order to gain a new life)" (Klimovich, 1962).

Nasimi expresses these same thoughts, only in an original, peculiar poetic form, as follows:

"Wealth is dust and power is nothing, only you are my treasury.

I need power so that I can watch you shine.

The God of truth is your face, and God judged me death,

And like Mansur, my love twisted a noose for me" (Nasimi, 1973, vol. 2, p. 55).

"If your curls are a loop, then Mansur was pulled up on them.

Anyone who has not been Mansur, let him not play with curls "(Nasimi, 1973, Vol. 2, p. 129).

"In the old days, Mansur finished his in a noose.

What did he know, how would anyone else know? (Nasimi, 1973, Vol. 2, p. 173)

"Be Mansur: accept death as Mansur accepted it,

After all, Mansur himself dragged Mansur to the death gallows" (Nasimi, 1973, vol. 2, p. 231).

"When you want to remove the veil from the face of the hidden beauty,

You yourself, like a fatal mystery, must be buried in yourself.

Whoever keeps faithfulness to the motto "I am God", he, like Mansur once,

The rebellious soul must go to the gallows" (Nasimi, 1973, vol. 2, p. 133).

"In the loop of Mansur Nasimi, love would glorify,

If you died for love - praise to you, my friend! (Nasimi, 1973, Vol. 2, p. 315)

"Mansur, whose truth is alive, his fatwa will be fulfilled, -

Again I hear prophetic words: "I will die, but God will rise again!" (Nasimi, 1973, Vol. 2, p. 193)

The mystery of the path requires more spiritual efforts - (to comprehend the essence of the Deity is not completely possible: it is only possible when the essence of existence changes, that is, the transition to the other world - after death), - because only the path leading to the Truth is known.

Drawing an analogy between the eternity of the path of love and the path of perfection puts on the same scale not only the similarity of the path, but also the equality of the semantics of the concepts of love and perfection. At the same time, the verbs to love and improve define an activity full of labor, suffering and torment, which brings the Sufi, in contrast to ordinary, simplified sensations, the greatest pleasure, pleasure, in which destiny is manifested.

The three-part division of the path (at-tarika) in the Muslim tradition - sharia, tarikat and haqiqat - is based on the hadiths of the prophet Muhammad: “Sharia are my words (akwali), tarikat are my actions (amali), and haqiqat is my inner state (praise)” (Aitzhanova, 2015, 18). In this series, Yassawi adds the concept of "maarifat", which means the knowledge of Allah, which, in his opinion, has ten commandments, but two stand out among them - Fana (enlightenment) and the adoption of a dervish rank. The term "Fana" especially needs to be interpreted. In the literal sense, it means "disappearance", but figuratively, it means getting rid of one's own "I". The fact is that this term is comprehended through Sura Ar-Rahman (the Merciful) (55:26), which says that “Everyone on it (the earth) is mortal” (Quran). There are many interpretations of this term. Notable among these are the interpretations of Al Bistami and Mansoor Hallaj. According to them, the concept of “fana” is the transition of the human soul from the mortal world to the eternal world, to the world of soul connection with the Almighty (Aitzhanova, 2015, p. 18). It was this interpretation that was closer to the understanding of Yassavi and Nasimi. In other words, this is the state of a person when he loses his will, says goodbye to the status of a worldly person, to the outside world and reaches perfection, which allows him to approach the divine principle. Of course, such an interpretation of Mansur Hallaj did not correspond to the views of most theologians of the traditional teachings of Islam, and was most likely considered sacrilege. It was these philosophical disagreements between the new and the obsolete that served as the reason for the execution of the "dissident" Mansur.

Conclusions

Thus, the personality of Mansur al-Hallaj serves for Khoja Ahmed Yassawi and Imadaddin Nasimi as an example of serving Allah not only with his philosophical reasoning and sermons among ordinary people, but also with the conscious sacrifice of oneself for the sake of the speedy connection of the soul with its Source and the acquisition of eternity in the other world. . The credo of Yassavi and Nasimi is that god-likeness implies service to God and people. In their opinion, the most reliable means on the way of perfecting a person along the chosen righteous path and achieving the merging of the soul with its Source is Love. Mansur's formula "Ana al-Haq" is a guiding star for like-minded poets, which reflects the whole philosophy of "wahdat-al-wujut" (the unity of being), based on the Qur'anic revelations and implying the union of everything that exists in Allah.

References

Aitzhanova, A. (2015). Islam I Vedi. Opit srsvnitelnoqo izucheniya sufiyskoy I vayshnavskoy reliqioznix traditsiy (Islam and Vedas. Experience of comparative study of Sufi and Vaishnava religious traditions). Smolensk: 108 p.

Baitenova, N.Zh. (2012). Khoca Ahmed Yassavi – osnovopolojnik tyurksoy vetvi sufizma (Khoja Ahmed Yassaui - the founder of the Turkic branch of Sufism). Vestnik KazNU. Philosophy Series. Cultural studies series. Political science series. No. 2 (39). pp. 4-10.

Goethe, I. W. (1988). Zapadno-vostochniy divan (West-east divan). M.: "Science". pp. 18-19.

Klimovich, L.I. (1962). Islam. - M.S. 63

Knysh, A.D. (2004). Musulmanskiy mistitsizm. Kratkaya istoriya (Muslim mysticism. Short story). Moscow - St. Petersburg, 240 p.

Koran. Available at: https://namaz.today/al-quran/surah-85/ayah-22

Malgaraeva, Z.B., Kasabekov, S.A., Umirzakova, L.A. (2015). Filosofiya sufizma. Khoca Ahmed Yassavi kak osnova islamskoqo mirovozreniya tyurkov (The philosophy of Sufism of Khoja Ahmed Yasawi as the basis of the Islamic worldview of the Turks) // Bulletin of KazNU. Philosophy Series. Cultural studies series. Political science series. No. 4 (53), pp. 67-75

Mansoor, al-Hallaj. Available at: http://www.platonizm.ru/content/mansur-al-halladzh

Nasimi, Imadaddin. Izbrannaya lirika (Selected lyrics (in two volumes), V.1. - Baku: Azerneshr, 1973.

Nasimi, Imadaddin. Izbrannaya lirika (Selected lyrics (in two volumes), v.2. - Baku: Azerneshr, 1973.

Sufizm v kontekste musulmanskoy kulturi (1989) (Sufism in the context of Muslim culture). - M.: Nauka, 254c.

Yandarov, A.D. (1975). Sufizm I ideologiya natsionalnoq-osvoboditelnoqo dvijeniya (Sufism and the ideology of the national liberation movement). Alma-Ata: Science, 30 p.

Yassavi, Khoja Ahmed (2004). Hikmety / General. ed. and foreword. M. X. Abuseitova; Presentation per. on kaz. lang. A. I. Ibatov, 3. Zhandarbek, A. Sh. Nurmanova; Presentation per. in Russian lang. N. Zh. Sagandykova; Comment. 3. Zhandarbek. - Almaty: Dike-Press, 208 p.

THE IMPORTANCE OF POLYSEMY AND ITS TYPES IN THE TRANSFER OF MEANING

Məmmədova Şəlalə Adışirin qızı
Odar Yurdu Universiteti, Azərbaycan
ORCİD İD: 0000-0001-6292-600x

Abstract

Generally, it is important to be aware of the types of polysemy and be able to differentiate them in order to understand the meaning. Determining the meaning of each word in a language has always been a topical issue. In this regard, we would like to have a look at how the lexical form of language is enriched by researching several types of polysemy during the transfer of meaning. There are three main types of polysemy, depending on the sign and object to which the name is transferred: metaphor, metonymy and synecdoche. It was the ancient Greek scholars who first defined the metaphor and named it by that term. The nature of the metaphor was first determined by Aristotle. Ancient scholars regarded the metaphor as a phenomenon related to the semantics of the word, studied its nature in detail and correctly interpreted the ways of its formation, its important and stylistic role in language. Aristotle noted that the origin of metaphor can be seen in the similarity between different objects and events, and their association with the naming of unnamed objects through them.

The figure of speech and the transfer of meaning is a very complex phenomenon. Thus, the name of one object can be transferred to another as a result of different relationships. This aspect shows that the figure of speech has various forms. In literary style, metaphor is the most productive form of figurative expressions. The metaphor is followed by metonymy and synecdoche. These metaphors are the main types of polysemy and act as units that enrich the lexical fund of the language and increase its expressive potential.All three terms are derived from Greek and are accepted in general linguistics. The word metaphor itself is a metaphor and means "transference (of ownership)". A metaphor is a figure of speech that, directly refers to one thing by mentioning another. The metonymy comes from Greek and is used in the meaning of "renaming", "change of name" and a synecdoche is a figure of speech in which a part of something is used to signify the whole and in Greek it means “simultaneous understanding”. Interestingly, scholars of philology who interpreted the figure of speech first tried to apply the metaphor. This is naturally due to the fact that metaphor is not only a meaningful unit of figure of speech, but also a means of enriching the vocabulary of the language.

Key words: metaphor, figure of speech, transfer, nominative

Introduction:

Metaphor is the most productive and widespread form of figure of speech. The formation of metaphor is an event related to the ability of the mind to perceive the interrelationships that exist between different objects and events. In fact, it is known that, all things and events are interconnected and this feature allows you to use the name of an object or event as the name of another. Thus, the formation of a metaphor is connected with the transfer of the name of this or that thing or event to another as a result of the association of similarities and comparisons. For the language, this is a very favorable event. Because the objects and events of existence are many times more than the vocabulary of language. The meanings formed as a result figurative metaphors can be used as the names of these objects. By the way, when the name of one thing is transferred to another, not all the features of that object are taken into account, but only one of the features, in some cases, several, and on its basis it is used for another object. For example, the word fox is the name of an animal. Characteristic features of this animal are hypocrisy and cunning. When these symptoms manifest themselves in a certain person, he can be characterized by the word fox. In linguistics, metaphor is mainly valued as a means of literary description. It is true that figurative original metaphors are a powerful means of expression and description in artistic expression. However, it is not correct to consider metaphor only as a means of literary language. The German

linguist H. Paul writes about it very correctly: “Metaphor is something that inevitably comes from human nature and is formed not only in poetic speech, but also, first of all, in the everyday speech of the people who eagerly use figurative expressions and bright epithets. [5.p.114] Thus, according to AA Reformatskiy, "as a result of this process, things do not change: one of the previous features remains unchanged during the metaphorical change" [6.p.121] Indeed, metaphor is a product not only of literary language, but of human thought in general, and is one of the categories of language. According to the scope of usage, metaphors are divided into common and stylistic (poetic) types. The most vivid and bright ideas are used to create a metaphor. It is difficult and impossible to list all types of metaphors. However, the most common forms can be noted. These forms occur as a result of the following similarities and transfers: a) as a result of the similarity of different objects in appearance, i.e. shape: *human nose – the nose of shoes, tree root – the root of the tooth, child's arm – the arm of a river, human leg - table leg, human head – the head of a tree, human tooth - wheel tooth,* etc. Most of the metaphors created as a result of the similarity of different objects are nominative, for example: *the foot of a mountain and e*tc. Metaphors that appear as a result of external similarity are also metaphors that express color. There are two main features of color metaphors in the Azerbaijani language. When certain parts of nouns fall into an unusual lexical scope, they example: *Autumn sowed gold in the garde* [1.p.121] Another characteristic feature of color metaphors is that the words *white, black, red, yellow, blue, gray,* which express color in the Azerbaijani language, are used figuratively to manage various new concepts and have a symbolic character, for example:

white day (in the sense of a happy day);

black day (unhappy day);

black thought (in the sense of bad thought, pessimistic thought).

Metaphors formed as a result of similarity in internal sign and quality:

empty pot - empty word // empty promise, empty mold;

soft mattress - soft air;

sweet tea - sweet conversation // sweet promise, sweet word;

bitter pepper - bitter word // bitter thoughts // bitter tongue, bitter reproach.

These kind of metaphors are formed as a result of the transfer of one or another characteristic of inanimate objects to humans and living things in general; for example, thin paper - thin man // thin sound // thin feeling, soft sofa - soft man, empty plate - empty man (kestrel), unsalted food - unsalted man (insipid, unserious person), salty food - salty man (funny man), boiling pot – boiling blood (hot blood), wood burns - heart burns.

A characteristic of living things is transferred to inanimate objects, for example: to give birth, to falter, to come, to sleep, and so on. Such verbs are proof of this: the moon rises, works falter, yoghurt comes, and so on. Strong and expressive metaphors are fomed based on the names of different animals and birds, in connection with similarities and vowel associations (imitation, damnation, etc.). For example: donkey (ill-bred, sheep (stupid), snake (poisonous, insidious), bear (rough), etc. Such metaphors have an emotional and evaluative character and are widely used in live speech. Metaphors also appear when some of the names of animals and birds are used for the expression of imitation and appeal, for example: my lamb, by bird, my pigeon, etc. Thus, as a result of a strong generalization, it is possible to name other objects based on the characteristics of one object. Metaphors formed as a result of similarity of actions - such metaphors are based on the similarity of the meanings of the actions being compared. For example: to parget - - to hide the truth (figuratively). Metaphors formed as a result of sound similarity, sound imitation. Sound imitation metaphors are usually formed by translating human actions into inanimate objects or events as a result of sound imitation. These kind of metaphors are distinguished from others by their poorly expressed nominativeness and high figurativeness.

It should be noted that not only extralinguistic factors, but also intralingual lexical-semantic connections play an important role in the formation of metaphors. The change in the meaning of a word takes place on the basis of specific lexical connections that exist in the language. The basic meaning of a word

depends on its lexical scope, each word can enter into a lexical relationship only with words belonging to a certain group, for example: gold chain, gold spoon, gold ring, gold cup, gold watch, etc. such relationships are usually called lexical relations.

Metaphor is usually formed when a word is transferred to a new "unusual" lexical area. The similarity between objects and events, the singularity of the comparison expands the semantic relations of the word, and it enters a new paradigm, resulting in a formation of metaphor, for example: golden autumn, golden soldier (red soldier), white gold (cotton), black gold (oil), and so on. The new, evaluative meaning of the word formed as a result of metaphorization is always connected with its main nominative meaning. For example, in the word golden autumn, the figurative meaning of the word gold is inseparable from its basic meaning. On the contrary, as a result of figurative generalization, the basic, nominative meaning of this word also exists in the figurative combination. Thus, in metaphorical words, both their basic and figurative meanings exist in parallel. The figurative meaning of the word becomes clear in the background of its basic meaning. Such parallelism create a basis for formation of figurative expressions.

Taking into consideration the nature, the scope of use, stability and instability of metaphors, scientists divide them into two major groups: 1) common metaphor; 2) poetic or stylistic metaphor.The first group includes words and terms that have already been established in our language, the study of which is related to the field of lexicology of linguistics. The second group includes metaphors, which are formed in order to create figurativeness in literary speech, and in many cases appear as a product of individual literary expression. Such metaphors are the object of study of stylistics. There are two structual types of metaphors in the Azerbaijani language: simple and complex.Simple metaphors are the result of the metaphorization of a lexical unit. These units are mainly common words that express a specific concept. According to their semantics, these words are divided into the following groups:Animal, bird and insect names: The most common animal names are tiger, lion, snake, frog, turtle, wolf, fox, sheep, lamb, deer, gazelle, ox, dog, donkey and flock that are semantically close to those words; the names of birds, such as hobby, drake, nightingale, pigeon, peacock, owl, crow, stork; and the names of insects, spider, bug, and scorpion can be used as metaphors. These words take the form of metaphors as a result of association. That is, when features of animals, birds and insects manifest themselves in a certain person, the name of that animal, bird or insect is transferred to that person. These types of metaphors have an evaluative function; for example: dodger // cunning man - fox, brave // a man of courage - lion // tiger, cowardly man - rabbit; poisonous // insidious man - snake, peaceful // quiet // harmless - fish, and etc.

These metaphors, which serve to express thoughts in a concise and emotional-expressive way, are a powerful means of expression of our language and especially of live speech. The main feature of these metaphors is that they perform two functions: nominative and evaluative. For example: lion - brave (attribute) - man, drake - beautiful - woman, etc. As we have seen, the subject is always expressed in words that express the human concept. V.Vinogradov calls such metaphors "productive evaluators". It should be noted that such "productive evaluator" metaphors exist not only in Azerbaijani, but also in English and Russian. As a result of the research, we come to the conclusion that in this case, common words are actively involved in the process of metaphorization. In this case, Q.N. Sklyarevskaya notes: "The center of gravity" of the source of metaphor includes all possible categories of humans and their existence" [4, p.59]). This semantic phenomenon is specific to a number of languages, including Azerbaijani and English, and can be considered as universal. If the name of an animal or a bird is transferred to a person, then certain quality of that animal or bird is meant and an analogy is made. Thus, a person is figuratively valued.

In English:	**In Azerbaijan language**
He is cunning as a fox.	O, tülkü kimi bicdir.
He is brave as a tiger.	O, pələng kimi cəsarətlidir.

In these sentences in English, we observe simple common metaphors. In the first sentence, the negative assessment, and in the second, human is resembled to a tiger for his courage, and metaphorization takes

place. Usually, such metaphors are very emotional and expressive. This is due to their evaluative nature. The quality of emotional evaluation makes these types of metaphors suitable for expressing personal relationships. These features allow such metaphors to be widely used both in colloquial language and in literary style, in folk art (proverbs, idioms, etc.). Only through such metaphors it is possible to comprehensively characterize this or that person, to clarify his negative or positive aspects, intellectual and moral qualities. Evaluative metaphors perform their function in a dynamic, vivid and expressive way. Subject is figuratively characterized, especially when such metaphors are compared within a text.It is true that animal names are mainly used for negative characterization. However, some bird names also appear in this function, such as owl, crow, and stork. Thus, the owl and the crow are used figuratively as a symbol of imprisonment and failure, and the storks used to describe an ugly, ill-looking person. The words tortoise and frog are also used to describe a hideous, ugly person.In many cases, the semantic center of the proverb is evaluative metaphors: A man and his certain features are considered under the various animal and bird names. For example, in the proverb "A hungry chicken sees millet in a dream", the nominative function of the word chicken and its connection with the synonym of "hungry, poor man" is quite clear.

The metaphors mentioned above are mainly common lexical metaphors. Now let's look at the morphological metaphors in the Azerbaijani language. Morphological metaphors are also means of speech that enrich the lexical vocabulary of the language and expand its expressive possibilities. It is morphological metaphors that gave rise to most of the phraseology; for example: to waste away, passing away untimely, closing one's eyes forever. Morphological metaphors are different in terms of expressiveness and emotionality. Some of them are so stable in the language in this case or combination that the figurativeness is no longer felt.(for example, nose of the shoe, leg of the table, foot of the mountain, beginning of the week, arm of the river, etc.), while others have not completely lost their imagery. E.g.: iron will, kind air, free youth, etc.). In this regard, it allows to divide morphological metaphors into two large groups. 1) uniliterary metaphors; 2) voluntative metaphors.Uniliterary metaphors are characteristic for the terminology in our language that has abandoned their metaphorical features, completely lost their imagery, and turned into ordinary expressions. That is why a number of researchers refer to these kind of metaphors as “dead” metaphors. For example, from the combination of nominative with nominative: the throat of the bottle, the arm of the river, the head of the tree, the foot of the mountain, etc., from the combination of the nominative with the adjective: empty word, calm sea, sweet speech, empty promise, gentle heart, heavy look, bad temper and etc., from the combination of the nominative with the verb: to break one’s heart, heart-burning, cutting the parentage, giving the idea; from the combination of adjective with the verb: to speak coldly, to speak bitterly, to greet coldly, to look sharply. Voluntative metaphors are expressive and figurative.

Conclusion

Therefore, such metaphors are widely used in colloquial language, but also in literary style, for example: love lives, the heart burns, the old world, the bitter wind, the sick heart, the cradle of culture, and so on. Such figurative combinations help to express ideas in an expressive and effective way. Voluntative metaphors are formed from the main parts of speech. Nominative metaphors, such metaphors are formed from the combination of names: the sun of freedom, the need of the heart, the path of science, the filter of time, the spot of the heart, the rust of confidence, the point of sorrow, and so on. These combinations, formed on the basis of these words denoting concrete concepts, become components expressing abstract concepts.Verbal metaphors, these metaphors are formed when a verb is combined with nouns that do not correspond to the original meaning. For example, the verb to sleep, to hurry, to rest, to walk, to live, belong to living being. However, when these verbs are combined with inanimate objects, they become metaphorical, for example: the sea rests, nature sleeps, the moon moves, the moon gives birth, the year turns, the moon sets, love lives, time rushes.

Verbs that express a specific physical action also become metaphorical very easily, and as a result begin to express a psychological action: for example, to burn, to set fire, to be poisoned, to tear, etc., the heart burns, the person burns (the moral aspect is meant), the heart // soul catches fire (i.e., suffering // excitement // pangs of conscience), to tear heart (i.e., to grieve // to cause pain// to offend). Thus,

polysemy and its types always enrich the vocabulary of the language and make it more figurative and expressive.

References:

1.Azerbaijan" journal, 1980, № 8, p.221.

2.Akhundov, A. General linguistics / A.Akhundov. - Baku: Maarif, 1988, p.280

3.Axundov, A. Dilçiliyə giriş / A.Axundov, N. Məmmədov. – Bakı: Maarif, – 1996. –315 s.

4.G.N.Sklyarevskaya “Linguistic metaphor as an object of lexicology” “Modern russian lexicology”, Moscow , Publishing House “Nauka”, 1983, p.159

5. Herman Paul. “Principles of the History of Language”. Moscow, Publishing house of foreign literature, 1960, p. 223).

6.Reformatskiy A.A. “Introduction to Linguistics”. Publishing House “Prosveshenie”, 1995, p.190

7.Vinogradov, V.V. Lexicology and lexicography / VV Vinogradov. – Moscow: Science, -–1977. – 320

AMERIKA EDEBIYYATINDA ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK

Arzu Hacıyeva

Azerbeycan Devlet Ekonomi Üniversitesi, Yabancı Diller, Bakü, Azerbaycan

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8012-0720

Makale Amerika edebiyyatında çokkültürlülük ile ilgili olup, burada çeşitli dinlerin ve ulusların farklı kültür üyelerinin gelişimi, korunması, uygunlaşması ve entegrasyonunun ABD edebiyyatına gelişini araştırıyor. Amerikan edebiyatındaki çok kültürlülük, Amerikan deneyiminde etnik çeşitliliği gösterme girişimidir. Amerika edebiyyatında çokkültürlülük yirminci yüzyılda hayata geçti, ancak özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısında öne çıkmıştır.

ABD artık 500 yıldır ki, bu topraklardaki farklı ülkelerden olan insanların hayatını kurmalarına koşullar yaratır. Bildiğimiz gibi, farklı nedenlerden dolayı ülkelerini terk etmek zorunda olan yüzlerce yazar var. Çeşitli etnik kimlikten olan bu insanlar ABD'den dünyaya sesini iletebildi. Onlar etkileşim rolünü oynayarak, ait oldukları ülkeyi ve ulusları dünyaya tanıtmış ve modern Amerikan edebiyatını zenginleştirmişler. Çeşitli kültürel teorilerin ve aynı zamanda, ABD'nin kültüründeki yeni bir başlangıç, dönüm noktası, geçiş dönemi, özellikle de ABD'nin çeşitliliği ile ilgili çeşitli kültürel teorilerin ve uygulamaların hızlı gelişimi ile ilgilidir. Diğer kültürlere kıyasla bölgesel ve ırksal bir tanımlama kontrastti ve güçlü pragmatik, çeşitlilik ile ilgili konular ulusal Amerikan geleneğinde önemli bir rol oynadı. Çokkültürlülük, ABD'nin modern kültürünün temel kavramlarından ve niteliklerinden biri oldu.

Göçmenlerin yeni bir hayata uyum sürecinde zorluklar kaçınılmazdı. Yeni bir ülkede yaşamak, yeni bir dilde, yabancı insanlarla iletişim ve bu arka planda yaratıcı faaliyetlerle devam etmek zor ve sorumlu idi ve bu, kendini Amerikan edebiyatında belirgin bir şekilde gösterdi.

1960'ların ortasında kısıtlamaların dramatik düşüşü, 20. yüzyılın son döneminde göçmen edebiyat ve çok kültürlü yazıların canlanmasına sebeb oluyor. Bununla da ABD edebiyyatına yeni yazarlar geldi ve yaratmak için devam etti. Onlar ABD aracılığıyla, uluslarının sosyal ve politik sorunlarını tüm dünyaya duyurmağı başarmıştılar. Örnek olarak, Yahudi yazarlar,E.L.Doktorov, Cynzick, Türkiye edebiyyatı üyesi olarak kabul edilmiş Samet Ağaoğlu; Rus Bulqakov, Nabokov; Afrika'dan Tony Morrison, Alice Walker, Ralf Ellison; Asya-Amerikan Lois-Ann Yamanaka, Charles Yu ve Avrupa-Amerikan Annie Lanzilotto, David Sedaris kimi yazarların adını yazmak mümkündür.

Açar kelimeler: çokkültürlülük, çokkültürlü edebiyyat, kültürel çeşitlilik, göçmen edebiyyatı

MULTICULTURALISM IN THE LITERATURE OF THE USA

The article deals with the multicultural literature of the USA. As multiculturalism is the development, preservance, adaptation and integration of various religions and nations' members of different cultures in the whole world, multiculturalism in American literature is the attempt to show the ethnic diversity in the American experience. It came to life in the twentieth century but especially sprang to prominence in the second half of the twentieth century.

It is already 500 years that the USA creates conditions for inhabitance and setting up the life of people from different countries in these lands. As we know, there are hundreds of writers who are obliged to leave their countries because of different reasons. People of various ethnic identity were able to convey their voice to the world through the USA. By playing the role of interaction, they introduced the country and nation they belong to the world and enriched modern American literature. It was related with the speedy development of various cultural theories and applications dealing with the thought of last conciousness and at the same time, a new beginning, turning point, transition period, especially diversity in the culture of the USA. As a regional and racial identification in comparison to other cultures was

contrastive and strong pragmatic, issues related with diversity had an important role in the national American tradition. Multiculturalism became one of the essential notions and attributes of modern culture of the USA.

Meeting challenges by immigrants in the process of adaptation to a new life was inevitable. Living in a new country, speaking in a new language, communication with unfamiliar people and going on with the creative activity in this background was difficult and responsible issue and showed itself in a prominent way in an American literature.

Drammatic decrease of restrictions in the middle of 1960s pave the way to revival of immigrant literature and multicultural writings in the last term of the 20th century. In these years, especially Jewish authors came to the USA and continued their creative activity. The USA was the best way to speak about their social and political problems of their nations and countries to the world. For example, Jewish writers like E.L.Doctorow, Cynthia Ozick could dispatch the information about the torture of Jews and their suffer commited by fascist to the world with the help of their literal works. Speaking about multucultural literature of the USA, we can name writers like Samad Agaoglu from Turkey whose works are considered examples of Turkish literature; Russian Bulqakov, Nabokov; Tony Morrison, Alice Walker, Ralf Ellison from Africa; Asian-American Lois-Ann Yamanaka, Charles Yu and European-American Annie Lanzilotto, David Sedaris.

Key words: multiculturalism, multicultural literature, cultural diversity, immigrant literature

RİYAZİYYATIN TƏLİMİNDƏ CİSMİN HƏCMİ İLƏ SƏTHİNİN HESABLANMASININ ƏNƏNƏVİ VƏ MÜASİR METODLARININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

TRADITIONAL AND MODERN METHODS OF CALCULATION OF BODY VOLUME AND SURFACE IN MATHEMATICS TEACHING

Quliyeva (Ağayarova) Yasəmən

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Guliyeva (Agayarova) Jasmine

Azerbaijan State Pedagogical University

ÖZET

Məqalədə bir çox teoremlərin isbat nümunələrindən istifadə etməklə ənənəvi və müasir metodların mahiyyəti aydın şəkildə nümayiş etdirilir. Qeyd olunur ki, vahid "riyaziyyat" kursunda həndəsə üzrə materiallar xüsusilə öz əksini tapıb. Eyni zamanda məqalədə şagirdlərin məntiqi və məkan təfəkkür bacarıqlarının inkişafının əsas xüsusiyyətləri təqdim olunur. Şagirdləri bir çox problemlərin həlli ilə tanış etmək üçün müəllif onların bacarıqlarının əhatə dairəsi və inkişafı ilə bağlı tapşırıqları təqdim edir.

Riyaziyyatın tədrisi metodikası öz təcrübələrində aşağıda göstərilən metodlardan istifadə edir:

- ✓ riyazi dilin və riyazi metodların didaktik işlənilməsi və bu metodların məktəb riyaziyyat kursuna köçürülməsi,
- ✓ riyaziyyatın inkişafının öyrənilməsi və istifadə edilməsi,
- ✓ pedaqoji eksperimentin aparılması,
- ✓ riyaziyyat təliminin müasir təcrübələrinin öyrənilməsi və istifadə edilməsi.

Açar sözlər: *tədris, metodologiya, təhlil, müqayisə, riyaziyyat, bədən, ənənəvi.*

Summary

The article clearly demonstrates the essence of traditional and modern methods, using examples of proof of many theorems. It is noted that the materials on geometry are especially reflected in the unified "mathematics" course. At the same time, the article presents the main features of the development of students' logical and spatial thinking skills. In order to acquaint students with the solution of many problems, the author presents tasks related to the scope and development of their skills.

The methodology of teaching mathematics uses the following methods in its practice:

- ✓ Didactic development of mathematical language and mathematical methods and transfer of these methods to school mathematics course,
- ✓ Study and use the development of mathematics,
- ✓ conducting a pedagogical experiment,
- ✓ Study and use modern practices of mathematics teaching.

Key words: *teaching, methodology, analysis, comparison, mathematics, body, traditional.*

Riyaziyyatın tədrisi metodikası tədris mərhələlərinin hamısında riyaziyyatın təlimi qanunauyğunluqlarını öyrənir. Riyaziyyatın tədrisi metodikası riyaziyyat elmiylə sıx bağlıdır. Riyaziyyatın tədrisi metodikası öz təcrübələrində aşağıda göstərilən metodlardan istifadə edir[3]:

- ➢ riyazi dilin və riyazi metodların didaktik işlənilməsi və bu metodların məktəb riyaziyyat kursuna köçürülməsi,

- riyaziyyatın inkişafının öyrənilməsi və istifadə edilməsi,
- pedaqoji eksperimentin aparılması,
- riyaziyyat təliminin müasir təcrübələrinin öyrənilməsi və istifadə edilməsi.

Hər hansı müstəvi fiqurunun sahəsi analışını təyin edə bilirik. Analoji qaydayla çoxüzlülərin həcmi çoxbucaqlıların vasitəsiylə fəza cisimlərinin həcmi anlayışını verilir. Tutaq ki, üçölçülü fəzada qapalı, məhdud (u) oblastı verilib. (u) cisminin daxilində olan çoxüzlülər çoxluğunu (x) və müvafiq olaraq, oların həcmləri çoxluğunu (x) ilə, analoji olaraq, (u) cismini özünün daxilinə alan çoxüzlülər çoxluğunu isə (y) və müvafiq olaraq, onların həcmləri çoxluğunu (y) ilə işarə edək. (x) çoxluğu yuxarı hissədən məhdud olduğuna görə çoxluğun dəqiq yuxarı sərhəddi və (y) çoxluğu aşağı hissədən məhdud olduğuna görə çoxluğun dəqiq aşağı sərhəddi var.
Məsələn: $u_* = \sup\{x\}$; $u^* = \inf\{y\}$. (1)
Məlumdur ki, $u_* < u^*$ dir. u_* və u^*-a müvafiq olaraq, u= u_*= u^* cisimlərinin xarici və daxili həcmi deyilir.

Tərif 1. Əgər $u_* = u^*$ (2) olarsa, onda (u)- cisminin həcmi mövcuddur və u= u_*= u^* kəmiyyətinə bərbərdir. (1) və (2) düsturlarından bu nəticəyə gəlinir ki, (u) cisminin həcminin olması məqsədilə kafi və zəruri şərt odur ki, hər hansı ε >0 ədədi verildikdə, elə *(y)* (xarici) və *(x)* (daxili) çoxüzlüləri olmalıdır ki, onlara görə

$$y - x < \varepsilon \qquad (3)$$

bərabərsizliyi düzgün olsun. Yuxarıda qeyd edilənlərdən aydın oldu ki, (u) cismi kəsişməyən (u_1), (u_2) cisimlərinin birləşmələrindən ibarətdirsə və həmin cisimlərdən ikisinin həcmi mövcuddursa, onda deyə bilərik ki, üçüncü cismin də həcmi var və onların arasında

$$u = u_1 + u_2 \qquad (4)$$

bərabərliyi düzgündür. Cisimlərin həcminə görə aşağıda göstərilən teoremi isbat edək[5].

Teorem 1. (u) cisminin həcminin varlığı üçün kafi və zəruri şərt həmin cismə daxil olan $\{x_n\}$ çoxüzlülülər ardıcıllığı və həmin cismi özünün daxilinə alan elə $\{(y_n)\}$ çoxüzlülülər ardıcıllığının olmasıdır ki, onlara görə $\{y_n\}$ və $\{x_n\}$ ədədi ardıcıllıqları yığılsın və aşağıda göstərilən bərabərlik düzgün olsun.

$$\lim_{n\to\infty} x_n = \lim_{n\to\infty} y_n . \qquad (5)$$

Kafiliyin isbatı. (5) bərabərliyini ödəyən $\{y_n\}$ (xarici) və $\{x_n\}$ (daxili) çoxüzlülülər ardıcıllığı mövcuddur. O zaman istənilən *n* nömrəsinə görə

$$x_n \le u_* \le u^* \le y_n . \qquad (6)$$

Əgər (5) bərabərliyini nəzərə alaraq (6) bərabərsizliklər sistemində limitə keçsək , $u_* = u^*$ bərabərliyini alarıq.

Zəruriliyin isbatı. (u) cisminin (u) həcmi mövcuddur. Bu zaman teoremdə qeyd edilən $\{y_n\}$ və $\{x_n\}$ çoxüzlülülər ardıcıllığının mövcud olduğunu isbat edək. 0-a yığılan hər hansı müsbət ε_n ədədlər ardıcıllığını götürək. İstənilən ε_n ədədinə görə (3) bərabərsizliyi əsasında elə $\{y_n\}$ (xarici) və $\{x_n\}$ (daxili) çoxüzlülüləri olacaq ki, onlara görə

$$0 \le y_n - x_n < \varepsilon_n \qquad (7)$$

bərabərsizliyi düzgün olsun. (7)-dan aşağıdakı bərabərlik alırıq ki:

$$\lim_{n\to\infty} x_n = \lim_{n\to\infty} y_n .$$

Teorem isbat olundu.

Misalçün, M səthi verilmişdir. Fəzanın bütün nöqtələrindən ibarət M_h cismini nəzərdən keçirək. Həmin nöqtələrin istənilən birinə görə M səthinin həmin nöqtədən məsafəsi h dan kiçik nöqtəsi tapılsın. u_h və M_h cisminin həcmini işarə edək. Bu zaman $h \to 0$ olduqda $u_h / (2h)$ nisbətinin limiti mövcuddur.

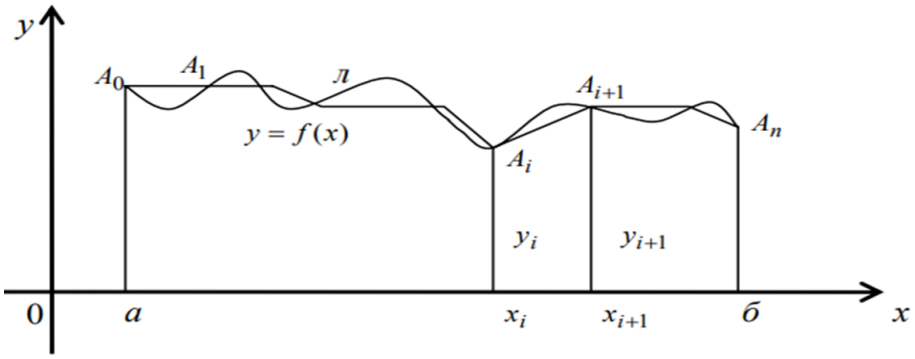
Tərif 2. $u_h / (2h)$ nisbətinin $h \to 0$ olduqda, onda limitinə M səthinin S sahəsi deyilir. Bu o deməkdir ki,

$$S = \lim_{h \to 0} \frac{v_h}{2h} . \quad (8)$$

Tərifin köməyiylə kəsik silindrin yan səthinin sahəsini hesablamaq üçün

$$S = \pi(r + R)l \quad (9)$$

düsturu alınır. Düsturda R və r silindrin oturacaqlarının radiusları, l - onun doğuranının uzunluğudur.

Şəkil 1.

Məsələn $y = f(x)$ funksiyası [a,b] parçasında təyin edilib və mənfi deyil (şəkil 1). Tutaq ki, f (x) funksiyasının [a,b] parçasında birinci tərtib kəsilməz törəməsi mövcuddur. Onda şərtə əsasən f (x) funksiyası [a,b] parçasında diferensiallanan və kəsilməzdir. [a,b] parçasındakı y = f (x) funksiyasının qrafikinin təyin etdiyi əyri xətti l - lə işarə edək. l xəttinin OX oxu ətrafında dönməsindən alınan səthin S sahəsini hesablayaq. Bu zaman [a,b] parçasını ixtiyari qaydayla n sayda hissələrə ayıraq:[2]

$$a = x_0 < x_1 < \ldots < x_i < x_{i+1} < \ldots < x_n = b$$

l əyrisi üzərində

$$A_0(x_0, y_0), A_1(x_1, y_1), \ldots, A_n(x_n, y_n)$$

nöqtələrini qeyd edək. Onda

$$y_i = f(x_i) \quad i = 0, \ldots, n \quad (10)$$

ardıcıl olaraq A_0 , A_1,..., A_n nöqtələrinin düz xətt parçalarıyla birləşməsindən əmələ gələn sınıq xətti-l_n , A_{i+1} və A_i nöqtələrini birləşdirən parçanın uzunluğu isə l_i olsun. İlk öncə l xəttinin OX oxu ətrafında dönməsindən alınan səthin S_n sahəsini hesablayaq.

Fırlanma səthi n-1 sayda silindirlərin yan səthlərindən təşkil olunub. (9) düsturuna əsaslanaraq $[A_i, A_{i+1}]$ parçasının OX oxu ətrafında fırlanmasından alınan səthin sahəsi $\pi(y_i + y_{i+1})l_i$ -dir. Onda, l_n xəttinin OX oxu ətrafında dönməsindən alınan səthin sahəsi

$$S_n = \sum_{i=0}^{n-1} \pi(y_i + y_{i+1})l_i \quad (11)$$

düsturuyla təyin olunacaq. Pifaqor teoreminə əsasən l_i uzunluğuna əsasən

$$l_i = \sqrt{(\Delta x_i)^2 + (y_{i+1} - y_i)^2} \quad (12)$$

bərabərliyini alırıq, burada $\Delta x_i = x_{i+1} - x_i$. (10), (12)bərabərliklərini (11) – də nəzərə alsaq,

$$S_n = 2\pi \sum_{i=0}^{n-1} \frac{y_i + y_{i+1}}{2} \sqrt{(\Delta x_i)^2 + (y_{i+1} - y_i)^2} =$$

$$= 2\pi \sum_{i=0}^{n-1} \frac{f(x_i) + f(x_{i+1})}{2} \Delta x_i \sqrt{1 + \left[\frac{f(x_{i+1}) - f(x_i)}{\Delta x_i}\right]^2} \quad (13) \text{ olur.}$$

Laqranjın sonlu artım düsturuna əsasən

$$\frac{f(x_{i+1}) - f(x_i)}{\Delta x_i} = f^{(i)}(\theta_i), \theta_i \in (x_i, x_{i+1}), \quad (14)$$

burada θ_i nöqtəsi (x_i , x_{i+1}) intervalına daxil müəyyən bir nöqtədir. Kəsilməz funksiya özünün ən kiçik və ən böyük qiymətləri arasında yerləşən qiymətlərin hamısını aldığı üçün $[x_i , x_{i+1}]$ parçasına daxil elə bir θ_i^*nöqtəsi var ki, ona görə

$$\frac{f(x_i) + f(x_{i+1})}{2} = f(\theta_i^*) \ , \ \theta_i^* \in [x_i, x_{i+1}] \quad (15)$$

bərabərliyi düzgündür. (14), (15) bərabərliklərini (13) da nəzərə alsaq, onda

$$S_n = 2\pi \sum_{i=0}^{n-1} f(\theta_i^*) \sqrt{1 + [f^{(i)}(\theta_i)]^2} \Delta x_i = S_n^{(1)} + S_n^{(2)} \quad (16)$$

olacaq, burada

$$S_n^{(1)} = 2\pi \sum_{i=0}^{n-1} f(\theta_i) \sqrt{1 + [f^{(i)}(\theta_i)]^2} \Delta x_i \quad (17)$$

$$S_n^{(2)} = 2\pi \sum_{i=0}^{n-1} [f(\theta_i^*) - f(\theta_i)] \sqrt{1 + [f^{(i)}(\theta_i)]^2} \Delta x_i \quad (18)$$

f(x) funksiyası[a,b] parçasında kəsilməz və θ_i^*, $\theta_i$nöqtələrinin hər biri verildikdə eyni (x_i , x_{i+1})parçasına daxil olan mənfi olmayan ε ədədi verildikdə elə mənfi olmayan δ ədədi tapmaq olur ki, $\Delta x_i < \delta, i = 0,\ldots, n-1$ (19) olduqda, onda

$|f(\theta_i^*) - f(\theta_i)| < \varepsilon, \ i = 0,\ldots, n-1$ olsun. Bu zaman (19) şərtinin daxilində S_n^2 üçün (18) düsturundan aşağıda göstərilən qiymətləndirilmə alınır:[6]

$$|S_n^{(2)}| \le 2\pi\varepsilon \sum_{i=0}^{n-1} \sqrt{1 + [f^{(i)}(\theta_i)]^2} \Delta x_i \quad (20)$$

$\lambda_n = \max_{0 \le 1 \le n-1} \Delta x_i$ ədədi 0- yaxınlaşan zaman (17), (20) düsturlarından aşağıdakı nəticəyə gəlirik.

$$\lim_{\lambda_n \to 0} S_n^{(1)} = 2\pi \int_a^b f(x)\sqrt{1+\left[f^{(i)}(x_i)\right]^2}\,dx \ , \tag{21}$$

$$\overline{\lim_{\lambda_n \to 0}} \left|S_n^{(2)}\right| \le 2\pi\varepsilon \int_a^b \sqrt{1+\left[f^{(i)}(x_i)\right]^2}\,dx \, . \tag{22}$$

(22) düsturunda ε ixtiyari mənfi olmayan ədəd olduğuna görə

$$\lim_{\lambda_n \to 0} S_n^{(2)} = 0 \tag{23}$$

düsturunu almış oluruq. (21), (23) bərabərliklərini (16) düsturunda nəzərə alsaq, onda

$$S = 2\pi \int_a^b f(x)\sqrt{1+\left[f^{(i)}(x_i)\right]^2}\,dx \tag{24}$$

olduğu tapılır. Bu o deməkdir ki, *l* xəttinin OX oxu ətrafında dönməsində alınan

səthin sahəsinə görə (24) düsturunu alırıq.

ƏDƏBIYYAT

Azərbaycan dilində

1. Adıgözəlov A.S. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası (ümumi metodika). Bakı, 2006
2. Adıgözəlov A.S. Riyaziyyat tədrisinin xüsusi metodikası. Bakı, 2001.
3. M.C. Mərdanov və b. Həndəsə: X siniflər üçün dərslik. Bakı: Çaşıoğlu, 2006.
4. Ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat proqramları. Bakı: Maarif, 2007.

Rus dilində

5. В.И.Мишин. Методика преподавания математики в средней школе. Частная методика. М., 1987.
6. Колягин Ю.М. и др. Методика преподавания математики в средней школе. Частные методики. М., 1977.
7. Р.С.Черкасов, А.А.Столяр. Методика преподавания математики в средней школе. Общая методика. М.,1985.

TƏHSİLİN OPTİMALLAŞDIRILMASINDA YENİ TƏLİM METODLARININ ƏHƏMİYYƏTİ

Mehdizadə Gülşən Kamal qızı

ADPU-nun kiçik elmi işçisi

Bizim didaktikamızın alfa və omeqası elə yollar axtarıb tapmaqdan ibarət olsun ki, bunun sayəsində öyrədənlər az öyrətsinlər, öyrənənlər isə çox öyrən-sinlər. Məktəblərdə səs-küy, baş gicəlləndirilməsi, faydasız əmək az, əyləncə, sevinc və möhkəm müvəffəqiyyət isə çox olsun.

Y.A.Komenski

Açar sözlər: təhsil, təlim metodu, bilik, bacarıq, vərdiş

Təhsil çoxmənalı anlayışdır. Onun adında çox şey ifadə olunur: təhsil mədəniyyətdir, inkişafdır, bütün tərəqqinin əsasıdır və s. Dövlət sənədlərində, pedaqogika kitablarında, xüsusi tədqiqatlarda təhsilə çoxlu təriflər verilmişdir. Bunlardan bir-birilə üst-üstə düşənlər də vardır, fərqli olanlar da. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda təhsilə "sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsi kimi" tərif verilərək xarakterizə edilmişdir. Akademik pedaqogikada və psixologiyada verilən təriflərə toxunmadan bir neçə elm adamının ona münasibətinə nəzər yetirək. Alman fiziki Maks Fon Laue yazır: "Təhsil – öyrənilənlərin hamısı unudulduqdan sonra yadda qalanlardır". Qədim Çin mütəfəkkiri Konfutsi isə təhsili təlimlə təfəkkürün vahidliyi və əlaqəsində görürdü. O deyirdi: "Öyrənmək və fikirləşməmək – bu, bihudə məşğələdir. Fikirləşmək, lakin öyrənməmək – bu, zərərlidir". Təhsil dərk etmənin əsas yolu, onun açarıdır. Təhsil kəmiyyət və keyfiyyətcə artdıqca dərketmə və anlamanın səviyyəsi də yüksəlir. Bu proses insanın özünün axtarışı, fəaliyyəti ilə baş verdikdə isə dərketmənin, anlamanın səviyyəsi də artır və məhz bu zaman təhsil nəticə kimi özünü göstərir. Konfutsi yazırdı: "Mən eşidəndə unuduram, oxuyanda yadda saxlayıram, özüm yaradanda dərk edirəm" [1].

Məhz düzgün seçilmiş və tətbiqi səmərəli ola biləcək metodların köməyi ilə "öyrədənlər azöyrədəcək, öyrənənlər isə çox öyrənə" biləcəklər. Bu yolların tapılması da "bizim didaktika-mızın alfa və omeqası" olacaqdır. Təlimin metodlarından danışarkən prof.Y.Ş.Kərimov yazır: "Təlim metodu" didaktikanın, ümumiyyətlə, metodikanın əsas anlayışlarından biridir. Məktəbin yarandığı dövrdən təlim prosesində öyrədənlərin və öyrənənlərin qarşılıqlı fəaliyyətinə diqqət yetirilmiş və onu metod adlandırmışlar. Təlim metodu müəllimin, şagirdlərin praktik və idrak fəaliyyətini təşkil edən elə sistemdir ki, o, ardıcıl surətdə tədrisin məzmununu mənimsəməyə aparır" [1, 31]. Professor fikrini qüvvətləndirmək üçün filosof P.Bekonun fikrinə müraciət edə-rək göstərir ki, Bekon metodu yolçunun yolunu işıqlandıran məşələ, mayaka bənzətmişdir [2,31].

Bu iqtibas onu təlimin metodlarının nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu bir daha sübuta yetirir.

M.M.Mehdizadənin təlim metodlarına verdiyi tərifə də fikir verək: "Təlim metodu müəllimin və şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyət qaydaları sistemidir ki, müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə təlim prosesində didaktik vəzifələrin həllinə xidmət edir" [3]. Ümumiyyətlə, təlim metodu anlayışı ilə bağlı bir çox alimlərin, o cümlədən M.M.Mehdizadə, Ə.Ə.Ağayev, N.M.Kazımov, B.A.Əhmə-dov, H.Ə.Əlizadə, F.A.Rüstəmov, L.N.Qasımova, M.A.Danilov, B.P.Yesipov, N.A.Sorokin, M.N.Skatkin, P.İ.Pidkasistı, N.V.Savin, S.P.Baranov, T.A.İlina, İ.P.Podlası, İO.F.Xarlamov N.M.Verzilin, V.M.Korsunskaya və başqalarının fikirləri yada salınır və onlara münasibət bil-dirilir. Prof. Y.Ş.Kərimov bu qənaətə gəlir ki, "Təlim metodu əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş vəzifələrlə şagirdin tədris-idrak fəaliyyətinin, fəallığının səviyyəsini, tədris fəaliyyətini və di-daktik məqsədlər əldə etmək üçün gözlənilən nəticənin təşkili qaydasıdır" [2, 33]. Professor daha sonra aşağıdakı nəticəyə gəlir:

“Təlim metodlarından düzgün istifadə etmək üçün müəllim ətraf aləmi dərk etməyin ümumi qanunauyğunluqlarını düzgün başa düşməlidir” [2, 37].

Təlimin optimallaşdırılmasında yeni təlim metodlarının əhəmiyyəti böyükdür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İlyasov M. Təhsildə keyfiyyət problemi: ənənədən innovasiyaya. Təhsil strategiyasi azərbaycan məktəbi. 2019. №4
2. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Bakı: RS Poliqraf” MMC, 2009.
3. Mehdizadə M.M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı: Maarif, 1982.

IMPORTANCE OF NEW TEACHING METHODS IN OPTIMIZING EDUCATION

Mehdizadeh Gulshan Kamal gizi

Researcher of ADPU

The alpha and omega of our didactics are such ways whether it consists of searching and finding, thanks to which let those who teach teach less, and let those who learn learn more. Noise in schools, dizzines less useless labor, fun, joy and resilience good luck.

Y.A.Komenski

Keywords: education, teaching method, knowledge, skills, habits

Education is a multifaceted concept. Many things are said in his name: education is culture, development, the basis of all progress, and so on. Many definitions of education are given in state documents, pedagogical books, special researches. There are some that overlap and some that are different. The Law of the Republic of Azerbaijan “On Education” defines education as “the process of acquiring systematized knowledge, skills and habits and its consequences”. Without going into the definitions of academic pedagogy and psychology, let's look at the attitude of several scientists to it. German physicist Max Von Laue writes: "Education - all that is learned is remembered after being forgotten." The ancient Chinese thinker Confucius saw education as the unity and connection of thought with learning. He said: “Learning and not thinking is a futile exercise. To think, but not to learn, is harmful. ” Education is the key to understanding. As the quantity and quality of education increases, so does the level of understanding and comprehension. When this process takes place through a person's own search and activity, the level of understanding increases, and this is when education manifests itself as a result. Confucius wrote: "When I hear, I forget, when I read, I remember, when I create, I understand" [1].

With the help of well-chosen and effective methods, "teachers will teach less, and learners will learn more." Finding these ways will also be "the alpha and omega of our didactics." Speaking about the methods of teaching, Prof. YS Karimov writes: "Teaching method" is one of the main concepts of didactics, methodology in general. Since the establishment of the school, attention has been paid to the interaction of teachers and learners in the learning process and it has been called a method. The teaching method is a system that organizes the practical and cognitive activity of the teacher and students, which consistently leads to the mastery of the content of teaching ” [1, 31]. In order to strengthen the opinion of the professor, referring to the opinion of the philosopher P. Bacon, he shows that the Bacon method resembled a torch, a beacon, illuminating the path of the traveler [2,31].

This quote proves once again how important teaching methods are.

Let's also pay attention to M.M.Mehdizadeh's definition of teaching methods: "Teaching method is a system of rules of interaction between teacher and students, which serves to solve didactic tasks in the learning process using various means" [3]. In general, many scientists, including M.M.Mehdizade, A.A. Agayev, N.M.Kazimov, B.A.Ahmedov, H.A.Alizade, F.A.Rustamov, L.N.Gasimova, M.A.Danilov, B.P.Yesipov, N.A.Sorokin, related to the concept of teaching method, M.N.Skatkin, P.I.Pidkasisti, N.V.Savin, S.P.Baranov, T.Ailina, I.P.Podlasy, I.O.F.Kharlamov, N.M.Verzilin, V.M.Korsunskaya and others' opinions are recalled and commented on. Prof. YS Karimov concludes that "The method of training is a rule of organizing the expected result for achieving the level of educational and cognitive activity, activity, teaching activity and didactic goals of the student with predetermined tasks" [2, 33]. The professor then concludes: "In order to use teaching methods correctly, the teacher must correctly understand the general laws of understanding the world around him" [2, 37].

New training methods are important in optimizing training.

Giriş

Təhsil çoxmənalı anlayışdır. Onun adında çox şey ifadə olunur: təhsil mədəniyyətdir, inkişafdır, bütün tərəqqinin əsasıdır və s. Dövlət sənədlərində, pedaqogika kitablarında, xüsusi tədqiqatlarda təhsilə çoxlu təriflər verilmişdir. Bunlardan bir-birilə üst-üstə düşənlər də vardır, fərqli olanlar da. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda təhsilə "sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsi kimi" tərif verilərək xarakterizə edilmişdir. Akademik pedaqogikada və psixologiyada verilən təriflərə toxunmadan bir neçə elm adamının ona münasibətinə nəzər yetirək. Alman fiziki Maks Fon Laue yazır: "Təhsil – öyrənilənlərin hamısı unudulduqdan sonra yadda qalanlardır". Qədim Çin mütəfəkkiri Konfutsi isə təhsili təlimlə təfəkkürün vahidliyi və əlaqəsində görürdü. O deyirdi: "Öyrənmək və fikirləşməmək – bu, bihudə məşğələdir. Fikirləşmək, lakin öyrənməmək – bu, zərərlidir". Təhsil dərk etmənin əsas yolu, onun açarıdır. Təhsil kəmiyyət və keyfiyyətcə artdıqca dərketmə və anlamanın səviyyəsi də yüksəlir. Bu proses insanın özünün axtarışı, fəaliyyəti ilə baş verdikdə isə dərketmənin, anlamanın səviyyəsi də artır və məhz bu zaman təhsil nəticə kimi özünü göstərir. Konfutsi yazırdı: "Mən eşidəndə unuduram, oxuyanda yadda saxlayıram, özüm yaradanda dərk edirəm" [2].

Pedaqoq Müseyib İlyasovun təhsilə yanaşma tərzinə, təhlilinə nəzər salaq:

Məhz düzgün seçilmiş və tətbiqi səmərəli ola biləcək metodların köməyi ilə "öyrədənlər azöyrədəcək, öyrənənlər isə çox öyrənə" biləcəklər. Bu yolların tapılması da "bizim didaktika-mızın alfa və omeqası" olacaqdır. Təlimin metodlarından danışarkən prof.Y.Ş.Kərimov yazır: "Təlim metodu" didaktikanın, ümumiyyətlə, metodikanın əsas anlayışlarından biridir. Məktəbin yarandığı dövrdən təlim prosesində öyrədənlərin və öyrənənlərin qarşılıqlı fəaliyyətinə diqqət yetirilmiş və onu metod adlandırmışlar. Təlim metodu müəllimin, şagirdlərin praktik və idrak fəaliyyətini təşkil edən elə sistemdir ki, o, ardıcıl surətdə tədrisin məzmununu mənimsəməyə aparır" [2, 31]. Professor fikrini qüvvətləndirmək üçün filosof P.Bekonun fikrinə müraciət edə-rək göstərir ki, Bekon metodu yolçunun yolunu işıqlandıran məşələ, mayaka bənzətmişdir [3,31].

Bu iqtibas onu təlimin metodlarının nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu bir daha sübuta yetirir.

M.M.Mehdizadənin təlim metodlarına verdiyi tərifə də fikir verək: "Təlim metodu müəllimin və şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyət qaydaları sistemidir ki, müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə təlim prosesində didaktik vəzifələrin həllinə xidmət edir" [4]. Ümumiyyətlə, təlim metodu anlayışı ilə bağlı bir çox alimlərin, o cümlədən M.M.Mehdizadə, Ə.Ə.Ağayev, N.M.Kazımov, B.A.Əhmədov, H.Ə.Əlizadə, F.A.Rüstəmov, L.N.Qasımova, M.A.Danilov, B.P.Yesipov, N.A.Sorokin, M.N.Skatkin, P.İ.Pidkasistı, N.V.Savin, S.P.Baranov, T.A.İlina, İ.P.Podlası, İO.F.Xarlamov N.M.Verzilin, V.M.Korsunskaya və başqalarının fikirləri yada salınır və onlara münasibət bildirilir. Prof. Y.Ş.Kərimov bu qənaətə gəlir ki, "Təlim metodu əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş vəzifələrlə şagirdin tədris-idrak fəaliyyətinin, fəallığının səviyyəsini, tədris fəaliyyətini və didaktik məqsədlər əldə etmək üçün gözlənilən nəticənin təşkili qaydasıdır" [3, 33]. Professor daha sonra aşağıdakı nəticəyə gəlir: "Təlim metodlarından düzgün istifadə etmək üçün müəllim ətraf aləmi dərk etməyin ümumi qanunauyğunluqlarını düzgün başa düşməlidir" [3, 37].

Tədqiqatın aparılması

Hazırda interaktiv metodlar, fəal təlim metodları, təlim texnologiyaları anlayışlarına tez-tez rast gəlirik. Xarici beynəlxalq təşkilatlar, milli qurumlar, muasir təlim metod və texnologiya-larının təbliği muəllimlər arasında yayılması ilə əlaqədar 10 ildən artıqdır ki, seminarlar, muhazirələr, layihələr keciririlər. Öyrənilən yeni tərz, metod, vasitə və yanaşmalar yaradıcılığı, müstəqilliyi inkişaf etdirməklə yanaşı, insan şəxsiyyətini, onun insanlara, təbiətə, cəmiyyətə münasi-bətini, mənəvi dünyasını və s. inkişaf etdirməli, zənginləşdirməlidir [5,53].

Müəllimin pedaqoji prosesin məqsədinə və məzmununa uyğun üsul və vasitələr seçə bilməsi və onları pedaqoji prosesin digər komponentləri ilə bir xəttə uzlaşdıra bilməsi onun təşkilatçılıq fəaliyyətinin strukturunda əsas yerlərdən birini tutur. Buna görə də, pedaqoji prosesdə bunların da nəzərə alınmasına xüsusi diqqət tələb olunur. Təhsilverənin təşkilatçılığı istər təlim-dərs prosesini, istərsə də tərbiyə -

bütün fəaliyyət prosesini əhatə edir. Yəni təşkilatçılıq girişdən nəticəyədək olan bütün mərhələlərdə olmalı və idarəetmə funksiyasını yerinə yetirməlidir. Onu təkcə sinfin təşkili ilə məhdudlaşdırmaq doğru deyildir. O, motivləşdirmə, stimullaşdırma, təhriketmə funksiyalarının daşıyıcısı kimi pedaqoji prosesin canlı, emosional, yüksək əhval-ruhiyyə, şagirdlərdə öz gücünə inam, müəllimşagird əməkdaşlığı və s. fonda keçirilməsini də təmin etmiş olur. Müəllimin təşkilatçılıq fəaliyyəti onun pedaqoji fəaliyyəti ilə təhsilalanlara psixoloji təsirinin birliyindən yaranaraq formalaşır və bu, pedaqoji prosesin səmərə və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə istiqamətlənir. Praktik şəkildə reallaşan fəaliyyət psixoloji təsir funksiyasına malik olmaqla səriştə əsaslı pedaqoji prosesin tamlığını təmin edir. Lakin burada qarşı tərəfin, yəni sinif kollektivinin inkişaf səviyyəsini, fənnə olan marağı, motivləri, müəllimə olan münasibətləri, ayrı-ayrı şagirdlərin səviyyəsinin necəliyi, sinifdaxili münasibətləri və s. kimi amilləri də yaddan çıxarmaq olmaz. Bunların müsbət məcrada olması müəllimin təşkilatçılıq fəaliyyətinin səmərə və keyfiyyətinin yüksəlməsinə təsir etdiyi kimi, aşağı səviyyəsi də bu prosesə öz mənfi təsirini göstərir. Buna görə də, təşkilatçılıq fəaliyyəti müəllimin təkcə "özünütəşkil" bacarıqları ilə məhdudlaşmamalı, pedaqoji prosesin bütövlükdə bütün sahələrini və mərhələlərini əhatə etməlidir. Nə təlim, nə də tərbiyəvi tədbirlər prosesində heç bir "xırda" məsələ nəzərdən qaçırılmamalı, pedaqoji prosesin səmərəliliyinə müsbət təsir edə biləcək hər bir imkandan səriştəli şəkildə istifadə edilməlidir. Məsələn, sinfin təşkili məsələsinə diqqət yetirək. Bu iş dərs prosesinin əvvəlindən sonunadək olan bütün mərhələləri əhatə etməklə müəllimdən yüksək bacarıq, səriştə və ustalıq tələb edir. Onun səmərəli təşkili şagirdlərin dərs boyu bütün fəaliyyətinə düzgün istiqamət verməklə yanaşı, onlarla əməkdaşlıq, pedaqoji prosesə nəzarət kimi funksiyaların reallaşdırılmasını da təmin edir. Müasir təlim onilliklər ərzində yaranan və özünün müsbət tərəfləri ilə bu gün də müraciət edilən ənənəviliyi inkar etmir. Lakin müasirlik artıq köhnəlmiş, bu günün tələbləri ilə ayaqlaşa bilməyən metod və yanaşmalardan uzaqlaşmağı tələb edir. Təlimin keyfiyyəti də məhz bunda təzahür edə bilir ki, bu da innovasiya, yəni pedaqoji yeniliklərin dərk edilməsi, dəyərləndirilməsi və tətbiq edilməsi ilə bilavasitə bağlı olur. Pedaqoji prosesdə innovasiya bu prosesin müxtəlif sahələrində, onun metodologiyasında, məqsəd və mahiyyətində, forma və metodlarında, təhsilverənlərlə təhsilalanlar arasında, onların birgə fəaliyyətində müəyyən yenilik etmək, ona yeniliyin gətirilməsidir. Tədrisə gətirilən yenilik müəyyən keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmursa, onu innovasiya adlandırmaq olmaz. Təhsildə innovasiya təkcə yenilik xatirinə yenilik etmək deyil, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində özünü göstərməlidir. Professor Ə.Əlizadə bu innovasiyaların mahiyyətindən bəhs edərək onları:

1) məlumatverici dərsdən təfəkkürün işləməsinə imkan verən dərslərə keçid;

2) təhsilin fəlsəfəsi və təhsilin sosiologiyasına arxalanma;

3) biliyin mühüm sərvət olması və onun "Bilik – intellekt – şəxsiyyət" üçlüyünün sehrində açıqlanması. "Bilik – intellekt – şəxsiyyət" konsepsiyasının formalaşması;

4) inkişafetdirici, tərbiyəedici prinsiplərə önəm verilməsi və təlimin inkişaf və tərbiyəvi istiqamətinin gücləndirilməsi;

5) təhsilin humanistləşdirilməsi, humanitarlaşdırılması, fərdiləşdirilməsi və

diferensiallaşdırılması prinsiplərinin rəsmi status kəsb etməsi;

6) şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasının təhsil sisteminin başlıca vəzifəsi olması;

7) kəşf yolu ilə öyrənmə, təxəyyül yolu ilə öyrənmə, interaktiv və s. metodların tətbiqi;

8) Təhsil-inkişaf-tərbiyə (mədəniyyət) meyarının önə çəkilməsi və s. kimi xarakterizə edir [1].

Təhsildə keyfiyyətə təsir edə bilən yeniləşmənin əsasında xüsusi olaraq bir neçə amilin dayandığını nəzərə almaq lazım gəlir. Bunlar əsasən qeyd olunanlardan ibarətdir:

1. İnnovativ qabaqcıl pedaqoji təcrübənin hərtərəfli öyrənilməsi, təhlil edilməsi və ümumiləşdirilməsi. Bu təcrübə həm ölkə daxili, həm də inkişaf etmiş xarici ölkələrin ola bilər və olmalıdır. Burada müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə imkanları, fərdi və sosial inkişafa səbəb ola biləcək amillərin öyrənilməsi, "öyrənməyi öyrətmək" metodikası, kurikulum çərçivə sənədləri, tədris planları və proqramları, fərdi iş təcrübəsi və s. kimi məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

2. Pedaqoji-psixoloji tədqiqat nəticələrinin tədris prosesində tətbiqinə nail olunması. Burada nəzəriyyə ilə təcrübənin qütbləşdirilməsinin aradan qaldırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Heç kəsə sirr deyildir ki, bu gün aparılan tədqiqatların bir çoxlu məqalələr, monoqrafiyalar kimi çap olunsa da, praktik fəaliyyətə tətbiq olunmur. Bu da yeni elmi-pedaqoji fikirlərin təcrübədə tətbiq imkanlarını azaldır. Bu baxımdan ona nail olmaq lazım gəlir ki, pedaqoji-psixoloji elmin son nailiyyətlərinin təcrübədə tətbiqinə imkan və şərait yaradılsın, mütərəqqi pedaqoji ideyalar kağız üzərində qalmasın, fikirdən əməli fəaliyyətə keçid olsun.

3. Məktəblərdə yenilikçi mühitin yaranmasına nail olunması. Müşahidələr göstərir ki, belə bir mühit yoxdursa, yaxud yaradılmayıbsa, bu zaman müəllimlərin özlərində bu yeniləşməyə nə maraq, nə də təşəbbüs olacaqdır. Təhsil ocaqlarında yenilikçi mühitin yaradılması üçün, ilk növbədə təşkilati, metodiki, psixoloji tədbirlər kompleksi həyata keçirilməlidir. Məktəbin texnoloji avadanlıqlarla təchiz edilməsinə, müəllimlərin iş metodikasının innovativ xarakter almasına və onlarda yenilik etmək motivlərinin və təşəbbüskarlığın yaranmasına xüsusi diqqət göstərilməlidir. Yenilikçi meyilinin olması müəllimlərdə ona nail olmağa stimulları artır və onları köhnə metodlarla işləməkdən uzaqlaşdırır. Münasibət dəyişir, öyrənmə motivləri güclənir. Bunlar isə müəllimlərin bir peşəkar kimi sərişẗəliliyinin artmasına, dərinləşməsinə qüvvətli təsir göstərir. Lakin bunlar da öz-özünə və birdən-birə yaranmır [5,53].

Müasir təlim metodları dedikdə interaktiv/fəal təlim metodundan bəhs etməmək olmaz. Bu texnologiyaların əsas mahiyyəti tələbələrin daxili, potensial imkanlarının hesabına fəallıqlarına nail olmaqdır.Ənənəvi təhsil texnologiyalarından fərqli və bir növ ona alternativ olan bu texnologiya təhsilalanların fəallaşmasına yönəldilən təlimə üstünlük verir. Burada interaktiv metodların köməyilə tələbələr elə situasiyalarla, problemlərlə qarşılaşdırılarlar ki, burada ali məktəb müəllimi fasilitator – bələdçi rolunda çıxış edir. Problemin həlli tələbələrin fəallaşdırılması və bilavasitə fəallığı zəminində baş verir. Əgər ənənəvi təhsil texnologiyaları zamanı tələbələrin yaddaşı öndə olurdusa, interaktiv təhsil zamanı təfəkkür önə keçir və təhsilalanlar daha çox fəal fəaliyyətlə məşğul olurlar. Tələbələr təhsil prosesində qarşıya qoyulan problemin həllində axtarışa qoşulur, müəllimlə, müharizəçi və ya seminar müəllimi ilə birlikdə pedaqoji prosesin fəal subyektinə çevrilirlər.

İnteraktiv təhsil texnologiyaları qrup kimi bir sıra texnologiyalardan ibarətdir. “Bu qrupa oyun, proyekt texnologiyası, “ustad dərsi” texnologiyası, refleksiv texnologiya, özünüdərk texnologiyası, özünütəqdimetmə texnologiyası və s. daxildir” [6,40].

Araşdırmalar göstərir ki, bəzi pedaqoji ədəbiyyatlarda interaktiv texnologiyalara fəal təlim metodları adı ilə bir sıra texnologiyalar, məsələn, beyin həmləsi, dəyirmi masa, seminar-dialoq, diskusiya, debat və digərləri aid edilir. Lakin bunlar gah texnikalar, gah metodlar, gah da texnologiyalar adlandırılır. Məsələn, interaktiv təlim metodlarına aid bir sıra layihələrin və vəsaitin müəllifi olan Z.Veyisova “Fəal təlim metodlarına giriş kursu” adlı təlimçilər üçün metodik vəsaitdə [7] bunları texni-kalar, 2007-ci ildə çap etdirdiyi “Fəal /interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait” də isə bunları metodlar kimi təqdim edir [8]. Əslində bunun başlıca səbəbi metodla texnologiyanın müəyyən qədər bir-birinə yaxın anlama malik olmasıdır. Həqiqətdə isə bunların müasir təhsil texnologiyaları kimi qəbul edilməsi daha düzgün hesab edilməlidir. Çünki, burada əsas yenilik, interaktivlik texnologiyalarla bağlı olan əməliyyatların hesabına baş verir ki, bu da metodlardan daha çox texnologiyalarla bağlıdır.

Nəticə

Təlim prosesinin optimallaşdırılmasında və təkmilləşdirilməsində, sinfin və tələbə auditoriyasının idarə olunmasında, təlimin metodlarından yerli-yerində bacarıqla istifadə edilməsi şagirdlər və tələbələr tərəfindən lazımi səviyyədə mənimsənilməsində qarşılıqlı münasibətlərin, müəllim-şagird, şagird-şagird, müəllim-tələbə münasibətlərinin düzgün qurulmasında səmərəli nəticələr verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı, ADPU, 2010.

2. İlyasov M. Təhsildə keyfiyyət problemi: ənənədən innovasiyaya. Təhsil strategiyasi azərbaycan məktəbi. 2019. №4
3. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Bakı: RS Poliqraf" MMC, 2009.
4. Mehdizadə M.M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı: Maarif, 1982.
5. Nəzərov Akif. Müasir təlim texnologiyaları. (Mühazirə xülasələri) dərs vəsaiti. Bakı-2012.
6. Селевко Г.К.Современные образовательные технологии. М.: «Академия», 1998.
7. Veyisova Z. Fəal təlim metodlarına giriş kursu.Təlimçilər üçün metodik vəsait. Azərbaycan "İnkişaf" mərkəzi, Bakı:"Meqa-print", 2004.
8. Veyisova Z. Fəal / interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Bakı:UNİSEF, 2007.

XARICI DIL ÖYRƏNMƏK

Rəhimova Məsmə Rasim
Odlar Yurdu Universiteti

Language learning is an active process that begins at birth and continues throughout life. Students learn language as they use it to communicate their thoughts, feelings, and experiences, establish relationships with family members and friends, and strive to make sense and order of their world. They may come to school speaking more than one language, or learn another language in school. It is important to respect and build upon each student's first language. Motivation plays a significant role in the process of learning a language. Language teachers cannot effectively teach a language if they do not understand the relationship between motivation and its effect on language acquisition. The core of motivation is what might be called passion, which relates to a person's intrinsic goals and desires. Successful learners know their preferences, their strengths and weaknesses, and effectively utilize strengths and compensate for weaknesses. Successful language learning is linked to the learner's passion. And instructors should find ways to connect to this passion. Creating a safe and comfortable environment where everyone feels like a part of the whole is one of the most significant factors in encouraging motivation. A sense of accomplishment is a great factor in motivating students. Be sure to give positive feedback and reinforcement. Having goals and expectations leads to increased motivation, which in turn leads to a higher level of language competence. Motivational teaching strategies such as these can easily increase language learners' motivation levels.

There are a couple reasons these activities are helpful for maintaining language learning motivation:

- Doing anything with other people can make things more interesting, and you'll be especially glad you don't have to go it alone during times when you're not really feeling the language learning magic.
- Having to use the language regularly to interact with other people provides an additional incentive to keep making progress. You'll be motivated to learn it for the sake of communicating with other people.

Face-to-face group settings are ideal for maintaining language learning motivation. Some of the activities you can try include study groups, meetups and reading groups. But if you can't find something in your area, online language exchanges can also add an entire new dimension to the language learning experience.

Whatever the exact activity you choose, make sure your language learning plan has *some* sort of regularly scheduled way of learning your language by talking to other people.

This is a really big deal in language learning communities. Academic researchers who study language learning methods have coined a term for this motivational strategy: integrative motivation. That's right—it's been scientifically proven that talking to people provides you with a very uniquely effective form of motivation for language learning.

But it goes a little further. Integrative motivation is extra powerful when you *care* about the people you're speaking with, so practicing with friends, family and significant others gives you an additional motivational boost. If you need to meet new people to practice with, take a strong interest in their lives and try to build a real relationship.

Why does this work? Integrative motivation is all about wanting to connect and become integrated in the culture of the target language. Wanting to speak like a native, blend in among native speakers and have close relationships with them is what will carry you forward.

This is much more powerful than instrumental motivation, which is when you only want to speak a particular language to complete a task and "earn a cookie," like putting your proficiency on your resume, land a job, make more sales or make a good impression.

When you're learning a new language, it can be tempting to try to learn as much new material as possible as quickly as possible. However, if you focus exclusively on learning new material, you run the risk of burning out.

More important than learning as much as you can as fast as you can is making sure you have fun with the stuff you've already learned. Keep a journal, compose a song or write a poem if that's your thing. Talk to people. Even treat yourself to a meal at an ethnic restaurant, or try cooking one at home by following a recipe in your target language.

Using what you've already learned is essential to staying motivated because learning a language isn't a black-and-white situation where either you've learned the language or you haven't. Rather, you're gradually getting to know the language better over time, and it's important to give yourself credit for what you've already accomplished.

The important thing is to stay in touch with whatever's driving you to learn your language. Some ways to do this are:

- Decorate your room with motivational quotes in the language you're learning
- Decorate your room with posters or objects from the culture(s) associated with the language you're learning to remind yourself what about these cultures inspired you to learn the languages
- Make a bucket list of places you want to go or things you want to do once you have a grasp on your language

Learning a language is such a long-term project that you need to take active steps to keep your overall motivations, desires and inspirations fresh in your mind. Getting the right language learning techniques is crucial, but so is having an intuitive understanding of why you're spending your time locked up in a room poring over vocab lists.

Of course, you probably will lose sight of your reasons for language learning at times along the way. And you definitely will wake up some days and just not be feeling it as far as language learning goes. Learning a language is no small undertaking, and you're bound to have ups and downs along the way.

But the way to win out against the language learning blues is to have a concrete set of strategies you can use to weather the storm and work back to a place where language learning is something you *want* to do. Once you do that, it's all worth it in the end.

So, use these tips to get your excitement back and maintain all the long-term motivation language learning really requires; the future you will want to thank your past self for sticking things out.

Dil öyrənmə doğuşdan başlayan və bütün həyatı boyu davam edən aktiv bir prosesdir. Tələbələr xarici dili öz düşüncələrini, hisslərini və təcrübələrini çatdırmaq, daim inkişafda olan dünyada öz məlumat dairələrini genişləndirmək, irəlidə daha geniş iş imkanları əldə etmək, öz dünyalarını mənalandırmaq və nizama salmaq üçün istifadə edərkən öyrənirlər. Onlar məktəbdə birdən çox dildə danışa bilər və ya məktəbdə başqa dil öyrənə bilərlər. Hər bir tələbənin hər hansı bir xarici dili öyrənməzdən əvvəl öz ana dilinə hörmət etməsi və ona əsaslanmağı vacibdir. Xarici dili öyrənmək prosesində motivasiya mühüm rol oynayır. Dil müəllimləri motivasiya və onun dilin mənimsənilməsinə təsiri arasındakı əlaqəni başa düşməsələr, dili effektiv şəkildə öyrədə bilməzlər. Motivasiyanın əsası insanın daxili məqsəd və istəkləri ilə bağlıdır. Uğurlu öyrənənlər öz üstünlüklərini, güclü və zəif tərəflərini bilir, güclü tərəflərindən səmərəli istifadə edir və zəif cəhətlərini kompensasiya edir. Uğurlu dil öyrənmə şagirdin həvəsi ilə bağlıdır. Və təlimatçılar bu həvəslə əlaqə qurmağın yollarını tapmalıdırlar. Hər kəsin özünü bütünün bir parçası kimi hiss etdiyi təhlükəsiz və rahat mühit yaratmaq motivasiyanı təşviq edən ən mühüm amillərdən biridir. Nailiyyət hissi tələbələri həvəsləndirmək üçün böyük amildir. Xarici dili ğyrədərkən təlimçi müsbət rəy və möhkəmləndirmə verdiyinə əmin olmalıdır. Məqsədlərin və gözləntilərin olması motivasiyanın artmasına səbəb olur ki, bu da öz növbəsində dil səriştəsinin daha yüksək səviyyəsinə

gətirib çıxarır. Bu kimi motivasiyalı tədris strategiyaları dil öyrənənlərin motivasiya səviyyələrini asanlıqla artıra bilər.

Bu fəaliyyətlərin dil öyrənmə motivasiyasını qorumaq üçün faydalı olmasının bir neçə səbəbi var:

- Başqa insanlarla hər hansı bir iş görmək hər şeyi daha maraqlı edə bilər və siz dil öyrənmə sehrini həqiqətən hiss etmədiyiniz vaxtlarda təkbaşına getmək məcburiyyətində qalmadığınız üçün xüsusilə sevinəcəksiniz.
- Başqa insanlarla ünsiyyətdə olmaq üçün dildən müntəzəm istifadə etmək məcburiyyəti irəliləyişə davam etmək üçün əlavə stimul verir. Başqa insanlarla ünsiyyət qurmaq üçün onu öyrənməyə həvəslənəcəksiniz.

Üz-üzə qrup parametrləri dil öyrənmə motivasiyasını qorumaq üçün idealdır. Sınaya biləcəyiniz bəzi fəaliyyətlərə təhsil qrupları, görüşlər və oxu qrupları daxildir. Ancaq ərazinizdə bu imkanı tapa bilmirsinizsə, onlayn dil mübadiləsi də dil öyrənmə təcrübəsinə tamamilə yeni bir ölçü əlavə edə bilər.

Seçdiyiniz dəqiq fəaliyyətdən asılı olmayaraq, dil öyrənmə planınızda başqa insanlarla danışaraq dilinizi öyrənmək üçün müntəzəm olaraq planlaşdırılmış bir üsul olduğundan əmin olun.

Bu, dil öyrənən icmalarda həqiqətən böyük bir işdir. Dil öyrənmə metodlarını öyrənən akademik tədqiqatçılar bu motivasiya strategiyası üçün bir termin yaratmışlar: inteqrativ motivasiya. Bəli, elmi cəhətdən sübut edilmişdir ki, insanlarla danışmaq sizə dil öyrənmək üçün çox unikal effektiv motivasiya forması təqdim edir.

Danışdığınız insanlarla maraqlandığınız zaman inteqrativ motivasiya daha güclüdür, ona görə də dostlarınız, ailəniz və başqaları ilə məşq etmək sizə əlavə motivasiya təkan verir. Təcrübə etmək üçün yeni insanlarla tanış olmaq lazımdırsa, onların həyatına güclü maraq göstərin və real münasibət qurmağa çalışın.

Bu metod niyə işləyir? İnteqrativ motivasiya hədəf dilin mədəniyyətinə qoşulmaq və inteqrasiya etmək istəyi ilə bağlıdır. Doğma dil kimi danışmaq, doğma danışanlar arasında birləşmək və onlarla yaxın münasibət qurmaq istəyi sizi irəli aparacaq.

Bu, bir tapşırığı yerinə yetirmək və "cookie qazanmaq" üçün yalnız müəyyən bir dildə danışmaq istədiyiniz zaman olan instrumental motivasiyadan daha güclüdür, məsələn, öz biliyinizi CV-nə yazmaq, işə düzəlmək, daha çox satış etmək və ya yaxşı iş görmək kimibir təəssürat yaradır.

Yeni bir dil öyrənərkən, mümkün qədər tez mümkün qədər çox yeni material öyrənməyə çalışmaq cazibədar ola bilər. Bununla belə, yalnız yeni materialı öyrənməyə diqqət yetirsəniz, yanmaq riskiniz var.

Bacardığınız qədər tez öyrənməkdən daha vacib, artıq öyrəndiyiniz şeylərlə əylənməyinizə əmin olmaqdır. Gündəlik tutun, mahnı bəstələyin və ya şeir yazın. İnsanlarla danışın. Hətta etnik restoranda özünüzü yeməklə sevindirin və ya hədəf dilinizdə olan reseptə əməl edərək evdə yemək bişirməyə cəhd edin.

Artıq öyrəndiklərinizdən istifadə etmək motivasiyalı qalmaq üçün vacibdir, çünki dil öyrənmək, dili öyrəndiyiniz və ya öyrənmədiyiniz ağ-qara vəziyyət deyil. Əksinə, zaman keçdikcə yavaş-yavaş dili daha yaxşı öyrənirsiniz və artıq əldə etdiyiniz işlərə görə özünüzə kredit vermək vacibdir.

Əsas odur ki, sizi dilinizi öyrənməyə vadar edən bütün mümkün mütodlardan istifadə edin. Bunu etməyin bəzi yolları bunlardır:

• Otağınızı öyrəndiyiniz dildə motivasion sitatlar ilə bəzəyin

• Otağınızı lövhələr və ya öyrəndiyiniz dillə əlaqəli mədəniyyət(lər)ə aid əşyalarla bəzəyin, özünüzə xatırlatmaq üçün bu mədəniyyətlərin sizi dilləri öyrənməyə necə ilham verdiyini görəcəksiz.

• Öyrəndiyiniz xarici dili biləndən sonra getmək istədiyiniz yerlərin və ya etmək istədiyiniz şeylərin siyahısını tərtib edin

Dil öyrənmək elə uzunmüddətli layihədir ki, ümumi motivasiyalarınızı, arzularınızı və ilhamlarınızı zehninizdə təzə saxlamaq üçün aktiv addımlar atmalısınız. Düzgün dil öyrənmə üsullarını əldə etmək

çox vacibdir, lakin vaxtınızı niyə lüğət siyahıları üzərində gözdən keçirərək otaqda qapalı keçirdiyinizi intuitiv başa düşmək də vacibdir.

Əlbəttə ki, siz yəqin ki, bu prosesdə dil öyrənmək üçün səbəblərinizi unutacaqsınız. Dil öyrənmək kiçik bir iş deyil və bu yolda eniş-yoxuşlarınız olacaq.

Ancaq dil öyrənmə bluzuna qarşı qalib gəlməyin yolu, fırtınanın qarşısını almaq və dil öyrənməyin etmək istədiyiniz bir yerə qayıtmaq üçün istifadə edə biləcəyiniz konkret strategiyalara sahib olmaqdır.

Beləliklə, motivasiyanızı geri qaytarmaq və dil öyrənmək üçün həqiqətən tələb olunan bütün uzunmüddətli motivasiyanı qorumaq üçün bu məsləhətlərdən istifadə edin. Gələcəkdə hər şeyi bacaracağınız üçün keçmiş özünüzə təşəkkür etmək istəyəcəksiniz.

ELEKTRON TİCARƏT SİSTEMİNİN MAHİYYƏTİ VƏ ONU ZƏRURİ EDƏN AMİLLƏR

THE NATURE OF ELECTRONIC TRADING SYSTEM AND THE FACTORS THAT NEED IT

Doktorant, Məmmədov Şamxal Quluyar oğlu

Odlar Yurdu Universiteti, "İqtisadiyyat və iqtisadi münasibətlər" kafedrası Bakı, Azərbaycan

Doctoral student, Mammadov Shamkhal Guluyar

Odlar Yurdu University, Department of Economics and Economic Relations Baku, Azerbaijan

XÜLASƏ

XX əsrdə 90-cı illərin ortalarından etibarən dünyada elektron ticarət sahəsində fəallıq müşahidə olunmuşdur. Elektron ticarətin infrastrukturu telekommunikasiya vasitələrinin köməyi ilə bir neçə cihazları birləşdirən kompüter şəbəkəsindən ibarətdir. Elektron ticarət informasiya sistemlərindən istifadə edilməklə malların alqı-satqısı, xidmətlərin göstərilməsi və işlərin görülməsi üzrə həyata keçirilən fəaliyyətdir. Alıcı, satıcı və vasitəçi elektron ticarətin iştirakçıları hesab olunur. Elektron ticarət etmək üçün ilk növbədə ödəniş kartlarının olması zəruridir.

Müştəri elektron ticarət etmək üçün əvvəlcə brauzerə daxil olur. Sonra isə brauzerə portalın ünvanını qeyd edir. Beləliklə onlayn mağazaya daxil olur. Bu zaman onlayn mağazada vitrin görünür. Müştəri istədiyi məhsulu vitrindən seçir, səbətə daxil edir və sonda ödəniş kartı vasitəsilə ödəniş edir. Sonra isə məhsul çatdırılma xidməti vasitəsilə müştərinin ünvanına çatdırılır.

Onlayn mağazanın ənənəvi mağazadan bir neçə üstün cəhətini qeyd etmək olar. Burada əsas məsələ hər hansı obyektə ehtiyacın olmamasıdır. Yəni, satıcı öz məhsullarını anbardan müştəriyə çatdıra bilir. Alıcılar üçün də elektron ticarətin üstünlüklərini qeyd etmək olar. Alıcılar heç bir yerə getmədən, istədiyi məkandan ona lazım olan məhsulu sifariş edib ala bilir. Elektron ticarətin üstün cəhəti olduğu kimi, mənfi cəhətləri də vardır. Məhsulların sifariş olunan ünvanlara vaxtında çatdırılmamasını qeyd etmək olar. Təbii ki, bunu bütün onlayn mağazalara şamil etmək düzgün olmaz.

Son illər elektron ticarət vasitəsilə aparılan əməliyyatların sayı xeyli artmışdır. Ümumi ticarətdə elektron ticarətin payının əvvəlki illərə nisbətən artması müşahidə olunmuşdur. Dünya əhalisi artıq elektron ticarətə üstünlük verməyə başlayıb. İEÖ-də elektron ticarətin həcmi xeyli yüksəkdir. Lakin İEOÖ-də elektron ticarətin həcmi xeyli azdır. Bunun müxtəlif səbəbləri mövcuddur.

Məqalədə elektron ticarət haqqında ətraflı məlumat verilmiş, bu sahənin gələcəkdə inkişaf edəcəyi vurğulanmışdır. Məqalədə həmçinin Azərbaycanda 2019-2021-ci illərdə elektron ticarət vasitəsilə aparılan əməliyyatlar, ödəniş kartlarının sayı, bankomatların sayı və POS-terminalların sayı haqqında məlumatlar qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: elektron ticarət, ödəmə sistemləri, logistika, nağdsız hesablaşmalar, rəqəmsal iqtisadiyyat.

ABSTRACT

In the twentieth century, since the mid-90s, the world has been active in the field of e-commerce. The e-commerce infrastructure consists of a computer network that connects several devices using telecommunications. E-commerce is an activity carried out for the purchase and sale of goods, provision of services and performance of work using information systems. Buyers, sellers and intermediaries are considered participants in e-commerce. First of all, it is necessary to have payment cards for e-commerce.

To do e-commerce, the customer first logs in to the browser. Then enter the address of the portal in the browser. So enter the online store. At this time, a showcase appears in the online store. The customer

selects the desired product from the window, enters it in the basket and finally pays with a payment card. Then the product is delivered to the customer's address through the delivery service.

There are several advantages of an online store over a traditional store. The main issue here is that there is no need for any object. That is, the seller can deliver their products from the warehouse to the customer. The advantages of e-commerce for buyers can also be noted. Buyers can order and buy the product they want from anywhere, without going anywhere. E-commerce has both advantages and disadvantages. It should be noted that the products were not delivered to the ordered addresses on time. Of course, this does not apply to all online stores.

In recent years, the number of e-commerce transactions has increased significantly. The share of e-commerce in total trade has increased compared to previous years. The world's population has already begun to prefer e-commerce. The volume of e-commerce in developed countries is very high. However, the volume of e-commerce in developing countries is very small. There are various reasons for this.

The article provides detailed information on e-commerce, emphasizing that this area will develop in the future. The article also provides information on e-commerce transactions in Azerbaijan in 2019-2021, the number of payment cards, the number of ATMs and the number of POS-terminals.

Keywords: e-commerce, payment systems, logistics, cashless settlements, digital economy.

Elektron ticarətin mahiyyəti

Elektron ticarət informasiya sistemlərindən istifadə edilməklə malların alqı-satqısı, xidmətlərin göstərilməsi və işlərin görülməsi üzrə həyata keçirilən fəaliyyət hesab olunur [3]. Azərbaycan Respublikasında elektron ticarətin hüquqi tənzimlənməsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- İştirakçıların hüquq bərabərliyi;
- İştirakçıların əmlak müstəqilliyi;
- Müqavilə azadlığı;
- Azad rəqabət;
- Sahibkarlığa dəstək və s.

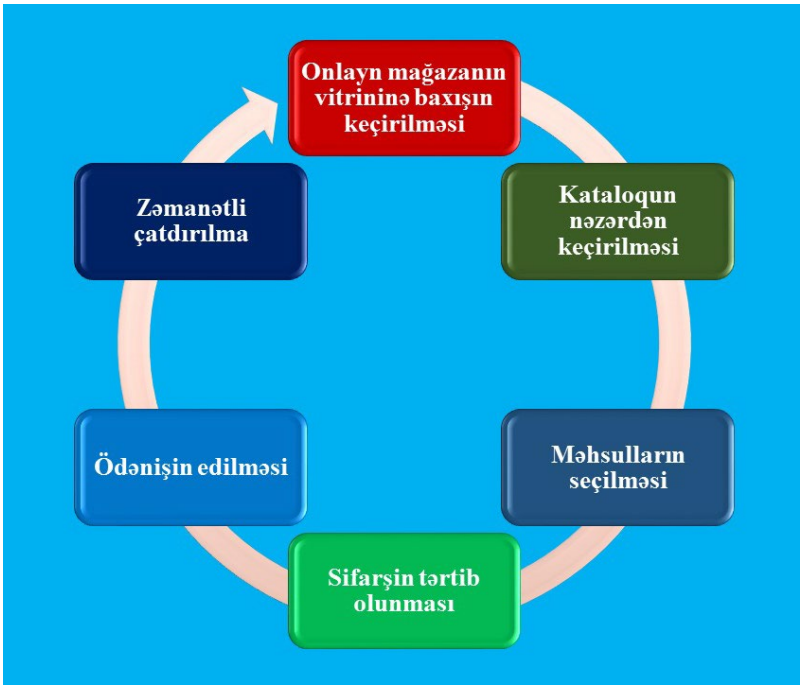
Elektron ticarətin həyata keçirilməsinə lisenziya tələb edilmir. Lizensiya tələb edilən sahələrdə elektron ticarət aparıldıqda, satıcı müvafiq lisenziya almalıdır. Elektron ticarətin iştirakçıları aşağıdakılardır:

- Alıcı;
- Satıcı;
- Vasitəçi.

Alıcı malları alan, satıcı malları satan, vasitəçi isə elektron sənədi göndərən və alan arasında elektron sənəd dövriyyəsi xidmətlərini göstərən fiziki və ya hüquqi şəxsdir.

Satıcı özü barədə aşağıdakı zəruri məlumatlarla alıcıların və səlahiyyətli dövlət orqanlarının tanış olmasına imkan yaratmalıdırlar:

- Hüquqi şəxsin adı, dövlət qeydiyyatı, təşkilati-hüquqi forması, ünvanı və ya fiziki şəxsin soyadı, adı və atasının adı, ünvanı;
- Əlaqə məlumatları;
- Sahibkarlıq fəaliyyətinə xüsusi razılıq tətbiq olunan halda xüsusi razılıq və onu vermiş dövlət orqanı barədə məlumat;
- Məhsulların qiymətinə verginin və məhsulun çatdırılma haqqının daxil olub-olmaması və onların məbləği barədə məlumat;
- Ödənişlərin POS-terminal, İnternet şəbəkəsi və elektron pul kisəsi vasitəsi ilə aparılması barədə məlumatlar.

Şəkil 1. Alıcının hərəkət sxemi [5]

Elektron ticarət aşağıdakıların istifadəsinə əsaslanan avtomatlaşdırılmış kommersiya fəaliyyətidir [10, s. 22]:

- Telekommunikasiya şəbəkələri;
- İnternet xidmətləri də daxil olmaqla informasiya texnologiyaları;
- Xüsusi hüquq normaları, standartlar, protokollar, təsnifatlar.

Elektron ticarətdə qabaqcıl biznes texnologiyalarından və informasiya texnologiyalarından istifadə edilir. Bunlara daxildir:

- Qlobal elektron şəbəkə məkanı;
- Elektron məlumat mübadiləsi;
- Elektron ödənişlər;
- Mobillik və ona əsaslanan mobil ticarət;
- HTML, HTML5, XML kimi şəbəkə dilləri.

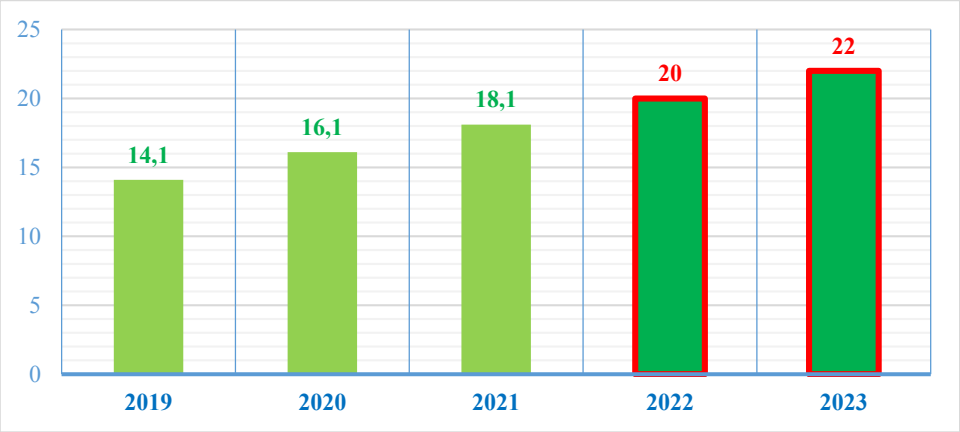
Elektron ticarət sistemində ödənişlər bir sıra şərtlərə uyğun olaraq həyata keçirilir:

- Məxfilik;
- Məlumatın bütövlüyünün qorunması;
- İdentifikasiyası;
- Ödəmə üsulları;
- Əməliyyat haqlarının minimuma endirilməsi və s.

Elektron ticarətin cəmiyyət üçün iqtisadi faydası aşağıdakılardır [1, s. 389]:

- Elektron ticarət müştərilərə istədiyi məkandan məhsul almaq imkanı yaradır. Bu da satış məkanında sıxlığın azalmasına səbəb olur;
- Elektron ticarət vasitəsilə bəzi məhsulları nisbətən ucuz almaq mümkün olur;
- Elektron ticarət insanların öz vaxtına qənaət etməsinə imkan yaradır.

Müasir dövrdə dünyada elektron ticarət vasitəsilə məhsul sifariş edənlərin sayı artmaqdadır. Ümumi ticarətdə elektron ticarətin payı illər ötdükcə daha da artır. 2019-cu ildə bu göstərici 14,1% olmuş, 2023-cü ildə isə 22% olacağı gözlənilir. 2019-2023-cü illərdə qlobal pərakəndə elektron ticarətin ümumi pərakəndə ticarətdə payı qrafik 1-də göstərilmişdir.

Qrafik 1. 2019-2023-cü illərdə qlobal pərakəndə elektron ticarətin ümumi pərakəndə ticarətdə payı, % [4]

Elektron ticarətin 2 əsas növü vardır [7]:

1. Birbaşa elektron ticarət;
2. Dolayı elektron ticarət.

Elektron ticarətin iştirakçısı olan tərəflərə görə elektron ticarət əməliyyatları aşağıdakı növlərə bölünür:

- B2B (business-to-business);
- B2C (business-to-consumer);
- B2G (business-to-goverment);
- C2C (consumer-to-consummer).

Elektron ticarət üçün informasiya təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması prinsipləri

Təhlükəsizlik sisteminin yaradılması prinsiplərini üç əsas hissəyə ayırmaq olar [11, s. 76]:

- Təhlükəsizliyin ümumi prinsipləri;
- Təşkilati prinsiplər;
- Təhlükəsizlik sisteminin həyata keçirilməsi prinsipləri.

Ümumi təhlükəsizlik prinsipləri:

- Qeyri-müəyyənlik prinsipi;
- İdeal mühafizə sisteminin yaradılmasının qeyri-mümkünlüyü prinsipi;
- Minimum risk prinsipi;
- Hamını hamıdan qorumaq prinsipi.

Təşkilati prinsiplər:

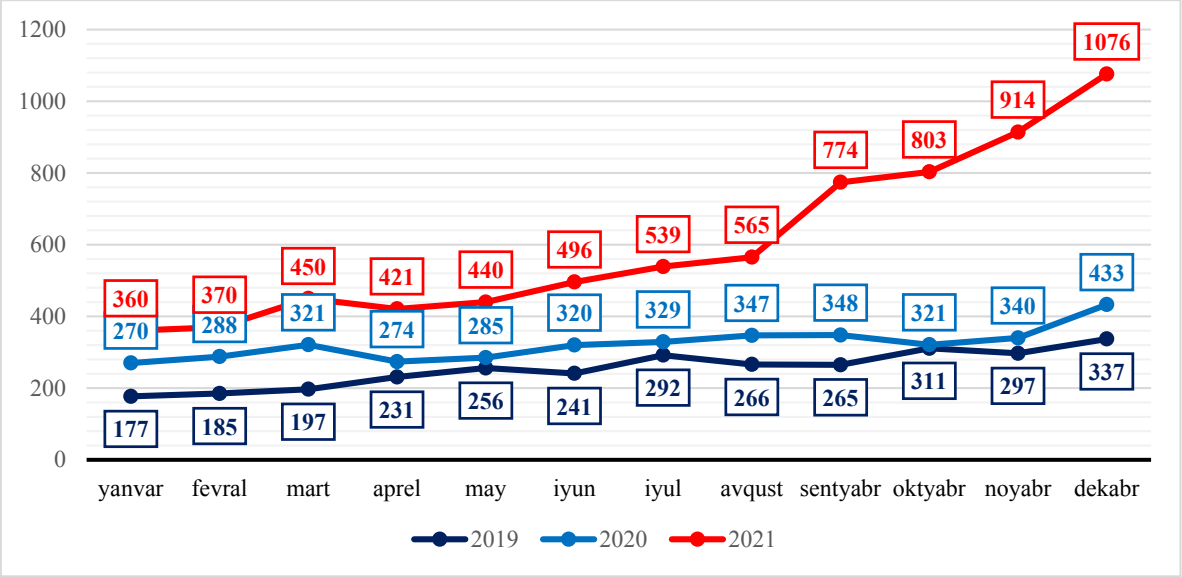
- Qanunilik prinsipi;
- Şəxsi məsuliyyət prinsipi;
- Qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlıq prinsipi.

Mühafizə sisteminin tətbiqi prinsipləri:

- Mürəkkəblik və fərdilik prinsipi;
- Xətt ardıcıllığı prinsipi.

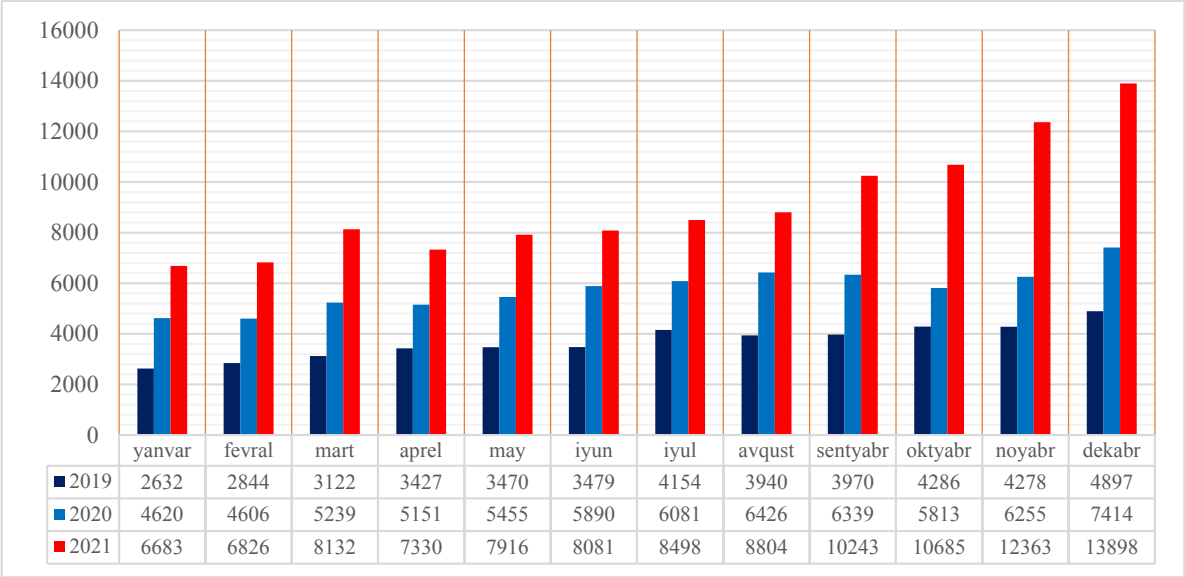
Azərbaycanda elektron ticarət

Azərbaycanda elektron ticarət son illər inkişaf etməkdədir. Bunu biz statistik göstəricilərə diqqət yetirdikdə aydın görə bilərik. Son üç il ərzində elektron ticarət vasitəsilə aparılan əməliyyatların sayı və həcmi xeyli artmışdır. Azərbaycanda 2019-2021-ci illərdə yanvar-dekabr ayları ərzində elektron ticarət vasitəsilə aparılan əməliyyatların həcmi qrafik 2-də qeyd edilmişdir.

Qrafik 2. 2019-2021-ci illərdə yanvar-dekabr ayları ərzində Azərbaycanda elekton ticarət vasitəsilə aparılan əməliyyatların həcmi, milyon manat [2]

Azərbaycanda elektron ticarət vasitəsilə aparılan əməliyyatların həcmi 2019-cu ildə 3055 milyon manat, 2020-ci ildə 3876 milyon manat, 2021-ci ildə isə 7208 milyon manat olmuşdur. Azərbaycanda 2019-2021-ci illərdə yanvar-dekabr ayları ərzində elektron ticarət vasitəsilə aparılan əməliyyatların sayı qrafik 3-də göstərilmişdir. Azərbaycanda elektron ticarət vasitəsilə aparılan əməliyyatların sayı 2019-cu ildə 44499, 2020-ci ildə 69288, 2021-ci ildə isə 109458 olmuşdur. Azərbaycanda son 3 ildə elektron ticarət vasitəsilə aparılan əməliyyatların həcmi təxminən 2,3 dəfə, sayı isə 2,4 dəfə artmışdır. Bu göstəricilər Azərbaycanda elektron ticarətin sürətlə inkişaf etdiyini göstərir.

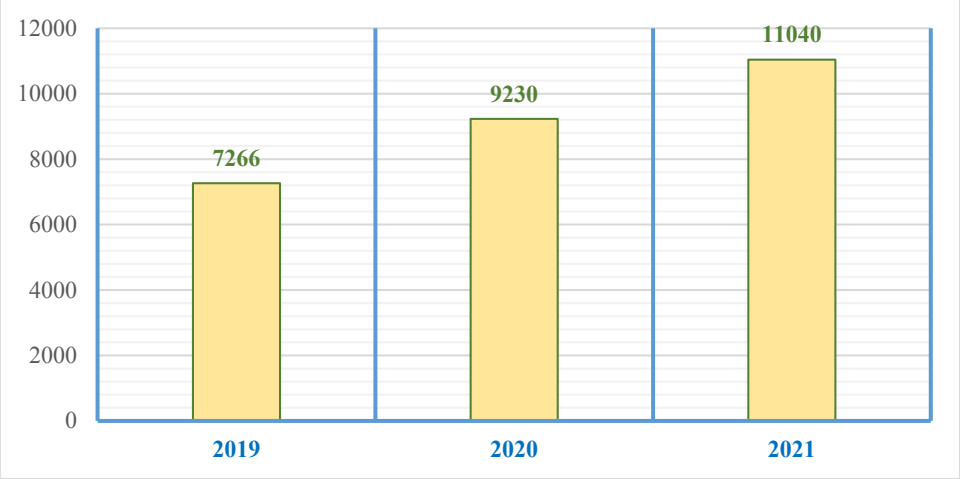

	yanvar	fevral	mart	aprel	may	iyun	iyul	avqust	sentyabr	oktyabr	noyabr	dekabr
2019	2632	2844	3122	3427	3470	3479	4154	3940	3970	4286	4278	4897
2020	4620	4606	5239	5151	5455	5890	6081	6426	6339	5813	6255	7414
2021	6683	6826	8132	7330	7916	8081	8498	8804	10243	10685	12363	13898

Qrafik 3. 2019-2021-ci illərdə yanvar-dekabr ayları ərzində Azərbaycanda elekton ticarət vasitəsilə aparılan əməliyyatların sayı, min əməliyyat [2]

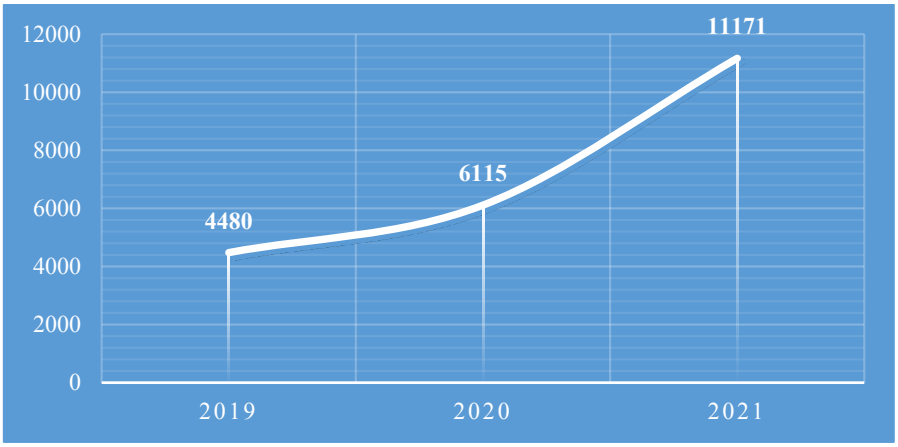
Son vaxtlar dünyada nağdsız ödənişlərin həcmi xeyli artmışdır. Ödəniş kartlarının sayının artması nağdsız ödənişlərin həcminin artmasına səbəb olmuşdur. Plastik kart standart ölçülü mexaniki və termik təsirlərə qarşı dayanıqlı xüsusi plastmas lövhədir. Plastik kart məhsul və xidmətlərə görə istifadəçiyə nağdsız ödəmələr etməyə və bankomatlardan nağd pul götürməyə imkan verən fərdiləşdirilmiş ödəmə vasitəsidir [6, s. 163].

Azərbaycanda ödəniş kartlarının sayı son illər artmışdır. Belə ki, 2021-ci ildə ödəniş kartlarının sayı 11 milyon 40 min ədəd olmuşdur. 2019-2021-ci illərdə Azərbaycanda ödəniş kartlarının sayı qrafik 4-də qeyd olunmuşdur.

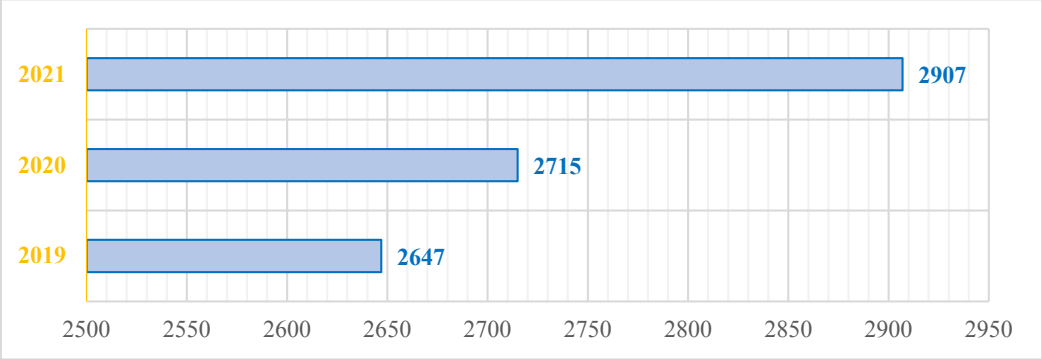
Qrafik 4. 2019-2021-ci illərdə Azərbaycanda ödəniş kartlarının sayı, min ədəd [2]

Nağdsız ödənişlər bank hesablarındakı qeydlər vasitəsilə həyata keçirilən hesablaşmalardır. Bu zaman pullar ödəniş edənin hesabından ödənişi qəbul edənin hesabına göndərilir [9]. Azərbaycanda nağdsız ödənişlərin həcmi qrafik 5-də göstərilmişdir.

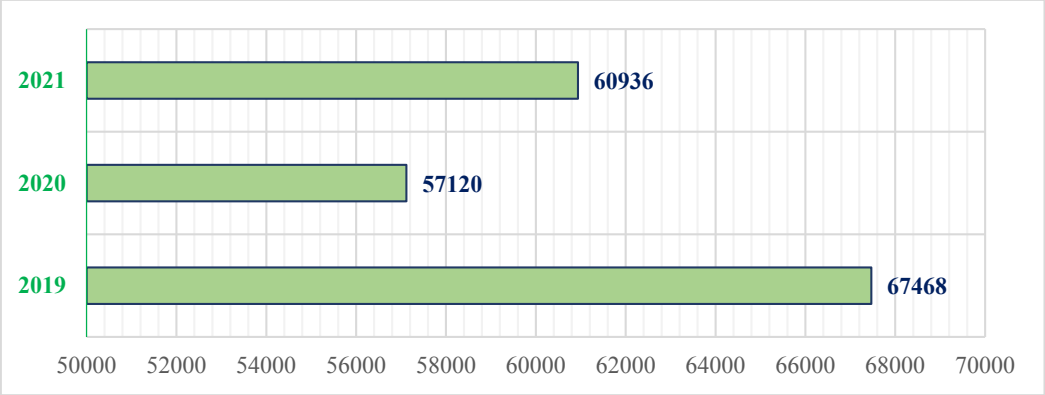
Qrafik 5. 2019-2021-ci illərdə Azərbaycanda nağdsız ödənişlərin həcmi, milyon manat [2]

Azərbaycanda bankomatların sayı 2019-cu ildə 2647, 2021-ci ildə 2907 ədəd olmuşdur. Son üç ildə bankomatların sayı artmışdır. Azərbaycanda 2019-2021-ci illərdə bankomatların sayı qrafik 6-də göstərilmişdir.

Qrafik 6. 2019-2021-ci illərdə Azərbaycanda bankomatların sayı, ədəd [2]

Ödəniş kartı ilə ticarət obyektlərində aparılan ödənişlər elektron ödəniş aləti olan POS-terminal vasitəsilə həyata keçirilir. POS sistemi ilə ilk dəfə, 1974-cü ildə Nyu Cersidə yerləşən Patmark və Dillards mağazalarında istifadə edilib [8]. 2021-ci ilin məlumatına əsasən Azərbaycanda 60936 POS-terminal vardır. Azərbaycanda 2019-2021-ci illərdə POS-terminalların sayı qrafik 7-də göstərilmişdir.

Qrafik 7. 2019-2021-ci illərdə Azərbaycanda POS-terminalların sayı, ədəd [2]

Azərbaycanda elektron ticarətin inkişafı üçün lazımi işlər görülür. Gələcəkdə ölkəmizdə bu sahə daha da inkişaf edəcək.

NƏTİCƏ

Dünyada elektron ticarət inkişaf etməkdədir. Bu sahədə inkişaf etmiş bəzi ölkələri qeyd etmək olar. Məs: ABŞ, Çin, Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa, Yaponiya və s. sadalamaq mümkündür. Bu ölkələrdə ümumi ticarətdə elektron ticarətin payı yüksəkdir və artmaqda davam edir. Bu ölkələrdə infrastrukturun yüksək səviyyədə olması elektron ticarətin inkişafını sürətləndirir.

Azərbaycanda elektron ticarət yeni sahə olmasına baxmayaraq, son illər inkişaf etməkdədir. Bunun üçün lazımi işlər görülür. Azərbaycanda internetin əhatə dairəsi genişləndirilib. Demək olar ki, bütün şəhər və rayonlarda internetə qoşulmaq mümkündür. Ödəniş kartlarının sayı xeyli artaraq 11 milyon 40 min ədəd olmuşdur. Ödəniş kartlarının sayının çox olması nağdsız ödənişlərin həcminin artmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, Azərbaycanda görülən işlər nəticəsində elektron ticarət vasitəsilə aparılan əməliyyatların sayında və həcmində xeyli artım müşahidə edilmişdir. Elektron ticarəti daha da inkişaf etdirmək üçün bəzi problemləri həll etmək lazımdır. Sahibkarlara vergi güzəştləri edilməlidir. Zəmanətli çatdırılma xidməti olmalıdır. Onlayn mağazaların sayı artırılmalıdır. Vitrində geniş çeşiddə müştəriyə məhsul təqdim olunmalıdır. Qeyd edilən problemləri həll etməklə ölkəmizdə bu sahəni inkişaf etdirmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağamalıyev M.Q., Şükürov T.Ş. Ticarət müəssisələrinin iqtisadiyyatı. Bakı, 2010
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, Statistik Bülleten, 12.2021
3. "Elektron ticarət Haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 10 may 2005-ci il
4. E-pazaryeri platformları sektör incelemesi ön raporu. Ankara, nisan 2021
5. Əkbərov M.Q. Elektron kommersiya. Bakı, 2011
6. Musayev İ.K., Əlizadə M.N., Mahmudov A.B. Elektron biznes. Bakı, 2016
7. http://tedris.taxes.gov.az/assets/upload/files/Elektron%20Ticar%C9%99t.pdf
8. https://banco.az/az/news/pos-terminal-nedir-ve-banklarimizin-ticaret-sebekesi
9. https://banker.az/nagdsiz-od%C9%99nisl%C9%99r-sistemi-v%C9%99-prinsipl%C9%99ri/
10. Гаврилов Л.П. Электронная коммерция. Москва, 2018
11. Крутин Ю.В. Электронная коммерция. Екатеринбург, 2018

НОВРУЗ – ЛЮБИМЫЙ ПРАЗДНИК АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

Doç. Dr. Kamala Tahsin KERIMOVA
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Türkiye
Fen Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü
ORCID ID 0000-0002-2321-3864

РЕЗЮМЕ

У азербайджанского народа много праздников, обычаев и традиций. До наших дней дошли немногие из них. Самый любимый и радостный – праздник Новруз. Это праздник Нового года, прихода весны. Его отмечают в день весеннего равноденствия – 21 Марта.

Новруз байрамы является древнейшим национальным праздником нашего народа. Это праздник каждого азербайджанца, всей нашей республики.

К празднику обычно готовятся заранее: убирают дом, шьют новую одежду. Накануне праздника выращивают в тарелках пшеницу – семени, красят яйца, пекут разные национальные сладости, угощения: пахлаву, шекербуру, шоргогал, шекер-чурек. Жарят пшеницу с кишмишом или орехами – говурма. И за месяц отмечают каждое чершенбе.

В праздничные дни разводят костры и перепрыгивают через них. Это делают для того, чтобы всё плохое оставить в прошлом, старом году и прийти в Новый год здоровыми, бодрыми и весёлыми. По поверью, на огне должны сгореть все их горести и болезни.

Вечером в день праздника накрывают стол. По традиции, чтобы Новый год был богатым, к столу подаётся много блюд. Ставится хонча со сладкими сушёными фруктами и орехами, зажигаются разноцветные свечи.

Всюду слышна музыка, демонстрируются игры и представления «кос-коса», на площадях состязаются пехлеваны (силачи) и канатоходцы.

В праздник Новруз близкие и соседи навещают друг друга. Люди прощают друг другу старые обиды. По обычаю, в праздник Новруз все, кто в ссоре, должны мириться.

Символом праздника Новруз является семени (проросшие семена злаков), означающие плодородие и достаток. Шекербура является символом полумесяца, пахлава – символом звезды, а шоргогал – символом солнца.

Наш народ любит праздник Новруз – праздник чистоты, добра и плодородия.

Ключевые слова: праздник, обычаи и традиции, чершенбе, хонча, символ.

AKADEMİK KİTABXANALARDA İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ

SƏFƏROVA AYGÜN KAMRAN QIZI

AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının "Azərbaycanşünaslıq və Milli Rəqəmsal Yaddaş" şöbəsinin müdiri BDU-nun "Kitabxanaçılıq-informasiya" fakültəsinin doktorantı Bakı, Azərbaycan

ORCİD.ORG/0000-0001-9280-5575

Son iyirmi ildə müasir informasiya texnologiyalarının kitabxana fəaliyyətinə intensiv tətbiqi kitabxana faəliyyətinin əhatəliliyinə, məzmun dərinliyinə, xidmət keyfiyyətinə və digər istiqamətlərə yeni xarakter verməyə başlamışdır. Artıq 60-70-ci illərdən kitabxana fəaliyyətinə kütləvi daxil olan texnoloji avadanlıq kitabxanalarda kitabxanaların texniki vasitələri adı ilə tədris olunmağa başlandı və kitabxana-informasiya texnologiyasının əsasını qoydu.

Görkəmli alim S.Kərimov "İnformasiya sistemləri" kitabında informasiya texnologiyası anlayışına aşağıdakı kimi tərif verir. İnformasiya texnologiyası – verilənlərin toplanması, ötürülməsi və emalı üçün metod və vasitələrdən istifadə etməklə tədqiq olunan obyektin, prosesin, hadisənin vəziyyəti haqqında informasiyanın (informasiya məhsulunun) alınması prosesidir. Xüsusilə də Rusiya kitabxanaşünaslarının bu istiqamətdə elmi nəzəri məqalələri və monoqrafiyalarının təhlili göstərir ki, hələ də informasiya texnologiyaları, informasiya xidməti ilə kitabxana xidməti, kitabxana xidməti ilə kitabxana məhsulu arasında formalaşmış müəyyənlik mövcud deyil.

İnformasiya texnologiyaları, informasiya ehtiyatlarından istifadə olunması proseslərinin ağırlığını azaltmaq, onların etibarlılığını və operativliyini çoxaltmaq məqsədi ilə informasiyanın toplanması, emalı, saxlanması, ötürülməsini təmin edən və texnoloji zənciri birləşdirən metodlar, istehsal prosesləri və texniki proqram vasitələri toplusudur.

Müasir dövrdə demokratik ölkənin inkişaf səviyyəsi cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə təsir göstərən informasiya texnologiyaları ilə sıx bağlıdır. Bu qanunauyğun bağlılıq ilk növbədə elm, təhsil və mədəniyyət məsələləri ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu sahəvi kitabxana işinə də öz təsirini göstərməlidir. Beləki, akademik kitabxanalar dünya informasiya bazarında mövcud rəqabətlə ayaqlaşmaq üçün öz iş prinsiplərində dəyişikliklər etməli, müasir dövrün qarşıya qoyduğu tələblərə uyğunlaşmalı, dünya kitabxana təcrübəsində mövcud olan yenilikləri öyrənməli və fəaliyyətlərində tətbiq etməlidirlər.

Kitabxana-informasiya fəaliyyəti texnoloji sistem olaraq məlumatın toplanması, emalı, mühafizəsi və xidmətə verilməsi məqsədi ilə həyata keçirilən əməliyyat və proseslərin məntiqi ardıcıllığını nəzərdə tutan ənənəvi və müasir vasitələrlə həyata keçirilən fəaliyyətin alqoritmik məcmusudur. Kitabxana-informasiya fəaaliyyətində texnologiyaların tətbiqi proses və əməliyyatların sürətli, keyfiyyətli və daha məzmunlu həyata keçirilməsi məqsədi ilə kitabxanaçı əməyinin yüngülləşdirilməsinə, istehlakçı vaxtına qənaət edilməsinə, məlumatın operativ, əhatəli və daha dərin emal edilməsinə yönəldilmiş fəaliyyət sahəsidir.

Müasir akademik kitabxanalar informasiya texnologiyalarından başqa öz fəaliyyətində tədris, məsləhət xidmətlərinin təqdim edilməsi, eləcə də əhaliyə sosial xidmətlərin göstərilməsinə istiqamətlənən sosial texnologiyaların geniş spektrini istifadə edir. Sosial texnologiyaların öyrənilməsi və tətbiqi zamanı da müasir rəqəmsal texnologiyaların imkanlarından istifadə olunur.

Rəqəmsal texnologiyalar kitabxana-informasiya fəaliyyətinin demək olar ki, bütün proses və əməliyyatlarına tətbiq edilir, kommunikativ texnologiyalar kitabxanaların inteqrasiyasını, məlumat axtarışlarını, məlumatın ötürülməsi sürətini səciyələndirir.

İnformasiya məhsulları və xidmətlərinin istehsalı və onun istifadəçilərə təqdim edilməsi texnoloji sistem kimi kitabxananın əsas funksiyasıdır. İstehsalın effektivliyinin qiymətləndirilməsi, təqdim olunan məhsulların və xidmətlərin keyfiyyəti, göstəricilərin elmi əsaslandırılmış sistemini tələb edir.

Akademik kitabxanaların texnoloji modeli kitabxanaşünaslıq üçün elmi alətlər rolunu oynayır, aktual nəzəri və tətbiqi məsələlərin həllinə kömək edir. Məsələn, kitabxana fəaliyyətinin effektivliyinin

qiymətləndirilməsi məqsədi ilə müxtəlif yanaşmaların axtarışı zamanı texnoloji sistemlərin çoxmeyarlı fəaliyyəti və bütün texnoloji altsistemlərin eyni zamanda işlənib hazırlanmasının elmi prinsipləri tələb oluna bilər.

Akademik kitabxanalar müxtəlif məqsəd və vəzifələrini həyata keçirmək məqsədi ilə vaxtaşırı təlimatlar, metodiki vasitələr, metodiki tövsiyələr hazırlayırlar ki, bunlar da ənənəvi kitabxana fəaliyyətinin texnoloji proses və əməliyyatlarının həm mahiyyətini, həm alqoritmini, həm də müvafik texniki təchizatı məsələlərini özündə ifadə edir.

İdarəetmənin informasiya təminatı texnologiyasının əsas məqsədi təşkilatın qərar qəbuletmə ilə bağlı olan bütün həmkarlarının informasiya tələbatını ödəməkdir.

Kitabxana işinə yeni texnologiyaların tətbiqi, kitabxananın kompüterləşdirilməsi prosesi, kitabxana fondu anlayışı, onun formalaşdırılmasına, sturuktur quruluşuna heç bir dəyişiklik gətirmir, əksinə, fondun tərkibinin elektron vasitələrlə təkmilləşməsinə, məzmunca zənginləşməsinə, oxuculara kitabxana-informasiya xidmətinin yeni mərhələyə qalxmasına səbəb olur. Eləcə də kitabxana işində innovasiya yeni fəaliyyət üsullarının yaradılmasıdır. İnnovasiya fəaliyyəti həm yeni kitabxana-informasiya məhsulunun alınmasına, həm də yeni effektiv texnologiyanın tətbiqi istiqamətinə yönəlməlidir. Əks mənada o cəmiyyətdə inkişaf edən tərəqqidən geri qalacaqdır.

Müasir cəmiyyətin informasiyalaşması şəxsiyyətin formalaşmasında böyük rol oynayır. Kitabxanalar artıq intellektual asudə vaxtın mərkəzlərinə çevrilmişlər. Kitabxanalarda tətbiq olunan innovativ layihələr, müasir texnologiyaların həyata keçirilməsi kitabxana persanalının yüksək peşəkarlığını tələb edir. Bu istiqamətdə fəaliyyətin təşkili məqsədi ilə mütəmadi treninqlərin keçirilməsi vacibdir.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, dünyanın görkəmli sahə mütəxəsislərinin elmi-nəzəri və konseptual fikirləri və akademik kitabxanaların elektronlaşdırma sahəsində apardığı konkret işlərin müqayisəli təhlili onu deməyə əsas verir ki, müasir şəraitdə elmi işçilərə informasiya xidmətinin səmərəli təşkili hər şeydən əvvəl kitabxana proseslərinin kompleks avtomatlaşdırılması ilə bilavasitə əlaqədardır.

Açar sözlər: akademik kitabxana, informasiya texnologiyası

THE APPLICATION OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN ACADEMIC LIBRARIES

SAFAROVA AYGUN KAMRAN GIZI

Head of the department "Azerbaijan studies and National Digital Memory" of ANAS CSL,

Doctorant of "Librarianship and information" faculty of Baku State University

Baku, Azerbaijan

ORCİD.ORG/0000-0001-9280-5575

In the last twenty years the technologies of modern information began to give a new character to library action intensive application to the comprehensiveness of library activities, to the deepth of the content, to the quality of service and to other directions. Already from 60th-70th years the technological equipment which included in the library activity began to be taught in the name of technical means of libraries in the library and established the technologies of library information.

The famous scientist S. Karimov defines the concept of information technology in his book "Information Systems" as follows.

Information technology is the process of obtaining information (information product) about the state of the object, process, event under study using methods and tools for data collection, transmission and processing. In particular, the analysis of scientific theoretical articles and monographs of Russian librarians in this area shows that there is still no clear definition between information technology, information service and library service, library service and library product.

Information technology is a set of methods, production processes and technical software that provide the collection, processing, storage, transmission of information and integrate the technological chain in order to reduce the complexity of the processes of using information resources, increase their reliability and efficiency.

In modern times the level of development of a democratic country is closely related with information technology, which affects all spheres of public life. This regular connection first of all provides direct information on issues of science, education and culture . This also must have an effect on the work of the field library. So that , academic libraries need to change their operating principles to keep up with the current competition in the global information market, must be adapted with the requirements of modern times, learn and apply innovations in world library practice.

Library - information activity as a technological system is an algorithmic set of activities carried out by traditional and modern means, which provides a logical sequence of operations and processes for the collection, processing, protection and service of information. The application of technologies in the library information activities is a field of activity aimed at facilitating the work of librarians, saving consumer time, operational, comprehensive and deeper processing of information in order to implement processes and operations faster, better and more meaningfully.

Modern academic libraries In addition to information technology, use a wide range of social technologies aimed at providing educational and consulting services, as well as providing social services to the population. The study and application of social technologies are also used the opportunities of modern digital technologies.

Digital technologies are applied to almost all processes and operations of the library-information activity, communication technologies characterize the integration of libraries, information retrieval, data transfer speed.

Production of information and the products of services and presenting it to users is the main function of the library as a technological system. Appreciation of production efficiency, thr quality of products and services provided, requires a scientifically based system of indicators.

The technological model of academic libraries plays the role of scientific tools for librarianship, helps to solve topical theoretical and applied problems. For example, the search for different approaches to assess the effectiveness of library activities may require multi-criteria operation of technological systems and scientific principles of simultaneous development of all technological subsystems .

Academic libraries periodically develop guidelines, methodological tools, methodological recommendations to implement various goals and objectives, which reflect the essence, algorithm and relevant technical issues of technological processes and operations of traditional library activities.

The main purpose of management information technology is to meet the information needs of all colleagues of the organization involved in decision-making.

The application of new technologies in library work, the process of computerization of the library, the concept of the library fund doesn't change its formation, structural structure, on the contrary, leads to the improvement of the fund by electronic means, content enrichment, a new stage of library-information service. Also, innovation in library work is the creation of new ways of working. Innovation activities should be aimed at both the acquisition of a new library - an information product, and the application of new effective technologies. Otherwise, it will lag behind the progress of society.

Informatization of modern society plays an important role in the formation of personality. The libraries already have turned intellectual centers of time. Innovative projects applied in libraries, implementation of modern technologies require high professionalism of library staff.

In this direction ıt is important to hold regular trainings in order to organize activities . So, it should be noted that the scientific-theoretical and conceptual views of the world's leading experts and a comparative analysis of the specific work of academic libraries in the field of computerization suggest that the effective organization of information services for researchers in modern conditions is directly related to library automation is related.

Keywords: academic library, the technology of information

NAXÇIVAN ŞƏHƏRİNİN TARİXİ-MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ

Calilova Zulfiyye

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Milli Azerbaycan Tarihi Muzesi, tarih, Baku, Azerbaycan

Özet

Azərbaycan tarix və mədəniyyət abidələri baxımındam zəngin bir dövlətdir. Xalqımızın milli sərvəti olan abidələr doğma torpağımızın hər bir guşəsində tarixən olmuş və olacaqdır. Əsrlərdən bu günə qədər gəlib çatan maddi mədəniyyət nümunələrinin bəziləri dağılmış vəziyyətdə olsalar da keçmişimizdən xəbər verir. Elmi müəssisələr və alimlərimiz abidələrin öyrənilməsində böyük əmək sərf etmişlər. Tarix və memarlıq abidələri ilə zəngin olan ərazilərimizdən Naxçıvan torpağını göstərmək olar. Naxçıvan diyarı türk-islam abidələri ilə zəngin olan qədim mədəniyyət mərkəzidir. Müəyyən səbəblərdən dağılmağa məruz qalmış abidələr daha sonralar bərpa edilərək xalqa çatdırılmışdır. Tarixi mənbələrdə qədim abidələrdən olan Nuh türbəsi haqqında məlumatlara rast gəlinir. Nuh türbəsi abidəsi şəhərin cənub tərəfində yerləşir. Naxçıvanda səfərdə olan fransız səyyahı İ.B.Tavernye Came məscidindən bəhs edərək yazırdı: " Bu , Asiyanın ən yaxşı və gözəl məscidlərindən idi. Deyirlər ki, Nuhun qəbrinə yadigar olaraq bina edilmişdir. Naxçıvan şəhərində məscidlərdən əlavə mədrəsələr haqqında məlumatlar vardır. Belə mədrəsələrdən Atabəy Şəmsəddin mədrəsəsini, Zaviyə mədrəsə binasını göstərmək olar. Naxçıvan torpağı məscid, mədrəsələrdən başqa öz türbələri ilə də məhşur olmuşdur. Bu abidələrdən ən möhtəşəmlərini: Möminə xatın türbəsi və Yusif Küseyr oğlu türbələrini göstərmək olar.

Türk səyyahı Ö.Çelebi öz səyahətnaməsində qalalar haqqında məlumat vermişdir. Əlincəqala yüksək və sıldırım bir dağ üzərində yerləşərək divar və bürclərlə əhatə olunmuşdur. Əlincəqalanın Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində özünəməxsus, şərəfli və çox mühüm yeri vardır.

Naxçıvan ərazisinin müxtəlif yerlərində yaradılan möhtəşəm memarlıq nümunələrindən biri də hamamlardır. Dədə Qorqud meydanında yerləşən "İsmayılxan" hamamını misal göstərmək olar. Bütün bunlardan başqa Naxçıvanda imam övladlarına məxsus imamzadələri də göstərə bilərik. Naxçıvan şəhərinin cənub-şərq hissəsində XVI-XVIII əsrlərdə formalaşan İmamzadə kompleksi qədim memarlıq abidəsidir

Zəmanəmizədək gəlib çatan tarixi-memarlıq abidələri içərisində 1787-ci ildə inşa olunmuş Xan sarayını göstərə bilərik. Xan sarayı Naxçıvan xanlarından olan Kəlbəli xan Kəngərli tərəfindən inşa etdirilmişdir.

Naxçıvan şəhərindən təqribən 12km aralıda, İlandağ ilə Nəhəcir dağı arasındakı təbii mağarada ziyarətgah olan Əshabi- Kəhf ərəb dilində "mağara sahibləri" deməkdir. Mağaranın sonunda olan məscidin mehrabında kitabə vardır. Kitabənin mərkəz hissəsində çərçivələr içərisində Qurani-Kərimin Əshabi-Kəhv hadisəsindən bəhs edən "əl-Kəhf" surəsindən 9-12,17-18-ci ayələri həkk edilmişdir.

Sadaladığımız bu abidələrdə Azərbaycan xalqının qədimliyi, mədəniyyəti yaşayır. Naxçıvan torpağındakı tikililərdə, tarixi memarlıq abidələrində çoxəsrlik bir tarix qorunmaqdadır.

Anahtar Kelimeler: Açar sözlər: Azərbaycan, Naxçıvan, tarix, abidə, məscid.

TERMİNOLOGİYADA POLİSEMİYA

POLYSEMY IN TERMINOLOGY

Gülnar Vaqif qızı Məhərrəmzadə

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Xarici Dillər, Bakı, Azərbaycan

https://orcid.org/0000-0002-6041-2061

XÜLASƏ

Məqalə terminoloji polisemiyadan bəhs edir. Müasir dövrdə elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar müxtəlif elm sahələrini əhatə edən xüsusi lüğətin linqvistik təhlili aktual məsələyə çevrilmişdir. Terminlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri təkmənalılıqdır, lakin praktikada bu xüsusiyyət reallaşmır. Terminoloji sistemdə terminlərin çoxmənalılığı hallarına rast gəlinir. Hazırda dilçilikdə terminlərin çoxmənalılığı ilə bağlı fikir ayrılığı mövcuddur. Bəzi dilçilər terminlərin polisemantik olmadığını iddia etsələr də, bir sıra digər dilçilər terminlərin polisemantik olmasını istisna etmirlər. Terminologiyada polisemiyanın mövcudluğunu inkar edən tədqiqatçılar termini terminoloji sistemin bir hissəsi olan və buna görə də hər hansı bir xüsusi anlayışı təyin etmək və onu eyni sistem daxilində mövcud olan digər anlayışlardan fərqləndirmək üçün xüsusi sistem yaradan xüsusiyyətlərə malik olan aktuallaşmış söz kimi qəbul edilməsi fikrini əsas tuturlar. Polisemiya fenomeni müəyyən bir dilin lüğətini artırmaq üçün təbii bir prosesdir. Çox vaxt polisemiya termini bir və ya bir neçə əlaqəli bilik sahələrində müxtəlif denotatların müəyyən edilməsi nəticəsində yaranır və bu anlayışların oxşar idrak xüsusiyyətlərinin məntiqi-konseptual əlaqəsini əks etdirir.

Alimlər çoxmənalılığın terminoloji sistemlərdə arzuolunmaz olduğunu iddia etsələr də, onun terminologiyada geniş şəkildə istifadə olunmasından xəbərdar olmaq vacibdir. Bu yazıda tədqiqat çərçivəsində əldə edilə bilən polisemantik terminlərdən nümunələr göstəriləcək və xüsusiyyətləri haqqında məlumat veriləcəkdir.

Açar sözlər: Terminologiya, Polisemiya, Polisamantik Terminlər

Abstract

The article deals with the terminological polysemy. In modern times, in connection with the development of science and technology, the linguistic analysis of special vocabulary covering various fields of science has become a topical issue. One of the characteristic features of the terms is uniqueness, but in practice this feature is not realized. There are cases of ambiguity of terms in the terminological system. Currently, there is disagreement in linguistics about the ambiguity of terms. Although some linguists argue that terms are not polysemantic, a number of other linguists do not rule out that terms are polysemantic. Researchers who deny the existence of polysemy in terminology have argued that the term should be taken as an updated word that is part of a terminological system and therefore has features that create a specific system to define any particular concept and distinguish it from other concepts within the same system. The phenomenon of polysemy is a natural process to increase the vocabulary of a particular language. Often, the term polysemy arises as a result of the definition of different denotations in one or more related fields of knowledge, and reflects the logical-conceptual relationship of similar cognitive features of these concepts.

Although scholars have argued that polysemy is undesirable in terminological systems, it is important to be aware of its widespread use in terminology. In this paper, examples of polysemantic terms that can be reached within the scope of the research will be documented and information about their properties will be given.

Keywords: Terminology, Polysemy, Polysemantic Terms

GİRİŞ

Müasir dövrdə elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar müxtəlif elm sahələrini əhatə edən xüsusi leksikanın linqvistik təhlili aktual bir məsələyə çevrilmişdir. Texnika, iqtisadiyyat, kompüter elmləri, hüquqşünaslıq və digər bu kimi sahələri əhatə edən əsas elmi konsepsiyaların biliyi zərurətə çevrilib. Elm və texnologiyanın sürətlə inkişafı çox sayda yeni konsepsiya və hətta yeni adlar tələb edən yeni konseptual sahələrin meydana çıxması ilə müşayiət olunur. İnformasiya və rabitə sahələrindəki texnoloji inkişaflar əvvələr mövcud olmayan yeni ünsiyyət yollarına ehtiyac yaradır və bunun nəticəsində dilin lüğət tərkibi daim yenilənir. Texnologiya sürətlə inkişaf edir və cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edir. Elmin sosial əhəmiyyəti gündəlik vəziyyətlərdə xüsusi sahələrdən olan leksikanın istifadə imkanlarını müəyyənləşdirir. Peşəkar fəaliyyətdən kənarda xüsusi lüğətin istifadəsi onun məlumat mübadiləsindəki rolunu və kommunikativ yönümünü artırır. Xüsusi leksika müxtəlif elm sahələrinə aid olan konsepsiyaları, anlayışları və onların tədqiqat metodlarını,üsullarını, xüsusiyyət və parametrlərini əhatə edir.

Xüsusi leksikada terminlər üstünlük təşkil edir. *Termin* latın mənşəli sözdür (*terminus-sərhəd)* – elmin hər hansı bir konkret sahəsinə aid olan söz və söz birləşmələrini əhatə edir. Elm və texnikanın inkişafı, iqtisadi və ictimai yeniliklər dilin terminlərlə zənginləşməsinə təkan verir. Hər bir elm sahəsinin özünəməxsus terminləri mövcuddur. Terminlər müxtəlif xüsusi anlayışları ifadə edir ki, bu da öz növbəsində terminlər sistemini yaradır. Hər bir termin sistemi ayrı-ayrı elm sahələrinin anlayış sistemini əhatə edir.

XVIII və XIX əsrlərdə alimlər terminlərin çoxalmasından təşvişə düşdülər və onlar daha çox formaların müxtəlifliyi, formalar və konsepsiyalar arasındakı əlaqələr ilə maraqlanmağa başladılar. Həmin dövrün dilçiləri nə anlayışların təbiəti, nə də yeni terminlər yaratmağın əsasları ilə maraqlanmırdılar. Terminlərin təbiəti ilə bağlı nəzəri araşdırmalar praktik işlərin nəticəsi olaraq bəzi xüsusi sahələrdə terminoloji işlərin başlaması ilə meydana çıxdı. Buna ən yaxşı nümunə olaraq E. Vesterin əsərlərini göstərmək olar.

TƏDQİQAT

Müasir terminologiya 1930-cu illərdə Vyanada E.Vesterin əsərlərində öz əksini tapır. Təxminən otuz illik nəzəri araşdırmalarından sonra E.Vester praktik yönümlu doktorluq dissertasiyasını yazdı. Beləliklə, terminoloji nəzəriyyənin meydana çıxdığını və bugün də praktik təcrübə ilə inkişaf etdiyini söyləyə bilərik, bu da öz növbəsində ünsiyyətdə dilə əsaslanan problemlərə həll yolları təklif etmək ehtiyacından qaynaqlanır. E.Vester dörd alimi terminoloji nəzəriyyənin banisi adlandırırdı: terminlərin sistematik təbiətinə ilk diqqət yetirən alman dilçi A. Şolman; dilin sistematik təbiətinə ilk nəzər yetirən isveçrəli dilçi F.de Sössür; standartlaşmanın əhəmiyyətini ilk olaraq vurğulayan rus dilçisi B.E.Drezen və beynəlxalq miqyasda terminologiyanın yayılmasında böyük rol oynayan ingilis alimi J.E. Holmstrom. [9;5]

Qeyd etmək lazımdır ki, 1930-cu illərdə Avstriya, Sovet və Çex dilçiləri terminologiyanı dərindən araşdırmışlar. Bu tədqiqatları üç klassik terminologiya məktəbi adlandırmaq olar. Bu sahədə xüsusilə rus dilçilərinin tədqiqatları diqqət çəkir.

Termin ümumiyyətlə hər hansı bir bilik, istehsal və ya mədəniyyət sahələrinə xas olan bir konsepsiyanı dəqiq ifadə etməyə xidmət edən və insan fəaliyyətinin bu sahəsindəki ünsiyyət ehtiyaclarına xidmət edən söz və ya söz birləşməsinə deyilir.[1;252]

Müasir dilçilikdə termini bir dil kateqoriyası kimi öyrənmək və anlamaq üçün əsas məsələ ona düzgün tərif verməkdir. A.N. Baranov qeyd edir ki, “termin” anlayışının təfsirinə dair konseptual yanaşmaların çoxluğu dilçilikdə mövcud olan təriflərin müxtəlifliyini əvvəlcədən müəyyənləşdirir. [2;56]

V.M Leyçik bu həqiqəti termininin bir sıra elmlərin obyekti olduğu və hər bir elmin öz baxımından vacib olan xüsusiyyətləri terminlərdə vurğulamağa çalışması ilə ifadə etmişdir. Təriflərin əksəriyyətinin qənaətbəxş olmaması, terminin müxtəlif xüsusiyyətlərini birləşdirməyə cəhd göstərməkdir. [7;20]

“Termin” məna baxımından geniş anlayışdır. L.A. Kapanadze qeyd edir ki, “elmi terminologiyaya həsr olunmuş bütün tədqiqatları yekunlaşdırsaq, bir termindən daha çoxşaxəli və qeyri-müəyyən bir vahid olmadığı qənaətinə gələ bilərik. [5;6]

Hər hansı bir sözün terminə çevrilməsi üçün onun definisiyası olmalıdır. Terminlərin mənası emosional komponent ehtiva etmir, lakin komponentlərin təhlili zamanı çoxelementli olduğu aydın olur. Bir neçə əlamətin mövcudluğu, lakin emosional rəngarəgliyin olmaması təkmənalı sözlər üçün spesifik xüsusiyyətdir.[17;65]

XX əsrin 30-cu illərində D.S. Lotte terminləri araşdıraraq bir sıra tələblər irəli sürmüşdür. D.S. Lotte göstərdi ki, təkmənalılıq öz-özlüyündə yaranmır, əksinə terminologiyanı yaradanların mövcud olan terminlər üzərində işinin nəticəsində meydana çıxır. D.S. Lotte terminlər üçün aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətləri qeyd edirdi: qısalıq, təkmənalılıq və terminologiyada mövcud olan digər terminlərlə əlaqəli olma yəni sistemlilik.[8;45]

Hal hazırda dilçilikdə terminlərin çoxmənalılığına dair fikir ayrılığı mövcuddur. Bəzi dilçilər terminlərin polisemantik olmadığı fikrini irəli sürsələr də, bir sıra digər dilçilər terminlərin polisemantik olmasını istisna etmir. Terminologiyada polisemiyanın mövcudluğunu inkar edən tədqiqatçılar termini terminoloji sistemin bir hissəsi olan və buna görə də hər hansı bir xüsusi anlayışı təyin etmək və onu eyni sistem daxilində mövcud olan digər anlayışlardan fərqləndirmək üçün xüsusi sistem yaradan xüsusiyyətlərə malik olan aktuallaşmış söz kimi qəbul edilməsi fikrini əsas tuturlar.

Qeyd etdiyimiz kimi terminlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri təkmənalılıqdır, lakin təcrübədə bu xüsusiyyət reallaşmır. Terminoloji sistemdə terminlərin çoxmənalılığı hallarına rast gəlinir.

Terminlər dilin inkişafında getdikcə daha mühüm rol oynayır. Dili təşkil edən yeni sözlərin böyük əksəriyyəti terminlərdir. Bu fenomen ilk növbədə müasir cəmiyyətin həyatında elm və texnologiyanın artan rolu ilə əlaqələndirilir.

Ümumi danışıq və xüsusi lüğətin qarşılıqlı təsiri onda ifadə edilir ki, sonuncu öz tərkibinin böyük hissəsini birincidən götürür, materialı yeni şəkildə birləşdirib yenidən nəzərdən keçirir, lakin sonra öz növbəsində bir sıra sözləri yeni mənaları ilə geri qaytarır.

S.P.Afanasyev, inşaat terminologiyası əsasında polisemantik isimlərin semantik quruluşunu prosesin mənası ilə təhlil edərək, “polisemiya terminologiyanın xarakterik bir fenomendir” nəticəsinə gəlir. Bununla birlikdə müəllif elmi və texniki terminologiya ilə ədəbi dil arasındakı fərqi göstərir ki, bu da ilk növbədə terminin strukturundakı leksik-semantik mənaların nisbəti səviyyəsində özünü göstərir. [15;118]

İ.V. Arnold hesab edir ki, terminlərin qeyri-müəyyənliyi terminologiyanın əsas çatışmazlığıdır. Lakin çoxmənalı söz müxtəlif elm sahələrini əhatə etdikdə eyni kontekst daxilində mənanın başa düşülməsinə mane olmur. Termin hər hansı bir elm sahəsi daxilində polisemantik olarsa, termini başa düşmək çətinləşə bilər. [1;252]

Polisemiya fenomeni müəyyən bir dilin lüğət ehtiyatını artırmaq üçün təbii bir prosesdir. Çox vaxt terminoloji polisemiya terminin bir və ya bir neçə yaxın bilik sahəsinə aid müxtəlif denotatları təyin etməsi nəticəsində yaranan və bu anlayışların oxşar idrak xüsusiyyətlərinin məntiqi-konseptual əlaqələrini əks etdirən hadisədir.

Terminoloji sistemlərdə polisemiyanın arzuolunmazlığı barədə alimlərin açıqlamalarına baxmayaraq, onun terminologiyada kifayət qədər geniş yayılmasından xəbərdar olmaq lazımdır. Eyni elm sahəsi daxilində yeni kəşflər çox vaxt öz adlarını mövcud təcrübə əsasında alır ki, bu da çox vaxt eyni terminoloji sahədə terminin çoxmənalılığına gətirib çıxarır. Bundan əlavə, tədqiqatçılar mənaları bir-biri ilə sıx əlaqəli, lakin eyni zamanda müxtəlif bilik sahələrinə aid olan terminlərin çoxsaylı hallarını qeyd etmişlər. Terminoloji polisemiya və çoxmənalılıq anlayışlarını qəbul edən tədqiqatçıların bir qrupu terminlərin çoxmənalılığını “sözün müxtəlif bilik sahələrində istifadəsindən asılı olaraq mənaların təbəqələşməsi” ilə izah edir[6;124] və ya terminoloji polisemiyanı “dil elementlərinin ifadə etdiyi situasiya elementlərində daimi qarşılıqlı “tənzimləmənin” baş verdiyi şəxsi insan fəaliyyəyinin nəticəsi

kimi qeyd edirlər[13;262], yaxud terminoloji çoxmənalılıq terminlərin dildə fərqli semantik həcmdə mövcudluğu kimi təqdim edilir.[10;15]

Terminoloji çoxmənalılığı qəbul edən bir sıra tədqiqatçılar bunu "əhəmiyyətli çatışmazlıq" hesab edərək, elmi-texniki terminologiyada termininin monosemik olması tələbini dominant, termin polisemiyasını isə terminlərin təkmənalılıq təbiətinə zidd olan və onu müəyyənlik, konkretlik və kontekstdən kənara çıxarmaqla əhəmiyyətli çatışmazlıq kimi müəyyən edirlər. [3;8]

Digər dilçilər çoxmənalılıq hadisəsini tamamilə təbii hesab edir, mövcud olanlar əsasında yeni mənaların işlənməsi dil iqtisadiyyatı qanununun həyata keçirilməsi və yaradıcı təfəkkürün fəallaşdırılması yolu kimi dəyərləndirilir. "Mövcud olan hər hansı bir termin başqa bir denotat (obyekt, anlayış) ifadə edir, eyni termində yeni məna yaranır, yəni polisemiya inkişaf edir. Termin semantikasının sərhədindəki dəyişiklik, yeni mənaların yaranması, daim inkişaf edən obyektiv reallığın idrak prosesini əks etdirən inkişaf edən terminologiyada təbii bir hadisəsidir." [17;8]

Terminoloji çoxmənalılıq obyektlər, şəxslər, hərəkətlər, proseslər, hadisələr, yer, zaman və s. kimi reallığa aid kateqoriyalar arasındakı məkan, hadisə, konseptual, sintaqmatik və məntiqi münasibətlərə və onun insan şüurunda əks olunmasına əsaslanan hər hansı bir adını transferi olan metonimik köçürmə və ya adın oxşarlıq nəticəsində köçürülməsini nəzərdə tutan metonimiya əsasında inkişaf edir.

Polisemantik terminlər birdən çox məna daşıyır, yəni fərqli anlayışlar eyni etimoloji kökə malik olmaqla müxtəlif mənalar ifadə edərək eyni terminlə ifadə olunur. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirmək məqsədəuyğun olardı:

"Adjustment" – iqt. 1. nizamlama; 2. tənzimləmə; 3. düzəliş; 4. korreksiya; *income adjustment, industrial adjustment, interest rate adjustment, price adjustment, stock adjustment;[4]* -tex. 1. tənzimləmə; 2. korrektor; 3. kalibrləmə; 4. quraşdırma; *micrometer adjustment; belt adjustment; bench adjustment; zero adjustment;[13]* -hq. *1. razılaşma; 2. düzəliş; 3. aydınlaşdırma; 4. nizamlama; 5. tənzimləmə; 6. həll; adjustment of claims; adjustment of international disputes; adjustment of difference;[11]*-psix. 1. uyğunlaşma, adaptasiya; *adjustment disorder; adjustment test;[11]*

"Chain"- hq. 1. zəncir; 2. əlaqə; 3. ardıcıllıq; *chain of custody, chain of title;[11]* -iqt. 1. şəbəkə; 2. zəncir; *banking chain; supermarket chain; chain of distribution;[16]* -tex. 1. zəncir (müxtəlif mənalarda); *tyre chain; driving chain; conveyor chain;* -dip. 1. ardıcıllıq; 2. sıra; 3. cərgə; 4. əlaqə; 5. qrup; *chain broadcasting; chain of proofs; chain of events; chain of discours;[13]*

"Removal" – iqt. 1. köçürmə, köçmə; 2. ləğv; 3. uzaqlaşdırma; 4. rədd; *removal from the stock exchange list; removal of goods from a warehouse; removal of import surcharge; removal from register;[4]* -hq. 1. uzaqlaşdırma; 2. ləğv; 3. köçürmə; *removal from service; removal jurisdiction;[11]* -tex. 1. sökmə; çıxarma; 2. qazıntı; 3. təmizləmə (süxurların təmizlənməsi); *ash removal; clinker removal; heat removal; colour removal;[13]* - siy. 1. vəzifədən azad etmə; 2. köçürmə; 3. ləğv; 4. aradan qaldırma; *removal of dissatisfaction; removal of an official; removal of barriers to international trade;[11]*

NƏTİCƏ

Aydındır ki, terminoloji polisemiya mövcuddur, o, təbii olaraq sözün mənasının inkişafının semasioloji qanunauyğunluqlarından irəli gəlir. Lakin konkret terminoloji sistem, konkret termin sahəsi daxilində fəaliyyət göstərən vahid kimi termin konkret kontekstdə birdən çox məna daşıya bilməz. Terminoloji sahə daxilində terminin mənası nitq situasiyasından və ya yazılı kontekstdən aydın olur, bu, artıq müəyyən bir bilik sahəsində mütəxəssislərin sahə kompetensiyasına daxildir və buna görə də polisemantik terminlər peşəkar ünsiyyətə mane olmur. Elmlərin və müxtəlif bilik sistemlərinin daimi sıx qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində terminlərin mənalarının inkişafı baş verir ki, bu da sahələrarası terminlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, ümumiləşdirilmiş və mücərrəd xüsusiyyətlərə əsaslanaraq, bir termin ətrafdakı reallığın bir sıra obyekt və hadisələrini ifadə edə bilər. Deməli, linqvistik terminologiya üçün polisemiya hadisəsi kifayət qədər xarakterikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. Л.: Просвещение, 1959.- 350 с.
2. Baranov A.N. Introduction to applied linguistics. [Vvedenie v prikladnuju lingvistiku]. Moscow: editorial URSS, 2001. P.
3. Даниленко В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. М.: Наука, 1977. 246 с.
4. Жданова И.Ф., Англо-русский экономический словар-6-е изд., стереотип.—М.:Рус.яз., 2003-880с.
5. *Kapanadze L.A*. On the concepts of «term» and «terminology». The development of the vocabulary of modern Russian language. O ponjatijah «termin» i«terminologija». Razvitie leksiki sovremennogo russkogo jazyka]. *Moscow: Nauka,* 1965. P. 75-78.
6. Котелова Н. З. К вопросу о специфике термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М.: Наука, 1970. С. 122-126.
7. *Leichik V.M.* Terminology. Subject, methods, structure. [Terminovedenie. Predmet, metody, struktura]. *Moscow: Book house «LIBRIUM»,* 2014. P. 264.]
8. Лотте Д.С. Как работать над терминологией. Основы и методы. - М., 1986. - 76 с.
9. Maria Teresa Cabré, Juan C. Sager, Amsterdam/Philaldephia 1999, 185 pages M,Terminology: Theory, methods and applications
10. Марчук Ю. Н. Основы терминографии: методическое пособие. М.: ЦИИ МГУ, 1992. 76 с.
11. Пивовар А.Г., Осипов В.И., Англо-русский юридический словар: право и экономика- М. Экзамен, 2002-864с.
12. Гак В. Г. Лексическое значение слова // Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. С. 261-263.
13. Синдеев Ю.Г., Англо-русский политехнический словаръ, серия «Словарии», Ростов н/Д: Феникс,2002-832с.
14. Татаринов В.А. История отечественного терминоведения. Классики терминоведения: Очерк и хрестоматия. М.: Московский Лицей, 1994.- 408 с.
15. П.Афанасьева С.П. Регулярная полисемия абстрактных существительных со значением процесса. Дис.... канд. филол. наук. - Л.: ЛГПИ 1984. - 162 с.
16. Шах-Назарова В.С., Шелкова Т.Г., Комов Ю.А., Англо-русский Дипломатический словар-3-е изд., стереотип.-.:Рус.яз., 2001.-856с.
17. Татаринов В. А. Лексико-семантическое варьирование терминологических единиц и проблемы терминографии: автореф. дисс. ... к. филол. н. М., 1988. 24 с.

QARABAĞ GENERAL- QUBERNATORU XOSROV BƏY SULTANOV ALMAN ALİMİN TƏDQİQATLARINDA

Namaz MANAFOV
Mingəçevir Dövlət Universitetinin dosentı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Maarifə MANAFOVA
Mingəçevir Dövlət Universitetinin müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Alman tarixçisi, Humbold Universitetinin professoru Yorq Baberovskinin (Jörg Baberowski) əsas fəaliyyət sahəsi və doktorluq dissertasiyası Azərbaycanla bağlıdır.

Onun bütün əsərlərinin leytmotivini Azərbaycan məsələsi təşkil etsə də, oxucularımıza yalnız bir əsəri tanışdır: "Düşmən hər yerdədir. Stalınızm Qafqazda" (Bakı, "Alatoran" nəşriyyatı, 2021, tərcümə edən Məhəmməd Hüseynoğlu).

Bu əsərdə Y. Baberovski Azərbaycan xalqının başına gətirilənləri (1828-1941-ci illər) tarixi faktlar və arxiv materialları əsasında geniş şəkildə şərh edir.

Tədqiqatçı göstərir ki, Qarabağ ətrafındakı münaqişəlır hələ 1917-ci ildən başlamışdı. Çoxsaylı erməni qaçqınlar və dağılmış çar ordusunun erməni əsgərləri dağ ətəklərindəki müsəlman əhalini sıxışdıraraq, Qarabağa axışırdılar.

Əhalinin kütləvi məhvinin qarşısını almaq məqsədi ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Daxili İşlər Nazirliyi Zəngəzur, Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir qəzaları hüdudlarında ayrıca Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradilmasını təklif etdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin 1919-cu il 29 yanvar iclasinda Xosrov bəy Sultanov general-qubernator təyin edildi.

Sultanov poçt şöbəsinin şəhərin müsəlman hissəsinə köçürülməsi və Azərbaycan əsgərlərinin Şuşanın erməni kazarmalarında yerləşdirilməsi göstərişini verdi. Erməni Milli Şurasının nümayəndələri Sultanovun tədbirlərində şəhərin erməni əhalisi üçün təhlükə olduğunu düşündülər.

Ermənilər ətrafda Şuşaya basqın etməyə hazır olan 4 min nəfərlik silahlı dəstə yaratdılar.

Onlarla insan şəhərdəki atışmaların qurbani olsa da, münaqişə millətlərarası qırğına çevrilmədi. Erməni dəstələri geri çəkildi, Azərbaycan general-qubernatoru Şuşada üstünlük qazandı: poçt şəhərin erməni hissəsindən müsəlman hissəsinə keçirildi, Azərbaycan əsgərləri erməni kazarmalarını tutdular. Xosrov bəy Sultanovun tələbi ilə əhali arasında təhriklərə son qoymaq üçün Erməni Milli Şurasının aparıcı nümayəndələri şəhərdən çıxarıldı.

1919-cu yayın əvvəlində Qarabağın general-qubernatoru zor gücünə aşırımlardan keçidin açilmasına nail oldu. Dağlara gedən yolda hər il ortaya çıxan maneələr aradan qaldırıldı.

Xosrov bəy Sultanov iyunun sonuna qədər Dağlıq Qarabağ üzərində hərbi üstünlüyünü birdəfəlik möhkəmləndirdi. Coxsaylı erməni kəndləri general-qubernatora tabe oldular və sadiq olduqlarını bildirmək üçün elçilərini onun yanına göndərdilər. Dağ cığırlarına postlar yerləşdirildi, yay otlaqlarını isə gözətçilər qoruyurdular.

Alman professoru Yorq Baberovskini tədqiqatlarının təhlili göstərir ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanmasında Qarabağ general-qubernatorluğu yaradılması mühüm rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Baberovski Yorq. Düşmən hər yerdədir. Stalinizm Qafqazda. Bakı, “Alatoran”, 2021.
2. Müsəlman şərqində ilk parlamentli respublika. Bakı Dövlət Universiteti,Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 21-23 may 2018, Bakı.

THE LOOKİNG TO THE TEACHING OF AZERBAIJAN LITERATURE İN THE MANUALBOOKS FOR SECONDARY SCHOOL IN THE 1940-1950ss.

Nazile Abdullazade
assosiate professor
Azerbaijan State Pedagogical University,
Faculty of Pilology, Baku, Azerbaijan
Head of Literary Teaching Texnology Department
ORCID No: 0000-0002-1829-7178

ABSTRACT

1940-1950ss - are the years of the Great Patriotic War and post-war reconstruction in the history of Azerbaijani people. During these years, as in all spheres of life, serious problems arise in the field of education and enlightenment. Problems such as heroism of the Soviet people at the front, internationalism, friendship between peoples, patriotism become to the samples lessons in literature. Literary works as promoting courage and heroism, and victory over the enemy,which was based on the courage, stamina and tirelessness of the Soviet people was included to the literary books. And this meant increasing the role and importance of literature classes during the war period.

1950ss were the time of Marxist-Leninist ideology. The most important duty of this literature, which is the weapon of this ideology, is educating the youth in the spirit of communist morality,as people, who love work, fearless and cheerful, believe, that our work will win, educating in the spirit of excessive devotion to the socialist motherland and proletarian internationalism.

Manual books for high education,which published in recent years, take the prominant place on glorifing Lenin's and Stalin's, that a man named Lenin was born from the north into the world like the sun,is was hailed the victory over German fascism in the Great Patriotic War of 1941-1945 for Stalin, both "leaders" was expressed the endless love and people adoration.

Along with examples of Azerbaijani literature, manual books widely was covered examples of the USSR people literature .

The teaching of Azerbaijani literature was taken in the context of Soviet literature and was considered the part of the general proletarian literature. There have even been suggestions, that one of the typical features Azerbaijani literature, is its spirit of internationalism.

Keywords: war period, education, Soviet literature, manual book, Azerbaijani literature.

1940-1950-ci illər Azərbaycan xalqının tarixində Böyük Vətən müharibəsi və müharibədən sonrakı quruculuq illəridir. Bu illərdə həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, təhsil və maarif sahəsində də ciddi problemlər yaranır. Sovet insanının cəbhədə qəhrəmanlığı, beynəlmiləlçilik, xalqlar dostluğu, vətənpərvərlik kimi məsələlər ədəbiyyat dərslərində sınaq, nümunə dərslərinə çevrilir. Ədəbiyyat kitablarına rəşadət, qəhrəmanlıq təbliğ edən əsərlər salınır, düşmən üzərində qələbə sovet insanının igidliyi, mətinliyi, yorulmazlığı üzərində əsaslandırılırdı. Bu, müharibə dövründə ədəbiyyat dərslərinin rolunun və mahiyyətinin artması demək idi.

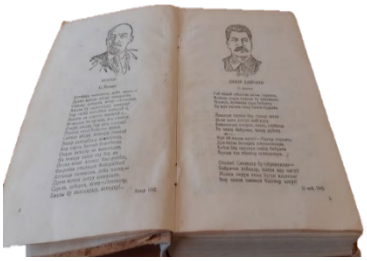
1950-ci illər marksist-leninçi ideologiyanın hakim olduğu dövr idi. Bu ideologiya üçün silah olan bu ədəbiyyatın ən vacib vəzifəsi kimi qarşıda gəncləri kommunizm əxlaqı ruhunda, əməyə məhəbbət bəsləyən, qorxmaz, gümrah adamlar kimi, işimizin qələbə çalacağına inam, sosialist vətənimizə və proletar beynəlmiləlçiliyinə hədsiz sədaqət ruhunda tərbiyə etmək dayanırdı.

Bu illərdə nəşr olunan orta məktəb dərsliklərində Lenin və Stalin ideyalarının tərənnümü əsas yer tuturdu. Lenin isimli insanın şimaldan dünyaya günəş kimi doğduğu, 1941-45-ci illər Böyük Vətən müharibəsində alman faşizmi üzərində qələbə Stalinin zəfəri kimi təriflənir, hər iki "rəhbərə" xalqın sonsuz məhəbbəti və pərəstişi ifadə olunurdu. Dərsliklərdə Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri ilə yanaşı, SSRİ xalqları ədəbiyyatı nümunələrinə də geniş yer verilirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi sovet ədəbiyyatı konteksində götürülür, ümumproletar ədəbiyyatın bir hissəsi sayılırdı. Hətta Azərbaycan ədəbiyyatının səciyyəvi cəhətlərindən biri kimi onun beynəlmiləlçilik ruhunda olması irəli sürülürdü.

Açar sözlər: müharibə dövrü, tədris, sovet ədəbiyyatı, dərslik, Azərbaycan ədəbiyyatı.

1940-1950-ci illər Azərbaycan xalqının tarixində Böyük Vətən müharibəsi və müharibədən sonrakı quruculuq illəridir. Bu illərdə həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, təhsil və maarif sahəsində ciddi problemlər yaranır. Sovet insanının cəbhədə qəhrəmanlığı, beynəlmiləlçilik, xalqlar dostluğu, vətənpərvərlik kimi məsələlər ədəbiyyat dərslərində sınaq, nümunə dərslərinə çevrilir. Ədəbiyyat kitablarına rəşadət, qəhrəmanlıq təbliğ edən əsərlər salınır, düşmən üzərində qələbə sovet insanının igidliyi, mətinliyi, yorulmazlığı üzərində əsaslandırılırdı. Bu, müharibə dövründə ədəbiyyat dərslərinin rolunun və mahiyyətinin artması demək idi.

1950-ci illər marksist-leninçi ideologiyanın hakim olduğu dövr idi. Bu ideologiya üçün silah olan bu ədəbiyyatın ən vacib vəzifəsi kimi qarşıda gəncləri kommunizm əxlaqı ruhunda, əməyə məhəbbət bəsləyən, qorxmaz, gümrah adamlar kimi, işimizin qələbə çalacağına inam, sosialist vətənimizə və proletar beynəlmiləlçiliyinə hədsiz sədaqət ruhunda tərbiyə etmək dayanırdı.

Bu illərdə nəşr olunan orta məktəb dərsliklərində Lenin və Stalin ideyalarının tərənnümü əsas yer tuturdu. Lenin isimli insanın şimaldan dünyaya günəş kimi doğduğu, 1941-45-ci illər Böyük Vətən müharibəsində alman faşizmi üzərində qələbə Stalinin zəfəri kimi tərifləndir, hər iki "rəhbərə" xalqın sonsuz məhəbbəti və pərəstişi ifadə olunurdu. Dərsliklərdə Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri ilə yanaşı, SSRİ xalqları ədəbiyyatı nümunələrinə də geniş yer verilirdi.
Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi sovet ədəbiyyatı konteksində götürülür, ümumproletar ədəbiyyatın bir hissəsi sayılırdı. Hətta Azərbaycan ədəbiyyatının səciyyəvi cəhətlərindən biri kimi onun beynəlmiləlçilik ruhunda olması irəli sürülürdü.

Ədəbiyyatın tədrisində xalq, onun taleyi, həyat həqiqətləri ilə bağlı əsas xətti S.Vurğun, M.İbrahimov, İ.Əfəndiyev kimi sənətkarların əsərləri təşkil edirdi. "Böyük dayaq", "Gələcək gün", "Söyüdlü arx", "Körpüsalanlar" romanları oxucu kütləsinin sevərək qəbul etdiyi və xüsusi çəkisi olan əsərlər sayılırdı.

1954-cü ilin aprel ayında Azərbaycan sovet yazıçılarının II qurultayı, dekabr ayında sovet yazıçılarının İkinci Ümumittifaq qurultayı oldu. Mərkəzi Komitənin qurultaya göndərdiyi təbrik məktubunda yeni insan tərbiyə edilməsində, sovet cəmiyyətinin mənəvi-siyasi birliyinin möhkəmləndirilməsində, kommunizm qurmaq uğrunda mübarizədə sovet ədəbiyyatının rolu yüksək qiymətləndirilirdi. Mərkəzi Komitə yazıçıların qarşısında tələblər qoyurdu: xam torpaqlarda çalışan, kənd təsərrüfatını yüksəltmək uğrunda mübarizə aparan, ağır sənayeni inkişaf etdirən, sərhədlərin möhkəmliyinin təminatı kimi ağır vəzifəni yerinə yetirən insanların obrazını yaratmaq. Bunlarla bərabər, ədəbiyyatın nöqsanları da göstərilirdi; bunlar sovet həyatının sönük və quru təsvirini verən əsərlərin yazılması, parlaq obrazların az və zəif yaradılması idi. Təbii ki, belə ədəbi əsərlərin tədrisə gətirilməsi ədəbiyyatın öyrədilməsində də problemlər yaradırdı.

1949-cu ildə Mikayıl Rzaquluzadənin yeddiillik və orta məktəbin VI sinfi üçün "Ədəbi qiraət" dərsliyi nəşr olunur. Dərsliyin bu nəşri (III nəşr) Sovet İttifaqının himni ilə başlayır, ilk səhifələrindən Lenin və Stalinin şəkilləri, şəkillərin altında isə S.Rüstəmin inqilab rəhbərinə (Leninə) həsr olunmuş "Günəş" şeiri və S.Vurğunun "Zəfər bayramı" (Stalinə həsr etdiyi) şeiri verilirdi. Hər iki şeirdə rus istila rəhbərləri, kommunizm ideoloqlarının bəşəriyyətə günəş kimi işıq verdiyi, birlik, sədaqət gətirdikləri tərənnüm edilir, Lenin isimli insanın şimaldan dünyaya günəş kimi doğduğu, 1941-45-ci illər Böyük Vətən müharibəsində alman faşizmi üzərində qələbə Stalinin zəfəri kimi tərifləndir, hər iki "rəhbərə" xalqın sonsuz məhəbbəti və pərəstişi ifadə olunurdu.

418 səhifəlik dərslikdə tarixi-xronoloji ardıcıllıq gözlənilməsə də, Azərbaycan ədəbiyyatından seçimlər, sənətkarların həyat və yaradıcılığı, ədəbi nümunələrlə yanaşı, hər mövzunun sonunda tapşırıqların (sualların), həm mövzudan sonra, həm də sonda lüğətin verilməsi dərsliyin keyfiyyətini artıran amillər kimi qeyd edilməlidir. Rus ədəbiyyatından

Puşkinin 4, Lermontovun 4, Ukrayna ədəbiyyatından T.Şevçenkonun iki şeiri ilə bərabər, SSRİ xalqları ədəiyyatından N.Ostrovski, Cambul, Pavlo Tiçina, Suren Stepanyan, Yakub Kola, Eduard Mejelayte, A.Abaqeli, Comərd Bakunbayev, Aleksey Xurkinas, V.Mikolaytis Putinasın əsərlərindən bədii nümunələrin tədris materialı seçilməsi dərslik müəllifinin "böyük SSRİ"-də xalqların qardaşlıq və dostluq şəraitində bir ailə kimi yaşadıqlarını, millətlərin ədəbiyyatının, inkişaf və mədəniyyətin bir ideologiyaya – beynəlmiləlçilik ideologiyasına xidmət etdiyini təbliğ etməsi ilə bağlı idi.

Dərslikdə müxtəlif növ və janrda bədii nümunələrdən sonra ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair biliklər şagirdlərin mövzunu dərindən mənimsəmələrinə yardım məqsədilə verlmişdir. "Nəzm və nəsr", "Heca vəzni", "Əruz vəzni", "Rədif", "Təhkiyə", "Dram əsərləri", "Təsvir", "Komizm", "İnsan surəti – səciyyə", "Təkrir", "Mübaliğə", "İstiarə", "Avtobioqrafiya" mövzularının keçilmiş mövzulardan konkret nümunələr əsasında izahı təqdim olunurdu. Özünəqədərki dərsliklərdə olduğu kimi, 1949-cu il nəşrində də sosializm quruculuğu, kolxoz, xalqlar dostluğu, əməkçi insan və əməksevərlik kimi mövzular əsas yer tuturdu.

4 bölmədən ibarət dərslikdə 50 ədəbi nümunədən cəmi 16-ı (I bölmədə 17 ədəbi mətndən 8-i, II bölmədə 9-dan 4-ü, III bölmədə 16-dan 2-i, IV bölmədə 8-dən 2-i) Azərbaycan ədəbiyyatına aid nümunələr olsa da, bir çox mövzular – M.Füzulinin "Şikayətnamə", "Söhbətül-əsmar", "Leyli və Məcnun" poemaları, Vaqifin "Görmədim" müxəmməsi, Nizaminin "İsgəndərnamə" poeması, Puşkinin "Yevgeni Onegin" poeması uzun illər ədəbiyyat dərsliklərində tədris materialı kimi yer almışdır.

1955-ci ildə Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinin Məktəblər İdarəsi "Orta məktəbin ədəbiyyat proqramı və dərslikləri arasındakı bəzi uyğunsuzluqlara aid izahat vərəqi nəşr etdirir. Vərəqədə 1956-57-ci tədris ilində yeni proqram nəşr edilməyəcəyindən dərs kitablarında da dəyişiklik edilməyəcəyi ədəbiyyat müəllimlərinin nəzərinə çatdırılırdı.

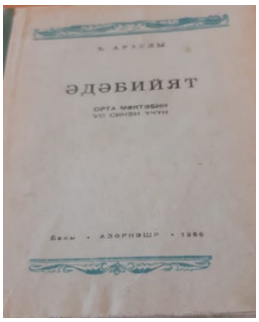
İzahat vərəqində orta məktəbin VIII-X sinifləri üçün 1954-cü ildə buraxılmış ədəbiyyat proqramı ilə 1955-ci ildə nəşr edilmiş ədəbiyyat dərslikləri və müntəxəbat kitabları arasında fərqlər − proqram üzrə sinifdə öyrənilməsi nəzərdə tutulan bəzi əsərlərin ədəbiyyat dərsliklərində ayrıca təhlil edilmədiyi və əksinə, proqramda olmayan bəzi əsərlərin dərsliyə daxil edilmədiyi qeyd olunurdu. Proqramla dərslik arasında uyğunsuzluğun ədəbiyyatın tədrisində çətinlik törədəcəyi konkret nümunələrlə izahatın əsas məzmununu təşkil edirdi. Belə ki:

1. VIII sinif "Ədəbiyyat" dərsliyində (H.Araslı) M.Füzulinin "...Gördüyün könlüm", "Məni candan usandırdı", "Vəfa hər kimsədən kim"..., "Pərişan halın oldum"... qəzəlləri, M.P.Vaqifin "Xumar-xumar baxmaq"... qoşması, A.S.Puşkinin "Çaadayevə", "Özümə heykəl qoyuram" şeirlərinin təhlili verilmədiyi halda, proqramda öyrənilməsi göstərilmişdir.
2. Yenə də şifahi xalq ədəbiyyatından "Aşıq Qərib", "Əsli və Kərəm", "Qaçaq Nəbi" dastanları haqqında icmalda məlumat verilməsi göstərildiyi halda, dərslikdə geniş təhlil edilir.
3. Azərbaycan, rus və dünya ədəbiyyatından M.Füzulinin "Bəngü Badə", "Söhbətül-əsmar", "Ənisül-qəlb" əsərləri, N.V.Qoqolun "Ölü canlar" əsəri, V.Şekspirin "Otello" faciəsi barədə icmal mövzuda məlumat verilməsi nəzərdə tutulduğu halda, bu əsərlər dərslikdə geniş təhlil edilmişdir.
4. Proqramda Nizaminin "Sultan Səncər və qarı" hekayəsi, A.S.Puşkinin "Özümə heykəl qoyuram" şeiri sinifdə oxu materialı kimi verilsə də, müntəxəbatda bu iki əsərin mətni verilməmişdir.
5. VIII sinif "Ədəbiyyat müntəxəbatı"nda verilən əsərlərlə proqram arasında kəskin fərq özünü göstərir (müntəxəbatda verilən Aşıq Ələsgərin "Dağlar", Aşıq Əsədin "Qadınlar bayramı", Aşıq Mirzənin "Oktyabr" və "Neft nəğməsi", Aşıq Hüseyn Cavanın "Lenin" və "Gülür" qoşmaları, Xaqaninin "Mədain xərabələri", Nəsiminin "Dil bazarçısı", "Ağrımaz", Vidadinin "Qoşma", "Vaqifə", M.P.Vaqifin "Yaquta bənzər", "Al geyinib çıxsın gülşən seyrinə", A.S.Puşkinin "Dustaq" şeirləri proqramda yoxdur).
6. IX sinif proqramında Q.Zakirin "Çar hakimlərinin rüşvətxorluğu haqqında" satirası, "Badi-səba, söylə mənim yarıma" qoşması, S.Ə.Şirvaninin "Oğluma" şeirinin sinifdə öyrənilməsi göstərildiyi halda, "Ədəbiyyat" dərsliyində (F.Qasımzadə və M.C.Cəfərov) bu əsərlərin təhlili verilməmişdir.
7. Ə.Haqverdiyevin "Ağa Məhəmməd şah Qacar", "Xortdanın cəhənnəm məktubları", "Marallarım" əsərləri haqqında proqramda icmal mövzuda məlumat verilməsi nəzərdə tutulduğu halda, dərslikdə geniş təhlil edilmişdir.
8. XIX əsr rus ədəbiyyatından Çernışevski, Dobrolyubov və Nekrasovun yaradıcılığına dair proqramda heç bir göstəriş olmadığı halda, dərslikdə bu yazıçılar haqqında məlumat verilmişdir.

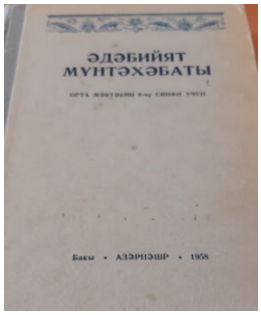
9. IX sinif "Ədəbiyyat müntəxəbatı"nda verilən bir çox əsərlərin (M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, M.Möcüz) proqramda adı çəkilmir.
10. X sinif proqramına "SSRİ xalqları ədəbiyyatı" bölməsində Qafur Qulam, Yanko Kupala daxil edilmədiyi halda, dərslikdə onlar haqqında məlumat verilmişdir. Əksinə, proqramda A.Korneyçukun yaradıcılığı haqqında məlumat verildiyi halda, dərslikdə heç bir məlumat yoxdur.
11. Bir neçə mövzu barədə (M.İbrahimov, S.Rəhimov, Ə.Əbülhəsən, S.Rəhman, V.Mayakovski) icmal mühazirədə məlumat nəzərdə tutulduğu halda, dərslikdə həmin əsərlər geniş təhlil edilmişdir [bax: 3].

1956-cı ildə orta məktəbin VIII sinfi üçün H.Araslının "Ədəbiyyat" dərsliyi nəşr olunur. Dərslik giriş və 6 fəsildən ibarət idi:

1. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı
2. XIII əsrə qədər Azərbaycan ədəbiyyatı
3. XIII-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı
4. XVII-XVIII əsrlər Azərbayca ədəbiyyatı
5. Rus ədəbiyyatı tarixi
6. Qərbi Avropa ədəbiyyatı

Marksist-leninçi ideologiyanın hakim olduğu bir dövrdə və cəmiyyətdə ədəbiyyat bu ideologiya üçün silah idi. Dərsliyin "Giriş" hissəsində marksizm klassiklərinin ədəbi irsə tənqidi yanaşmaları, marksist ədəbiyyatşünaslığın partiyalılıq prinsiplərini əsas götürdüyü vurğulanır, Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi sovet ədəbiyyatı konteksində götürülür, ümumproletar ədəbiyyatın bir hissəsi sayılırdı. Hətta Azərbaycan ədəbiyyatının səciyyəvi cəhətlərindən biri kimi onun beynəlmiləlçilik ruhunda olması irəli sürülürdü. Xalqın zəngin tarixinin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının əsasında marksizm-leninizm dünyagörüşü dayanırdı. Sayat Nova kimi onlarla erməni şairinin Azərbaycan dilində əsərlər yazması, M.F.Axundovun "Hacı Qara" komediyası, Sabirin "Beynəlmiləl" şeiri Zaqafqaziya xalqlarının tarixi qardaşlıq münasibətlərinin ifadəsi sayılırdı.

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında "qabaqcıl rus mədəniyyətinin" böyük təsiri və rolu dərslikdə xüsusi vurğulanır, rus sovet ədəbiyyatı, böyük proletar ədibi M.Qorki, sovet dövrünün ən istedadlı şairi Mayakovski və b.-nın Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına müsbət təsir göstərdiyi, müasir Azərbaycan ədəbiyyatı dünyada ən qabaqcıl, ən inqilabi sovet ədəbiyyatının üzvi bir hissəsi kimi qiymətləndirilirdi. İlk dəfə olaraq bu dərslikdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və onun əsas simaları, habelə rus və dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri barədə məlumat verilirdi.
Şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı biliklər şagirdlərə sovet xalq yaradıcılığı konteksində öyrədilir. Sovet aşıqlarının "Vətən" dedikdə Azərbaycanı deyil, böyük Sovet İttifaqını nəzərdə tutduqları bildirilir. O illərin yazılı ədəbiyyatında olduğu kimi, aşıq yaradıcılığı nümunələrində də Moskva, Qızıl Ordunun Böyük Vətən müharibəsi illərində qələbəsi, insanların Kommunist Partiyasının göstərişlərindən ilham aldıqları tərənnüm olunurdu.
XVIII əsrə qədər ədəbiyyat tarixinin tanınmış nümayəndələrinin yaradıcılığına geniş yer verilməsi dərsliyin müsbət xüsusiyyəti idi. Şagirdlərə Nizami, Xaqani, Məhsəti, Nəsimi, Füzuli, XVII əsr şairləri Vaqifin yaradıcılığı və həyatı haqqında geniş məlumat verilirdi. Bununla yanaşı, rus ədəbiyyatının qədim Kiyev dövrü, "İqor polku haqqında dastan", XIII-XVIII əsr rus ədəbiyyatı nümayəndələri Kantemir, Lomonosov, Derjavin, Karamzin, Fonvizin, Tradişevin yaradıcılığına nəzər salınır. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinə dərslikdə yer verilmədiyi halda, şagirdlər Jukovski, Rıleyev, Qriboyedov, Krılov və dekabrist şairlərin yaradıcılığı ilə tanış olurdular. Puşkin, Qoqol və Qərbi Avropa ədəbiyyatından V.Şekspirin yaradıcılığı monoqrafik mövzu olaraq öyrədilirdi. Nəzəri mövzulardan ibarət dərslikdə bədii əsərlərin məzmunu və ideyası, obrazların səciyyəsi dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti konteksində əks olunurdu.

1958-ci il VIII sinif "Ədəbiyyat müntəxəbatı" (tərtib edən: Ə.Mirəhmədov) dərsliyinə XIX əsr ədəbiyyatı nümayəndələri Q.Zakir, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani və N.Vəzirov, XX əsr ədəbiyyatından "Molla Nərədddin", C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev və H.Cavdin əsərlərindən parçalar daxil edilmişdi. Şagirdlərin "Molla Nəsrəddin" jurnalının məramı və məzmunu

ilə yaxından tanış olmaları üçün jurnalın baş məqaləsi (“Sizi deyib gəlmişəm”), “Təzə təlim kitabı”, “Lüğət” və “Quru çörək” felyetonlarının verilməsi təqdirəlayiq idi. Bu illərin ədəbiyyat dərsliklərində C.Məmmədquluzadənin “Qoqol” hekayəsi tədris materialı kimi verilirdi.

Nəzərdən keçirdiyimiz dərsliklərə əsasən belə fikir yürütmək olar ki, 1940-1950-ci illər dərsliklərində Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi sovet ədəbiyyatı konteksində götürülür, marksist-leninçi ideologiyanın vulqar sosialist təbliğatından yan keçə bilmirdi. Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin seçimində elmi-pedaqoji tələblər gözlənilmir, sənətkarlar və onların əsərlərinin ideya məzmunu, irəli sürdükləri milli-bəşəri duyğular ya təhrif olunur, ya da böyük sovet xalqının dəyərləri kimi təqdim olunurdu.

YENİYETMƏ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA İRADI KEYFİYYƏTLƏRLƏ BAĞLI OLAN TƏLİM MATERIALLARININ TƏSİR İMKANLARININ EKSPERIMENTAL PSİXOLOJI TƏHLİLİ

Fariz Aydın Nayir oğlu

Odlar Yurdu Universitetinin doktorantı

Harun Öztaş

Odlar Yurdu Universitetinin doktorantı

ABSTRACT

Yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasında, onların cəmiyyətə yararlı bir vətəndaş kimi hazırlanmasında iradi keyfiyyətlərlə bağlı təlim materiallarının özünəməxsus rolu və mövqeyi vardır. Təlim uşağın həyat tərzini dəyişdirir. Məktəbdə şagird ciddi surətdə müəyyənləşmiş möhkəm rejimə tabe olmalı, dövlət proqramı ilə keçirilən dərsi öyrənməli, evə verilən tapşırıqları yerinə yetirməli, ictimai işdə çalışmalı, ədəb qaydalarına, intizama ciddi əməl etməlidir. Bütün bu gerçək şərait və tələblər şagird üçün çox əhəmiyyətlidir və bütün bunlar ondan iradi səy, təkidlilik g?stərməsinitələb edir. Bütün bunları ləyaqətlə yerinə yetirmək üçün şagird maraqlı və cəlbedici oyundan əl çəkməyə özünü məcbur edə bilməli, onu ikinci sıraya keçirməyi bacarmalıdır. Təbii ki, bu təlim materialları həmin iradi səylə bağlıdır. Yeniyetmə qarşısına çıxan sosial, psixoloji, fiziki çətinlikləri aradan qaldırmaqla bunlara nail ola bilər. Məktəbdə uşağın mənsub olduğu sinif kollektivi, oyun əsnasında oyunun məqsədi üzrə düzəlmiş kollektivdən keyfiyyətcə fərqli olan bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. İndi şagird bir iş uğrunda, elmin əsaslarına yiyələnmək uğrunda çalışan möhkəm kollektivin bərabər hüquqlu üzvüdür. O, hamı üçün verilmiş dərsi, ev tapşırıqlarını ayrı – ayrı yoldaşlarının necə hazırladıqlarını, müəllimə necə cavab verdiklərini, müüəllimin yoldaşlarına və ona verdiyi qiyməti bilir, özünü yoldaşları ilə müqayisə edir, bu əsasda özünün müsbət və mənfi cəhətlərini dərk etməyə başlayır, özünə münasibəti dəyişir. Məktəblidə özünə nəzarət etmək bacarığı və özünə tələbkarlıqla yanaşmaq qabiliyyəti inkişaf edir. Təlim prosesində, elmin əsaslarına yiyələnmə sayəsində şagirdin ağlı, təfəkkürü inkişaf edir, bununla əlaqədar olaraq onda bir sıra yeni məzmunlu maraqlar əmələ gəlir ki, onlar da fəaliyyətdə əhəmiyyətli rol oynayır. Şagird böyük bir kollektivin üzvüdür. Bu kollektiv dövlət tərəfindən qarşıya qoyulmuş məqsəd uğrunda – elmlərin əsaslarına möhkəm yiyələnmək uğrunda çalışır. Kollektivin bu mühüm işdəki müvəffəqiyyəti, onun ayrı – ayrı üzvlərinin necə çalışmasından asılı olduğu kimi, eyni zamanda ayrı üzvlərin də m?vəffəqiyyətidir. Şagird getdikcə bunu daha dərindən dərk edir və onda, öz kollektivinin yüksək müvəffəqiyyəti uğrunda mübarizə meyli, kollektiv, müəllim, məktəb qarşısında vəzifə və məsuliyyət hissi əmələ gəlir və inkişaf edir. Bu isə təlim vəzifələrini ifa etmək üçün, bu zaman qarşısına çıxan çətinliklərə üstün gəlmək üçün şagirdin iradəsinə bir qüvvət verir, onu möhkəmlədir.

Keywords: Yeniyetmə, Şəxsiyyət, Keyfiyyət, Təlim,Psixologiya

GİRİŞ

Məktəb dövrü, iradə inkişafının mühüm mərhələsidir. Lakin məktəb yaşlarında iradənin tamamilə inkişaf edib qurtardığını zənn etmək səhv olardı. Bu yaşda da uşaq iradəsinin inkişafı, özünə xas olan keyfiyyətlərə malikdir.Məktəb yaşının ayrı – ayrı dövrlərində iradə inkişafını müşahidə etdikdə, bu aydın surətdə nəzərə çarpır.

Yeniyetmələrin iradi keyfiyyətləri, əlbəttə, kiçik məktəb yaşlı uşağın iradəsindən fərqlənirsə də, lakin hələ bəzi cəhətdən onlara yaxındır.

Yeniyetmənin iradi xüsusiyyətlərində artıq bəzi dəyişmələr olduğunu görürük. O, müstəqilliyə meyl edir. Yeniyetmə ?z hərəkət və rəftarlarını daha artıq dərk etməyə başlayır. Onda kiçik məktəblidə olan tez təsir altına düşmə halları tədricən aradan qalxır. Onda ətrafda baş verən hadisələrə, başqa adamlara, onların hərəkət və davranışlarına, özünə tənqidi yanaşma bacarığı əmələ gəlir. Yeniyetmə bu və ya digər

işin, fəaliyyət növünün məna və əhəmiyyətinə daha artıq diqqət yetirir. Lakin yeniyetmə iradəsinin müstəqilliyini həddindən artıq qiymətləndirmək düzgün olmazdı. O, düzgün tərbiyəvi təsirlərin lazimi qədər təşkil edilməməsi nəticəsində bəzən səhv yola düşər, yeniyetmədə özü haqqında yüksək fikirdə olmaq, lovğalıq, tərslik kimi arzu edilməyən keyfiyyətlər əmələ gələ bilər.

Yeniyetmənin maraqları nisbətən möhkəmdir. Bu maraqlar daha həyati olur. Yeniyetmə maraqlandığı bu və ya digər işi icra edir və burada bir qəhrəmanlıq göstərməyə çalışır. Maraqların bu cür genişlənməsi və dərinləşməsi qarşıya uzaq və mürəkkəb məqsədlər qoyulmasına və bunlara nail olmaq üçün daha mürəkkəb fəaliyyət göstərilməsinə səbəb olur. Bu isə iradənin möhkəmlənməsinə təsir göstərir. Yeniyetmədə ilk dəfə olaraq ixtisas maraqları meydana çıxır, ideallar əmələ gəlməyə başlayır.

Məktəbin yuxarı siniflərində yeniyetmələr özlərini daha artıq dərk etməyə, öz rəftar və fəaliyyətlərinə daha ciddi surətdə tənqidi yanaşmağa, nöqsanlarını görməyə və aradan qaldırmağa, müsbət cəhətlərini inkişaf etdirməyə başlayırlar. Deməli, onlarda özlərini tərbiyə qabiliyyəti inkişaf edir və möhkəmlənir, iradə formalaşır.

“Ədəbiyyat, tarix və musiqi dərsləri yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında və onlarda vətənpərvərlik hissinin və digər iradi keyfiyyətlərin inkişafında mühüm rol oynayır.

Yəni yeniyetmələrdə vətənpərvərlik hissinin və iradənin inkişafı ilk növbədə şagirdlərə mənimsədilən təlim materialının məzmunundan asılıdır. Başqa sözlə, öyrədilən təlim materiallarında vətənpərvərlik hissini və iradəni inkişaf etdirən təlim materialları öz məzmunu və keyfiyyəti ilə təhsilin qarşısına qoyulan tələblərə cavab verməlidir.

Tədqiqat göstərdi ki, yeniyetmələr üçün nəzərdə tutulmuş ədəbiyyat, tarix və digər dərsliklərdə belə materiallar çoxdur.

“Qan içən Kiri kim məğlub etdi?”, “Azərbaycanın dəmir qapısı Dərbənd”, “Gülüstan qalası yoxsa Azərbaycan”, “Fərasətli oğlan”, “Azərbaycan, Azərbaycan”, “Analar”, “Cavanşir”, “Şuşa – Pənahabad qalası”, “İrəvan xanlığı”, “Səttarxan”, “Dirçəliş”, “Qanlı yanvar”, “Xocalı soyqrımı”, “Qarabağ müharibəsi qəhrəmanları”, “İkinci dünya müharibəsi və Azərbaycan”, “Ulu öndərin yolu ilə”, “Gəncə niyə Yelizavetpol adlandı?”, “Azərbaycan respublikasının dövlət himni”, “Türkiyə respublikasının dövlət himni”, “Odlu qılınc”, “Azad”, “Vətəndaş”, “Babəkin adı”, “Durna teli” (“Koroğlu” dastanından), “Öncə vətəndir”, “Ölkəm”, “Ən doğma gözəl ölkə”, “Vətən nəğməsi”, “Şah İsmayıl Xətai”, “Vətənim”, “Oxuyun və yadda saxlayın”, “Qız qalası”, “Mustafa Kamal Atatürk”, “Heydər Əliyev”, 20 Yanvar matəm günüdür”, “Səndən başqa nəvar ürəyimdə, Azərbaycan”, “Qarabağ”, “Göygöl”, “Yeddi nar çubuğu”, “Kitabi – Dədə - Qorqud”, “Abbas Səhhət”, “Nağıllar haqqında”, “Bura Vətəndir”, “Qafurun ürəyi” və başqaları.

“Dədə - Qorqud”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Qatır Məmməd” və başqa xalq dastanları da tədqiq etdiyimiz problem baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Təbii ki, yeniyetmələrin bir şəxsiyyət kimi formalaşmalarında, onlarda iradə və vətənpərvərlik hisslərinin qarşılıqlı təsirinin böyük rolu vardır. Adlarını saydığımız təlim materialları bu baxımdan böyük imkanlara malikdir. Həmin mətinlərin hamısını tədqiq etdiyimiz problem istiqamətində psixoloji təhlil etmək qeyri – mümkün olduğu üçün, bəzilərinə diqqət yetirməklə kifayətləndik.

Biz tədqiqat prosesində belə bir suala cavab tapmağa çalışdıq: yeniyetmələr yuxarıda adları çəkilən qəhrəmanlıq dastanları ilə nə dərəcədə tanışdılar? Həmin əsərlərlə tanışlıq səviyyəsini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə eksperimentsorğusu keçirdik. Sorğunun nəticəsi eksperimentə qədər və eksperimentdən sonra aşağıdakı cədvəldəki kimidir. (Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Qəhrəmanlıq dastanları	**Eksperimentə qədər**			
	Oxuyub	**Dastan əsasında eyni filmə baxıb**	**Dastan barədə başqalarından eşidib**	**Dastanı oxumayıb**
"Kitabi–Dədə-Qorqud"	7	51	56	68
"Koroğlu"	36	38	57	51
"Qaçaq Nəbi"	31	39	44	58
"Qatır Məmməd"	6	42	24	110

Cədvəl 2.

Qəhrəmanlıq dastanları	**Eksperimentdən sonra**			
	Oxuyub	**Dastan əsasında eyni filmə baxıb**	**Dastan barədə başqalarından eşidib**	**Dastanı oxumayıb**
"Kitabi–Dədə- Qorqud"	71	90	18	16
"Koroğlu"	72	68	35	20
"Qaçaq Nəbi"	83	45	41	26
"Qatır Məmməd"	52	62	11	70

Sorğuda eksperimentə qədər 182, eksperimentdən sonra 195 nəfər iştirak edib.

Cədvəldən göründüyü kimi, əgər eksperimentə qədər "Kitabi – Dədə - Qorqud" dastanını 182 şagirdin yalnız 7 nəfəri oxumuşdusa, eksperimentdən sonra artıq 70 şagird oxuyub. Eksperimentdən sonra "Kitabi – Dədə - Qorqud" dastanı əsasında çəkilmiş eyni adlı filmə 90 nəfər şagird tamaşa edib.

"Koroğlu" dastanını eksperimentə qədər 36 nəfər, eksperimentdən sonra isə 72 nəfər məktəbli oxumuşdur.

Eksperimentdən bir daha aydın olur ki, yeniyetmələr bu və ya digər qəhrəmanlar haqqında başqalarından eşitməkdənsə, onlar haqqında əsərləri oxuyub bilavasitə tanış olmağa üstünlük verirlər.

V – VIII sinif şagirdlərinin ədəbiyyat dərslərində öyrəndikləri mətinlərin onların əxlaq normalarına münasibətinə və əxlaqi hisslərinin məzmununa göstərdiyi təsirin nəticələri 3 və 4 – cü cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 3.

Mövzular	**Eksperimentdən əvvəl**						
	Siniflər	**Bilir**	**Bilmir**	**Miqdar**	**Əməl edir**	**Qismən əməl edir**	**Əməl etmir**
"Nar çubuğu"	V^{c}	84	16	100	32	54	14
"Sərhədlərimiz toxunulmazdır"	VI^{c}	80	20	100	38	42	20
"Qafurun ürəyi"	VII^{c}	76	24	100	42	34	24
A.A.Bakıxanov	VIII^{c}	74	26	100	58	16	26
Nəticə		314	86	400	170	146	84

Cədvəl 4.

Mövzular	**Eksperimentdən sonra**						
	Siniflər	**Bilir**	**Bilmir**	**Miqdar**	**Əməl edir**	**Qismən əməl edir**	**Əməl etmir**
"Nar çubuğu"	V^{c}	92	8	100	44	48	8
"Sərhədlərimiz toxunulmazdır"	VI^{c}	81	19	100	45	36	19
"Qafurun ürəyi"	VII^{c}	78	22	100	49	30	21
A.A.Bakıxanov	VIII^{c}	76	24	100	60	16	24
Nəticə		327	73	400	198	130	72

Təlim prosesində yeniyetmələrdə vətənpərvərlik hssinin və iradənin inkişaf xüsusiyyətlərini təhlil edən zaman şagirdlər arasında çox ciddi fərdi fərqlər olduğu müəyyən edildi.

Həmin fərdi xüsusiyyətlər aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

I qrup.Vətənpərvərlik hissi və iradəsi ilə əxlaqi davranışları tam uyğun gələn, əxlaq normalarını və davranış qaydalarını şüurlu surətdə mənimsəyən, onlara əməl etməyi özünə borc bilən yeniyetmələr.

II qrup. Vətənpərvərlik hissi və iradəsi ilə əxlaqi davranışları bir – birindən fərqlənən, əxlaq normalarını və davranış qaydalarını əsasən pedaqoji və psixoloji üsulların təsiri ilə mənimsəyən yeniyetmələr.

III qrup. Vətənpərvərlik hissi və iradəsi ilə əxlaqi davranışları bir – birindən ciddi surətdə fərqlənən, əxlaq normalarını və davranış qaydalarını zəif mənimsəyən yeniyetmələr.

Vətənpərvərlik hissinin və iradənin inkişafı və təzahürü sahəsində həmin qruplar arasında nəzərə çarpan fərqləri qrafik şəkildə aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

A- Vətənpərvərlik hissi və iradəylə bağlı bilikləri tam mənimsəyirlər.
B - Vətənpərvərlik hissi və iradəylə bağlı bilikləri qismən mənimsəyirlər.
C - Vətənpərvərlik hissi və iradəylə bağlı bilikləri mənimsəyirlər.

Yeniyetmələr üçün nəzərdə tutulmuş tarix dərslərinə daxil edilmiş: "Azərbaycan abidələr diyarıdır", "Azıx mağarasının sirri", "Atropaten – Azərbaycan", "Babək", "Bərdə faciəsi", "Şamaxı", "Bakı", "Mart qırğını" (1918), "Dədə - Qorqud" və "Yurdumuzun tarixi", "Naxçıvan", "Mağara rəsədxanası", "Təbriz", "Şəfa evi", "Uzun Həsən", "Ərdəbil", "Cavad xan", "Gülüstan dağı", "General Mehmandarov", "Otuz yeddinci il", "Həzi Aslanov", "Xocalı", "Qanlı Yanvar","Milli Qəhrəmanlarımız", "Azərbaycan milli istiqlal yolunda", "Səlcuqlar və Azərbaycan", "Mərkəzləşmiş Azərbaycan Səfəvilər dövləti" və s. mövzular bu baxımdan daha çox diqqəti cəlb edir. Çünki həmin mətinlərin mənimsədilməsi şagirdləri tarixi keçmişimizə yaxından bələd olmağa yönəldir və onlarda vətənpərvərlik hissinin və iradənin inkişafına ciddi təkan verir.

Yeniyetmələrdə vətənpərvərlik hissinin inkişaf etdirilməsi üçün musiqi dərsləri də geniş imkanlara malikdir. Müasir dövrdə vətənə, şəhid və milli qəhrəmanlara həsr olunmuş mahnıların öyrədilməsi bu cəhətdən daha əhəmiyyətlidir.

"Əsgər", "Vətən oğlu", "Anam Azərbaycanım", "Vətən haqqında mahnı", "Azərbaycanım", "Qarabağım", "Əsgər marşı", "Vətənimin əsgəri", "Vətən oğlu" və s. kimi musiqi əsərlərini buna misal göstərmək olar.

Tədqiqat zamanı yeniyetmələrin qəhrəmanlıq, şücaət, mərdlik haqqında hansı mahnıları bildikləri ilə maraqlandıq. Məlum oldu ki, uşaqlar "Koroğlu", "Qaçaq Nəbi", "Vətənim", "Ölməz sərkərdə", "İgid partizan", "Əsgər marşı" və digər mahnılara yaxşı bələddir və onları oxuya bilirlər. Onun üçün biz uşaqlarla sorğu keçirdik. Sorğunun məqsədi yeniyetmələrin həmin mahnılarla tanışlıq səviyyəsini aşkar etmək olmuşdur.

Cədvəl 5

Mahnılar	**Səviyyələr**			**Səviyyələr**		
	Bilir	**Az–çox sözləri bilir**	**Bilmir**	**Bilir**	**Az–çox sözləri bilir**	**Bilmir**
"Koroğlu"	47	51	60	70	60	29
"Qaçaq Nəbi"	50	60	48	90	50	19
"Ölməz sərkərdə"	52	58	48	70	69	20
"İgid partizan"	40	70	48	82	65	12
"Əsgər marşı"	70	50	38	92	50	17

Cədvəldən göründüyü kimi yeniyetmələrdə vətənpərvərlik hissi musiqinin tədrisi ilə bağlı dinamik surətdə inkişaf edir. Belə ki, əgər eksperimentə qədər 158 şagirddən "Koroğlu" uverturası haqqında 47 nəfər şagirdin tam təsəvvürü var idisə, eksperimentdən sonra bu rəqəm 70 olur. "Əsgər marşı" çox populyar mahnıdır. Eksperimentin nəticəsi olaraq 158 şagirdin eksperimentə qədər 70 nəfər "əsgər marşı"nı bildiyi halda, eksperimentdən sonra 92 şagird "Əsgər marşı"nı bilir.

Bu fakt bir daha onu göstərdi ki, dərsliklər və bu sahədə aparılan müəyyən tədqiqat işləri vətənpərvərlik hissi və iradə haqqında təsəvvürləri genişləndirir və onların əsl vətənpərvər, iradəli şəxsiyyət kimi inkişafına əsaslı təsir göstərir. Yeniyetmələrlə aparılan fərdi söhbətlər, habelə müşahidələr, kütləvi informasiya vasitələri ilə verilən məlumatlar göstərir ki, yeniyetmə şagirdlər erməni vəhşiliklərinə qarşı vuruşan bacı–qardaşlarına, valideynlərinə, istər arxa cəbhə və istərsə də ön cəbhəyə kömək edir, cəbhələrdə yağı düşmənin güllələrindən qorxmurlar. Onların ruhunda sanki vətənpərvərlik hissi, qeyrət, namus vardır.

Məktəbli yeniyetmələrdə istər dərsdə, istərsə də dərsdənkənar vaxtlarda həyata keçirilən tədbirlərdə hərbi vətənpərvərlik hissinin tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirmək tələb olunur. Ayrı – ayrı fənlərin tədrisində yeri gəldikcə məktəbliləri xalqımızın, habelə türk xalqlarının böyük sərkərdələrinin həyatı, fəaliyyəti ilə tanış etmək, onlarda Azərbaycanın milli qəhrəmanlarına rəğbət hissi, düşmənə nifrət hissi yaradır. Bu zaman xalqın tarixi yaddaşına, milli ləyaqət və heysiyyətinə xüsusi diqqət edilməlidir. Çünki tarixi yaddaşı olmayan xalq başqqalarının ovuna çevrilər.

Xülasə

Bu məqalədə məlumatlar, eksperimental tədqiqatlar bir daha göstərdi ki, istər Azərbaycan, istərsə də Türkiyə yeniyetmələri doğma vətənini qorumağa, ölkələrinin sərhədlərini toxunulmaz saxlamağa, yağı düşmənlərə qarşı daim vuruşmağa, bu yolda öz valideyinlərinə, hərbiçilərə kömək etməyə hazırdılar və kömək edirlər də. Yeniyetmələr üçün nəzərdə tutulmuş dərsliklərdə (xüsusilə tarix, ədəbiyyat, Azərbaycan və Türk dili) iradə və vətənpərvərlik hisslərinə aid istənilən qədər material vardır. Xüsusi ilə son illərdə həm Azərbaycan, həm də Türkiyə ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər, terrorlar, soyqırımlara yeniyetmələrdə vətənpərvərlik hissini, bu hissin təsiri ilə möhkəmlənən iradi keyfiyyətlərininkişafının şahidi oluruq. Müəllim və valideyinlər, əlaqədar qurumlar bu dövlət əhəmiyyətli işi daim diqqət mərkəzində saxlayır və bu istiqamətdə yeni – yeni tədbirlər görür. Təbii ki, bu işlər daimi və sistemli olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ş., Gənclərdə mənəvi davranışın tərbiyə edilməsi, Bakı, 1962, 105 s.
2. Atalar sözləri, Bakı, 1965, 210 s.
3. Baxşəliyev Ə.T., Azərbaycan milli mənəvi dəyərlərimizin sosial - psixoloji mahiyyəti, Bakı 2011, 480 s.
4. Baxşəliyev Ə.T., Azərbaycanda yaş və pedaqoji psixologiyanın inkişafı. (XX əsr), Bakı, 2016, 159 s.
5. Nizami Gəncəvi. “Xosrov və Şirin” Bakı 2005
6. Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” Bakı, 2005
7. Ahmet Maraş “Evdə okul, okulda ev”. İstanbul. 2006. 189 s.
8. Atalay Yörükoğlu – Gənclik çağı. İstanbul. 2012. 390 s.
9. Fatih Kalkınc – Okul Evde başlar İzmir. 2015.256 s
10. Nejat Tarhan Sen ve Çocuklar. İstanbul. 2009.145 s
11. Gülhanım Bayrak – Ailədə cinsi təbiyə. İstanbul. 2011.149 s.
12. Fen bilimleri (VI sınıf), Ankara, 2016, 449 s.

BİLGƏ XAQAN ABİDƏSİNDƏ HƏRƏKƏT BİLDİRƏN SÖZLƏR

SİMNAR ARİF oğlu ƏLİZADƏ
BDU-nun magistrantı
ORCİD NO:**0000-0002-0986-8290**
Rəyçi: F.e.d. prof. M.Ə. Məmmədov

Xülasə

Məqalədə qədim türk yazılı abidələrindən biri olan Bilgə xaqan abidəsində işlənmiş hərəkət bildirən sözlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Əksər tədqiqatçılar tərəfindən belə sözlərdən morfologiya bəhsində bəhs edilmiş və bu sözlər morfoloji cəhətdən feil adlanan nitq hissəsi kimi tədqiq olunmuşlar. Məqalədə hərəkət bildirən sözlər leksik cəhətdən tədqiqata cəlb olunmuşdur. Abidənin dilindəki hərəkət bildirən sözlər seçilmiş, onların işlənmə sayı və ifadə etdikləri leksik- semantik mənalar müəyyənləşdirilmişdir. Qədim türk yazılı abidələrinin və müasir türk dillərinin, eləcə də dialektlərinin materialları əsasında bu sözlərdə leksik- semantik baxımdan baş verən məna daralmaları, məna genişlənmələri və müasir dövrdə işlənmələri ilə bağlı məna fərqləri müəyyən olunmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə tərtib olunmuş lüğətlərin materiallarından istifadə edilərək bu sözlərdə baş verən mənaca dəyişmələr, fəqliliklər aşkar edilmişdir. Apardığımız tədqiqatdan aydın olur ki, abidədəki hərəkət bildirən sözlər türk mənşəli olub, təkhecalı sözlərdir. Abidənin leksik tərkibinə daxil olan hərəkət bildirən sözlərin müəyyən hissəsi müxtəlif türk dillərində, eləcə də Azərbaycan ədəbi dilində və dialektlərimizdə eyni forma və mənada işlənməyə davam etsə də, bəzilərində formaca və ya mənaca dəyişikliklər müşahidə olunur. Bunları nəzərə alaraq, abidənin dilindəki hərəkət bildirən sözləri belə qruplaşdıra bilərik: 1) Eyni forma və mənada işlənən hərəkət adları, 2) Kiçik fonetik fərqlərlə mənasını qoruyub saxlayan hərəkət adları, 3) Forma və mənaca dəyişikliyə məruz qalan hərəkət adları.

Açar sözlər: Bilgə xaqan, abidə, leksika, hərəkət, sözün mənası

Words expressing movement in the monument of Bilga Khagan

Summary

The article deals with the words expressing movement in the monument of Bilga Khagan, one of the ancient Turkish written monuments. Such words have been discussed by many researchers in the field of morphology, and these words have been studied morphologically as part of speech called verbs. In the article, lexical words are involved in lexical research. Words expressing movement in the language of the monument were selected, the number of their development and the lexical-semantic meanings they expressed were determined. Based on the materials of ancient Turkic written monuments and modern Turkic languages, as well as dialects, lexical-semantic narrowing of meaning, expansion of meaning and differences in meaning related to their development in modern times have been identified. Using the materials of dictionaries compiled in different periods, changes in meaning and differences in these words were revealed. It is clear from our research that the words denoting movement in the monument are of Turkish origin and are singular. Although some of the action words included in the lexical structure of the monument continue to be used in the same form and meaning in different Turkic languages, as well as in the Azerbaijani literary language and dialects, some of them have changes in form or meaning. In view of this, we can group the words denoting action in the language of the monument as follows: 1) action names used in the same form and meaning, 2) action names that retain their meaning with small phonetic differences, 3) action names that have undergone changes in form and meaning.

Key words: Bilga Khagan, monument, vocabulary, action, meaning of the word

Qədim türk yazılı abidələrinin lüğət tərkibi olduqca zəngindir. Abidələrin lüğət tərkibinin əsasını türk mənşəli sözlər təşkil edir. Bilgə xaqan abidəsində diqqətimizi cəlb edən söz qruplarından biri də hərəkət bildirən sözlərdir. Əksər tədqiqatçılar hərəkət bildirən sözlər haqqında abidələrin leksikasında deyil, morfologiya bölməsində bəhs edirlər. Morfologiyada belə sözlər feillər kimi tədqiq olunur və feilə aid morfoloji xüsusiyyətlərdən bəhs edilir. Bu məqalədə isə hərəkət bildirən sözlər morfoloji cəhətdən deyil, leksik cəhətdən tədqiqata cəlb olunmuşdur. Abidənin dili belə sözlərlə olduqca zəngindir və bu sözlər işlənmə tezliyi baxımından digər sözləri üstələyir. Abidənin leksik tərkibinə daxil olan hərəkət bildirən sözlərin bəziləri eyni forma və mənada işlənməyə davam etsə də, bəzilərində formaca və ya mənaca dəyişikliklər müşahidə olunur. Bunları nəzərə alaraq, abidənin dilindəki hərəkət bildirən sözləri belə qruplaşdıra bilərik: 1)Eyni forma və mənada işlənən hərəkət bildirən sözlər, 2) Kiçik fonetik fərqlərlə mənasını qoruyub saxlayan hərəkət bildirən sözlər, 3) Forma və mənaca dəyişikliyə məruz qalan hərəkət bildirən sözlər.

1) Eyni forma və mənada işlənən hərəkət bildirən sözlər:

Sanc -sancmaq. Sanc sözü abidənin dilində beş dəfə işlənmişdir: Süsin sancdım "Qoşununu sancdım (nizədən keçirdim)". Kül tigin, Tonyukuk, Moyun çor və Terxin abidələrində də bu sözə rast gəlirik. "Divani- lüğət it türk"də "sanç" şəklində işlənən bu sözün mənası "sancmaq, dürtmək, soxmaq, yenmək, məğlub etmək" şəklində göstərilir [4, 434]. "İbn Mühənna lüğəti"ndə də "sanç" şəklində işlənən bu sözün mənası "sancmaq, batırmaq" kimi qeyd olunur [2, 58]. "Qutadqu- bilik" əsərində də bu sözə rast gəlirik və "sancmaq, dürtmək, vurmaq" mənaları bildirir. "Qədim türk lüğəti"ndə sanc sözünün "bizləmək, itələmək, dürtmək, vurmaq, qaçmaq" kimi mənaları əks olunmuşdur [11, 484]. Bu söz müasir dövrdə əksər türk dillərində öz varlığını qoruyub saxlayır. Azərbaycan ədəbi dilində də işlək olan sanc sözü "taxmaq, keçirmək, dişləmək (ilana, arıya və s. aid xüsusiyyət)" mənalarını ifadə edir.

Bas -basmaq. Bas sözü abidənin dilində iki dəfə işlənmişdir: Türgis bodunığ uda basdım "Türgiş xalqını yuxuda basdım". Ongin, Kül tigin və Tonyukuk abidələrində də bu sözə rast gəlirik. "Divani- lüğət it türk"də bu sözün mənası "basmaq, üstünə çökmək, yıxmaq, qamarlamaq" şəklində göstərilir [4, 73]. "Qutadqu- bilik"əsərində isə bu söz məna daralması nəticəsində yalnız "basmaq" mənasında işlənir. "İbn Mühənna lüğəti"ndə bu sözün mənası "ayaqla əzmək, basmaq" şəklində qeyd olunur [2, 16]. "Qədim türk lüğəti"ndə bas sözünün mənası "əzmək, basdırmaq, qoymaq, qalib gəlmək" şəklində göstərilir [11, 85]. Ə. Rəcəbli isə bu sözün basmaq və məğlub etmək mənalarını qeyd edir. Bas sözü həm Azərbaycan ədəbi dilində, həm də dialektlərimizdə öz varlığını qoruyub saxlayır. Ədəbi dildə bas sözü "üstdən sıxmaq, təzyiq etmək, ağırlıq vermək, sıxışdırmaq, tapdalamaq" mənalarında işlənir. Bu söz Kürdəmir şivəsində "yalan danışmaq, goplamaq, gopa basmaq", Culfa şivəsində "hürmək, hürə-hürə hücum çəkmək", Qazax şivəsində "düzəltmək, istehsal etmək", Tovuz ərazisində isə "nəsil, tayfa" mənası ifadə edir [1, 42].

Al -almaq. Al sözü abidənin dilində səkkiz dəfə işlənmişdir: Kağanın ölürtim, ilin anta altım "Xaqanını öldürdüm, elini (dövlətini) onda aldım". Kül tigin, Moyun çor və Terxin abidələrində də bu sözə rast gəlirik. "Divani- lüğət it türk"də bu sözün mənası "hiylə, xan üçün bayraq, dövlət adamlarının atlarının yəhər örtüsü, turuncu rəngli ipək qumaş, al rəng, almaq" şəklində göstərilir [4, 27]. "İbn Mühənna lüğəti"ndə bu sözün mənası "kül rəngli at, turunc rəngi" şəklində qeyd olunur [2, 9]. "Qutadqu- bilik" əsərində isə al sözü məna daralması nəticəsində yalnız "almaq" mənasında işlənir. "Qədim türk lüğəti"ndə isə bu sözün mənası "almaq, qəbul etmək, əldə etmək, götürmək, seçmək, evlənmək, ələ keçirmək, fəth etmək tabe etmək" şəklində göstərilir [11, 32]. Ə. Rəcəbli al sözünün almaq, eşitmək və qulaq asmaq mənalarını göstərir [8, 346]. Müasir dövrdə bu söz Azərbaycan ədəbi dilində rəng adı və hərəkət adı kimi işlənməyə davam edir. Dilimizdə bu söz hərəkət adı kimi "əlinə götürmək, hər hansı bir şeyi satın alaraq əldə etmək" mənalarında sabitləşmişdir.

Tut -tutmaq. Tut sözü abidənin dilində beş dəfə işlənmişdir: Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kañım İltəris kağanığ, ögim İlbilgə katunığ teñri töpəsində tutup yögərü kötürti erinç "Türk xalqı yox (məhv) olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində (başının üstündə) tutub yuxarı götürdü". Kül tigin, Tonyukuk, Küli çor, Moyun çor, Terxin və Bögü xaqan abidələrində də bu sözə rast gəlirik. "Divani- lüğət it türk"də bu sözün mənası "tutmaq,

yaxalamaq, əldə etmək" şəklində göstərilir [4, 580]. "İbn Mühənna lüğəti"ndə bu sözün mənası "hər hansı bir şeyi ələ götürmək, tutmaq" şəklində qeyd olunur [2, 77]. "Qədim türk lüğəti"ndə isə tut sözünün mənası "saxlamaq, almaq, tutmaq, yapışmaq, bəsləmək, ehtiva etmək" şəklində göstərilir [11, 591]. Ə. Rəcəbli də bu sözün tutmaq, qəbul etmək, təşkil etmək və yaratmaq mənalarını qeyd edir [8, 379]. Tut sözü Azərbaycan ədəbi dilində həm meyvə adı kimi, həm də hərəkət adı bildirən söz kimi varlığını qoruyub saxlayır. Hərəkət adı kimi bu söz "bir şeydən yapışıb saxlamaq, həbs etmək, ovlamaq (balıq tutmaq)" mənalarını ifadə edir.

2) Kiçik fonetik fərqlərlə mənasını qoruyub saxlayan hərəkət bildirən sözlər:

Yoğla -dəfn etmək. Yoğla sözü abidənin dilində bir dəfə işlənmişdir: Yoğçı, sığıtçı, öñrə kün toğsıka Bökli çölik il, Tabğaç, Tüpüt, apar, Apa Urum, kırkız, üç kurıkan, otuz tatar, kıtaý, tatabı- bunça bodun kəlipən sığıtamış, yoğlamış "Dəfn edənlər, ağı (sitəm) deyənlər öndən Böklü çöllük el (Koreya dövləti), Tabğaç (Çin), Tibet, avar, Böyük Roma (Bizans, Vizantiya), qırğız, üç kurıkan, otuz tatar, kıtay, tatabı- bu qədər xalq gəlib ağı demiş, dəfn etmiş". Tonyukuk və Küli çor abidələrində də bu sözə rast gəlirik. Yoğla sözünün kökü yoğ sözüdür. "Divani- lüğət it türk"də yoğ sözünün mənası "matəm, yas, dəfndən üç və ya yeddi gün sonra verilən ehsan" şəklində göstərilir [4, 690]. Buna uyğun olaraq, yoğ sözündən düzəlmiş yoğla sözünün mənası isə "ölü üçün ehsan vermək" deməkdir. "İbn Mühənna lüğəti"ndə isə bu söz "yoglamış" şəklində işlənir və "ölü üçün ağlamış" mənasını ifadə edir [2, 91]. "Qədim türk lüğəti"ndə yoğla sözünün mənası "yas tutmaq" şəklində göstərilir [11, 270]. Ə. Rəcəbli də bu sözün ağlamaq və dəfn etmək mənalarını qeyd edir [8, 362]. Müasir dövrdə Azərbaycan ədəbi dilində bu sözə rast gəlmirik. Lakin "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ndə "ağlamaq" mənası ifadə edən bu söz "yığlamağ" şəklində Dərbənd ərazisində, "yığlamax" şəklində isə Qax, Şəki, Zaqatala ərazilərində işlənir [1, 550].

İn -enmək. İn sözü abidənin dilində bir dəfə işlənmişdir: Tağdakı inmiş, tirilip yetmiş ər bolmış "Dağdakılar (arana) enmiş, toplaşıb yetmiş igid olmuş". Kül tigin abidəsində də bu sözə rast gəlirik. "Divani- lüğət it türk"də "inil" şəklində işlənən bu sözün mənası "enmək" kimi göstərilir [4, 218]. "Qutadqu- bilik" əsərində də bu söz işlənir və eyni mənanı ifadə edir. "İbn Mühənna lüğəti"ndə "inmek" şəklində işlənən bu sözün mənası "yuxarıdan aşağıya düşmək, enmək" kimi qeyd olunur [2, 34]. Müasir dövrdə bu söz türk dilində öz varlığını qoruyub saxlayır. Azərbaycan ədəbi dilində isə kiçik fonetik fərqlə en(mək) şəklində işlənir.

Yorı -yürümək. Yorı sözü abidənin dilində altı dəfə işlənmişdir: Bunça yirkə təgi yorıtdım "Bu qədər yerlərə təki qoşun yürütdüm". Ongin, Kül tigin, Moyun çor, Tonyukuk və Terxin abidələrində də bu sözə rast gəlirik. "Divani- lüğət it türk"də bu sözün mənası "yürümək, varmaq, ad- sanı yayılmaq, yorulmaq" şəklində göstərilir [4, 695]. "İbn Mühənna lüğəti"ndə "yürümək" şəklində işlənən bu söz "ayaqlarını qabağa ataraq hərəkət etmək" mənası ifadə edir [2, 93]. "Qədim türk lüğəti"ndə isə yorı sözünün mənası "getmək, gəzmək, hərəkət etmək, dövriyyədə olmaq, gücə sahib olmaq" şəklində göstərilir [11, 274]. Ə. Rəcəbli isə bu sözün "yürümək, cəlb etmək, yürüş etmək" mənalarını qeyd edir. Müasir dövrdə bu söz "yürümək" şəklində Azərbaycan ədəbi dilində işlənir. Bu söz "yortavalamax" şəklində Zəngilan ərazisində işlənir və "yavaş- yavaş qaçmaq" mənası ifadə edir [1, 551].

Kon -qonmaq. Kon sözü abidənin dilində yeddi dəfə işlənmişdir: Yerüñərü, subıñaru kontı "Yerinə, suyuna (vətəninə) yerləşdi". Kül tigin, Tonyukuk və Falnamə (İrk bitig) abidələrində də bu sözə rast gəlirik. "Divani- lüğət it türk"də bu sözün mənası "qoyun (arğuca), qonmaq, bir yerə qonmaq" şəklində göstərilir [4, 312]. "İbn Mühənna lüğəti"ndə kon sözünün mənası "enmək, köçmək" şəklində qeyd olunur [2, 44]. Ə. Rəcəbli də bu sözün qonmaq, yerləşmək və məskunlaşmaq mənalarını qeyd edir [8, 368]. Müasir dövrdə Azərbaycan ədəbi dilində qon(maq) şəklində işlənərək öz varlığını qoruyub saxlayan bu söz "yuxarıdan, havadan enərək bir şeyin üzərində oturmaq, dayanmaq, enmək" mənalarında işlənir.

Təg -çatmaq, dəymək. Təg sözü abidənin dilində altı dəfə işlənmişdir: Ərsəngə təgi sülədim, Tüpütkə kiçig təgmədim "Ərsənə təki qoşun çəkdim Tibetə azacıq çatmadım (kiçik dəymədim)". Ongin, Kül tigin, Tonyukuk, Küli çor, Süci, Terxin, Bögü xaqan və Falnamə (İrk bitig) abidələrində də bu sözə rast gəlirik. "Divani- lüğət it türk"də bu sözün mənası "dəymək, toxunmaq, çatmaq, varmaq, yaxalamaq, düşmək, hücum etmək" şəklində göstərilir [4, 523]. "Qutadqu- bilik" əsərində də bu söz işlənir və

“dəymək, toxunmaq, çatmaq” mənalarını ifadə edir. “Qədim türk lüğəti”ndə təg sözünün “çatmaq, nail olmaq, gəlmək, toxunmaq, ötmək, vurmaq, hücum etmək” mənaları qeyd olunur [11, 547]. Ə. Rəcəbli isə bu sözün vuruşmaq, döyüşmək və dəymək mənalarını göstərir [8, 377]. Müasir dövrdə bu söz t> d, g> y əvəzlənmələri nəticəsində “dəy(mək)” şəklində Azərbaycan ədəbi dilində “toxunmaq” mənasında işlənir.

Kəl -gəlmək. Kəl sözü abidənin dilində on doqquz dəfə işlənmişdir: Kuğ səñün başadu tört tümən sü kəlti “Kuğ sənün başda olmaqla qırx min qoşun gəldi”. Ongin, Kül tigin, Tonyukuk, Küli çor, Moyun çor, Süci, Terxin və Falnamə (İrk bitig) abidələrində də bu sözə rast gəlirik. “Divani- lüğət it türk”də bu sözün mənası “gəlmək” şəklində göstərilir [4, 273]. “Qutadqu- bilik” əsərində də bu söz işlənir və eyni mənanı ifadə edir. “Qədim türk lüğəti”ndə isə bu sözün mənası “yaranmaq, gəlmək” şəklində qeyd olunur [11, 295]. Ə. Rəcəbli də bu sözün gəlmək mənasını göstərir [8, 363]. Kəl sözü qədim türk yazılı abidələrinin dilindəki bar sözünün əks mənasını ifadə edir. Belə ki, bar sözü danışandan uzaqlaşan hərəkəti bildirirsə, kəl sözü danışana yaxınlaşan hərəkəti ifadə edir. Bu söz kiçik fonetik fərqlərlə “gəl” şəklində Azərbaycan ədəbi dilində, “gel” şəklində isə türk dilində işlənir.

Kir- girmək. Kir sözü abidənin dilində iki dəfə işlənmişdir: Özin edgü körtəçisən, ebinə kirtəçisən, buñsız boltaçısən “Özün yaxşılıq görəsisən, evinə girəsisən, dərdsiz olasısan”. Moyun çor və Terxin adidələrində də bu sözə rast gəlirik. “Divani- lüğət it türk”də bu sözün mənası “kir, girmək” şəklində göstərilir [4, 302]. “İbn Mühənna lüğəti”ndə bu sözün mənası “çöldən içəriyə soxulmaq, girmək” şəklində qeyd olunur [2, 41]. “Qədim türk lüğəti”ndə isə kir sözünün mənası “daxil olmaq, nüfuz etmək, dalmaq, qoşulmaq, gəlmək, görünmək, məruz qalmaq, tutulmaq” şəklində göstərilir [11, 308]. Ə. Rəcəbli isə bu sözün girmək və daxil olmaq mənalarını qeyd edir [8, 363]. Bu söz kir mənasında Azərbaycan ədəbi dilində varlığını qoruyub saxlayır. Daxil olmaq mənasında isə kiçik fonetik fərqlə “gir(mək)” şəklində işlənir.

Kıl -etmək. Kıl sözü abidənin dilində iyirmi dörd dəfə işlənmişdir: Tabğaç bodunka bəglig urı oğlın kul kıltı, işilik (silık) kəz oğlın küñ kıltı “Tabğaç (Çin) xalqı bəyliyə layiq igid (hərfən: nəsli artırmalı olan) oğlanlarını qul etdi, xanımlığa layiq qızlarını kəniz etdi”. Ongin, Kül tigin, Tonyukuk və Moyun çor abidələrində də bu sözə rast gəlirik. “Divani- lüğət it türk”də bu sözün mənası “tük, qıl, etmək, qılmaq” şəklində göstərilir [4, 287]. “İbn Mühənna lüğəti”ndə bu sözün mənası “atın quyruğu, tük, etmək” şəklində qeyd olunur [2, 42]. “Qutadqu- bilik” əsərində də bu söz işlənir və “etmək, eləmək” mənalarını ifadə edir. Ə. Rəcəbli isə bu sözün etmək, eləmək və qılmaq mənalarını göstərir. XIII əsrdən başlayaraq Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində bu sözün “qıl (maq)” formasına rast gəlirik. Müasir dövrdə Azərbaycan ədəbi dili üçün bu söz arxaik sayılsa da, namaz qılmaq, səcdə qılmaq kimi ifadələrdə öz varlığını qoruyub saxlayır. Morfoloji cəhətdən bu söz köməkçi feil hesab edilir.

Kazğan -qazanmaq. Kazğan sözü abidənin dilində on beş dəfə işlənmişdir: İnim Kül tigin birlə, iki şad birlə, ölü, yitü kazğantım “Kül tigin ilə, iki şad ilə əldən düşüncəyədək, çalışaraq (ölərək, yetərək) qazandım”. Ongin, Kül tigin, Tonyukuk, İxi- Xanın- Nor və Falnamə (İrk bitig) abidələrində də bu sözə rast gəlirik. “Divani- lüğət it türk”də bu sözün mənası “sel sularının yardığı yer, qazanmaq” şəklində göstərilir [4, 265]. “İbn Mühənna lüğəti”ndə isə bu sözün mənası “əldə etmək, hasil etmək, qazanmaq” şəklində qeyd olunur [2, 39]. “Qutadqu- bilik” əsərində kazğan sözü məna daralması nəticəsində yalnız “qazanmaq” mənasını ifadə edir. Ə. Rəcəbli isə bu sözün qazanmaq, əldə etmək və yaratmaq mənalarını göstərir [8, 356]. Bu söz kiçik fonetik fərqlərlə “qazan(maq)” şəklində Azərbaycan ədəbi dilində varlığını qoruyub saxlayır və “əldə etmək, sahib olmaq, fayda götürmək, qazanc əldə etmək, nail olmaq, yiyələnmək, udmaq” kimi mənaları ifadə edir.

Bol -olmaq. Bol sözü abidənin dilində on yeddi dəfə işlənmişdir: Anca tip Tabğaç kağanka yağı bolmış “Belə deyib Tabğaç (Çin) xaqanına yağı olmuş”. Ongin, Kül tigin, Tonyukuk, Moyun çor, Terxin, Bögü xaqan, Falnamə (İrk bitig) abidələrində də bu sözə rast gəlirik. “Divani- lüğət it türk”də bu sözün mənası “olmaq” şəklində göstərilir [4, 100]. Ə. Rəcəbli də bu sözün olmaq mənasını göstərir. “Qədim türk lüğəti”ndə isə bu sözün mənası “baş vermək, baş tutmaq, sadiq olmaq, olmaq” şəklində əks olunur [11, 111]. Müasir dövrdə bol sözü qıpçaq qrupu türk dillərində öz varlığını qoruyub saxlayır. Qırğız və Qazax dillərində bu söz öz varlığını saxlasa da, qaraçay- balkar, qumuq, noqay və tatar dillərində işlənmir. Qeyd olunan dillərdə bol sözünün əvəzinə al və bil sözlərindən istifadə olunur. Bu

söz kiçik fonetik fərqlə "ol(maq)" şəklində Azərbaycan ədəbi dilində işlənir. Morfoloji cəhətdən ol (maq) sözü köməkçi feil hesab edilir.

Olurt -oturmaq. Olurt sözü abidənin dilində iyirmi dörd dəfə işlənmişdir: Tört yigirmi yaşımka tarduş bodun üzə şad olurtım "On dörd yaşımda tarduş xalqı üzərində şad oturdum". Kül tigin, Tonyukuk, Küli çor, Təs və Bögü xaqan abidəsində də bu sözə rast gəlirik. "Divani- lüğət it türk"də "oltur" şəklində işlənən bu sözün mənası "oturmaq" şəklində göstərilir [4, 392]. "İbn Mühənna lüğəti"ndə və "Qədim türk lüğəti"ndə də bu söz "oltur" şəklində, "Qutadqu- bilik" əsərində isə "oldur" şəklində işlənərək eyni mənanı ifadə edir. Müasir dövrdə Azərbaycan ədəbi dilində bu söz "otur(maq)" şəklində işlənir.

Bir - vermək. Bir sözü abidənin dilində iyirmi dörd dəfə işlənmişdir: Tölis, tarduş bodunığ anta itmiş, yabğuğ, şadığ anta birmiş "Tölis, tarduş xalqlarını onda təşkil etmiş, (onlara) yabğu və şad onda vermiş". Ongin, Tonyukuk, Küli Çor, İhe- Ashete, Terxin, Turfan abidələrində bu söz "ber" fonetik variantında, Moyun Çor, Kül tigin, Tonyukuk abidələrində isə "bir" fonetik variantında işlənir. "İbn Mühənna lüğəti"ndə bir sözünün həm rəqəm mənası, həm də vermək mənası göstərilir [2, 20]. Bir sıra qədim türk yazılı abidələrində və "Qutadqu- bilik"əsərində isə bu söz "ber" şəklində işlənir və "vermək" mənasını ifadə edir. "Qədim türk lüğəti"ndə də "ber" şəklində işlənən bu sözün mənası "vermək, ötürmək, istedadlı (vergili)" şəklində göstərilir [11, 95]. Ə.Rəcəbli bir sözünün mənasını "vermək, hədiyyə etmək, bağışlamaq" şəklində qeyd edir [8, 351]. Bir sözü b>v, i>e əvəzlənmələri nəticəsində "ver" şəklində bir sıra türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan ədəbi dilində də işlənərək eyni mənanı ifadə edir.

3) Forma və mənaca dəyişikliyə məruz qalan hərəkət bildirən sözlər:

Təz -qaç. Təz sözü abidənin dilində üç dəfə işlənmişdir: Otuz artukı tört yaşıma oğuz təzib Tabğaçka kirti " Otuz dörd yaşımda oğuzlar qaçıb Tabğaça (Çinə) girdi". Kül tigin və Falnamə (İrk bitig) abidələrində də bu sözə rast gəlirk. "Divani- lüğət it türk"də bu sözün mənası "təzmək, baş alıb getmək, qaçmaq" şəklində göstərilir [4, 536]. "Qutadqu-bilik" abidəsində də bu söz işlənir və "qaçmaq" mənası ifadə edir. "Qədim türk lüğəti"ndə "təzdənməx" şəklində isə bu söz "tez" şəklində işlənir və mənası "qaçmaq, çıxmaq, geri addım atmaq" şəklində qeyd olunur [11, 557]. Müasir dövrdə Azərbaycan ədəbi dilində bu söz işlənməsə də, dialektlərdə bu sözə rast gəlirik. Bu söz Çənbərək şivəsində "təzdənməx`" Basarkeçər, Kürdəmir şivələrində "təzix`məx`", Cəbrayıl, Hamamlı, Kəlbəcər, Meğri, Ordubad şivələrində isə "təzməx`" şəklində həmin mənanı ifadə edir [1, 495].

Bar -getmək. Bar sözü abidənin dilində on yeddi dəfə işlənmişdir: Tokuz oğuz bodun yerin, subın ıdıp Tabğaçğaru bardı "Doqquz oğuz xalqı yerini, suyunu (vətənini) buraxıb Tabğaça (Çinə) tərəf getdi". Kül tigin, Tonyukuk, Küli çor, Moyun çor, İhe- Ashete, Hoytu- Təmir, Süci, Çoyra, Terxin, Falnamə (İrk bitig), Bögü xaqan və Miran abidələrində də bu sözə rast gəlirik. (digər qədim türk abidələrində işlənməsi)"Divani- lüğət it türk"də bu sözün mənası "varmaq, getmək" şəklində göstərilir [4, 70]. "İbn Mühənna lüğəti"ndə isə bar sözünün mənası "varmaq, hazır, bəli (təsdiq ədatı)" şəklində göstərilir [2, 16]. "Qutadqu- bilik" əsərində də bar sözü işlənir və "getmək" mənası ifadə edir. "Qədim türk lüğəti"ndə isə bu sözün mənası "getmək, yola düşmək, ölmək, gəzmək, dolaşmaq, aradan çıxmaq, hərəkətə başlamaq" şəklində qeyd [11, 83]. Bu söz öz varlığını müasir dövrə qədər bir sıra törəmələrdə mühafizə etmişdir. Başqırd, qazax, kumuk, qırğız, tatar, türkmən, tuva, noqay, uyğur, yakut dillərində bu söz "bar" şəklində işlənir. Yalnız türk ədəbi dilində və Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində isə "var" şəklində işlənir.

Tağık -qalxmaq. Tağık sözü abidənin dilində bir dəfə işlənmişdir: Taşra yorıyur tiyin kü esidip balikdakı tağıkmış "Bayırda yürüş edir deyə səs (küy) eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış". Kül tigin abidəsində də bu sözə rast gəlirik. "Divani- lüğət it türk"də bu sözün mənası "dağa çıxmaq, dağa qaçmaq, yozlaşmaq" şəklində göstərilir [4, 496]. Bu sözün tağ hissəsi dağ sözünün qədim türk formasıdır. Müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə sözdə t>d əvəzlənməsi baş vermişdir. "Qədim türk lüğəti"ndə tağık sözünün mənası "qalxmaq, dırmaşmaq" şəklində göstərilir [11, 527]. Ə. Rəcəbli də bu sözün dırmaşmaq və dağa qalxmaq kimi mənaları ifadə etdiyini qeyd edir [8, 375].

Boz -pozmaq. Boz sözü abidənin dilində altı dəfə işlənmişdir: Səkkiz yigirmi yaşıma altı çub soğdak tapa sülədim, bodunığ anta bozdım "On səkkiz yaşımda altı bağlı (vilayətli, qəbiləli) soğdaklara qarşı qoşun çəkdim, xalqı onda pozdum. Tədqiqatçıların bəziləri bu sözün tərcüməsini "dağıtmaq, məhv

etmək" şəklində, bəziləri isə "pozmaq" şəklində göstərirlər. "Divani- lüğət it türk"də bu sözün mənası "boz rəng, pozmaq, yıxmaq" şəklində göstərilir [4, 104]. "İbn Mühənna lüğətin"də bu sözün mənası "kül rəngi, boz" şəklində qeyd olunur [2, 21]. "Qutadqu- bilik" əsərində isə boz sözündə o>u əvəzlənməsi baş vermiş və buz sözü məna genişlənməsi nəticəsində "pozmaq, yıxmaq, məhv etmək, darmadağın etmək" kimi mənalarda işlənir. "Qədim türk lüğəti"ndə bu sözün mənası "boz rəng, pozulma, pozğunluq, məhv etmək, parçalamaq, itkiyə məruz qalmaq, sınmaq" şəklində göstərilir [11, 131]. Müasir dövrdə Azərbaycan ədəbi dilində bu söz rəng adı kimi işlənir. Hazırda Ordubad şivəsində "pozmax" şəklində işlədilən bu sözün mənası "dərib qurtarmaq" kimi qeyd olunur [1, 408].

Sünüş - döyüşmək. Sünüş sözü abidənin dilində on yeddi dəfə işlənmişdir: Kamığı bis otuz sülədimiz, üç yigirmi süñüşdimiz "Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüşdük". Kül tigin, Tonyukuk, Küli çor, Moyun çor və Terxin abidələrində də bu sözə rast gəlirik. Bu söz sü sözündən yaranmışdır. Sü sözü qədim türkcədə "qoşun" mənası ifadə edirdi. "Divani- lüğət it türk"də bu söz "sünqüş" şəklində işlənir və mənası "savaşda hücum etmək, süngüləşmək, savaşmaq" şəklində qeyd olunur [4, 486]. "Qədim türk lüğəti"ndə bu sözün mənası "döyüşmək, düşmənlik etmək" şəklində qeyd olunur [11, 517]. Ə. Rəcəbli isə bu sözün vuruşmaq, döyüşmək və savaşmaq mənalarını göstərir [8, 375]. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu sözə rast gəlməsək də, Şəmkir şivəsində "süngütməx" şəklində işləndiyini və "dağıtmaq, bərbad etmək, sıradan çıxartmaq" kimi mənalar ifadə etdiyini görürük [1, 451].

Ağıt -qovmaq. Ağıt sözü abidənin dilində bir dəfə işlənmişdir: Oza, yaγa kəligmə süsin ağıtım "(Bizi) mühasirə etməyə, dağıtmağa gələn qoşunu qovdum (axıtdım)". Kül tigin və Küli çor abidələrində də bu sözə rast gəlirik. "Divani- lüğət it türk"də bu sözün mənası "çıxarmaq, yüksəltmək" şəklində göstərilir [4, 22]. "Qədim türk lüğəti"ndə isə bu sözün "sürmək, dağıtmaq, üz çevirmək" mənaları qeyd olunub [11, 20]. Qədim türkcədə ağıt sözü "qaçırtmaq, sürmək, çıxmaq, yüksəlmək, meydana çıxmaq, aşmaq" kimi mənaları ifadə edirdi.

Əmgət -sıxışdırmaq. Əmgət sözü abidənin dilində bir dəfə işlənmişdir: Əmgətmən! "Sıxışdırmayın!". Əmgət sözü əmgə sözündən düzəlmişdir. Əmgə sözü qədim türk yazılı abidələrinin dilində "əzab çəkmək", "Qutadqu- bilik" əsərində isə "zəhmət çəkmək, əziyyət çəkmək" mənasında işlənirdi. Buna uyğun olaraq, "Divani- lüğət it türk"də əmgət sözünün mənası "yordurmaq, zəhmət çəkdirmək" şəklində [4, 175], "Qutadqu- bilik" isə "zəhmət çəkdirtmək, yordurmaq, əziyyət çəkdirtmək" şəklində göstərilir. "Qədim türk lüğəti"ndə bu sözün mənası "əzab çəkmək" şəklində göstərilir [11, 172]. Ə. Rəcəbli də bu sözün əzab vermək və incitmək mənalarını qeyd edir [8, 35]. Bu söz Azərbaycan ədəbi dilində işlənməsə də, dialektlərimizdə varlığını qoruyub saxlayır. "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ndə Zəngilan ərazisində "əmgəndiməx" şəklində işlənən bu sözün mənası "incitmək, əziyyət vermək" şəklində göstərilir [1, 160].

Tolğat -incitmək. Tolğat sözü abidənin dilində bir dəfə işlənmişdir: Tolğatman! "İncitməyin!". "Divani- lüğət it türk"də bu sözün mənası "taxmaq, dolamaq, ağrısı tutmaq, mədəsi bulanmaq" şəklində göstərilir [4, 557]. "Qədim türk lüğəti"ndə tolğat sözünün mənası əmgət sözü ilə eyniləşdirilir və "əzab çəkmək" şəklində göstərilir [11, 172]. Ə. Rəcəbli isə bu sözün dolamaq, hərlətmək və fırlamaq mənalarını qeyd edir [8, 378].

Nəticə. Məqalədə Bilgə xaqan abidəsində hərəkət bildirən sözlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Abidənin dilində işlənmə kəmiyyəti və ifadə etdikləri mənalar müəyyənləşdirilmişdir. Abidənin dilində hərəkət adı bildirən sözlər çoxluq təşkil edir. Bu sözlərin hamısı türk mənşəli sözlərdir. Bu söz qrupuna daxil olan sözlərin əksəriyyəti təkhecalı sözlərdir. Bu sözlər sonrakı əsrlərdə də öz varlığını qorumağı bacarmış və müasir dövrdə ya olduqları kimi, ya da müəyyən fonetik dəyişmələrlə müxtəlif türk dillərində işlənir. Bu sözlərin əksəriyyəti həm Azərbaycan ədəbi dilində, həm də dialektlərimizdə işlənməyə davam edirlər.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti", AMEA, Bakı: Şərq- Qərb, 2007, 568 s.
2. Battal A. "İbnü- Mühenna lügati", İstanbul Devlet Matbaası, 1934, 105 s.

3. Besli E. , Çalış K. “Orhun yazıtlarında geçen fiillerin “Kutadgu- bilik”deki görünümü”, Sosyal bilimler araştırma dergisi, 2016.
4. Kaşğari M. “Divanü lüğat- it- türk” (tərtib edəni: R.Əskər), IV (indeks): 752 s., Bakı, Ozan, 2006.
5. Rəcəbli Ə. “Göytürk dilinin leksikası” II, Bakı: Nurlan, 2004, 427 s.
6. Rəcəbli Ə. “Qədim türk yazısı abidələri” I, Bakı: Nurlan, 2009, 567 s.
7. Rəcəbli Ə. “Qədim türk yazısı abidələrinin dili” I, Bakı: Nurlan, 2004, 647 s.
8. Rəcəbli Ə. , Məmmədov Y. “Orxon- Yenisey abidələri”, Bakı: Yazıçı, 1993, 345 s.
9. Şükürlü Ə. “Qədim türk yazılı abidələrinin dili”, Bakı: Maarif, 1993, 330 s.
10. Talat T. “Orhon yazıtları (Kül tigin, Bilge kağan, Tonyukuk)”, İstanbul: Simurg, 1998, 128 s.
11. «Древнетюрский словарь», Ленинград, Наука, 1969, 676 s.

CAUSAL RELATIONSHIP BETWEEN RENEWABLE ENERGY CONSUMPTION, ECONOMIC WELFARE, AND FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN 6 ASEAN COUNTRIES

Ghina Giartikasari
Universitas Negeri Jakarta, Indonesia
ORCID NO: 0000-0003-1899-2995
Prof. Dr. Sri Indah Nikensari, SE., M.SE
Universitas Negeri Jakarta, Indonesia
ORCID NO: 0000-0002-0413-655X
***Herlitah*, M.Ec, Dev**
Universitas Negeri Jakarta, Indonesia
ORCID NO: 0000-0002-7155-3441

ABSTRACT:

This is an empirical study on the causal relationship between renewable energy consumption, economic welfare, and foreign direct investment in 6 ASEAN countries over period 2000-2019 using Panel-Vector Error Correction Model. This study aimed to identify causal relationships and the existance of short run and long run causality between variables. Specifically, the unit root test, cointegration test, Granger causality test, and vector error correction model are imployed for the estimations. Empirical results suggest bidirectional Granger causality between renewable energy consumption and FDI, unidirectional Granger causality running from GDP per capita to FDI, and neutrality hypothesis between renewable energy consumption and GDP per capita. Further analysis reveals that there is short-term and long-term relationship between renewable energy consumption, GDP per capita, and FDI. Furthermore, the result for short-run causality from renewable energy consumption and GDP per capita have positive effect to FDI. Besides, long run causality from renewable energy consumption and FDI have negative effect to GDP per capita. This implies that the level of renewable energy consumption in ASEAN is insignificant and does not play important role in economic welfare. The government's role in supporting the renewable energy sector has not been maximized so that renewable energy consumption has not been effective and efficient.

Keywords: Renewable energy; Economic growth; FDI; VECM; ASEAN

INTRODUCTION

Energy has an important role in driving the economy and achieving prosperity (Apergis, 2014). Energy is closely related to all economic activities, such as agriculture, industry and household activities. Energy consumption determines economic growth and development (Salahuddin et al., 2018). The greater the energy consumption, the greater the increase in economic growth and development.

Many countries, both developed and developing, are finally trying to consume massive energy to achieve industrialization and prosperity. Consumption of primary energy such as oil, coal, as well as water and wind is converted into ready-to-use energy for electricity, transportation, and heating (Ritchie & Roser, 2020). However, the availability of energy is inversely proportional to the amount of energy demand.

Based on the World Resource Institute (Kahia et al., 2016), the availability of conventional energy is expected to run out in the next 30-50 years due to the limited nature of conventional energy. However, conventional energy consumption which includes natural gas, coal and oil still has the largest portion

compared to the proportion of other energy sources. As can be seen in Figure 1.1, the world's energy consumption from fossil fuels is 79.9%.

Meanwhile, the world's consumption of renewable energy, which is an unlimited energy source, only accounts for 11% of all energy sources.

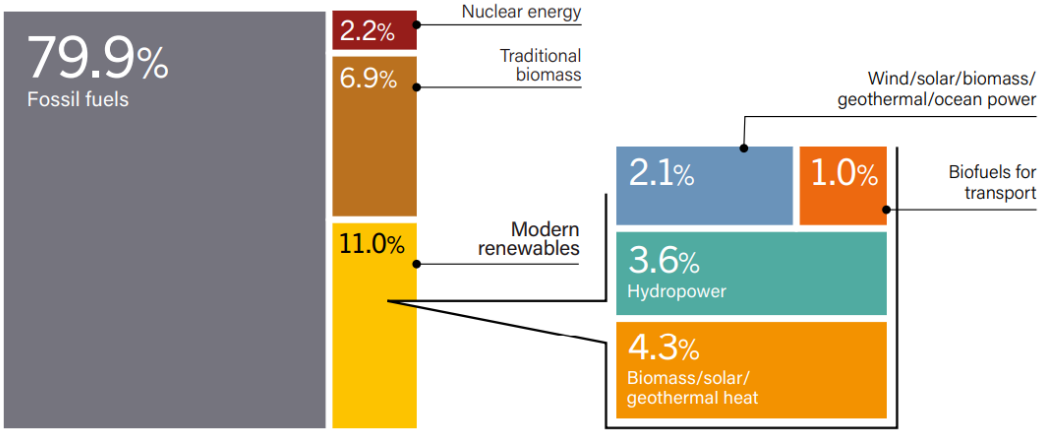

Figure 1.1 World percentage energy consumption by source

Apart from the dwindling availability of conventional energy, many studies mention the natural damage that arises due to the consumption of conventional energy. In general, there are two problems that arise as a result of conventional energy consumption: first, namely the depletion of non-renewable energy, such as gasoline, gas, coal which increases along with the increase in consumption; second, emissions from the effects of greenhouse gases such as carbon dioxide (CO^2) and methane (Venkatraja, 2020). These two problems indirectly cause externality costs.

One of the many costs of externalities due to environmental damage is the cost of damage due to CO2 emissions and energy depletion. Based on Figure I.1, it can be seen that in general the percentage of the cost of damage due to CO2 emissions has a positive trend every year. The cost of damage from CO2 emissions is estimated at US$30 per tonne of CO2 produced (World Bank, 2020). Meanwhile, the percentage of energy depletion in general is fluctuating, with quite extreme increases and decreases. The energies that are calculated in the percentage value of this energy depletion are oil, coal and natural gas.

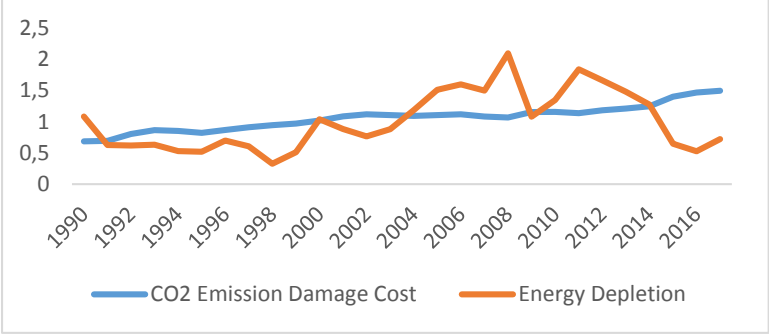

Figure 1.2 World CO2 emission damage cost and energy depletion

To overcome the problem of environmental damage and the costs of externalities caused, many countries have begun to look for alternatives to conventional energy and have begun to shift their energy use to more sustainable ones. Initial efforts to address environmental problems began with reducing fossil fuels listed in the 1997 Kyoto 1997 (Apergis, 2014). In the protocol, industry is forced to reduce greenhouse gas emissions, especially CO2. Various kinds of renewable energy are starting to be used as a substitute for conventional energy such as solar energy, biofuels, wind energy, water energy, and others. The use of renewable energy is one solution to reduce environmental damage. Renewable energy is considered to be in synergy with many aspects of sustainable development (Inglesi-Lotz, 2016).

This is different from conventional energy which requires a long production process to get ready-to-use resources. Renewable energy such as water, wind, and solar heat can be directly used and then processed directly as needed. The term renewable energy consumption refers to the use of a number of energy from renewable sources that are used for electricity production, transportation, and heating (Ritchie & Roser, 2020).

The use of renewable energy has finally become a trend in order to reduce the impact of environmental damage. In a report by the International Renewable Energy Agency (IRENA), the use of clean energy can achieve 90% reduction in CO2 emissions in accordance with the main objectives of the 2015 Paris Climate Change Agreement (United Nation Climate Change, 2017). In the agreement, the countries agreed to limit the average temperature increase to a maximum of 2 degrees Celsius. Many developed countries have long replaced most of the use of non-renewable energy into the use of renewable energy. Meanwhile, developing countries are starting to plan steps and prepare themselves to make the transition.

ASEAN as one of the regions in the Asia Pacific region is an economic area that not only has a fairly high level of economic growth but also demographic, social, and energy problems. Fossil fuels or non-renewable energy still dominate the source of electrical energy in ASEAN. Meanwhile, based on several statistical results regarding energy, ASEAN countries have abundant renewable resources. However, these resources are not evenly distributed (Chang & Li, 2015). For example, hydropower is abundant in Laos and Myanmar, while geothermal is abundant in Indonesia and the Philippines (IRENA, 2016).

Table 1. Renewable Energy Consumption Growth in terawatt-hours (TWh) in Several ASEAN Countries 2016-2019

	2016		2017		2018		2019	
	TWh	%	TWh	%	TWh	%	TWh	%
Indonesia	30.972	24.9	32.074	3.6	49.134	53.2	47.663	-2.9
Thailand	25.271	82.1	25.743	1.9	29.996	16.5	33.893	12.9
Filipina	21.898	4.9	23.092	5.5	22.66	-1.9	21.425	-5.5
Vietnam	65.358	15.1	88.5	35.4	83.929	-5.2	74.189	-11.6
Laos	17.54	26.1	19.929	13.7	22.167	11.2	19.409	-12.4
Kamboja	2.638	30.5	2.763	4.7	4.770	72.6	4.119	-13.6

The urgency of this study about causal relationship between renewable energy, economic welfare and FDI in 6 ASEAN countries is in accordance with the 2015 ASEAN Declaration in Kuala Lumpur. In the declaration, the vision of ASEAN 2025 was set out. The vision includes environmental preservation and human development embodied in the "ASEAN Socio-Cultural Community" and economic welfare in the "ASEAN Economic Community" (ASEAN, 2015). The targets set in the ASEAN Vision 2025 regarding environmental issues, economic welfare and the formation of an investment climate to attract FDI. The ASEAN Vision 2025 is also in line with the agenda set out in the SDGs.

LITERATURE REVIEW

Renewable energy is an important discussion for economists, environmentalists, and policy makers in developing countries, especially in order to increase economic activity (Rezagholizadeh et al., 2020). Efforts to increase renewable energy are not only beneficial for growth, but also increase food, reduce the risk of environmental damage, and improve several other aspects such as social, financial, and welfare in a country (Haseeb et al., 2019). Energy consumption by a country in this case also supports sustainable economic welfare which is the main focus of development.

The results of research regarding the relationship between renewable energy consumption and economic welfare are very diverse. Maamar Sebri (2015) states, there are 4 hypotheses related to renewable energy consumption and economic growth, namely: feedback hypothesis, conservation hypothesis, growth hypothesis, and neutrality hypothesis. The feedback hypothesis shows that there is a two-way causal relationship between these variables. The conservation hypothesis shows a one-way causality relationship from economic welfare to renewable energy consumption. The growth hypothesis shows that there is a one-way causality of renewable energy consumption on economic welfare. While the neutrality hypothesis does not show a one-way or two-way causal relationship, both renewable energy consumption on economic welfare and economic welfare on renewable energy consumption.

Several studies suggest that there is a causal relationship between renewable energy and economic welfare. One of them is the research conducted by Dilek Temiz Dinç and Ece Akdoğan (2019). In a study conducted by Dilek Temiz Dinç and Ece Akdoğan through the VECM test, it is known that renewable energy and economic growth in Turkey have a bidirectional relationship or a two-way relationship in the short term. This relationship shows that renewable energy is important for economic growth, and vice versa that economic growth will encourage more use of the renewable economy (Dinç & Akdoğan, 2019). In addition, in a study conducted by Dalia Ibrahiem (2015) through the Granger causality test, it is known that renewable energy consumption and economic growth in Egypt have a bidirectional relationship. The results of this study indicate that the policies carried out by the government related to energy conservation are appropriate (Ibrahiem, 2015). Another researches that show the results of Feedback Hypothesis are research conducted by Apergis and Payne (2010a)(2010b)(2011b), Lin and Moubarak (2014), Shabaz et al. (2015), T. Chang et al. (2015) and Tugcu et al. (2012).

Research conducted by Abdulkadir Abdulrashid Rafindadia and Ilhan Ozturk (2017) also seeks to reveal how important renewable energy is to economic growth in Germany. This study uses the ARDL approach and time series data from 1971 – 2013 obtained from the World Development Indicators. The causal relationship was also analyzed using the Granger causality test. The data used in this study are real GDP, renewable energy consumption, real capital stock and labor.

This study reveals that in the long term renewable energy consumption has a significant positive relationship on economic growth. Likewise with capital and labor. Meanwhile, in the short term, consumption of renewable energy has a positive but not significant relationship with economic growth. In contrast to the consumption of renewable energy, capital and labor in the short term have a significant positive relationship to economic growth. Another researches conducted by Ocal Aslan (2013) and Sadorsky (2010) show the result of Conservation Hypothesis which show that economic growth has an effect on renewable energy consumption.

On the other hand, studies that show the growth hypothesis Hypothesis which show that renewable energy consumption has an effect on economic growth include Payne (2011) and Inglesi-Lotz (2016a). Meanwhile the research conducted by Angeliki Menegaki shows Neutrality Hypothesis which does not show any relationship between renewable energy consumption and economic growth.

In addition to the causal relationship between renewable energy consumption and economic growth, the relationship between renewable energy consumption and investment also needs to be discussed, especially FDI. FDI is the main source of investment flows in developing countries (Parab et al., 2020). The influx of FDI in developing countries encourages energy consumption through the expansion of industry, transportation, and manufacturing. However, in the process of achieving sustainable economic welfare, energy availability needs to be considered in more detail. Therefore, to achieve sustainable aspects, the consumption of renewable energy is prioritized over conventional energy consumption. In addition to the effect of FDI on the consumption of renewable energy previously described, the opposite

is also true. In this regard, ASEAN has built an investment climate to attract investment and accelerate the spread of renewable energy (IRENA, 2018).

Research conducted by Khandker et al. (2018) and Fethi Amri (2016) mention a causal relationship between FDI and consumption of renewable energy. Consumption of renewable energy can affect the amount of FDI inflows into a country. Countries that prioritize renewable energy consumption are more attractive to investors than countries with conventional energy consumption (Parab et al., 2020).

In addition, the discussion of the causal relationship between renewable energy and FDI, the relationship between FDI and economic welfare is also important to discuss. The role of FDI in improving economic welfare is considered a basic principle of economics (Omri & Kahouli, 2014). In examining the relationship between the two, many studies mention a causal relationship between FDI and economic growth.

Research conducted by Weiyang Fan and Wu Hao (Fan & Hao, 2020)aims to quantitatively examine the relationship between total GDP, renewable energy consumption, and FDI in China. This research was conducted to 31 provinces in China with the period 2000-2015. All data were collected from the official website of the Statistical Office of the People's Republic of China, the statistical yearbook of China and the website of the Ministry of Commerce of the People's Republic of China. Vector error correction model (VECM) is used to determine the relationship between the three variables from a short-term and long-term perspective. In addition, the Granger causality test was also used to analyze the relationship between the three variables.

The results of this study indicate that the rate of GDP per capita, the rate of consumption of renewable energy and the rate of FDI per capita of China have a long-term stable relationship. In addition, based on the Granger causality test, all variables, both short term and long term, have a reciprocal relationship. In this study, the researcher also suggested several things, especially related to FDI. In order to increase the use of renewable energy and ensure energy availability, the government needs to increase FDI even further. However, in this regard the researcher also emphasizes that the government should pay more attention to the quality of FDI and its policies to prevent polluting companies from entering the market in the energy industry.

Some of these studies include research conducted by Moudatsou and Kyrkilis (2011); Rininta (2013); and Agrawal (2015). The amount of FDI in a country can affect the growth of the country's national income, and vice versa. Countries with a good level of economy, one of which is judged by the number of Gross Domestic Product (GDP) can attract investors to be able to invest in the country. Total GDP can describe the economic condition of a country.

DATA AND METHODOLOGY

Data

The objects studied in this study are the consumption of renewable energy, economic welfare and foreign direct investment in ASEAN. This study uses 6 ASEAN countries as samples that are considered representative. These countries include Indonesia, Thailand, the Philippines, Vietnam, Laos, and Cambodia.

The data used in this study is secondary data obtained from various international institutions. Each variable uses a 20-year range, namely the period 2000-2019. The data range was chosen because it shows the current actual condition. In addition, this period is related to the ratification of the declaration of the Millennium Development Goals (MDGs) in 2000 and the Sustainable Development Goals (SDGs) in 2016.

The data in this study were obtained from various sources including the World Bank website https://data.worldbank.org/country/ for economic welfare variables and foreign investment and the Our World in Data website https://ourworldindata.org/ for renewable energy consumption.

Methodology

The method used in this research is descriptive quantitative method. Descriptive research is a type of research that studies phenomena in detail and distinguishes them from other phenomena (Siyoto & Sodik, 2015). While quantitative research is a type of research whose data analysis uses statistical tests. The process of data analysis in quantitative research includes data processing, data presentation, calculations and hypothesis testing.

This study seeks to determine the respective short-term and long-term effects and the causal relationship of the three variables studied, namely Economic Welfare (X), Foreign Direct Investment (Y), and Renewable Energy Consumption (Z).

EMPIRICAL RESULTS

Unit root test

Before the estimation, data are said to be stationary if the behavior of the process does not change with time or in other words the process is in equilibrium. If the estimate is made using non-stationary variables, it will result in spurious regression (Winarno, 2017).
Based on the results, it is known that the GDP the FDI, and the REC value at level probability value greater than 5% (0.05) so that it can be concluded that all variables are not stationary at the level and need to be tested for stationary on the first difference with a degree of confidence = 5%.
On the results at the first difference level, the GDP, FDI and REC variables have a probability value of 0.00. At the level of confidence = 5%, it is known that all variables have a probability value less than 5% (0.05) so that it can be concluded that all variables are stationary at the first difference level. Based on these results, it has been fulfilled that in conducting the VECM analysis, there is an assumption that must be fulfilled, namely that all independent variables must be stationary in the same order.

Cointegration Test

Based on the **Table 4.4** below, it is known that the probability value at the level of none to At most 2 has a value of 0.00 < 1, 5 or 10% so that it can be concluded that there is a long-term relationship on Economic Welfare, Foreign Direct Investment, and Renewable Energy Consumption in 6 ASEAN Countries.

Table 4.4 Cointegration test results

Hypothesized No. of CE(s)	Fisher Stat.* (*from trace test*)	Prob.	Fisher Stat.* (*from max-eigen test*)	Prob.
None	180.2	0.0000	156.7	0.0000
At most 1	119.3	0.0000	105.7	0.0000
At most 2	41.80	0.0000	41.80	0.0000

Granger Causality Test

In order to to test the direction of causality between REC and GDP per capita and FDI, Granger causality test was employed. Granger Causality was used because of that ability to respond to both large and small sample sizes.

According to **Table 4.5**, the causality test at the 5% level of significance show that the GDP per capita and FDI has a probability value of 0.0105 <0.05, it can be concluded that there is a causal relationship between GDP and FDI variables. But the FDI variable on GDP has a probability value of 0.1025 > 0.05, it is concluded that there is no causal relationship between the FDI variable and GDP.

While the GDP variable on REC has a probability value of 0.6043 > 0.05, it is concluded that there is no causal relationship between GDP and REC variables. But for the REC variable to GDP has a probability value of 0.5686 > 0.05, it is concluded that there is no causal relationship between the REC variable and GDP. So it can be concluded that there is no one-way or two-way relationship between GDP and REC.

While FDI variable on REC has a probability value of 0.0075 < 0.05, it can be concluded that there is a causal relationship between FDI and REC variables. But the REC variable on FDI has a probability value of 0.0324 < 0.05, it is concluded that there is a causal relationship between the REC variable and FDI. So it can be concluded that there is a two-way relationship between FDI and REC.

Table 4.5 Granger causality test results

Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
REC does not Granger Cause GDP	102	0.67634	0.5686
GDP does not Granger Cause REC		0.61918	0.6043
FDI does not Granger Cause GDP	102	2.12253	0.1025
GDP does not Granger Cause FDI		3.95645	0.0105
FDI does not Granger Cause REC	102	4.22796	0.0075
REC does not Granger Cause FDI		3.04783	0.0324

VECM Model

VECM is the development of a VAR model that is used for data that is not stationary at the level but is differentiated and has one or more cointegration relationships. The estimated long-term VECM results are as follows:

Table 4.6 VECM long-run estimation results.

Cointegrating Eq:	CointEq1
GDP(-1)	1.000000
FDI(-1)	-2.72E-07
	(1.5E-07)

	[-1.84978]
REC(-1)	-210.3990
	(77.0959)
	[-2.72905]
C	3241.307

The relationship and the magnitude of the influence on the FDI and REC variables on GDP are shown in the following equation:
GDP (-1) = 3241.307 - 2.72E-07* FDI(-1) - 210.3990* REC(-1)
From the model table above, it is known that in the long run, the FDI variable has a negative effect on GDP. In addition, the REC variable also has a negative effect on GDP. Furthermore, the results of the identification of the short-term relationship of the dependent variable to the independent variable can be shown in the table as follows:

Table 4.7 VECM short-run estimation results.

Error Correction:	D(GDP)	D(FDI)	D(REC)
CointEq1	0.007364	-105851.2	-0.000503
	(0.00736)	(140617.)	(0.00016)
	[1.00114]	[-0.75276]	[-3.15538]
D(GDP(-1))	0.408393	96964.63	-0.000722
	(0.11805)	(2256589)	(0.00256)
	[3.45961]	[0.04297]	[-0.28191]
D(GDP(-2))	-0.006157	7437313.	0.002991
	(0.12654)	(2419031)	(0.00274)
	[-0.04865]	[3.07450]	[1.08975]
D(GDP(-3))	0.069671	-1029179.	-0.001592

	(0.12323)	(2355757)	(0.00267)
	[0.56536]	[-0.43688]	[-0.59543]
D(FDI(-1))	-1.11E-08	-0.550034	-4.19E-11
	(6.9E-09)	(0.13156)	(1.5E-10)
	[-1.60577]	[-4.18099]	[-0.28101]
D(FDI(-2))	-9.72E-09	-0.341578	-5.91E-10
	(7.1E-09)	(0.13664)	(1.6E-10)
	[-1.36016]	[-2.49988]	[-3.81376]
D(FDI(-3))	-3.32E-09	0.051043	-3.31E-10
	(7.4E-09)	(0.14137)	(1.6E-10)
	[-0.44874]	[0.36106]	[-2.06071]
D(REC(-1))	8.924504	2.05E+08	-0.248823
	(6.09055)	(1.2E+08)	(0.13210)
	[1.46530]	[1.75903]	[-1.88354]
D(REC(-2))	6.509637	-26725971	-0.558443
	(6.74854)	(1.3E+08)	(0.14638)
	[0.96460]	[-0.20717]	[-3.81514]
D(REC(-3))	2.538945	-1.91E+08	0.216580
	(7.41742)	(1.4E+08)	(0.16088)
	[0.34229]	[-1.34921]	[1.34619]
C	84.98182	-77456882	2.668503

(31.7835)	(6.1E+08)	(0.68938)
[2.67377]	[-0.12748]	[3.87086]

According to the results in **Table 4.7** explains that the GDP variable is only significantly influenced by GDP itself in the previous period. While the FDI variable is significantly influenced by GDP in the previous two periods, REC in the previous period and by itself in the previous period and the two previous periods. The REC variable is significantly influenced by FDI in the previous two and three periods and also by REC itself in the previous period and the two previous periods.

DISCUSSION

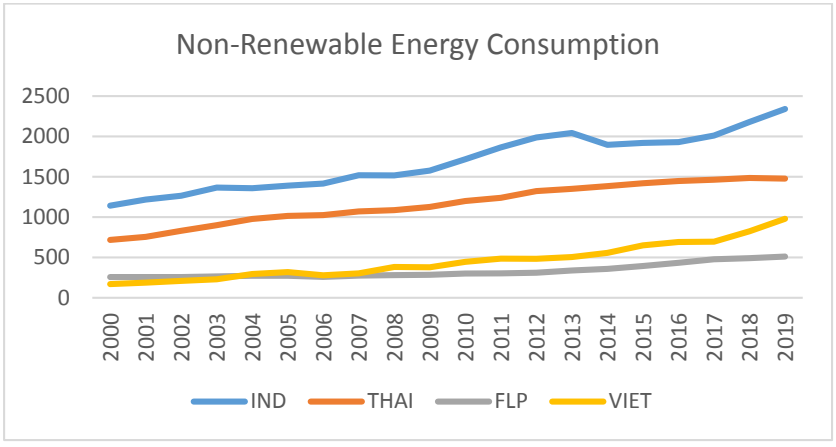
Relationship REC-EW

Based on the results of the causality test above, it is known that the consumption of renewable energy with economic welfare in 6 ASEAN countries does not have a one-way or two-way causality relationship. However, based on the results of the long-term VECM modeling test, renewable energy consumption has a significant negative effect on economic welfare. Meanwhile, in the short term, no effect was found, both on renewable energy consumption and economic welfare projected by GDP per capita.

These results contradict the research conducted by Apergis (2014), Dalia Ibrahiem (2015) and several other studies which state that the consumption of renewable energy and economic welfare has a two-way causal relationship or also known as the feedback hypothesis. In this regard, the absence of a relationship between renewable energy consumption and economic welfare can be referred to as the neutrality hypothesis (Apergis, 2014). Several other studies that support the neutrality hypothesis include research conducted by Apergis Payne (2011) and Maamar Sebri (2015).

Similar results were also found in a study conducted by Gulfen and V. E. Tuna (2019) regarding the causality between renewable energy consumption and economic growth in 5 ASEAN countries. Four of the five countries studied including Indonesia, Malaysia, Singapore and Thailand do not have a causal relationship between renewable energy consumption and economic growth. Only the Philippines shows the relationship of economic growth to renewable energy consumption but does not show the opposite direction.

This can be seen from the use of renewable energy in several ASEAN countries such as Indonesia, Thailand and the Philippines which is smaller than non-renewable energy and tends to fluctuate. Meanwhile, non-renewable energy consumption continues to increase from year to year.

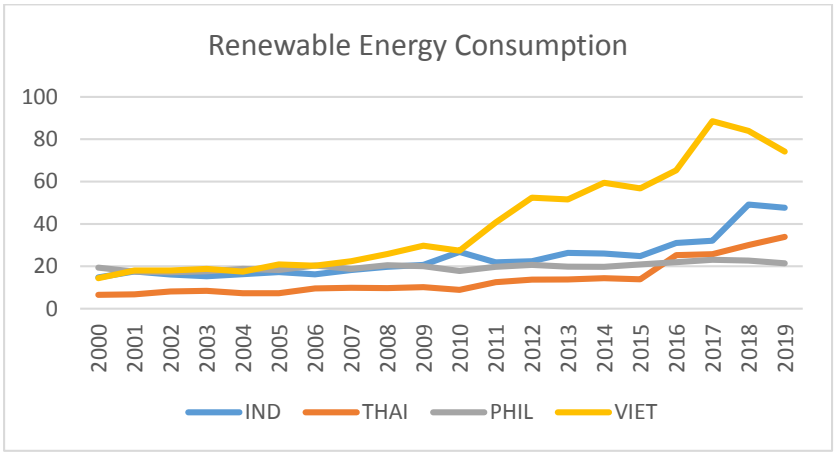

Figure 4.2 Non-renewable energy consumption and renewable energy consumption of 4 ASEAN countries

Based on Figure 4.2, it can be seen that the proportion of renewable energy consumption is much smaller than that of non-renewable energy consumption. The much larger proportion of non-renewable energy consumption causes the consumption of renewable energy to have a much lower influence on economic welfare as measured by GDP per capita (Tuna & Tuna, 2019).

The negative long-term effect that appears can be caused by the price of renewable energy which is much cheaper than non-renewable energy. In the World Economic Forum, it is stated that wind energy, solar thermal and other renewable energy are much cheaper, around 62% cheaper even when compared to the cheapest fossil fuel prices. This in the long term can cause the value of quantitative economic welfare projected by GDP per capita to decline. GDP per capita which is the sum of the value of goods and services divided by the total population decreases as the price of renewable energy consumption gets cheaper along with the increase and transition from non-renewable energy consumption to renewable energy consumption.

However, in the long term, qualitative welfare will increase along with improving environmental conditions. Through the transition to renewable energy consumption, one of the environmental problems can be reduced, namely the greenhouse effect. According to an article published by the Health and Environment Alliance, reducing the greenhouse effect and switching to renewable energy has a good impact on health which in turn will affect welfare including the economy.

Relationship between REC-FDI

Based on the results of the research above, it is known that the consumption of renewable energy with direct investment in 6 ASEAN countries has a two-way causal relationship. These results are in line with research conducted by Omri and Kahouli (2014) and Khandker, et al. (2018) which suggests that renewable energy and direct investment have a two-way causal relationship. The causal relationship that arises between renewable energy and direct investment suggests that the government's strategy in using renewable energy can attract foreign direct investment. Vice versa, foreign direct investment through the use of renewable energy can accelerate the development of the renewable energy sector (Sarkodie et al., 2020).

The potential influence of FDI on renewable energy consumption is obtained through competition and technology transfer. The potential for FDI through competition is explained by Tybout in (Doytch & Narayan, 2016), in New Trade Theory. The New Trade Theory suggests that exposure to foreign competition can raise the standard of efficiency for almost any firm's operations. In addition, the practice of using renewable energy can be transferred by foreign companies through foreign direct investment so that an energy transition occurs and the amount of renewable energy consumption increases.

The amount of use of renewable energy can attract foreign direct investment into the host country. This is related to the concept of Green FDI made by the United Nations in achieving the SDGs and the

dimension of sustainable energy. There are three dimensions of energy that need to be considered in development or commonly referred to as the Energy Trilemma ie. energy security, energy distribution, and environmental sustainability (World Energy Council, 2013).

Research conducted by Nadia Doytch and Narayan (2016) states that foreign direct investment tends to increase green energy practices and reduce the amount of conventional energy consumption. Other studies also mention that the expansion of industrialization, transportation and urbanization, FDI tends to induce energy consumption (Sadorsky, 2010). Based on this, the amount of renewable energy consumption can attract investors to invest in the host country with the aim of finding resources as an alternative to conventional energy (Stöbich, 2017).

On the other hand, the results show that foreign direct investment has a negative effect on renewable energy consumption in the short term. Similar results were found in a study conducted by Mohammad Khudari (2019) in Malaysia. In addition, research conducted by Okwasha (2020) also found similar results, this is in accordance with the Pollution Haven hypothesis.

The Pollution Haven hypothesis states that foreign companies from developed countries will avoid environmental policies by investing in developing countries that have looser environmental policies (Tawiah et al., 2021).. In addition, foreign direct investment made by developed countries towards developing countries also increases conventional energy consumption and causes CO2 emissions (Sarkodie et al., 2020). Therefore, foreign direct investment can have a negative effect on renewable energy consumption in the short term.

Relationship between EW-FDI

Based on the results of the research above, it is known that economic welfare with direct investment in 6 ASEAN countries has a one-way causality relationship, namely the GDP per capita variable has an effect on FDI. These results are contrary to research conducted by Owusu (2020) and research by Anwar and Nguyen (2010) in which both studies suggest that GDP per capita and FDI have a two-way causality relationship.

The results of this study are similar to those of Wenfei He et al. (2012) in Shanghai. The research of Wenfei et al. states that there is a one-way relationship between GDP and FDI. So it can be concluded that the existence of economic growth in a country can increase FDI. This influence can be caused by the environment and policies that have prioritized investors (Gupta & Singh, 2016). Some of them are economic stability, broad market, adequate infrastructure as well as monetary and fiscal policies that favor investors.

An increase in GDP will result in an increase in FDI due to high return receipts. These results are also in line with the research of Dewi & Triaryati (2015) which shows that economic growth has a significant positive effect on direct investment. High economic growth describes the ability of a country to increase its economic capacity so that it attracts investors to invest their funds because high economic growth will produce goods and services so that it will be profitable for investors to invest in the country.

According to Bado (2016), the negative influence of foreign direct investment on economic welfare is caused by investments that are not well targeted. In addition, the negative results are also in line with research conducted by Sulistiawati (2012) which shows that the effect of investment on economic growth has a negative influence on the Indonesian state in 2000-2010. Some of them are caused by the impact of the global economic crisis, the uneven distribution of investment, and the average economic growth that is not proportional to the average investment growth.

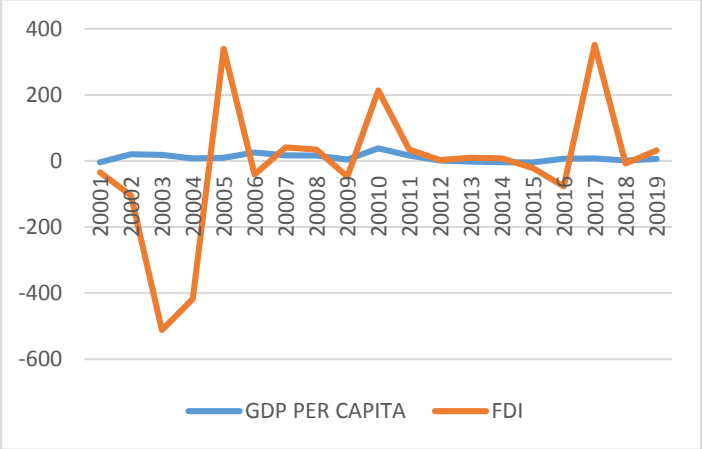

Figure 4.4 Indonesia Per capita GDP and FDI Growth 2001-2019

Figure 4.4 shows the magnitude of GDP per capita and FDI growth in Indonesia in 2001-2019. It can be clearly seen that GDP per capita growth is quite stable with a growth rate of around 9.7%, while FDI growth is quite volatile compared to GDP per capita growth. The average FDI growth in Indonesia itself is around -10.29. The average FDI growth rate which is quite volatile and has a negative average is not enough to have an effect on GDP per capita. In addition, the annual population growth rate can also affect the relationship between FDI and GDP per capita. According to world population data provided by the World Bank, the average population of Indonesia in 2001-2019 increased by about 1.3 per year. This average population growth rate is much greater than the average FDI data in Indonesia, so that the projected economic welfare with GDP per capita has no relationship and even has a negative effect in the long term.

Another study conducted by Rui Moura and Rosa Forte (2013) states that the negative influence of FDI can be caused by the implementation of government policies and technology transfers that can increase unemployment. In a study conducted by UNCTAD, it was found that 30 out of 183 countries had a negative effect on FDI on economic growth. In another study, Rashid and Hossen (2020) also found a negative effect of FDI on GDP in Bangladesh. The study states that the negative effect of FDI on GDP can be caused by investments made by foreign companies that can monopolize the host country's economy and the failure of local companies to compete with foreign companies. Similar to the research of Rui Moura and Rosa Forte, Rashid and Hossen also mention that the negative effect of FDI on GDP can also be caused by rising unemployment and high technology costs.

CONCLUSION

Conclusion

This study aims to determine the causal relationship as well as the short-term and long-term relationship of renewable energy consumption, economic welfare and foreign direct investment in 6 ASEAN countries including Indonesia, Thailand, Philippines, Vietnam, Laos, and Cambodia in 2000-2019. Based on the results of the previous analysis, this study resulted in several conclusions.

1. Consumption of renewable energy with economic welfare in the 6 ASEAN countries does not have a one-way or two-way causal relationship. In the long term, consumption of renewable energy has a negative effect on economic welfare. Meanwhile, in the short term, economic welfare has a significant positive effect on economic welfare itself in the previous period. While the consumption of renewable energy has a significant negative effect on the consumption of renewable energy itself in the previous period and the two previous periods.
2. Consumption of renewable energy with foreign direct investment in 6 ASEAN countries has a causal relationship or a two-way relationship. In the short term, the consumption of renewable energy has a significant positive effect on foreign direct investment and negatively affects the consumption of

renewable energy itself. Meanwhile, foreign direct investment has a negative effect on the consumption of renewable energy and foreign direct investment itself.

3. Economic welfare with foreign direct investment in 6 ASEAN countries has a one-way causal relationship, namely economic welfare with foreign direct investment. In the long run, foreign direct investment has a negative effect on economic welfare. Meanwhile, in the short term, economic welfare has a positive influence on foreign direct investment.

Policy Recommendations

According to the results, it can reflect the influence of ineffective energy conservation policies on economic growth (Ibrahiem, 2015). The government's role in supporting the renewable energy sector has not been maximized so that energy consumption has not been effective and efficient. The government should be able to increase the use of renewable energy and renewable energy efficiency so as to increase economic growth. Energy conservation policies are indispensable in order to achieve economic welfare and sustainable development. The government should also formulate appropriate policies so that foreign direct investment can be targeted and then can improve economic welfare in ASEAN.

The need for collaboration between foreign investors and the government as well as domestic investors so that the realization of investment entering ASEAN countries can be absorbed as much as possible. For further researchers, it is expected to examine the relationship of renewable energy consumption with other variables that may have a related relationship, in connection with the limited research on energy, especially renewable energy and the environment as well as sustainable development and welfare qualitatively. In addition, further research is also expected to increase the object and scope of research in other areas.

REFERENCES

Agrawal, G. (2015). Foreign Direct Investment and Economic Growth in BRICS Economies: A Panel Data Analysis. *Journal of Economics, Business and Management*, *3*(4), 421–424. https://doi.org/10.7763/JOEBM.2015.V3.221

Amri, F. (2016). The relationship amongst energy consumption, foreign direct investment and output in developed and developing Countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, *64*, 694–702. https://doi.org/10.1016/j.rser.2016.06.065

Anwar, S., & Nguyen, L. P. (2010). Foreign direct investment and economic growth in Vietnam. *Asia Pacific Business Review*, *16*(1–2), 183–202. https://doi.org/10.1080/10438590802511031

Apergis, N. (2014). *Renewable Energy and Economic Growth : Evidence from the Sign of Panel Long-Run Causality*. *4*(4), 578–587.

Apergis, N., & Payne, J. E. (2011). On the causal dynamics between renewable and non-renewable energy consumption and economic growth in developed and developing countries. *Energy Systems*, *2*(3–4), 299–312. https://doi.org/10.1007/s12667-011-0037-6

ASEAN. (2015). Asean 2025: Forging Ahead Together. In *Statistical Field Theor* (Vol. 53, Issue 9). https://doi.org/10.1017/CBO9781107415324.004

Bank, W. (2020). *Adjusted savings: carbon dioxide damage (% of GNI)*. https://data.worldbank.org/indicator/NY.ADJ.DCO2.GN.ZS

Chang, Y., & Li, Y. (2015). Renewable energy and policy options in an integrated ASEAN elec- tricity market : Quantitative assessments and policy implications. *Energy Policy*, *85*, 39–49. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2015.05.011

Destek, M. A., & Aslan, A. (2017). Renewable and non-renewable energy consumption and economic growth in emerging economies: Evidence from bootstrap panel causality. *Renewable Energy*, *111*, 757–763. https://doi.org/10.1016/j.renene.2017.05.008

Dinç, D. T., & Akdoğan, E. C. (2019). Renewable energy production, energy consumption and sustainable economic growth in Turkey: A VECM approach. *Sustainability (Switzerland)*, *11*(5). https://doi.org/10.3390/su11051273

Doytch, N., & Narayan, S. (2016). Does FDI influence renewable energy consumption? An analysis of sectoral FDI impact on renewable and non-renewable industrial energy consumption. *Energy Economics*, *54*, 291–301. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2015.12.010

Fan, W., & Hao, Y. (2020). An empirical research on the relationship amongst renewable energy consumption, economic growth and foreign direct investment in China. *Renewable Energy*, *146*, 598–609. https://doi.org/10.1016/j.renene.2019.06.170

Gupta, P., & Singh, A. (2016). Causal nexus between foreign direct investment and economic growth. *Journal of Advances in Management Research*, *13*(2), 179–202. https://doi.org/10.1108/JAMR-04-2015-0028

Haseeb, M., Shah, I., Abidin, Z., Muhammad, Q., Hye, A., & Hartani, N. H. (2019). *The Impact of Renewable Energy on Economic Well-Being of Malaysia : Fresh Evidence from Auto Regressive Distributed Lag Bound Testing Approach*. *9*(1), 269–275.

He, W., Gao, G., & Wang, Y. (2012). The relationship of energy consumption, economic growth and foreign direct investment in Shanghai. *Advances in Applied Economics and Finance*, *3*(1), 507–512.

Ibrahiem, D. M. (2015). Renewable Electricity Consumption, Foreign Direct Investment and Economic Growth in Egypt: An ARDL Approach. *Procedia Economics and Finance*, *30*(15), 313–323. https://doi.org/10.1016/s2212-5671(15)01299-x

Inglesi-Lotz, R. (2016). The impact of renewable energy consumption to economic growth: A panel data application. *Energy Economics*, *53*(March), 58–63. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2015.01.003

IRENA. (2016). REmap - Renewable Energy Outlook for ASEAN. In *International Renewable Energy Agency (IRENA), Abu Dhabi and ASEAN Centre for Energy (ACE), Jakarta.*

IRENA. (2018). Renewable Energy Market Analysis: Southeast Asia. In *Irena*. www.irena.org

Kahia, M., Ben Aïssa, M. S., & Charfeddine, L. (2016). Impact of renewable and non-renewable energy consumption on economic growth: New evidence from the MENA Net Oil Exporting Countries (NOECs). *Energy*, *116*, 102–115. https://doi.org/10.1016/j.energy.2016.07.126

Khandker, L. L., Amin, S. B., & Khan, F. (2018). *Renewable Energy Consumption and Foreign Direct Investment : Reports from Journal of Accounting , Finance and Economics Renewable Energy Consumption and Foreign Direct Investment : Reports from Bangladesh Field of Research : Economics*. *September*.

Menegaki, A. N. (2011). Growth and renewable energy in Europe: A random effect model with evidence for neutrality hypothesis. *Energy Economics*, *33*(2), 257–263. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2010.10.004

Moudatsou, A., & Kyrkilis, D. (2011). FDI and Economic Growth: Causality for the EU and ASEAN. *Journal of Economic Integration*, *26*(3), 554–577. https://doi.org/10.11130/jei.2011.26.3.554

Omri, A., & Kahouli, B. (2014). Causal relationships between energy consumption, foreign direct investment and economic growth: Fresh evidence from dynamic simultaneous-equations models. *Energy Policy*, *67*, 913–922. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2013.11.067

Owusu, E. L. (2020). The relationship between foreign direct investment and economic growth: A multivariate causality approach from Namibia. *International Journal of Finance and Economics*, *June*, 1–8. https://doi.org/10.1002/ijfe.1946

Parab, N., Naik, R., & Reddy, Y. V. (2020). Renewable energy, foreign direct investment and sustainable development: An empirical evidence. *International Journal of Energy Economics and Policy*, *10*(5), 479–484. https://doi.org/10.32479/ijeep.10206

Rafindadi, A. A., & Ozturk, I. (2017). Impacts of renewable energy consumption on the German economic growth: Evidence from combined cointegration test. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, *75*(January 2015), 1130–1141. https://doi.org/10.1016/j.rser.2016.11.093

Rezagholizadeh, M., Aghaei, M., & Dehghan, O. (2020). *Journal of Renewable Foreign Direct Investment , Stock Market Development , and Renewable Energy Consumption : Case Study of Iran*. *7*(2), 8–18.

Rininta, N. (2013). The Causality of FDI Inflow and Economic Growth in Indonesia. *Munich Personal RePEc Archive*, *46572*.

Ritchie, H., & Roser, M. (2020). *Renewable Energy*. Our World in Data. https://ourworldindata.org/renewable-energy

Sadorsky, P. (2010). The impact of financial development on energy consumption in emerging economies. *Energy Policy*, *38*(5), 2528–2535. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2009.12.048

Salahuddin, M., Alam, K., Ozturk, I., & Sohag, K. (2018). The effects of electricity consumption, economic growth, financial development and foreign direct investment on CO2 emissions in Kuwait. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, *81*(June), 2002–2010. https://doi.org/10.1016/j.rser.2017.06.009

Sarkodie, S. A., Adams, S., & Leirvik, T. (2020). Foreign direct investment and renewable energy in climate change mitigation: Does governance matter? *Journal of Cleaner Production*, *263*(March), 121262. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.121262

Sebri, M. (2015). Use renewables to be cleaner: Meta-analysis of the renewable energy consumption-economic growth nexus. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, *42*, 657–665. https://doi.org/10.1016/j.rser.2014.10.042

Siyoto, S., & Sodik, M. A. (2015). *Dasar Metodologi Penelitian* (1st ed.). Literasi Media Publishing.

Stöbich, C. (2017). *Foreign direct investment in developing countries*. Copenhagen Business School.

United Ntion Climate Change. (2017). *Clean Energy Can Meet 90% of Paris Energy-Related Goals*. https://unfccc.int/news/clean-energy-can-meet-90-of-paris-energy-related-goals

Venkatraja, B. (2020). Does renewable energy affect economic growth? Evidence from panel data estimation of BRIC countries. *International Journal of Sustainable Development and World Ecology*, *27*(2), 107–113. https://doi.org/10.1080/13504509.2019.1679274

Winarno, W. W. (2017). *Analisis Ekonometrika dan Statistika dengan Eviews* (Edisi 5). UPP STIM YKPN.

World Energy Council. (2013). *Time to get real – the case for sustainable energy investment Officers of the World Energy Council*. 8–9. http://www.worldenergy.org/publications/2013/world-energy-trilemma-2013/

A STUDY OF TIME ALLOCATION BASED ON GOAL PROGRAMMING OR A MORE HUMANIZED FACULTY SERVICE DISTRIBUTION

Ingrid Hariane Reis Borges
University of Para State, Brazil
ORCID NO: 0000-0002-1243-3538
Thailon Tiago de Sousa Carneiro
University of Para State, Brazil
ORCID NO: 0000-0002-8704-3374
Prof. Renata Melo e Silva de Oliveira
University of Para State, Brazil
ORCID NO: 0000-0002-0651-0349

ABSTRACT

This study reports the initial results of the faculty time allocation study. The main objective is to specify a model based on the Multi-Objective Optimization that can accommodate criteria from the decent work guidelines of the International Labor Organization (ILO) and other international guidelines. Although the allocation of teaching time is considered a classic topic in the field organization of work, the literature traditionally reports operational efficiency and meeting demand as predominant performance criteria of the specified models. It is important to emphasize that the allocation of hours in faculties depends on the hours distribution within teaching, extension and research activities. Administrative office hours must also be taken into account. Therefore, we investigate in this research the feasibility of incorporating criteria associated with rest time, well-being, mental health and use of leisure time. These are issues often ignored in the service allocation in faculties, specially in faculties of developing countries during mandatory home office in the pandemic. The deterioration of the boundaries between work and free time has become an emerging theme in this era of “liquid” environments in Bauman's sense. The literature reports a significant increase in diagnoses of anxiety and working hours that can exceed 10 hours a day. This article discusses the initial findings during the literature search. Some insights into human resource allocation criteria are also discussed using the particular case of Brazil as an example.

Keywords: Multi-objective Optimization; Goal Programming; faculty allocation; decent work.

THE INVESTIGATION OF ANTIMUTAGENIC EFFECT of *Mentha piperita* BY AMES TEST

Assoc. Prof. Dr. Pinar GOC RASGELE

Duzce University, Faculty of Agriculture, Department of Biosystems Engineering, Duzce, Turkey.

ORCID NO: 0000-0002-7558-3138

ABSTRACT

Mentha piperita is a medicinal plant, which belongs to Lamiaceae family and spreads over wide areas around the world. It is used in medicine, food, cosmetics and personal care products due to its high content of essential oils and secondary metabolites. *M. piperita* oil is used in the treatment of diseases such as irritable bowel syndrome, catarrh of the respiratory tract and oral mucosal inflammation. In this study, the antimutagenic effects of *M. piperita* (0.01, 0.05, 0.1, 0.5 and 1 µl/plate) were investigated on *S. typhimurium* TA100 without metabolic activation via Ames assay. Plant samples were dried at room temperature and cut into small pieces. Essential oil was extracted via hydro-distillation for 3 h, by using a Clevenger-type apparatus.

The inhibition rates ranged against sodium azide (NaN3) on *S. typhimurium* TA100 from 68 % to 99%. The highest and lowest inhibition rates were determined at 1 and 0.5 µl/plate concentrations, respectively. Consequently, the oil of *Mentha piperita* presented excellent antimutagenic effect on the sodium azide, in the strain of *S. typhimurium* TA100, without the presence of metabolic activation. The effectiveness of peppermint oil, which is cultivated and widely used in many fields, needs to be investigated by conducting many *in vitro* and *in vivo* studies.

Keywords: Peppermint oil, Antimutagenicity, *Salmonella typhimurium* TA100.

INTRODUCTION

Mint (*Mentha* spp.), whose homeland is the Mediterranean Region, especially Anatolia and Egypt, is a perennial aromatic plant with a very high economic value, spreading over wide areas around the world (Baydar and Coban, 2017). The genus Mentha has 42 species, 15 hybrids and hundreds of subspecies in the data based on its morphological, cytological and genetic characteristics (Salehi et al., 2018).

Mentha species are widely used in traditional medicine for their antispasmodic, antiseptic, antiemetic and emmenagogue effects (Kızıl et al., 2010). There are clinical studies on the effects of *M. piperita* on management of oral mucositis in patients undergoing hematopoietic stem cell transplantation (Ardakani et al., 2016), on nausea and vomiting in cancer patients undergoing chemotherapy (Tayarani-Najaran et al., 2013; Jafarimanesh et al., 2020), on nausea and vomiting in the postoperative patients (Fearrington et al., 2019). Furthermore, the biochemical content and pharmacological activity of *M. piperita* has been demonstrated by numerous studies (Table 1).

Table 1. Investigations about the pharmacological effects of *Mentha piperita*

References	Pharmacological activity	Extration	*In vivo/In vitro*	Assay
Fearrington et al., (2019)	Antiemetic	Essential oil	Surgical patients	Aromatherapy
Horváth and	Antibacterial	Essential oil	*Staphylococcus aureus*	Disc diffusion assay Minimal

Koščová (2017)				inhibitory concentration
Singh et al., (2015)	Antioxidant Antibacterial	Essential oil, petroleum ether extract, chloroform extract, ethyl acetate extract, ethanol extract, aqueous extract	Gram-positive and Gram-negative bacterial strains	Agar well diffusion method -DPPH
Abirami and Nirmala (2014)	Anticancer	Ethanolic extracts	Hep -2 Cell Lines	SRB assay
Sun et al., (2014)	Antioxidant, cytotoxic, antiinflammatory	Essential oil	Human tumor cells RAW 264.7 macrophages	Mouse ear edema model MTT colorimetric assay DPPH radical Scavenging assay
Belemkar et al., (2013)	Analgesic, Antiinflammatory	Methanolic extract	Rat	Carrageenan-induced paw edema Hot plate test Tail immersion test
Kapp et al., (2013)	Antichlamydial	Essential oil Tea extracts	Human epithelial HL-cell *Chlamydia pneumoniae*	Infectious progeny assay Host cell viability assay
Tayarani-Najaran et al., (2013)	Antiemetic	Essential oil	Patients with any cancer diagnosis	Questionnaire study
Taher YA (2012)	Antinociceptive	Aqueous extract	Mice	Inflammatory paw oedema test
Orhan et al., (2012b)	Antimicrobial, Antiviral	Essensial oil	*Escherichia coli, Pseudomonas*	Microdilution assay,

			aeruginosa, Proteus mirabilis, Klebsiella pneumoniae, Acinetobacter baumannii, Staphylococcus aureus, Enterococcus faecalis, Bacillus subtilis, Candida albicans, Candida parapsilosis *Herpes simplex* type-1 *Parainfluenza* type-3	Madin-Darby bovine kidney, Vero cell lines
Jain et al., (2011)	Anticancer	Petroleum ether, benzene, chloroform, ethyl acetate, methanol, and water extracts	6 human cancer (HeLa, MCF-7, Jurkat, T24, HT-29, MIAPaCa-2) and normal (IMR-90, HEK-293) cell lines.	GR ELISA assay, CBA assay, Annexin-V-FITC/PI assay, Bradford assay, Cellular senescence assay,
Samarth and Kumar (2003)	Radioprotection	Aqueous extract	Mice	Endogenous spleen colony assay Survival assay Hematological and biochemical study
Mimica-Dukic et al., (2003)	Antimicrobial, Antioxidant	Essential oil	*Shigella sonei, Micrococcus flavus Trichophyton tonsurans, Candida albicans*	Antimicrobial activity, Free radical scavenging capacity, DPPH radical, OH radical

The investigation of mutagenic/antimutagenic properties of plants, natural products and their components is important for preliminary toxicity testing and drug development. In the investigation of the antimutagenic effects of extracts or essential oils obtained from plants, short-term and low-cost tests have been developed instead of experimental animal tests due to their long-term and high cost (Mortelmans and Zeiger, 2000). The Ames test is one of these antimutagenicity tests.

The antimutagenic effects of different Mentha genus have been investigated by researchers using both Ames assay and different test systems. For example: In DNA nicking assay (antimutagenic), methanol and hexane extracts of Mentha pulegium (20-40 µg/mL) exhibited DNA protecting activities (Yumrutas ve Saygideger, 2012). The antimutagenic effects of water and methanol extracts of Mentha longifolia were investigated using Salmonella typhimurium TA97 and TA100 (Boran and Ugur, 2018), TA97, TA98 and TA100 test strains (Al-Ali et al., 2014), TA 1535 and TA1537 strains (Orhan et al., 2012a).

Limited data are available on antimutagenic activity trials using M. piperita. Both the antimutagenic effect of M. piperita on mice with lung tumors and its antimutagenic effect against ethyl methane

sulphonate, which causes mutagenicity in mice, were investigated by researchers using different test systems (Samarth et al., 2006; Maraj et al., 2010). Therefore, in our study, it was aimed to investigate the antimutagenic potential of the essential oil of M. piperita using Salmonella/microsome test.

MATERIAL AND METHODS

The essential oil (EO) of the *Mentha piperita* was kindly supplied from Dr. Nedim ALTIN (Faculty of Agriculture, Duzce University, Duzce, Turkey). EO has been extracted from air-dried leaves via hydro-distillation for 3 h, by using a Clevenger-type apparatus. The non-cytotoxic concentrations of EO of *Mentha piperita* was determined according to Dean et al. (1985) with minor modifications. 0.01, 0.05, 0.1, 0.5 and 1 µl/plate concentrations of EO of *M. piperita* were used in antimutagenicity assay.

The *S. typhimurium* TA100 test strain, which is widely used to detect base pair substitutions, was supplied from EBPI Bio-Detection Products (Mississauga, ON, Canada) and it was prepared according to the kit protocol (EBPI). Sodium azide was used as positive control for *S. typhimurium* TA100 strain in the absence of S9 mix (Maron and Ames, 1983).

The essential oil antimutagenic activity was determined using Ames assay and it was performed according to Maron and Ames (1983) with modifications. 100 µl of bacterial culture, 100 µl of EO at different doses and 100 µl of positive mutagen solution were added to 3 ml of top agar supplemented with histidine-biotin. The mixture was spread rapidly by pouring it onto the surface of minimal glucose agar plates by vortexing. Plates were incubated at 37°C for 48-72 hours and after these period, revertant colonies were counted. The value of the EO to inhibit the effect of positive mutagens was evaluated between 0% and 100%. Three plates were used for each variable in each experiment, and each experiment was repeated two times. The results obtained were evaluated using the % inhibition formula.

$$\%I = [1- (a-b)/(c-b)] \text{ X } 100$$

a: Number of returned colonies in petri dishes with essential oil, mutagen and bacteria

b: Number of colonies returning spontaneously

c: Number of colonies in petri dishes with mutagen

To quantify antimutagenic effects by EO, classification was made according to inhibition rates and according to this, antimutagenic effect is defined as: <20%, negative; 20-40%, moderate; >40%, strong (Negi et al., 2003).

The data were analyzed by using SPSS 20 for Windows (SPSS Inc., Chicago, IL, USA) and results obtained were expressed as mean±standard deviation.

RESULTS and DISCUSSION

In our study, five different concentrations (0.01, 0.05, 0.1, 0.5 and 1 µl/plate) EO of *M. piperita* were used as material. The data of the inhibition rates of EO on the *S. typhimurium* TA100 strain are shown in the Fig 1.

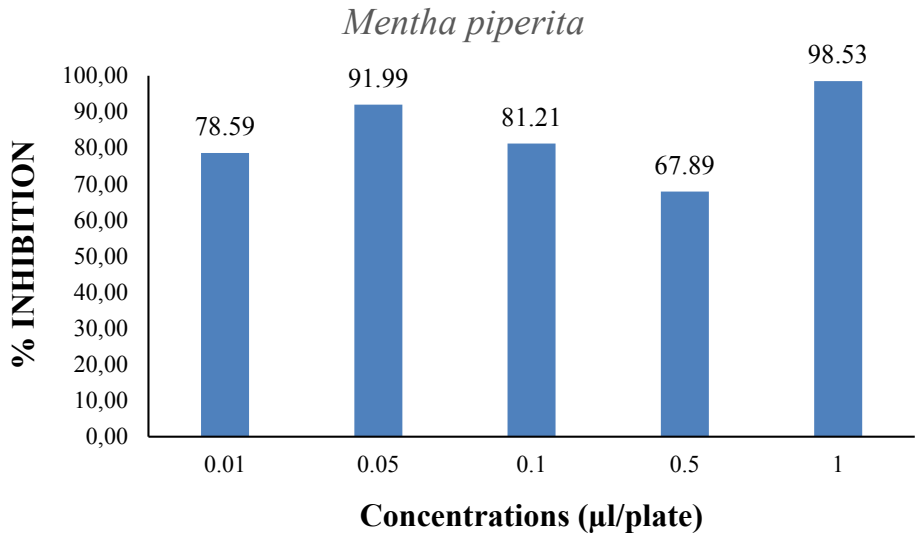

Figure 1. Antimutagenic effects of different concentrations of essential oil of *Mentha piperita* on *S. typhimurium* TA100.

All concentrations of the EO of *M. piperita* (0.01, 0.05, 0.1, 0.5 and 1 µl/plate) showed strong antimutagenic effect against *S. typhimurium* TA100 strain. The highest (98.53%) and lowest inhibition rates (67.89%) were determined at 1 and 0.5 µl/plate concentrations, respectively.

There are limited studies on the antimutagenic activity of *M. piperita*. However, these studies are not antimutagenicity studies conducted with the Ames method. Samarth et al. (2006) and Maraj et al. (2010) showed that the aqueous extract of *M. piperita* had an antimutagenic effect on mice with benzo[a]pyrene-induced lung tumors and on mice against ethyl methanesulphonate-induced toxicity, respectively. The results obtained from these studies are consistent with the results obtained from our study, despite the use of different test methods and an aqueous extract of *M. piperita*.

Furthermore, there are very few studies of antimutagenicity with other species of the *Mentha* genus using the Ames test. Yu et al. (2004) revealed that the chloroform and methanol extract of *M. spicata* have antimutagenic effects using *S. typhimurium* TA98 strain. Boran and Ugur (2018), indicated that EO of *M. longifolia* exhibited strong antimutagenic effects at 10.0-4.0 µg/plate concentrations on *S. typhimurium* TA97 and TA100. Al-Ali et al. (2014) and Orhan et al. (2012a) reported that the water and methanol extracts of *M. longifolia* had an antimutagenic effects on *S. typhimurium* TA97, TA98, TA100 test strains and TA 1535, TA1537 strains, respectively.

Medicinal plants have some pharmacological properties such as antimicrobial, antioxidant, antimutagenic activity due to the chemical components in their content. The components of the essential oil of *M. piperita* mostly include essential components such as menthol, menthone, isomenthone, menthyl acetate, limonene and carvone (Tisserand and Young, 2014), and these compounds are actively used as therapeutic agents for human health. There are several clinical studies that show positive results of menthol in human health. Forexample, Chey et al (2019) determined that menthol may provide an effective treatment for patients with Functional Dyspepsia. Hiki et al. (2012) indicated that menthol reduces gastricperistalsis. Henderson et al. (2020) indicated that menthone was one of the main constituents of the peppermint oil capsule in their study. That pilot study was conducted to determine the washout profile of peppermint compounds in breath, identify appropriate sampling time points, and formalise the data analysis.

CONCLUSION

Consequently, the oil of *M. piperita* presented excellent antimutagenic effect on the sodium azide, in the strain of *S. typhimurium* TA100, without the presence of metabolic activation. The effectiveness of peppermint oil, which is cultivated and widely used in many fields, needs to be investigated by conducting many *in vitro* and *in vivo* studies.

ACKNOWLEDGMENT

Authors thank to Assoc. Prof. Dr. Nedim ALTIN for chemicals and scientific assistance.

REFERENCES

Abirami, S.G., and Nirmala, P. (2014). A comparative-*in vitro* study of anticancer effect of *Mentha piperita, Ocimum basilicum* and *Coleus aromaticus* against human laryngeal epidermoid carcinoma (HEP-2) cell lines. *Journal of Medicinal Plants,* 2, 6-9.

Ardakani, M.T., Ghassemi, S., Mehdizadeh, M., Mojab, F., Salamzadeh, J., Ghassemi, S., and Hajifathali, A. (2016). Evaluating the effect of *Matricaria recutita* and *Mentha piperita* herbal mouthwash on management of oral mucositis in patients undergoing hematopoietic stem cell transplantation: A randomized, double blind, placebo controlled clinical trial. *Complementary Therapies in Medicine,* 29, 29-34.

Al-Ali, K., Abdelrazik, M., Alghaithy, A., Diab, A., El-Beshbishy, H., and Baghdadi, H. (2014). Antimutagenic and anticancer activity of Al Madinah Alhasawy mint (*Mentha longifolia*) leaves extract. *Pakistan Journal of Biological Science,* 17(12), 1231-6.

Baydar, N. G., and Coban, O. (2017). The Effects of Salt Stress on Growth, Essential Oil Content and Components of Mint (*Mentha piperita* L.). *Turkish Journal of Agriculture-Food Science and Technology*, 5(7), 757-762.

Belemkar, S., Thakre, S.A., and Pata, M.K. (2013). Evaluation of anti-inflammatory and analgesic activities of methanolic extract of *Adhatoda vasika* Nees and *Mentha piperita* Linn. *Inventi Rapid: Ethnopharmacology,* 2, 827.

Boran, R., and Ugur, A. (2018). *Mentha longifolia* (L.) ssp. *longifolia* Essential Oil: Source of Natural Antioxidant and Antimutagen as Food Additive. *Süleyman Demirel University, Journal of Natural and Applied Sciences*, 22(1), 64-69.

Chey, W.D., Lacy, B.E., Cash, B.D., Epstein, M., Corsino, P.E., Shah, S.M. (2019). A Novel, Duodenal-Release Formulation of a Combination of Caraway Oil and L-Menthol for the Treatment of Functional Dyspepsia: A Randomized Controlled Trial. *Clinical and Translational Gastroenterology*, 10, 1-9.

Dean, B.J., Brooks, T.M., Hodsonwalker, G., and Hutson, D.H. (1985). Genetic Toxicology Testing of 41 Industrial-Chemicals. *Mutat Res*, 153, 57-77.

EBPI, https://biotoxicity.com/images/Toxicity%20PDF/muta-ChromoPlate_Ames_Test.pdf (Accessed date: 10 February 2022).

Fearrington, M.A., Qualls, B.W., Carey, M.G. (2019). Essential oils to reduce postoperative nausea and vomiting. *J Perianesth Nurs*, 34(5), 1047-1053.

Henderson, B., Ruszkiewicz, D.M., Wilkinson, M., Beauchamp, J.D., Cristescu, S.M., Fowler, S.J., Salman, D., Francesco, F.D., Koppen, G., Langejürgen, J., Holz, O., Hadjithekli, A., Moreno, S., Pedrotti, M., Sinues, P., Slingers, G., Wilde, M., Lomonaco, T., Zanella, D., Zenobi, R., Focant,J.F., Grassin-Delyle, S., Franchina, F.A., Mal´askov´a, M., Stefanuto, P.H., Pugliese, G., Mayhew, C., and Thomas, C.L.P. (2020). A benchmarking protocol for breath analysis: the peppermint experiment. *Journal of Breath Research*, 14, 1-10.

Hiki, M., Kaminishi, M., Yasuda, K., Uedo, N., Kobari, M., Sakai, T., Hiratsuka, T., Ohno, K., Honjo, H., Nomura, S., Yahagi, N., Tajiri, H., and Suzuki, H. (2012). Multicenter phase II randomized study

evaluating dose-response of antiperistaltic effect of L-menthol sprayed onto the gastric mucosa for upper gastrointestinal endoscopy. Digestive Endoscopy, 24(2), 79-86.

Horváth, P., and Koščová, J. (2017). *In vitro* Antibacterial Activity of *Mentha* Essential Oils Against *Staphylococcus aureus*. *Folia Veterinaria*, 61, 71-77.

Jain, D., Pathak, N., Khan, S., Raghuram, G.V., Bhargava, A., Samarth, R., and Mishra, P.K. (2011). Evaluation of cytotoxicity and anticarcinogenic potential of Mentha leaf extracts. *International Journal of Toxicology,* 30, 225-236.

Jafarimanesh, H., Akbari, M., Hoseinian, R., Zarei, M., and Harorani, M. (2020). The Effect of Peppermint (*Mentha piperita*) Extract on the Severity of Nausea, Vomiting and Anorexia in Patients with Breast Cancer Undergoing Chemotherapy: A Randomized Controlled Trial. *Integrative Cancer Therapies,* 19, 1-10.

Kapp, K., Hakala, E., Orav, A., Pohjala, L., Vuorela, P., Püssa, T., Vuorela, H., and Raal, A. (2013). Commercial peppermint (*Mentha* × *piperita* L.) teas: Antichlamydial effect and polyphenolic composition. *Food Res Int,* 53, 758-766.

Kızıl, S., Hasimi, N., Tolan, V., Kilinc, E., and Yüksel, U. (2010). Mineral content, essential oil components and biological activity of two mentha species (*M. piperita* L., *M. spicata* L.). *Turkish Journal of Field Crops*, 15(2), 148-153.

Maraj, M., Ali, N., and Rashid, U. (2010). Antimutagenic properties of *Mentha piperita* extract against ethyl methane sulphonate induced mutagenicity in *Mus musculus*. *Int J Pharm Sci Rev Res*, 5(2), 63-66.

Mimica-Dukic, N., Božin, B., Soković, M., Mihajlović, B., and Matavulj, M. (2003). Antimicrobial and antioxidant activities of three *Mentha* species essential oils. *Planta Med,* 69, 413-419.

Maron, D.M., and Ames, B.N. (1983). Revised methods for the *Salmonella* mutagenicity test. *Mutat Res*, 113, 173-215.

Mortelmans, K., and Zeiger, E. (2000). The Ames *Salmonella*/ mikrosome mutagenicity assay. *Mutation Research*, 455, 29-60.

Negi, P.S., Jayaprakasha, G.K., and Jena, B.S. (2003). Antioxidant ve antimutagenic activities of pomogrenate peel extracts. *Food Chemistry*, 80, 393-397.

Orhan, F., Barıs, O., Yanmıs, D., Bal, T., Güvenalp, Z., and Güllüce, M. (2012a). Isolation of some luteolin derivatives from *Mentha longifolia* (L.) Hudson subsp. *longifolia* and determination of their genotoxic potencies. *Food Chemistry,* 135, 764–769.

Orhan, I.E., Özçelik, B., Kartal, M., and Kan, Y. (2012b). Antimicrobial and antiviral effects of essential oils from selected Umbelliferae and Labiatae plants and individual essential oil components. *Turkish Journal of Biology*, 36, 239-246.

Salehi, B., Stojanović-Radić, Z., Matejić, J., Sharopov, F., Antolak, H., Kręgiel, D., Sen, S., Sharifi-Rad, M., Acharya, K., Sharifi-Rad, R., Martorell, M., Sureda, A., Martins, N., and Sharifi-Rad, J. (2018). Plants of genus *Mentha*: from farm to food factory. *Plants*, 7(3), 70.

Samarth, R.M., Panwar, M., Kumar, M., and Kumar, A. (2006). Protective effects of *Mentha piperita* Linn on benzo[a]pyrene-induced lung carcinogenicity and mutagenicity in Swiss albino mice. *Mutagenesis,* 21(1), 61–66.

Samarth, R.M., and Kumar, A. (2003). Radioprotection of Swiss albino mice by plant extract *Mentha piperita* (Linn.). *J Radiat Res,* 44, 101-109.

Singh, R., Shushni, M.A., and Belkheir, A. (2015). Antibacterial and antioxidant activities of *Mentha piperita* L. *Arabian Journal of Chemistry,* 8, 322-328.

Sun, Z., Wang, H., Wang, J., Zhou, L., and Yang, P. (2014). Chemical composition and anti-inflammatory, cytotoxic and antioxidant activities of essential oil from leaves of *Mentha piperita* grown in China. *PloS one 9,* e114767.

Taher, Y.A. (2012) Antinociceptive activity of *Mentha piperita* leaf aqueous extract in mice. *Libyan J Med*, 7, 16205.

Tayarani-Najaran, Z., Talasaz-Firoozi, E., Nasiri, R., Jalali, N., and Nassanzadeh, M.K. (2013). Antiemetic activity of volatile oil from *Mentha spicata* and *Mentha* × *piperita* in chemotherapy-induced nausea and vomiting. *Ecancermedicalscience,* 7, 290.

Tisserand, R., and Young, R. (2014). Essential Oils Safety. 2nd ed. London: Churchill Livingstone Elsevier.

Yu, T.W., Xu, M., and Dashwood, R.H. (2004). Antimutagenic Activity of Spearmint. *Environmental and Molecular Mutagenesis,* 44, 387–393.

Yumrutas, O., and Saygideger, S.D. (2012). Determination of antioxidant and antimutagenic activities of *Phlomis armeniaca* and *Mentha pulegium*. *Journal of Applied Pharmaceutical Science* 2(1), 36-40.

IDENTIFICATION OF FAVOURABLE AREAS FOR CROPLAND EXPANSION IN BRAZILIAN AMAZONIAN REGION

Msc. Lianne PIMENTA
University State of Pará, Brazil
ORCID NO: 0000-0003-3961-0183
Prof. Dr. Norma BELTRÃO
University State of Pará, Brazil
ORCID NO: 0000-0003-1991-2977
Prof. Dr. Renata OLIVEIRA
University State of Pará, Brazil
ORCID NO: 0000-0002-1904-7533

ABSTRACT

This study analyzed the expansion of the agricultural frontier dynamics and indicating the propitious areas for this expansion in the State of Pará-BR. The advance of the agricultural frontier in the Brazilian Amazonian Region handles important socioeconomic and environmental changes in the territory.

These changes and the expansion of cropland areas still needs more studies to effectively contribute to the local development process. Therefore, in our study, we used the Analytic Hierarchy Process (AHP) multi-criteria decision making/analysis applied in a GIS environment with key parameters to determine the agricultural frontier expansion dynamics. We used: i) Biophysical indicators; ii) Infrastructure data; iii) Conservation Units and Indigenous Territories (which were restricted areas in the analysis). Lastly, we produced thematic maps demonstrating the favourable attributes to expand agricultural activities.

The result showed that biophysical parameters and the road location had the greatest contribution to the determination of areas for agricultural expansion. We found that around 16% of the studied territory has a very high possibility of supporting the expansion of the agricultural frontier. Furthermore, the northeast and southeast areas had the highest potential for cropland expansion in the State of Pará. Moreover, the northwest and southwest have manly low and moderate areas in which the cropland expansion is suitable.

In conclusion, our findings suggest that the cropland expansion in the State of Pará-BR is possible while respecting areas protected by Law. This suggests that the rural development in the Amazon should be focused on the vacation of the landscape, thus respecting the limits of natural resources and the local people.

Keywords: Local Development, Expansion of the Agricultural Frontier, Multi-criteria Analyses.

GREEN MULTI-COMPONENT SYNTHESIS OF THERAPEUTIC SPIROPYRIMIDINE COMPOUND BY THE CATALYTIC ACTION OF FLUOROAPATITE DOPED BY THE COBALT

AICHI Youness[1], RHIHIL Abdallah[2], SEBTI Saïd[1] et EL GUENDOUZI Mohamed[1]

Introduction

It is widely recognized that there is a growing need for economic and environmental processes in the chemical industry. This trend towards what has become a sustainable technology requires a shift from the concept of increasing the economic gains of chemical processes to the concept of eliminating waste at source and saving the atom. As a result, much attention has recently been given to the development of clean techniques for the synthesis of finer products.

Our study focuses on the synthesis of spiropyrimidines which are among the most commonly encountered heterocyclic in medicinal chemistry with different antibacterial, antiviral, anti-tumor and anti-inflammatory profiles. This synthesis is achieved by catalysis, a method widely used in various organic transformations and which has experienced a boom in the field of scientific research, especially heterogeneous catalysis, thanks to the fluidity of handling, recovery of the catalyst and its reuse.

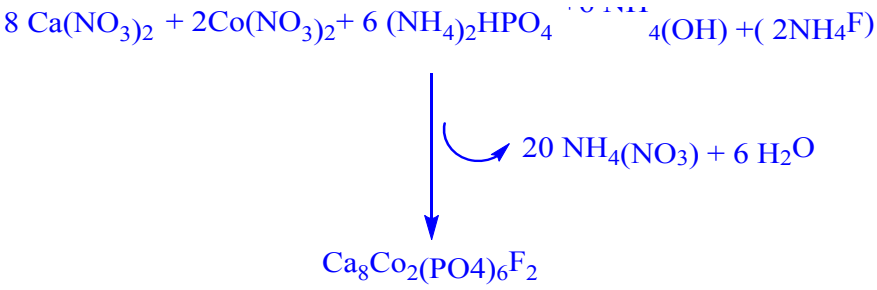
The catalysis of the multi-component reaction has proved to be a powerful strategy in the synthesis of biologically active heterocyclic products, to obtain spiropyrimidines in the presence of a solid catalyst fluorapatite doped by Cobalt (Co/FAP).

Different N-substituted hexahydropyrimidines are synthons of spermidine-nitroimidazole drugs for the treatment of lung carcinoma A549 [1]. N-(4-Aminobutyl) hexahydropyrimidine and N-(3-aminopropyl) hexahydropyrimidine have been shown to compete with spermidine for uptake by L1210 cells are an in vitro mouse leukemia culture that has been established, as well as the conditions for optimal growth in suspension culture [2]. They form structural units in trypanothione reductase inhibitory ligands for the regulation of oxidative stress in parasitic cells [3].

Due to their significant biological activity, hexahydropyrimidines have received much attention in recent years.

I. Preparation of the Co/FAP Catalyst

Fluorapatite doped by Cobalt (Co/FAP) is synthesized by co-precipitation following the same procedure as fluorapatite (FAP) (Scheme 1):

Scheme 1: Synthesis of (Co/FAP) by Co-precipitation

A mixture is prepared under heating at 80 °C containing 7.93g (NH4)2HPO4, 70 mL NH4(OH), 1g NH4F in 250 mL distilled water and a solution of 18.89g Ca(NO3)2 and 5, 82g Co(NO3)2,6H_2O dissolved in 150 mL distilled water for 3 h, the resulting powder is filtered, washed with bi-distilled water, dried at 150 °C overnight and then calcined at 900 °C for 2 h.

I.1. Characterization of the catalyst

The diffractogram of cobalt-doped fluorapatite shows peaks similar to those of $Ca_{(10-2)}Co_2(PO4)_6F_2$ fluorapatite. The results are given below in the following figure:

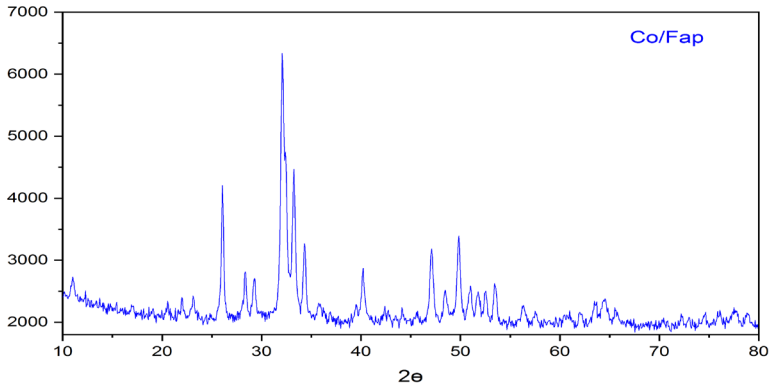

Figure 1: Diffractogram of fluorapatite of doped by cobalt

The following imaging was done by scanning electron microscope (SEM) which shows fluorapatite of doped by cobalt agglomerates with a size less than 20 micrometers.

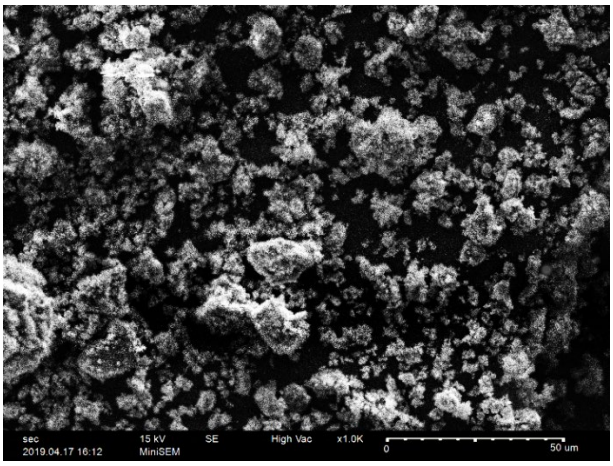

Figure 2: Scanning electron microscope imaging of fluorapatite of doped by cobalt

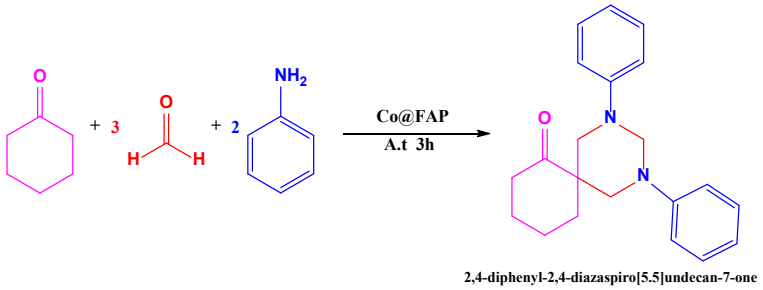
The IR spectrum of Co/FAP shows bands at 556 and 607 cm^{-1} related to the PO_4^{3-} moiety as well as new bands at 2850 and 2926 cm^{-1} that did not exist in the Co/Fap IR spectrum. This means that Cobalt is well inserted in the fluorapatite structure. Table 1 shows the IR absorption bands of Co/FAP.

Table 1: Infrared absorption bands of Co/FAP

Bands position (cm^{-1})	**Assignment**
556	PO_4^{3-}
607	PO_4^{3-}
2850	Co-O-P
2926	Co-O-P

I.2. Effect of catalysts in the synthesis of spiropyrimidine

Multi-component reactions allow to obtain target molecules from three or more components. One of these reactions is the multi-component reaction for the synthesis of spiropyrimidines.

Scheme 2: Multi-component reaction for the synthesis of spiropyrimidine

In this work, different tests were performed to investigate the efficiency of Co/FAP for catalysis of the multi-component reaction of spiropyrimidine synthesis, while following the following experimental protocol:

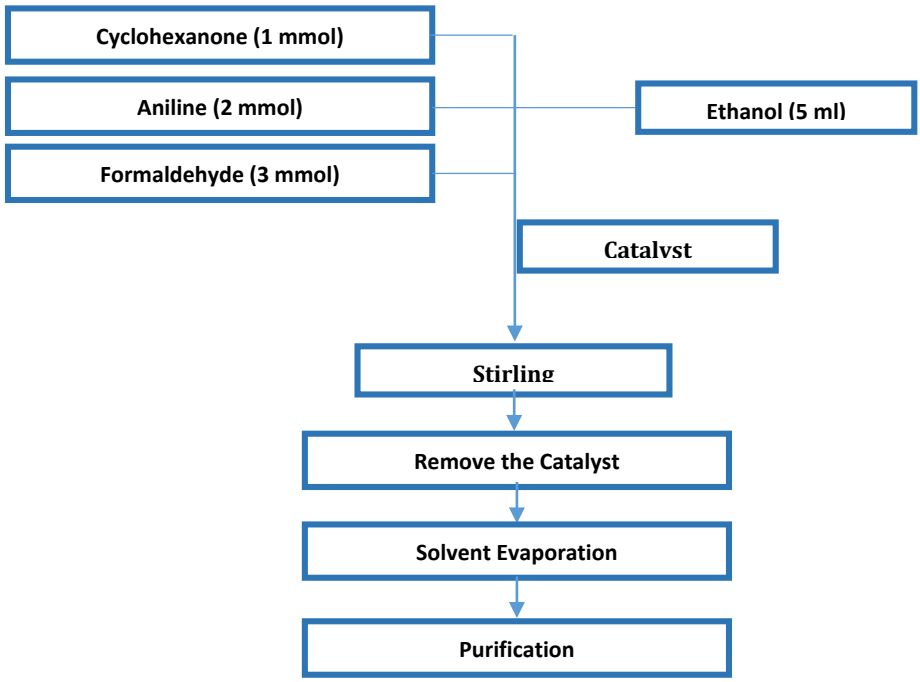

Figure 3 : Procedure of the spiropyrimidine synthesis reaction

In a 25 mL flask, the three starting reagents was mixed: 2 mmol Aniline, 1 mmol Cyclohexanone, 3 mmol formaldehyde and catalyst. Thus, 5 mL of ethanol was added and the reaction mixture was stirred at room temperature for 3h. After completion of the reaction, the catalyst was separated by vacuum filtration, washed with ethanol and the solid product was obtained by evaporation under reduced pressure and purified by recrystallization in ethanol.

We tested different catalysts in order to choose the most efficient one in the multi-component reaction of spiropyrimidine synthesis. The results are shown in Figure 4.

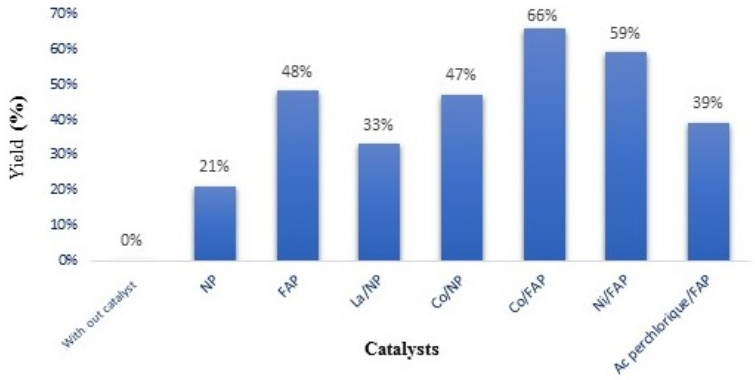

Figure 4 : Synthesis of spiropyrimidine by different catalysts

After testing several catalysts in this reaction (Natural Phosphate (NP), Fluorapatite FAP, Lanthanum La/NP-doped Natural Phosphate (Co/NP), Cobalt-doped Fluorapatite (Co/FAP), Nikel-doped Fluorapatite (Ni/FAP), fluorapatite doped by perchloric acid (AP/FAP), we noticed that Co/FAP gave the best yield (66%), while the natural phosphate alone (NP) gave yield of 21%.

The obtained 2,4-Bis-phenyl-2,4-diazaspiro[5.5]undecan-7-one speroperimidine was identified by Gas Chromatography GCMS, and characterized by IR infrared spectroscopy and UV-visible spectroscopy SHIMADZU UV VIS NIR 3600 UV-VIS. The ^{1}H NMR spectra were recorded on a Bruker Spectrometer DRX-400 using tetramethylsilane (TMS) as internal standard and CDCl3 as solvent.

- *IR spectrum: Band in 1597 cm^{-1} which correspond to the bond C=O, bands in 1597 and 1499 cm^{-1} which correspond to the bond C=C of the aromatic, bands at 3034 ,749 and 696 cm^{-1} relating to the bond =C-H, as well as the band in 1167 and 937 cm^{-1} corresponding to the bond C-C and finally of the bands in 1226 and 1334 cm^{-1} corresponding to the bond C-N.*
- *The ^{1}H NMR spectrum (400 MHz, CDCl3): δ 1.58-1.63 (m, 2H), 1.83-1.95 (m, 4H), 2.45 (t, 2H), 3.46 (d, 2H), 3.63 (d, 2H), 4.09 (d, 1H), 4.66 (d, 1H), 6.79-7.23 (m, 10H, Ar-Region).*
- *The ESI-MS mass spectrum m/z: 321.1 (M^{+}+1)*
- *The Ultraviolet Spectrum shows adsorption at wavelength λ_{Max} = 239 nm.*

II. Optimization of the multi-component reaction for the synthesis of spiropyrimidine by Co/FAP

After the preliminary study which includes the study of the effect of the catalysts with the same operative conductions and an amount of 20 mg of catalysts it was found that Fluorapatite doped by cobalt is a good catalyst for the component reaction of spiropyrimidine synthesis.

II.1. Study of the mass effect and the solvent

The study of the mass effect of the catalyst used in the multicomponent reaction for the synthesis of spiropyrimidine is performed using sequentially 0, 20, 40, 60, 80 and 100 mg of the Co/FAP catalyst, under the same conditions described previously (Figure 1), the results are grouped in Figure 5.

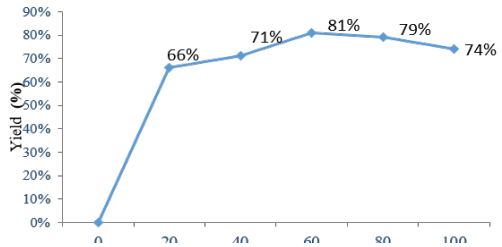
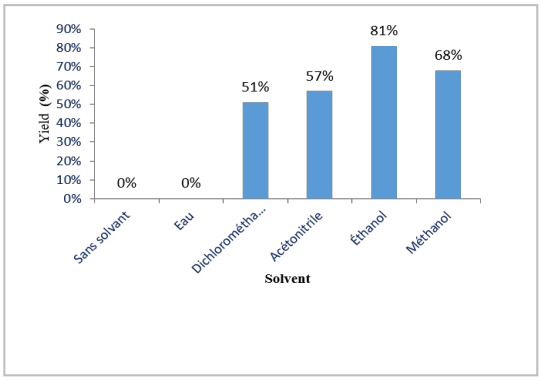

Figure 5: Influence of catalyst mass on performance

Figure 6: Influence of solvents on performance

From the results obtained, it can be seen that 60 mg of the catalyst is a sufficient amount to obtain a yield of 81%; beyond this amount, the yield decreases to a value of 74%.

The solvent is an important factor to promote contact between the components of the reaction mixture, and to optimize this factor we used several solvents that are shown in Figure 6, keeping the same conditions previously mentioned.

It is noted that ethanol gave a yield of 81% compared to acetonuria and dichloromethan which gave an average yield of 57% and 51% respectively. While the reaction with water and without solvent did not give satisfactory results.

II.2. Kinetic study of the reaction and temperature effect

The reaction time was optimized while keeping the same conditions (Figure 1), the results obtained are grouped in Figure 7.

We notice an increase in the yield of the reaction with time up to 3 hours, beyond, we observe the

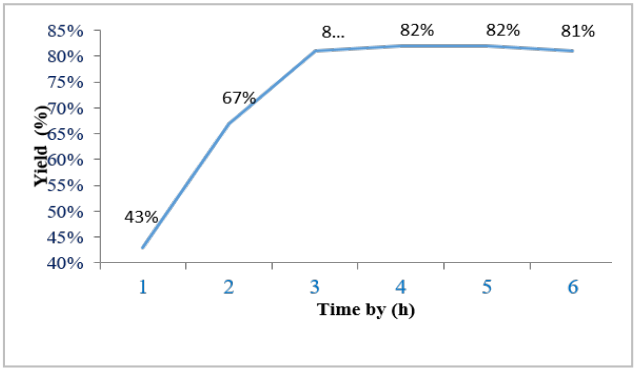

Figure 7: Influence of the reaction time on the yield

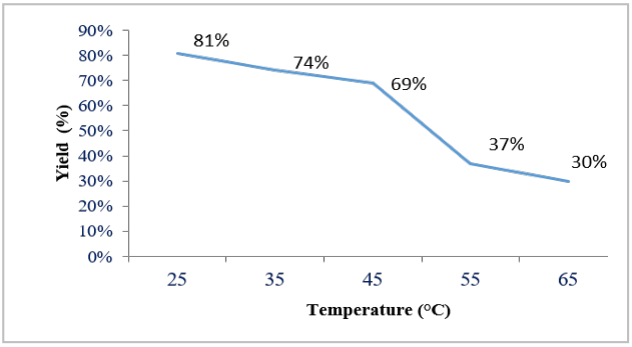

Figure 8: Influence of the reaction temperature on the yield

stabilization of the yields.

The temperature is a pertinent parameter in the reactions, for that, we carried out this synthesis under the same conditions as previously, by varying the temperature of the reaction medium (25, 35, 45, 55 and 65 °C).

It is noted that by increasing the temperature, the yield of the reaction decreases to 30% at 65°C, while at room temperature a yield of 81% is obtained.

II.3. Comparison of the results

Table 2 gathers the results of the literature concerning the operating conditions of the spiropyrimidine synthesis reaction and the yields of the reactions obtained by different catalysts.

Table 2: Comparison of the spiropyrimisdine synthesis reaction

Reagent 1	Catalysts / Solvent	T (°C)	Time	Yeld (%)	Ref
Aniline	Co/ FAP 10 mol % / ethanol (5ml)	25	3h	81	This work
4-Fluoroaniline	$CuFe_2O_4$ 10 mol % / ethanol (5 ml)	25	3 h	82	[4]

4-Chloroaniline	$CuFe_2O_4$10 mol % / ethanol (5 ml)	25	3 h	79	[4]
Aniline	($H_{14}[NaP_5W_{30}O_{110}]$) / SiO_2 10 mol % / DMSO (5 ml)	25	20 h	60	[5]
Aniline	($H_{14}[NaP_5W_{30}O_{110}]$) /$SiO_2$ 10 mol % / DMSO (5 ml)	SF	20 h	60	[5]
4-Chloroaniline	$In(OTf)_3$ 10 mol % / CH_2Cl_2	25	4h	78	[6]
p-tolylamine	Lactic acid / DMSO	25	3-5 h	80	[7]

SF : Solvent reflux

It can be concluded, by comparing the operating conditions of the different catalysts in the literature with those of the cobalt-doped fluorapatite Co/FAP that our catalyst is considered to be among the best-performing catalysts, such as ($H_{14}[NaP_5W_{30}O_{110}]$) / SiO_2, /($H_{14}[NaP_5W_{30}O_{110}]$) /$SiO_2$, $In(OTf)_3$ 10 mol % / CH_2Cl_2 and lactic acid / DMSO, and allows to obtain a yield of 81%, at room temperature, with a reaction time of 3 hours.

Conclusion

Given the importance of spiropyrimidine products and their biological activities as well as its applications in the medical field in chemotherapy as anti-cancer in the fight against lung carcinomaA549, against L1210 cells and leukemia, as well as for the regulation of oxidative stress in parasitic cells.

In the context of environmental protection and clean chemical synthesis, we have focused on catalysis as one of the fundamental pillars of green chemistry, which aims at atoms saving and reducing the chemical impact on the environment. Heterogeneous catalysis has experienced a great development in the scientific field as well as in the industrial field, thanks to the ease of recovery of the catalyst, thus increasing its life span, something that is not favorable in homogeneous catalysis.

We focused on the optimization of the spiropyrimidine synthesis reaction, studying the effect of the parameters influencing the reaction yield. From the results of the tests performed, we found that a maximum yield of 81% was obtained using ethanol as solvent, with 60 mg of catalyst, working at room temperature and with a reaction time of 3 hours.

This work allowed us to show the effectiveness of the Co/FAP catalyst as an efficient catalyst for this type of reaction, and opens the perspective to make further studies generalize this synthesis.

References

[1] Siddiqui, A. Q.; Merson-Davies, L.; Cullis, P. M. J. Chem. Soc., Perkin Trans. 1 1999, 3243.

[2] Bergeron, R. J.; Seligsohn, H. W. Bioorg. Chem. 1986, 14, 345

[3] Hrvath, D. J. Med. Chem. 1997, 40, 2412. and the references therein.

[4] A. Dandia, A.K. Jain, S. Sharma, RSC Adv. 3 (2013) 2924.

[5] M.M. Heravi, S. Sadjadi, S. Sadjadi, H.A. Oskooie, R.H. Shoar, F.F. Bamoharram, J. Chin. Chem. Soc. 56 (2009) 246–250.

[6] T.S. Jagodziński, J.G. Sośnicki, Ł. Struk, Arkivoc 2017 (2017) 43–57.

[7] A. Dandia, A.K. Jain, S. Sharma, Tetrahedron Lett. 53 (2012) 5270–5274.

SIVI AKIŞKANLI BORULARDA OLUŞAN HİDROLİK GÜÇTEN ELEKTRİK ENERJİSİ ÜRETİMİNİN ARAŞTIRILMASI VE MATLAB SİMULİNK SİMÜLASYONU

INVESTIGATION OF ELECTRIC ENERGY GENERATION FROM HYDRAULIC POWER IN FLUİD PIPES AND SIMULATION BASED ON MATLAB SIMULINK

Esat AKKÖSE

Bursa Teknik Üniversitesi, Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fakültesi, Elektrik Elektronik Mühendisliği Bölümü, Yıldırım, Bursa.

ORCID NO: 0000-0003-0604-8091

Musa AYDIN

Bursa Teknik Üniversitesi, Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fakültesi, Elektrik Elektronik Mühendisliği Bölümü, Yıldırım, Bursa.

ORCID NO: 0000-0001-5545-1456

ÖZET

Endüstriyel, belediye ve tarım tesislerinin yerçekimi ile beslenen boru hatlarındaki hareket eden sıvının enerjisinden faydalanılarak düşük maliyetli elektrik enerjisi üretimi gerçekleştirilebilir. Rüzgâr ve güneşten elde edilen elektrik enerjisi, meteorolojik ve çevresel faktörlere bağlıdır. Örneğin güneş yoksa GES'lerden (Güneş Enerji Santralleri), rüzgâr yoksa RES'lerden (Rüzgâr Enerji Santralleri) elektrik enerjisi üretilemez. Bu nedenle GES'lerden ve RES'lerden enerji üretimi kesintili bir üretim olup enerjinin sürekliliği bakımından risk taşır. Benzer şekilde boru hatlarında hareket eden sıvıdan enerji üretimi de sabit güçte bir enerji üretim özelliğine sahip değildir. Ancak bununla birlikte tarım tesisleri haricinde diğer tesislerdeki üretimde, RES ve GES'lerde olduğu gibi tamamen kesinti oluşmamaktadır. Ayrıca yıl boyunca üretim yapabilmeleri ve öngörülebilir bir enerji üretim miktarına sahip olmaları GES ve RES'lere göre avantaj sağlamaktadır. Bilindiği üzere, elektrik şebekesinden çekilen elektrik enerjisinin günlük tüketimi sabit olmadığından "Günlük yük eğrisi" (GYE) olarak tanımlanan bir eğri ortaya çıkmıştır. Benzer olarak isale hatlarında hareket eden sudan üretilecek olan güçte, tüketilen su miktarına bağlı olarak gün içerisinde değişkenlik ortaya çıkmaktadır. Bu değişkenlik, tüketicilerin alışkanlığına ve mevsimlere bağlıdır. Yıl içinde tüketime bağlı olarak üretimde yükselme ve azalmalar olur fakat kesinti olmaz. Bu etki ile tüketici alışkanlıklarına ve mevsimlere bağlı olarak gün içinde değişen akış koşullarında dahi sürekli ve temiz (yeşil) enerji üretimi sağlanabilmektedir. Özellikle yerçekimi beslemeli su dağıtım şebekesine eklenen hidrokinetik türbin ile boru içerisinde hareket eden suyun enerjisi çevrilerek elektrik enerjisi üretilebilmektedir. Bundan dolayı boru hatlarındaki basınç enerjisini, kinetik enerjiyi ve yerçekimi potansiyel enerjisini temiz, yenilenebilir güce dönüştürebilen türbinler gereklidir. Lucid türbin, su akışını bozmadan enerji üretimini en üst düzeye çıkarmak için tasarlanmış bir türbindir. Türbinin kaldırma tabanlı (lift-based) tasarımı sayesinde sistem, çok çeşitli akış koşullarında güç üretir. Bu çalışmada, bir su isale hattından Lucid türbini yardımıyla elektrik enerji üretimi simulasyonu gerçekleştirilmiştir. Simulasyon MATLAB/SIMULINK ile yapılmıştır. Simulasyonda, 24 saatlik debi grafiği verilen 42 inç çaplı bir su isale hattından akan su miktarı ortalama değer alınarak yıllık elektrik enerji üretimi hesabı yapılmıştır. Literatürdeki çalışmaların ve hayata geçirilen uygulamaların incelenmesi sonucunda Lucid türbininin seçilmesine karar verilmiştir. Lucid türbin performans parametreleri araştırılmış ve 1 yıllık süre içindeki enerji üretimi hesaplanmıştır. Yapılan benzetim çalışmalarıyla birlikte 1 metre çaplı Lucid türbininin (dişli kutusu dahil verimi %85) ve generatörün (verimi %91) kayıpları hesaba katılarak) 365 günlük periyot içerisindeki enerji üretimi hesaplanmıştır. Yaklaşık 60.6 MWh'lık enerji üretimi elde edilmiştir. Bu enerji, aylık 230 kWh ortalama elektrik tüketimi olan 22 evin yıllık enerji ihtiyacını karşılayabilir veya gün içerisinde 12V, 65 Ah etiketli, yaklaşık, 9 tane aküyü şarj edebilir. Ayrıca bu enerji, günlük güneşlenme süresi ortalama 6 saat olan bir bölgeye (Yıllık, 2190 saat) kurulacak %58 sistem verimli

(Ƞsis=Ƞpv.Ƞakü.Ƞinv=(0.80)(0.80)(0.90)=0.58) 200W'lık 238 adet PV panellerden oluşan bir GES'den elde edilen enerjiye karşılık gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Boru içi türbin, su şebekesi, yenilenebilir enerji, hidrokinetik türbin, lucid türbin, Matlab/Simulink.

ABSTRACT

Low-cost electrical energy can be generated by utilizing the energy of moving fluid in gravity-fed pipelines of industrial, municipal and agricultural facilities. Wind energy and solar energy depend on meteorological and environmental factors. For example, electrical energy cannot be produced from SPPs (Solar Power Plants) and WPPs (Wind Power Plants) in the absence of sun and wind. For example, if there is no sun, electrical energy cannot be generated from SPPs (Solar Power Plants) and if there is no wind, electricity cannot be produced from WPPs (Wind Power Plants). For this reason, power generation from SPPs and WPPs is an intermittent generation and carries a risk in terms of energy continuity. Similarly, energy generation from fluid in pipelines does not have a constant power energy production feature. However, unlike the situation in RES and SPP, there is no complete cut in production at other facilities other than agricultural facilities. In addition, they can produce throughout the year and have a predictable energy production amount provides an advantage compared to SPPs and WPPs. As it is known, since the daily consumption of electrical energy drawn from the power grid is not constant, a curve defined as the "Daily load curve" (DEE) has emerged. Similarly, the power to be produced from the water distribution pipelines varies during the day depending on the amount of water consume. This variability depends on the habits of the consumers and the seasons. During the year, there are increases and decreases in production depending on consumption, but there is no interruption. With this effect, continuous and clean (green) energy production can be achieved, even in flow conditions that change during the day depending on consumer habits and seasons. Especially with the hydrokinetic turbine added to the gravity-fed water distribution network, electrical energy can be produced by converting the energy of the water moving in the pipe. Therefore, turbines that can convert pressure energy, kinetic energy and gravitational potential energy in pipelines into clean, renewable power are required. Lucid turbine is a turbine designed to maximize energy production without disturbing the water flow. Thanks to the turbine's lift-based design, the system generates power in a wide variety of flow conditions. In this study, the simulation of electrical energy production was carried out from a water pipeline using Lucid turbine. MATLAB/SIMULINK was used in the simulation. In the simulation, annual energy is produced in the amount of one blood water amount from a 42 inch water conveyance line from a 24-year flow rate type. As a result of the studies in the literature and the applications that have been put into practice, it was decided to choose the Lucid turbine. Lucid turbine performance parameters were investigated and the energy production in a 1-year period was calculated. With the simulation studies, energy production was calculated over a 365-day period by taking into account the losses of the 1 meter diameter Lucid turbine (efficiency 85% including the gearbox) and the generator (91% efficiency). Approximately 60.6 MWh of energy was produced. This energy can supply the annual energy needs of 22 houses with an average monthly electricity consumption of 230 kWh or approximately 9 batteries labeled 12V, 65 Ah can charge during the day. In addition, this energy equal to the energy obtained from a SPP consisting of 238 PV panels (each one 200W) with an efficiency of 58% (Ƞsys=Ƞpv.Ƞbat.Ƞinv=(0.80)(0.80)(0.90)=0.58) that receives sunlight for an average of 6 hours a day (2190 hours a year).

Keywords: In-pipe turbine, water pipeline, renewable energy, hydrokinetic turbine, lucid turbine, Matlab/Simulink

1.GİRİŞ

Her yıl artan fosil yakıt fiyatları ve artan enerji talebi, yenilenebilir enerji talebini arttırmaktadır. Yenilenebilir enerji sistemleri içerisinde hidroelektrik enerji teknolojileri en popüler olanıdır.

Öngörülebilir performansları ve dünya çapında kullanılabilirliği ile elektrik talebine önemli bir katkı sağlarlar[1] [2].

Hidroelektrik teknolojileri, hidrostatik ve hidrokinetik enerji sistemleri olmak üzere iki ana kategoride sınıflandırılır. Hidrostatik teknoloji, çoğunlukla geleneksel hidroelektrik santraller (HES'ler) aracılığıyla elektrik üretme yöntemini ifade eder. Ancak son yıllarda çevreye etkileri, arazi edinim maliyetleri ve izin zorlukları sebeplerinden dolayı daha az tercih edilmektedirler[2]. Büyük çapta hidroelektrik santrallerin olduğu yerlerde hali hazırda uygun bölgeler geliştirilmiştir. Teknik ve ekonomik faktörleri nedeniyle santral rezervuar inşaatı çoğu durumda mümkün değildir[2]. Ancak kurulum maliyetleri daha düşük olan ve serbest akışın olduğu hemen her yerde uygulanabilen kinetik yöntemler, son zamanlarda hidroelektrik enerji üretiminde statik yöntemlere göre daha cazip hale gelmiştir[2].

Hidrokinetik enerji teknolojileri ise baraj veya saptırma yapısı kullanmadan akan suyun kinetik enerjisini doğrudan dönüştürür. HES'lerin uygulanabilir veya uygun olmadığı şebeke dışı alanlarda elektrifikasyon sağlayabilir. Güneş ve rüzgâr enerjisi gibi temiz, sürekli ve değişken hava ve sıvı akış koşullarında bile su tedarik sistemini koruyan bir enerji üretimi elde edilebilir. Ayrıca hidrokinetik enerji, genel verimliliği statik yöntemlerden daha düşük olmasına rağmen akışın olduğu her yerde uygulanabilir olma avantajına sahiptir[3]. Elektrifikasyonun sağlanamadığı yerlerde enerji ihtiyacının temini için uygun bir çözümdür[4].

2.BORU İÇİ HİDROKİNETİK TÜRBİNLER

Boru hatlarına montajı yapılan hidrokinetik türbinler, bir dişli kutusu yardımıyla alternatöre bağlanırsa elektrik üretimi sağlanabilir. Boru içi sistemden elektrik üreten bu türbinler literatürde boru içi türbinler olarak bilinmektedir[5]. Su akışının sağlandığı isale hatlarına (su şebekesi) entegre edilebilen küresel bir hidrokinetik türbin kullanılarak enerji üretilebilir[2]. Burada esas olan, isale hattında akan sudan çevreye zarar vermeden enerji üretmektir. Hidrokinetik türbinler kurulum ve bakım maliyetleri açısından da enerji üretmenin en ucuz yollarından biri olarak bilinir. Hidrokinetik türbinlerin tasarımı sırasında dikkate alınması gereken kritik tasarım konularından biri, isale hattındaki su akışını bozmadan enerji üretimini maksimuma çıkarmaktır[5].

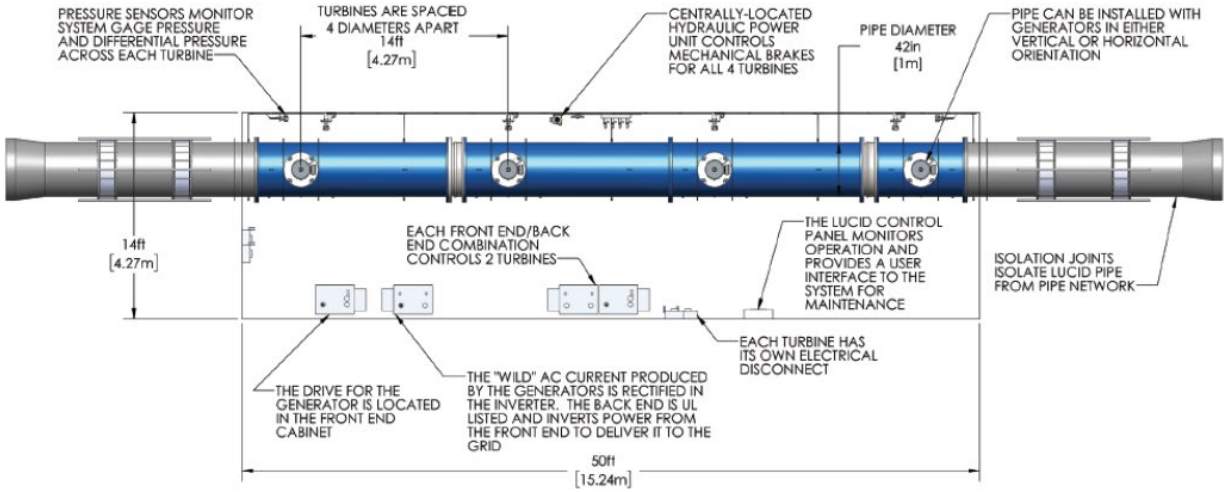
İsale hattındaki su, kinetik ve basınç enerjisi formunda fazla enerjiye sahiptir. Hattaki akış hızı her zaman sabit kalır (debi değişmez). Ve çoğu durumda, son kullanıcı gereksinimi basınç değil, sadece akış hızıdır. Böylece basınç enerjisinin bir kısmı elektrik enerjisi şeklinde çıkarılıp depolanabilir. Alan küçüldükçe basınç enerjisi kinetik enerjiye dönüşür. Boru içi türbin, boru akışından basınç enerjisini çıkarmanın en verimli yoludur. Su borudan akarken, borunun içi türbinin kanatlarına çarpar ve döner, bu da türbin şaftını hareket ettirir ve türbin şaftı alternatörü hareket ettirir. Böylece elektrik enerjisi üretilir[6].

Barajlarda ve çevirmeli hidroelektrik santrallerde balık ölümleri ve diğer çevresel zararlar meydana gelebilir. Ancak bu sistem ile çevreye zarar vermeden %100 temiz enerji üretmek mümkündür. Yeterli debi ve basınç koşulları sağlandığı takdirde bu sistem içme suyu hatlarında, termoelektrik santral su yollarında, atık su boru hatlarında, endüstriyel atık boru hatlarında ve diğer su iletim hatlarında kullanılabilir[7].

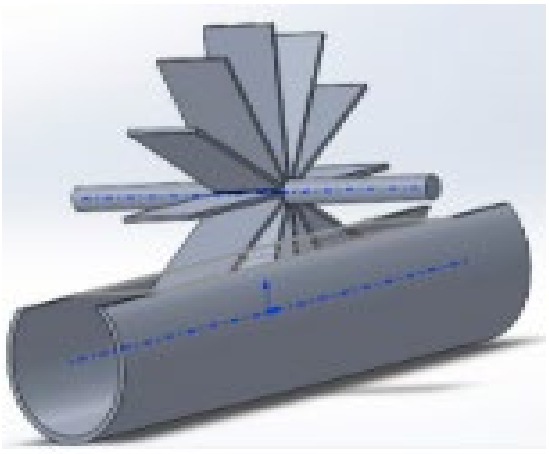
Su şebekesine hidrokinetik türbinler yerleştirilerek elektrik üretimi ilk olarak Lucid Energy firması tarafından geliştirilmiş ve 2012 yılında Riverside, ABD'de uygulanmıştır. Bu sistemde bir adet Lucid küresel türbin kullanılmış ve yıllık yaklaşık 50-60 MWh elektrik üretildiği bildirilmiştir (Şekil 1) [8]. 2018 yılında geliştirilen 42 inç boru çapına ve 4,2 m/s su hızına sahip 4 türbinli sistemde 200 KW'a kadar enerji üretilmiştir (Şekil 2) [9]. Hindistan Ulusal Teknoloji Enstitüsü'nde atık su hatlarında enerji üretimi için boru içi türbin tasarımı çalışmaları yapılmıştır. Test çalışmasında saniyede 8 litre debi için maksimum 212 watt elektrik enerjisi üretildiği gözlemlenmiştir (Şekil 3) [10]. Son olarak Ürdün'ün başkenti Amman'daki büyük su dağıtım şebekesi üzerinde boru içi hidrokinetik ile bir vaka çalışması yapılmıştır[5].

Şekil 1. Lucid Energy Türbini[8]

Şekil 2. 200 KW Lucid Güç Sistemi[9]

Şekil 3. Hindistan Ulusal Teknoloji Enstitüsü Hidrokinetik Türbini[10]

2.1.Türbin Seçimi

İsale hatlarından enerji üretimi için gerekli gücü üreterek minimum basınç kaybı sağlamak gerekir. Türbin kanatlarının ürettiği torkun ve oluşturduğu basınç kaybının çok fazla değişmemesi önemlidir. Türbin dönerken farklı açılarda oluşturduğu moment değişiminin fazla olması yataklama alanlarındaki yük değişimlerine ve malzeme yorgunluğunun artmasına neden olacaktır. Ayrıca türbinin kanatlarının farklı açılarda oluşturduğu basınç düşüşlerinin farklı olması hidrodinamik kararsızlığın artmasına neden

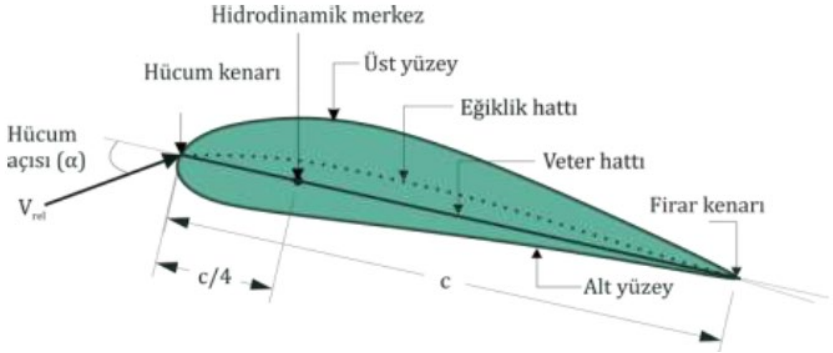
olur. Bundan dolayı türbinleri birbirleriyle karşılaştırırken ürettikleri moment ve oluşturdukları basınç kaybının yanında bu iki değerin farklı açılardaki durumunu da karşılaştırmak gerekir. Bu tür enerji üretim sistemlerinde Gorlov, Darius ve Lucid tipi türbinler kullanılmaktadır. Bunların arasından, yüksek tork ve yüksek devir sayısı ile Lucid türbin veya Gorlov türbin literatürde önerilmiştir[11]. Bu çalışmada, hidrokinetik türbinler arasında yüksek tork ve yüksek hız açısından Lucid küresel türbin ile enerji üretimi tercih edilmiştir (Şekil 4).

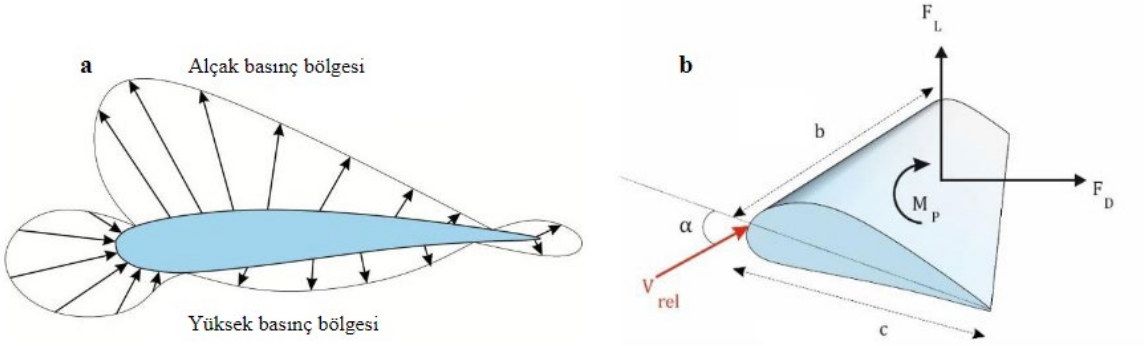
Şekil 4. Lucid Küresel Türbini [11]

2.2.Türbin Yapısı

Hidrokinetik türbin kanatlarının enine kesitleri hidrofoil olarak adlandırılmaktadır. Hidrofoillerin ön kısmı hücum kenarı, arka kısmı firar kenarı olarak tanımlanmaktadır. Türbin de hücum kenarına gelen akım belirli bir açı ile kanat kesitini geçer. Bu açı hücum açısı olarak tanımlanır. Hücum açısına bağlı olarak kanat kesitinin üst tarafında alçak basınç, alt tarafında ise yüksek basınç alanı oluşur (Şekil 5) [12], [13]. Bu basınç farkı profil üzerinde kaldırma kuvveti oluşturarak rotorun dönmesini sağlar (Şekil 6) [13], [14].

Şekil 5. Kanat Profili Terminolojisi [13]

Şekil 6. (a) Kanat kesitinde basınç dağılımı, (b) Kanat üzerindeki kuvvetler [13]

Kanat kesitleri türbin kanatlarının en önemli bileşenini oluştururlar. Kullanılan profilin hidrodinamik performansı, türbinin güç üretme kapasitesini belirler. İlgili bilimsel literatürde en çok kullanılan kanat kesitleri %14, 16, 18 ve 20 kalınlıklarında NACA kesitleridir[13][14]. 1 metre çaplı lucid türbin için yapılan çalışmada NACA0020 tip tavsiye edilmiştir[13], [14].

3. MATERYAL VE YÖNTEM

Yerçekimi beslemeli su dağıtım şebekesine eklenen hidrokinetik türbin ile boru içerisinde hareket eden suyun enerjisi çevrilerek elektrik enerjisi üretilebilmektedir. Boru hatlarındaki basınç enerjisini, kinetik enerjiyi ve yerçekimi potansiyel enerjisini temiz, yenilenebilir güce dönüştürebilen türbinler gereklidir. Lucid türbin, su akışını bozmadan enerji üretimini en üst düzeye çıkarmak için tasarlanmış bir türbindir. Türbinin kaldırma tabanlı (lift-based) tasarımı sayesinde sistem, çok çeşitli akış koşullarında güç üretir. Literatürdeki çalışmaların ve hayata geçirilen uygulamaların incelenmesi sonucunda Lucid türbininin seçilmesine karar verilmiştir. MATLAB/Simulink'te 24 saatlik debi grafiği verilen 42 inç çaplı örnek bir su isale hattından akan su miktarı ortalama değer alınarak yıllık elektrik enerji üretimi hesabı yapılmıştır. Yapılan benzetim çalışmalarıyla birlikte 1 metre çaplı Lucid türbininin (dişli kutusu dahil verimi %85) ve generatörün (verimi %91) verimleri hesaba katılarak 365 günlük periyot içerisindeki enerji üretimi hesaplanmıştır.

3.1.Türbin Performans Parametreleri

3.1.1.Kanat Uç Hız Oranı

Kanat uç hız oranı kanat ucu akışın teğetsel hızının ana akış hızına (mutlak hız) oranını göstermektedir. Kanat uç hız oranı en çok rotor dönüş hızına bağlıdır. Kanat uç hız oranı azalınca sürtünme kuvvetleri etkili hale geçer, kanat uç hız oranı artınca kanatlara daha büyük yükler yüklenir. Boyutsuz bir parametredir. Uç hız oranı (λ):

$$\lambda = \frac{\omega * R}{U_\infty} \quad (1)$$

Burada;

ω: rotorun açısal hızı (rad/s),

R türbin rotor yarıçapı (m)

U∞ serbest akış hızıdır (m/s).

3.1.2.Türbinden Elde Edilen (Extracted Power) Mekanik Güç

Türbinden elde edilen mekanik güç, kanatlarda üretilen torkun ve rotorun açısal hızının aşağıdaki gibi bir fonksiyonudur:

$$P_{mech} = T * \omega \quad (2)$$

Burada;

P_{mech}, akıştan çıkarılan türbinin gücü (Watt),

T, rotor etrafında üretilen toplam torktur (N.m).

3.1.3.Serbest Akış Gücü

Serbest akan suyun toplam gücü:

$$P_{free-flow} = \frac{1}{2} * \rho * A_C * U_\infty^3 \quad (3)$$

Burada;

A_c, türbin kesitinin süpürdüğü alan (m^2), ρ, akışkanın yoğunluğudur (1000 kg/m^3).

3.1.4.Güç Katsayısı

Güç katsayısı, serbest akımın gücüne göre belirli bir kesit alanı içinden enerji çekme yeteneğini gösterir.

$$C_p = \frac{P_{mech}}{P_{free-flow}} = \frac{\omega * T}{0.5 * \rho * A_c * U_\infty^3} \quad (4)$$

Türbin performans parametreleri için simetrik bir NACA 0020 tipi ve 12 cm kiriş uzunluğunda kanat kullanan, 1 m çapında ve beş kanatlı dikey eksenli küresel bir türbin referansından faydalanılmıştır (Şekil 7) [15]. Türbinin 0,8–6,5 m/s su giriş hızı aralığı için performans tablosu Tablo 1'de gösterilmiştir. Türbinin performans tablosunda üretim sisteminde kullanılmak üzere giriş hızlarına göre C_p güç katsayıları kullanılmıştır.

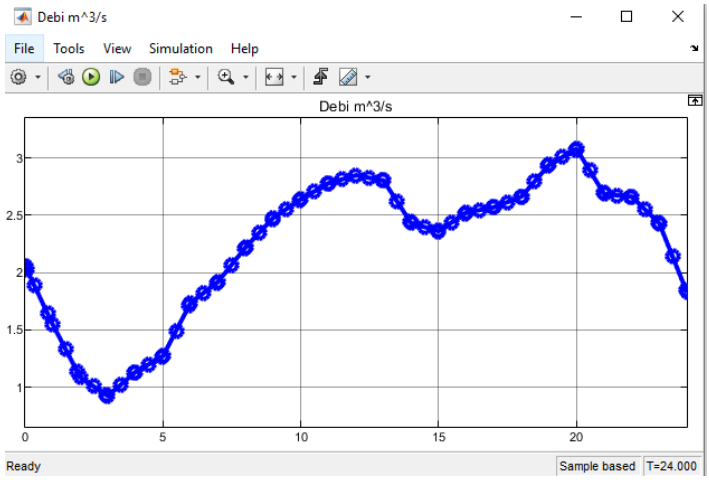
Şekil 7. Kanatlı Küresel Türbin[15]

Tablo 1. Türbin Parametreleri[15]

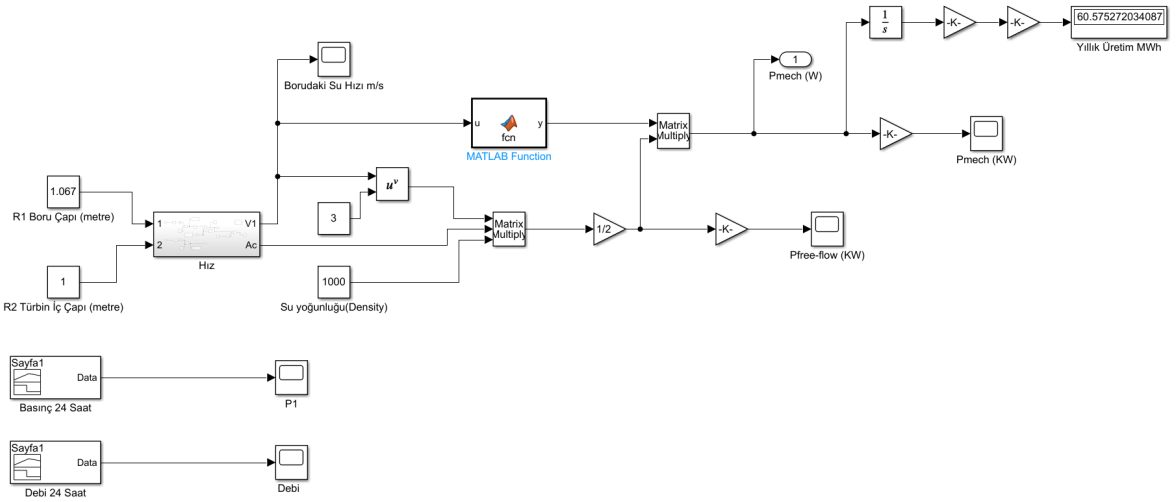
Su Hızı(m/s)	λ	Güç(kW)	C_P
6.5	0.6	31.700	0.29
4.5	0.9	18.600	0.52
4.0	1.0	16.390	0.65
3.5	1.2	13.780	0.82
3.0	1.4	10.700	1.01
2.5	1.7	7.540	1.23
2.0	2.1	4.815	1.53
1.5	2.8	2.551	1.92
1.0	4.2	0.916	2.33
0.8	5.2	0.419	2.08

4.BENZETİM ÇALIŞMASI

Benzetim çalışmasında, Şekil 8'de 24 saatlik debi grafiği verilen 42 inç çaplı bir boru hattına Lucid türbin sistemi yerleştirilerek elde edilebilecek gücün hesabı Matlab/Simulink yardımıyla hesaplanmıştır. Daha sonra kWh cinsinde yıllık bazda elektrik üretimi hesaplanmıştır.

Şekil 8. İsale hattının 24 saatlik debi grafiği

Şekil 9. Matlab/Simulink Modeli

Boru hattındaki suyun hızını bulmak için debi süreklilik denkleminden faydalanabilinir.

$$Q = V * A \quad (5)$$

Burada;

Q, borudaki debi (m^3/s),

V, borudaki suyun hızı (m/s)

A, borunun kesit alanıdır (m^2).

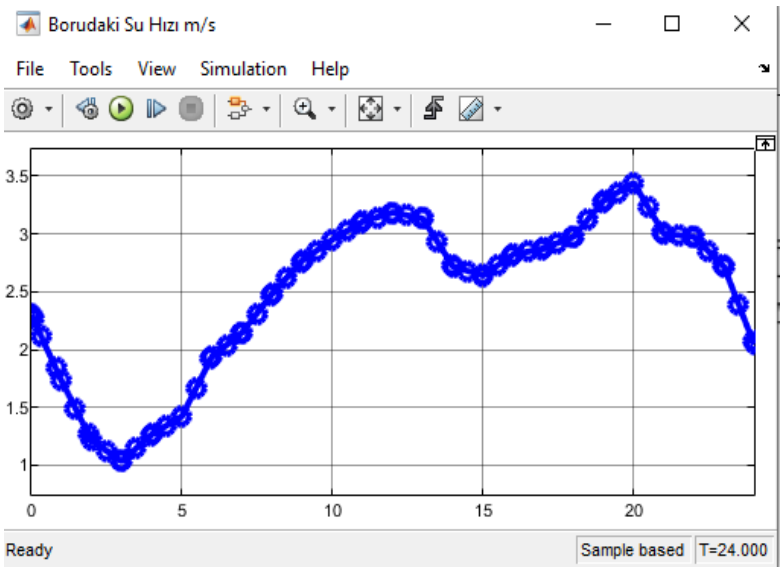
Kesit alanı hesaplanmak istenirse:

$$A = \pi * \frac{D^2}{4} \quad (6)$$

Burada;

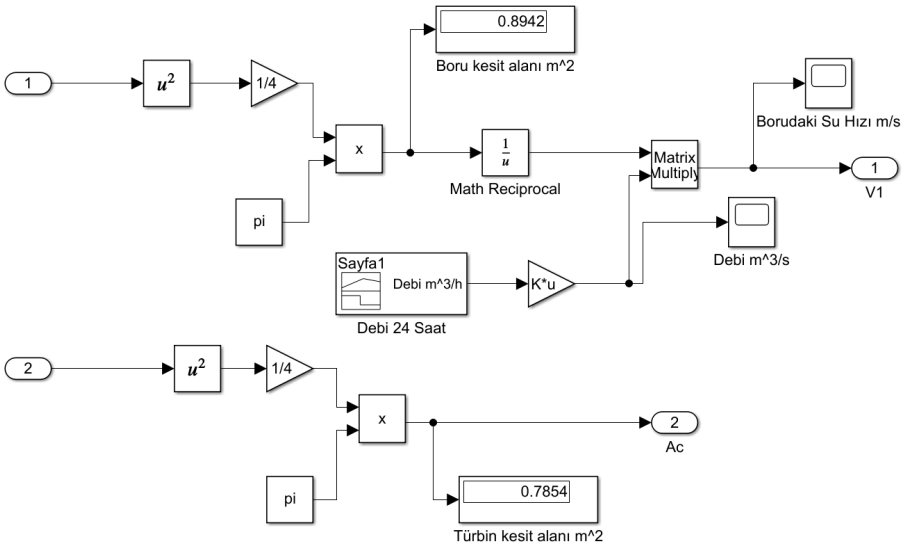
D boru hattı çapıdır (m).

(5) ve (6) eşitliklerinden V su hızı diğer bir deyişle U_∞ bulunmuş olup Şekil 10'da verilmiştir.

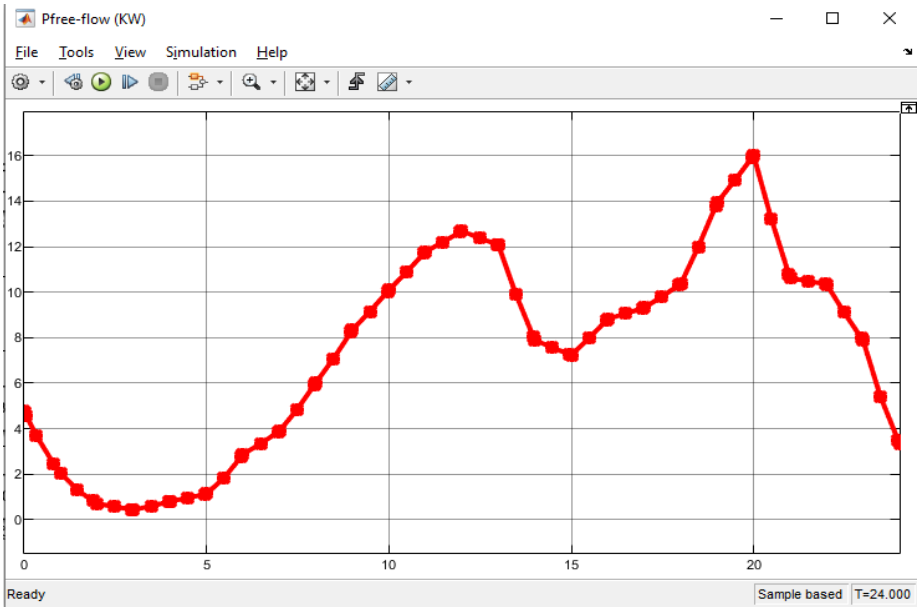

Şekil 10. İsale hattının 24 saatlik su hızı grafiği

Denk. 3 ile suyun serbest akış gücü bulunarak Şekil 12'de verilmiştir.

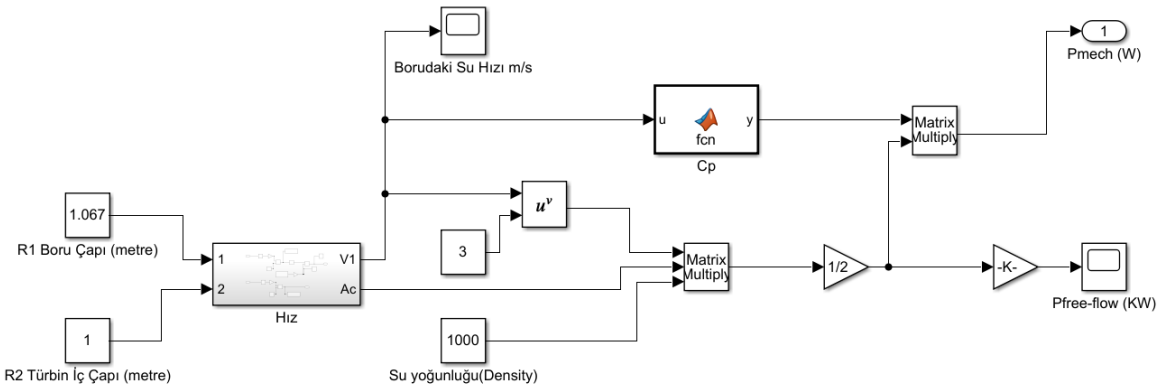
Şekil 11. Borudaki Su Hızı hesabı için Matlab/Simulink Modeli

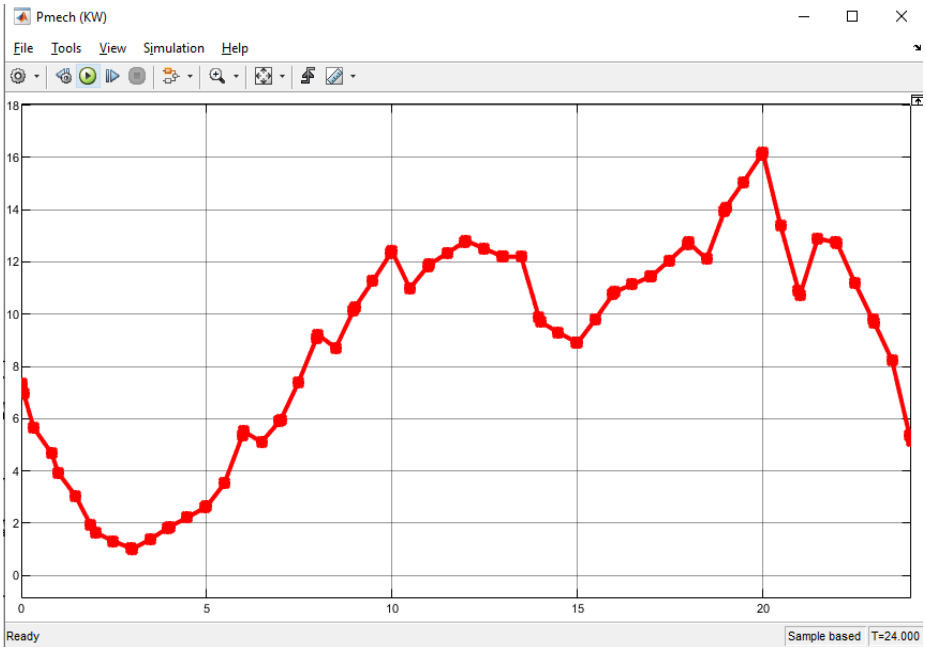
Şekil 12. Serbest akış gücü grafiği (24 saat)

Şekil 12'de görülen keskin dönüşlerin sebebi, su hattının debi örneği sayısının saat başı olmasıdır. Örnek sayısı arttırılırsa grafikte daha yumuşak geçişler olacaktır.

Denk. 4'den yararlanarak akışkandan elde edilen türbin gücü bulunmuş ve Şekil 14'de verilmiştir.

Şekil 13. Serbest Akış Gücü ve Türbin Gücü hesabı için Matlab/Simulink Modeli

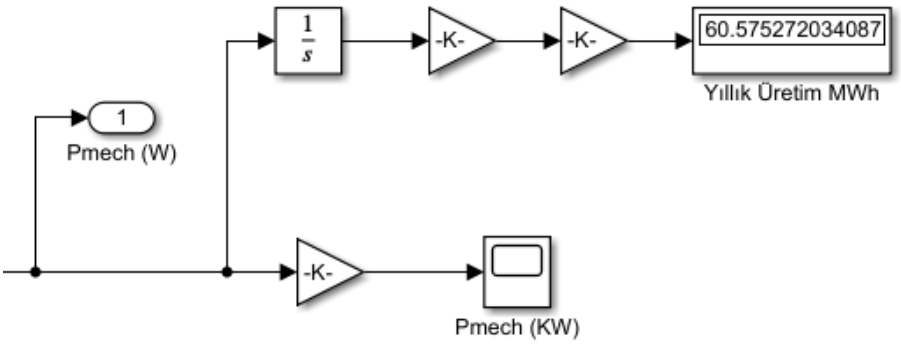

Şekil 14.Türbin gücü grafiği (24 saat)

Şekil 14'de verilen türbin gücü grafiğinin alanı bir integrator (Şekil-15) yardımıyla yıllık bazdaki elektriksel enerji değeri 60.57 MWh olarak hesaplanmıştır. İntegratörün kullandığı grafik alanı denklem 7'deki gibi yazılabilir.

$$f(x)\geq 0 \text{ ve } A = \int_a^b f(x)\,dx \quad (7)$$

Denk. 7 ile 1 günlük üretim hesaplanmıştır.

Şekil 15. Matlab/Simulink 1 yıllık üretim hesabı modeli

5.TARTIŞMA VE SONUÇ

Yapılan benzetim çalışmalarıyla birlikte 1 metre çaplı Lucid türbininin (dişli kutusu dahil verimi %85) ve generatörün (verimi %91) verimi hesaba katılarak 365 günlük periyot içerisindeki enerji üretimi hesaplanmıştır ve yaklaşık 60.57 MWh olarak bulunmuştur. Bu enerji, aylık 230 kWh ortalama elektrik tüketimi olan 22 evin yıllık enerji ihtiyacını karşılayabilir veya günlük, yaklaşık olarak 9 adet 12V, 65 Ah etiketli bataryayı şarj edebilir. Ayrıca bu enerji, günlük güneşlenme süresi ortalama 6 saat olan bir

bölgeye (Yıllık, 2190 saat) kurulacak %58 sistem verimli ($\eta_{sis}=\eta_{pv}.\eta_{akü}.\eta_{inv}=(0.80)(0.80)(0.90)=0.58$), 200W gücünde 238 adet PV panelden oluşan bir GES'den elde edilen enerjiye karşılık gelmektedir.

Bu alanda çalışma yapacak araştırmacıların aşağıdaki önerileri dikkate almaları tavsiye edilir:

1) Su şebekesine monte edilecek enerji üretim sisteminin isale hatlarındaki suyun debi ve basıncına olan etkisi araştırılmalıdır. Çünkü su türbini üzerinden geçerek akışına devam eden suyun basınç değişiminin hem işletme hem de tüketici tarafına etkileri olabileceği düşünülmektedir. Suyun yeterli basınç ve debide akışının sağlanması önem arz etmektedir.

2) Su tüketim eğrilerine göre optimum enerji üretimini sağlamak üzere sistemin yer tespiti önemlidir. Bu sayede, uygun türbin ve generatör seçilebilir. Yer tespiti için debinin sürekliliğine dikkat edilmesi gerekir. Kesintisiz ya da daha uzun süreli enerji üretimi için gece ve gündüz tüketimin devam ettiği yerler tercih edilmelidir.

3) Türbinin üreteceği tork ve devir sayısına göre uygun generatör seçilmelidir. Ayrıca, birden fazla üretim ünitesi kullanılacak olması durumunda generatörler arasındaki senkronizasyon yapılmalıdır.

4) Üretim sisteminin ünitelerinin oluşturabileceği titreşimler minimize edilmelidir.

5) Debinin ve basıncın değişmesiyle birlikte üretim sistemindeki cihazların çalışma durumları programlanmalıdır.

KAYNAKLAR

[1] D.Kumar, S.Sarkar, A review on the technology, performance, design optimization, reliability, techno-economics and environmental impacts of hydrokinetic energy conversion systems, Renew. Sustain. Energy Rev.58 (2016), pp. 796-813,Kumar ve Sarkar, 2016

[2] Abdullah Muratoğlu, Muhammed Sungur Demir, İsale Hatlarında Enerji Üretimi İçin Boru İçi Hidrokinetik Türbin Tasarımı, Conference: 1. Uluslararası İçme Suyu ve Atık Su Sempozyumu, December 2018

[3] Muratoğlu & Yüce, Performance Analysis of Hydrokinetic Turbine Blade Sections, Avestia Publishing Advances in Renewable Energy, December 2015

[4] J. Chena, H.X. Yanga, C.P. Liub, C.H. Laub, M.Loa, A novel vertical axis water turbine for power generation from water pipelines, Energy, (2013),184-193,54.

[5] Hani Muhsen, Mariam Ibrahim, Ahmad Alsheikh, Mohammed Qanadilo, and Abdallah Karadsheh, Turbine Design and Its Impact on Energy Harvesting from In-Pipe Hydro Systems, International Journal of Mechanical Engineering and Robotics Research Vol. 8, No.5, German Jordanian University, Amman, Jordan, September 2019

[6] Pathak V. Parekh P. Mistry V. In-Pipe Spherical Turbine for Energy Extraction, International Research Journal of Engineering and Technology (IRJET) e-ISSN: 2395 -0056, Volume: 03 Issue: 05, Gujarat, India, 2016

[7] Ali Kerim, Veli Süme, İçmesuyu Şebekelerinden Enerji Elde Edilmesi; Boru İçi Türbin Modeli, Türk Hidrolik Dergisi, Haziran 2021

[8]Lucid Energy. (2018). Retrieved December 4, 2018, from http://lucidenergy.com

[9] LUCIDPIPE™ Power System Report, Purdue University, 12-8-2016 from http://docs.lib.purdue.edu/ectfs/224/

[10] Joel Titus, Bakthavatsalam Ayalur, Design and Fabrication of In-line Turbine for Pico Hydro Energy Recovery in Treated Sewage Water Distribution Line, 2018 5th International Conference on Power and Energy Systems Engineering, CPESE 2018, 19–21 September 2018, Nagoya, Japan

[11] Yaşar Mutlu, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Turbo Solenoid Vana Doktora Tezi, Kasım 2018

[12] Kulunk, E. (2011). Aerodynamics of Wind Turbines. Fundamental and Advanced Topics in Wind Power. https://doi.org/10.5772/17854

[13] Muhammed Sungur Demir, Boru Hatlarına Entegre Edilmek Üzere Küresel Hidrokinetik Türbin Tasarımı Ve Had Analizleri, Kasım 2019

[14] Demircan, E. (2014). Design and Analysis of a Vertical Axis WaterTurbine For River Applications Using Computational Fluid Dynamics. Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara

[15] Abdullah Muratoğlu, Muhammed Sungur Demir, Modeling spherical turbines for in-pipe energy conversion, February 2022

$\hat{R}^*$-MAPPINGS IN TOPOLOGICAL SPACES

Prof. Dr. RAJA MOHAMMAD LATIF
Department of Mathematics and Natural Sciences
College of Sciences and Human Studies
Prince Mohammad Bin Fahd University
P.O. Box 1664 Al Khobar, Kingdom of Saudi Arabia
ORCID NO: 0000-0003-3140-9581

ABSTRACT

In 2019, K. Bala Deepa Arasi, C. Ulagammal and S. Jackson introduced and studied properties of a new class of sets in topological spaces namely $\hat{R}^*$-closed sets and $\hat{R}^*$-open sets. In this paper, we introduce a new class of mappings called $\hat{R}^*$-continuous functions, $\hat{R}^*$-irresolute functions, $\hat{R}^*$-open functions, $\hat{R}^*$-closed functions, $Pre\text{-}\hat{R}^*$-open functions, and $Pre\text{-}\hat{R}^*$-closed functions, and investigate basic properties and characterizations of these new types of mappings in topological spaces.

Mathematics Subject Classification (2020): 54C05, 54C08, 54C10.

Keywords and Phrases: Topological space, $\hat{R}^*$-open set, $\hat{R}^*$-closed set, $\hat{R}^*$-interior set, $\hat{R}^*$-closure set, $\hat{R}^*$-continuous function, $\hat{R}^*$-irresolute function, $\hat{R}^*$-open function, $\hat{R}^*$-closed function, $pre\text{-}\hat{R}^*$-open function, $pre\text{-}\hat{R}^*$-closed function.

References

[1] K. Bala Deepa Arasi, C. Ulagammal, S. Jackson, On $\hat{R}^*$-Closed sets in Topological Spaces, Journal of Engineering Technologies and Innovatine Research (JETIR), Volume 6, Issue 2, (2019), pp. 867 – 871.

[2] M. Caldas, M. Ganster, D.N. Georgious, S. Jafari and T. Noiri, On θ-semipen sets and separation axioms in topological spaces, Carpathian J. Math., 24 (2008), No. 1, 13 – 22.

[3] Javier A. Hassan, and Mhelmar A. Labendia, θ_s-open sets and θ_s-continuity of mapps in the product space, Journal of Mathematics and Computer Science, 25 (2022), 182 – 190.

[4] Raja M. Latif, On Characterizations of Mappings, Soochow Journal of Mathematics, Volume 19, No.4, pp. 475 – 495. 1993

[5] Raja Mohammad Latif, Theta – ω – Mappings in Topological Spaces, WSEAS Transactions on Mathematics, Volume 19, 2020, Art.#18, pp. 186 – 207. (Scopus Indexed) (www.scopus.com)

[6] Raja Mohammad Latif, Properties of Theta – Continuous Functions in Topological Spaces, (MACISE 2020: International Conference on Mathematics and Computers in Science and Engineering (MACISE) Madrid Spain 18 – 20 January 2020), (2020), Volume 1, pages 81 – 90. (Scopus Indexed) (www.scopus.com)

[7] N. Levine, Semi-open sets and semi-continuity in topological spaces, Amer. Math. Monthly, 70 (1963), 36 – 41.

[8] N. V. Velicko, H-closed topological spaces. Mat. Sb. 70 (1966), 98 – 112, English transl., in Amer. Math. Soc. Transl. (2) 78 (1968), 103 – 118.

[9] Albert Wilansky, Topology for Analysis, Devore Pblications, Inc, Mineola New York. (1980).

[10] Stephen Willard, General Topology, Reading, Mass.: Addison Wesley Pub. Co. (1970).

Q*g-COMPACTNESS IN TOPOLOGICAL SPACES

Asst. Prof. Dr. Raja Mohammad LATIF
Department of Mathematics and Natural Sciences
Prince Mohammad Bin Fahd University
Al Khobar, Kingdom of Saudi Arabia
ORCID NO: 0000-0003-3140-9581

ABSTRACT

In 2015, P. Padma and S. Udayakumar introduced a new type of closed sets called Q*g-closed sets and Q*g-open sets in topological spaces and also investigated basic properties and applications of Q*g-closed sets.We will extend the concept of compactness via Q*g-open sets by introducing Q*g-compactness in topological spaces and will investigate their relationships among them as well as their characterizations by making use of generalized mappings including Q*g-continuous functions and Q*g-compactnessirresolute functions. The objective of this paper is to introduce the new concepts called Q*g-compact space, Q*g-Lindelof space, countably Q*g-ompact space, almost Q*g-compact space, and mildly Q*g-compact space in topological spaces and investigate fundamental properties and characterizations of these new notions in topological spaces.

2020 AMS Subject Classification. Primary: 54B05, 54D20, 54D30.

Key Words and Phrases: Topological space, Q*g-closed set, Q*g-open set, Q*g-compact space, Q*g-Lindelof space, countably Q*g-compact space, almost Q*g-compact space, mildly Q*g-compact space

References

[11] S. Balasubramanian, C. Sandhya and P.A.S. Vyjayanthi, On ν−compact spaces, Scientia Magna, 5(1) (2009), 78-82.

[12] K. Krishnaveni and M. Vigneshwaran, bTμ- compactness and bTμ - connectedness in supra topological spaces, European Journal of Pure and Applied Mathematics, Vol. 10, No. 2, 2017, 323-334.

[13] Raja M. Latif, Supra-R-Compactness and Supra-R-Connectedness, International Journal of Recent Trends in Engineering and Research, Volume 04, Issue 01, (2018), Pages 426 – 443.

[14] Raja M. Latif, Supra-I-Compactness and Supra-I-Connectedness, International Journal of Mathematics Trends and Technology, Volume 53, Number 7 (2018), pages 525 – 537.

[15] Shadya M. Mershkhan and Baravan A. Asaad, Some Properties of P_p-Compact Spaces, General Letters in Mathematics, Vol. 7, Issue No. 5, Sep. 2019, pp. 11375 – 11379.

[16] Jamal M. Mustafa, Supra b^*-compact and supra b-Lindelof spaces, Journal of Mathematics and Applications, 36, (2013), 79 – 83.

[17] P. Padma and S. Udayakumar, Q*g-closed sets in topological space, International Journal of Advance Research in Engineering and Applied Sciences, Vol. 2, No. 1, (January 2015), pp. 97 – 105.

[18] P. G. Patil, w-compactness and w-conectedness in topological spaces, Thai. J. Mat., (12), (2014), 499 - 507.

[19] A. Robert and S. Pious Missier, Compactness and Compactness via Semi-Star-Alpha-Open Sets, International Journal of Mathematics Trends and Technology, Volume 12, Number 1, Aug. 2014, pp. 1-7.

[20] T. M. Al-shami, Supra semi-compactness via supra topological spaces, Journal of Taibah University for Science, 2018, VOL. 12, NO. 3, 338–343.

[21] L. Vidyarani and M. Vigneshwaran, Supra N-compact and Supra N-connected in supra Topological spaces, Global Journal of Pure and Applied Mathematics. Volume 11, Number 4 (2015), pp. 2265-2277

[22] Albert Wilansky, Topology for Analysis, Devore Pblications, Inc, Mineola New York. (1980).

[23] Stephen Willard, General Topology, Reading, Mass.: Addison Wesley Pub. Co. (1970).

NOVRUZ MƏRASİMLƏRİNDƏ ƏHALİNİN ƏTRAF MÜHİTƏ BAXIŞI

Mahmudov Yusif Məhəmməd oğlu

Ekoloq, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

XÜLASƏ

Ətraf mühit amilləri həmişə əhalini maraqlandırmış, insan təfəkküründə formalaşmasında təbiətə münasibət xüsusi yer tutur. Azərbaycanda insanların ətraf mühitə münasibətinin tarixiliyi yalnız ayrı-ayrı maddi mədəniyyət abidələrində, folklorda deyil, həm də adət-ənənələrdə və bayramlarda, mövsüm mərasimlərində özünü göstərir. Bu cəhətdən Novruz bayramı xarakterikdir. Belə ki, gerçək qanunların mövcud olmadığı dövrlərdə əhalinin, o cümlədən yeniyetmə və gənclərin ekoloji dünyagörüşlərinin yaranması və inkişafında Novruz mərasimləri müstəsna rol oynayıb.

Məqalədə yazın gəlişi ilə əlaqədar yaranmış mərasim nəğmələrində canlı və cansız təbiətlə bağlı fikirlər tədqiqata cəlb edilmiş, Novruz adət-ənənələrinin ətraf mühitin öyrənilməsi və qorunması istiqamətindəki əhəmiyyəti araşdırılmışdır.

Məlumdur ki, Novruz bayramı Azərbaycan və digər türk xalqlarının ən qədim bayramlarından olub, bir çox mifoloji təsəvvürlərlə bağlıdır. Qədim zamanlardan başlayaraq təbiətin oyanmasına xoşbəxtlik və səadət rəmzi kimi baxan insanlar yazın gəlişi, havaların isinməsi, yeni əkinçilik mövsümünün başlanması, təbiətin yenidən oyanması, yaşıllaşması ilə bağlı müxtəlif nəğmələr, oyunlar, mərasimlər yaratmışlar. Bu cür tədbirlərdə əski insan özünün ətraf mühitə, təbii sərvətlərə münasibətini real şəkildə göstərməyə çalışıb.

Tədqiqatlarımız göstərir ki, əhalinin həyat tərzinin, yaşayışı şəraitinin və vasitələrinin bilavasitə ətraf mühit amillərindən, o cümlədən günəş işığından, istilikdən, yağışdan (sudan), bitki və heyvan məhsullarından (göyərti və ağartıdan) asılı olması onları təbiətə bağlayır, onu daha yaxşı öyrənməyə və gələcək nəsillərə ötürməyə çalışırdılar. Ona görə də yazın gəlişinə xüsusi maraq göstərir, yaz bərabərliyi günü kimi qeyd olunan (gecə ilə gündüzün boyunun birləşdiyi vaxt - 20-21 mart) Novruzun yolunu səbirsizliklə gözləyirdilər.

Tədqiqat prosesində qarşıya qoyulan məqsəd kimi İlaxır Çərşənbə adət və aynlərinin, Novruz atributlarının ekoloji mahiyyəti açıqlanır; həmin ərəfədə bitki və heyvanlara, su və torpağa, istilik və işıq timsalı kimi oda sevgi və yasaq elementləri göstərilir. Mərasim nəğmələri, el adətləri, uşaq oyunları, xalq tamaşaları ekoloji baxımdan təhlil edilir.

Məqalədə qeyd olunur ki, Novruz mərasimlərinin spesifik əhəmiyyəti insanların diqqətinin tarixən əsrlər boyu ekoloji faktorlara yönəldilməsi, canlı və cansız təbiətin öyrənilməsi, ona qayğıkeş münasibətin təbliği və qorunması işinə öz töhfəsini verməsidir.

Açar sözlər: Ətraf mühit amilləri, ekoloji tərbiyə, İlaxır Çərşənbə və Novruz mərasimləri, canlılı və cansız təbiətə qayğı, biomüxtəliflik, bitki və heyvanların qorunması.

NOVRUZ TÖRENLERİNDE NÜFUSUN ÇEVREYE BAKIŞ AÇISI

ÖZET

Çevresel faktörler her zaman nüfusailgi duyuyordu, insan düşüncesinin oluşumunda doğaya karşı tutum içinde özel bir yer vardı. Azerbaycan'da insanların çevreye olan ilişkilerinin tarihselliği sadece maddi kültürün, folklorun ayrı anıtlarında değil, geleneklerde, bayramlarda, mevsimlik ayinlerde de kendini göstermektedir. Bu bakımdan Nevruz bayramı karakteristiktir Böylece, gerçek yasaların olmadığı zamanlarda, Nevruz törenleri, gençler ve gençler de dahil olmak üzere nüfusun çevresel görüşlerinin şekillenmesinde ve geliştirilmesinde istisnai bir rol oynamıştır.

Makalede, baharın gelişiyle bağlantılı olarak ortaya çıkan törensel şarkılarda yaşayan ve cansız doğayla ilgili fikirlere bakılmış, Novruz geleneklerinin çevreyi keşfetme ve koruma yönündeki önemini incelemiştir.

Novruz bayramı'nın Azerbaycan ve diğer Türk halklarının en eski bayramlarından biri olduğu ve birçok mitolojik anlayışla ilişkili olduğu bilinmektedir. Antik çağlardan beri, doğanın uyanışını mutluluk ve mutluluğun sembolü olarak gören insanlar, baharın gelişiyle, havanın ısınmasıyla, yeni bir tarım mevsiminin başlamasıyla, uyanışla, doğanın yeşillendirilmesiyle ilgili çeşitli şarkılar, oyunlar, ayinler yarattılar. Bu tür etkinliklerde insan, çevreye, doğal kaynaklara karşı tutumunu gerçekçi bir şekilde göstermeye çalıştı.

Araştırmamız, nüfusun yaşam tarzının, koşullarının ve varoluş araçlarının güneş ışığı, ısı, yağmur (su), bitki ve hayvansal ürünler (yeşillikler ve beyaz badanalar) dahil olmak üzere çevresel faktörlere olan bağımlılığının onları doğaya bağladığını, onları daha iyi incelemeye ve gelecek nesillere aktarmaya çalıştıklarını göstermektedir. Bu nedenle, baharın gelişine özel ilgi gösterdiler, ilkbahar ekinoksunun günü olarak (gündüz ve gecenin birleştiği zaman 20-21 Mart'tır) kutlanan Novruz'u sabırsızlıkla beklediler.

Araştırma sürecinde belirlenen hedefler olarak, Ilahir Cheshenbe'nin gelenek ve ritüellerinin, Novruz'un niteliklerinin ekolojik özü ortaya çıkar; Bu arifede bitkilere, hayvanlara, suya, toprağa, ateşe sevgi ve bağlılık unsurları sıcaklık ve ışığın sembolü olarak gösterilir. Ekolojik açıdan bakıldığında tören şarkıları, halk gelenekleri, çocuk oyunları, halk performansları analiz edilir.

Makalede, Novruz törenlerinin özel öneminin, insanların çevresel faktörlere dikkat çekmelerine, canlı ve cansız doğayı incelemelerine, ona karşı şefkatli bir tutumun savunuculuğunu ve korunmasını teşvik etmelerine katkıda bulunmaları olduğu belirtilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çevresel faktörler, ekolojik yetiştirme, Ilahir Çershenbe ve Nevruz törenleri, canlı ve cansız doğaya özen gösterme, biyoçeşitlilik, bitki ve hayvanların korunması.

THE POPULATION'SLOOK OF THE ENVIRONMENT ON NOVRUZ CEREMONIES

RESUME

Environmental factors have always interested the population, a special place in the formation of human thinking was occupied by the attitude to nature. The historicity of people's attitude to the environment in Azerbaijan is manifested not only in individual monuments of material culture, folklore, but also in traditions and holidays, seasonal ceremonies. In this respect, the Novruz holiday is characteristic. Thus, during periods of absence of real laws, Novruz ceremonies played an exceptional role in the formation and development of ecological worldviews of the population, including adolescents and youth.

The article considered the ideas related to the living and inanimate nature in ceremonial songs that arose in connection with the arrival of spring, studied the significance of the traditions of Novruz in the direction of studying and protecting the environment.

It is known that the Novruz holiday is one of the oldest holidays of the Azerbaijani and other Turkic peoples and is associated with many mythological representations. Since ancient times, people, considering the awakening of nature as a symbol of happiness and bliss, have created various songs, games, rituals associated with the arrival of spring, warming weather, the beginning of a new agricultural season, awakening, greening of nature. In such events, a person sought to realistically show his attitude to the environment and natural resources.

Our research shows that the dependence of the lifestyle, conditions and means of subsistence of the populationon direct environmental factors, including sunlight, heat, rain (water), plant and animal products (greenery and whitewash), connects them with nature, they sought to better study it and pass it on to future generations. Therefore, they showed special interest in the arrival of spring, looking forward to Novruz, celebrated as the day of the vernal equinox (the time of day and night - March 20-21).

As the goals set in the research process, the ecological essence of the Ilakhyr Chershenbe customs and rituals, the attributes of Novruz are revealed; on this eve, the elements of love and devotion to plants and animals, water and soil, fire as a symbol of warmth and light are shown. From an ecological point of view, ceremonial songs, folk customs, children's games, folk performances are analyzed.

The article notes that the special significance of Novruz ceremonies lies in the fact that they help to attract people's attention to environmental factors, the study of living and inanimate nature, the promotion and protection of caring attitude to it.

Keywords: Environmental factors, environmental education, Ilakhyr Chershenbe and Navruz ceremonies, care for living and inanimate nature, biodiversity, protection of plants and animals.

GİRİŞ

Azərbaycanda əhlinin ətraf mühitə münasibətinin tarixiliyi yalnız ayrı-ayrı maddi mədəniyyət abidələrində, folklorda deyil, həm də adət-ənənələrdə və bayramlarda, mövsüm mərasimlərində özünü göstərir. Bu cəhətdən Novruz bayramı xarakterikdir.

Novruz Azərbaycan xalqının ən qədim bayramlarından olub, bir çox mifoloji təsəvvürlərlə bağlıdır. Qədim zamanlardan başlayaraq təbiətin oyanmasına xoşbəxtlik və səadət rəmzi kimi baxan insanlar yazın gəlişi, havaların isinməsi, yeni əkinçilik mövsümünün başlanması, təbiətin yenidən oyanması, yaşıllaşması ilə bağlı müxtəlif nəğmələr, oyunlar, mərasimlər yaratmışlar. Hər bir tədbirdə əski insan özünün ətraf mühitə, təbii sərvətlərə münasibətini real şəkildə əks etdirməyə çalışmışdır. Bu, səbəbsiz deyildir: İnsanın yaşayışı bilavasitə ətraf mühit amillərindən, məsələn, günəş işığından, istilikdən, yağışdan-sudan, göyərti və ağartıdan, bitki və heyvan məhsullarından asılı idi. Ona görə də yazın gəlişinə xüsusi maraq göstərir, yaz bərabərliyi günü kimi qeyd olunan (gecə ilə gündüzün boyunun birləşdiyi vaxt - 20-21 mart) Novruzun yolunu səbirsizliklə gözləyirdi.

M.Seyidova görə, türk xalqlarının, eləcə də azərbaycanlıların mifik təfəkküründə yaratdığı Xızır və onunla bağlı törən yazın gəlişilə əlaqədardır: "Yaz özü ilə ağartı, mal-qara, qoyun-quzu üçün yem, artım, balalama, əkinə istilik gətirirdi. Əski insanlar, ulu ata-babalar elə buna görə də yazı qarşılamaq üçün onun istisinin - Xızırının (qız-qızmaq, istilik, od) şərəfinə törən keçirirdilər" [12, s.11].

MATERIAL VƏ METODLAR

Tədqiqatın materialını elmi və elmi-kütləvi ədəbiyyatlar, folklor nümunələri, Novruz bayramı ilə əlaqədar mövcud adət-ənənələr təşkil edir. Məqaləni işləyərkən müqayisəli təhlil metodundan və araşdırma üsulundan istifadə olunub.

MÜZAKİRƏ VƏ NƏTİCƏ

Novruz mərasimlərinin keçirilməsi daha çox orqanizmin həyat və fəaliyyətində istilik və işıq enerjisinin əhəmiyyətini dərk etməkdən irəli gəlmişdir. Ona görə də əhali bol hərarətli yaz günəşini arzulayırdı. Novruzla bağlı mövsüm nəğmələrinin birində deyilir [7, s.45]:

Gün çıx, gün çıx,
Kəhər atı min çıx.
Keçəl qızı qoy evdə,
Saçlı qızı götür çıx.

Göründüyü kimi, min illər boyu insanlar qışın tezliklə sona yetməsini, əvəzində yazın gəlməsini arzulayıb. Çünki yazın gəlişi onların maddi-mənəvi həyatında mühüm rola çevrilir. Keçəl qızı - qışı,

saçlı qızın - yazın əvəz etməsi abstrakt verilsə də, bu, təbiətin oyanmasına, canlıların fəal həyat dövrünün başlanmasına işarədir. Ona görə də "Gün özünü yetirəcək, qarı yerdən götürəcək" deməklə, sevinclərini bildirirdilər.

Ətraf mühit amillərindən biri də sudur. Su canlı təbiətin inkişafında mühüm faktordur. Bunu insanlar daim öz üzərlərində hiss etdiklərinə görə suya xüsusi münasibət bəsləmişlər. Aramsız yağan leysan yağışlarının, çay daşqınlarının və sellərin gətirdikləri fəlakətlər suya fövqəlqüvvə kimi yanaşmağa, təbiət və məişətdəki mövqeyinə görə isə ona pərəstişə səbəb olmuşdur. Su ilə əlaqədar çoxlu adət və ayinlərin yaranması bununla bağlıdır. Bu səbəbdən ritualların əksəriyyəti Novruz bayramı ərəfəsində həyata keçirilir. Məsələn, su kultu ilə bağlı olan su üstündən tullanmaq, səhər tezdən bulağa gedib Novruz suyu gətirmək və evin künclərinə səpmək, su dolu qabda "İynəsalma" oyunun keçirilməsi və s. kimi adətlər suyun müqəddəsləşdirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə rituallar suyun ətraf mühitin mühüm komponentlərindən biri kimi qorunmasına və qənaətlə istifadəsinə xidmət edib. İnama görə müqəddəs hesab olunan suyu murdarlamaq, onu çirkləndirmək olmaz. Təsadüfi deyil ki, İlin Axır Çərşənbələrindən biri su ilə bağlı olub, Su Çərşənbəsi adlanır. İnsanın təsərrüfat fəaliyyəti, xüsusən də əkin sahələri susuz keçinə bilməz. Yeganə təbii su mənbəyi yaz yağışlarıdır. Novruz ərəfəsində oxunan nəğmələrin bir qismi bol yağış arzusu ilə bağlıdır [7, s.50]:

Gəl, gəl, yağışım, gəl...
Payızım gəl, qışım gəl,
Qarlar üstü yol olsun,
Arpam, buğdam bol olsun.

və ya

Əs, ey gilavar, gilavar,
Səndən yağış iyi gəlir.

Bol yağış bir tərəfdən insan üçün yaşayış vasitələri, təbii sərvət demək idisə, digər tərəfdən ziyangətirici amilə çevrilərək bənd-bərəni dağıdır, əkini korlayır, heyvandarlığa zərər vururdu. Dolu və leysan yağışlarının qarşısını almaqdan ötrü müvafiq ayinlər həyata keçirilirdi. İlaxır Çərşənbə və Novruz bayramında qovrulmuş buğdanın (qovurğanın) siftəsini götürür, ovsun oxuyub bayıra atırdılar ki, dolu və leysan dayansın. Belə qovurğanı təmiz yerdə saxlyır və ondan qida kimi istifadə etmirdilər.

Bununla əlaqədar başqa bir ayinin icrası zamanı eyni adlı iki şəxs hərəsi bir mıx götürüb eyni vaxtda onu yerə çalaraq mövsümə uyğun nəğmə oxuyurlar. Guya leysan yağışlar bu kimi tədbirlərdən sonra dayanacaq və gözlənilən təbii fəlakətin qarşısı alınacaqdır. Belə mifik inamlar tarixən insanların təbii sərvət kimi suya münasibətlərinin real göstəricisi olmuşdur.

Novruz mərasimlərində diqqəti cəlb edən ayinlərdən biri də odla bağlıdır. Odla ilişkili məsələnin kökü çox uzaqlara gedib çıxır. Əksər tədqiqatçılar bunu Zərdüştiliklə əlaqələndirirlər. Onlar hesab edirlər ki, tonqal yandırmaq, od üzərindən tullanmaq və s. kimi ənənələr Novruzu təntənəli keçirmək arzulsu ilə bağlı olmuş və bilavasitə, atəşpərəstlyin təsiri nəticəsində yaranmışdır [9, 134]. Qeyd etmək lazımdır k, Azərbaycan sözünün etimologiyasında həmçinin "od qoruyucusu", yaxud "od evi" ifadəsi vardır. XIII əsr ərəb tarixçisi Y.Həməvinin izahına görə, "Azərbaycan" "Adar" - od, "Baykan" - qoruyucu mənasındadır [16]. Od ilin axır çərşənbələrindən olub, Yer üzərində həyatın əmələ gəlməsi və formalaşmasında mühüm rol oynayan dörd əsas ünsürdən (od, torpaq, su, hava) biridir. Canlıların həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən işıq və temperaturun rəmzi ifadəsidir. Od həm də simvolik xarakter daşıyır; "Od-Oda-Ocaq", yəni yurd, yuva, məskən, ev, sığınacaq mənasındadır. Deməli, "Od" hərfi mənada "ekologiya" sözünün mahiyyəti ilə də uzlaşır. Bu araşdırma uzun illər tədqiqatçıların müzakirə obyektinə çevrilib.

Azərbaycanın Odlar Yurdu kimi tanınması təsadüfi deyildir. Zərdüştün Novruz mərasimlərinə odu daxil etməsi bəlkə də bu səbəbdən irəli gəlmişdir. Zərdüşt özünə qədər mövcud olmuş, lakin hansı səbəbdənsə unudulmuş ənənəni, yaratdığı Atəşpərəstlik inamı ilə bərpa etmişdir. Od, Zərdüştiliyə xas olan dualizmin iki qanadından birinin - Xeyir Allahı Hörmüzdün daşıyıcısıdır. O, bədxah qüvvələrlə daim mübarizədədir; pisliklərə, zərərli vərdişlərə, xəstəliklərə qarşı döyüşür. Novruzda və İlin Axır çərşənbələrində - Su, Od, Torpaq, Yel çərşənbəsində şərqovuşan vaxtı tonqal qalayıb üstündən üç dəfə tullanaraq "ağırım-uğurum, azarım-bezarım burda qalsın" (bu ənənə indi də yaşayır) deyən insanlar bununla həyatın ilk ünsürlərindən birinə - Oda münasibətlərini ifadə etmişlər. Onlar oda saflaşma, mənəviyyatın qoruyucusu kimi baxmış, ritual zamanı əhalinin mənəvi və bioloji-fiziki cəhətdən sağlam olacağına inanmışlar. Hörmüzd - Od insanı bədxah ruhlardan təmizləyir, mənəvi cəhətdən kamilləşdirir [16]. Tonqal yandıqda ətraf mühitdəki zərərli mikroorqanizmləri öldürür, üstündən tullanardıqda isə odla birbaşa təmas nəticəsində bəzi xəstəliklərin törədiciləri də məhv olur. Yataq xəstətəsini Axır Çərşənbə və Novruz axşamında od üstündən hoppanmağa vadar etmək çox güman bununla bağlı olmuşdur. Novruz axşamı evdə şam yandırmaq da həmin səbəblə əlaqədar idi.

Novruz bayramı və onunla bağlı yaranmış adət-ənənələr xalqın həyata nikbin baxışını, qurub-yaratmaq eşqini əks etdirir. Mərasimlərdə çox vaxt təbiətin qələbəsi təqdim olunur. Xalq normal həyat tərzini məhsul verən qüvvələrin, yəni yaz və yayın şər qüvvə - qış üzərində qələbəsində görür. Əmək mərasimlərinin keçirilməsi, Novruz ənənələrinin nəğmələrdə təbliği, həm də insanın təbiətə münasibətidir. Novruz nəğmələrində canlı təbiətin insan cildində təsviri, təbiətə insan kimi baxmaqdır, onu müqəddəsləşdirməkdir. "Səməni", "A Yel baba, Yel baba", "İldə göyərdərəm səni", "Qodu-qodu", "Yağış gəlir" və s. kimi nümunələr buna misaldır. İnsanın ekoloji faktor kimi ətraf mühitə təsiri hələ çox illər qabaq əhalinin özünün yaratdığı mərasim nəğmələrində əksini tapmışdır. "Duman, qaç, qaç…" nəğməsində insanın təbiət üzərində hökmranlığı əks olunur: İnsan dumanı qorxuzur və çəkilib getməyəcəyi təqdirdə cəzalandıracağı ilə hədələyir [10]. Novruz mərasimləri arasında meydan tamaşaları, xüsusilə "Kosa-kosa" oyunu diqqəti cəlb edir [6]. Xalq burada da ətraf mühitə münasibətini ifadə edə bilmişdir. "Kosa-kosa" oyununda əsas iki obraz vardır. Getməkdə olan Qışın təmsilçisi - kosa və gəlməkdə olan yazın təmsilçisi - keçi. "Kosa" tüksüz (çılpaq) bədən və ya bədən hissələrinə deyirlər. Qışda da təbiət çilpaqlaşır.

Arşın uzun, bel qısa

Kəfənsiz ölməz kosa.

Bu, qışın bitdiyinə işarədir. Oyun zamanı meydana çıxan keçi buynuzları ilə vurub kosanı öldürür. Kosa "ikicanlıdır". O yaza hamilədir. Keçi yazı gətirir. O, həm də aqrar təsərrüfatla bağlıdır [11], əkinçiliyin və heyvandarlığın dirçəldilməsi demək-dir.

Qədim türklərə mənşəcə qohum olan şumerlərdə keçinin buynuzu ağac budaqlarına bənzədilir. Mifik təsəvvürlərə görə bu, dünya ağacının simvolikasıdır. Keçi zoomorfik onqon kimi türk antropomorfologiyasında böyük rol oynayır. Təsadüfi deyildir ki, bəzi rəmzlərdə keçiyə balıq, göyərçin, ilan və s. əlavə edilirdi [3]. Bunlar onu göstərir ki, keçi Novruz adət-ənənələrində aparıcı rola malikdir.

Uşaq oyunlarından "Bənövşə bəndə düşə", "Yoldaş, səni kim apardı", "Qazlar, qazlar", "Çiling ağac", "Yenə gəldi ənzəli", "Çilə-çilə", "Klas-klas", "Astaranquç", "Daş-beş", "Qığmərə", "Meyit-meyit" və s. kimi oyunlarda, meydan tamaşalarından buğa döyüşdürmə, qoç döyüşdürmə, dəvə döyüşdürmə, xoruz döyüşdürmə, it boğuşdurma, fərdi tamaşalardan quşbazlıq (göyərçin, bildirçin, qırqovul, ördək və s.) bilavasitə Novruz bayramı ərəfəsində həyata keçirilən mövsüm-mərasim tədbirlərində heyvanlardan və ya onların adlarından istifadə edilməsi, qədim insanların ətraf mühitə münasibətinin göstəricisi idi. Qeyd etmək lazımdır ki, quşbazlıqda istifadə olunan müxtəlif quş növlərini öyrənmək, onlara sevgi bəsləmək ekoloji tərbiyə və dünyagörüşü baxımdan nə qədər faydalı idisə, güclü erkək heyvanların döyüşdürülməsi ətraf mühitə, canlı təbiətə münasibət baxımdan zərərli idi. Belə ki, buğa, nər, qoç, xoruz və s. döyüşdürülərkən hər iki heyvan zədələnir, onlardan biri daha ciddi xəsarət alır, hətta, meydanda məhv olurdu. Spartak dövrünün qladiotorluğunu xatırladan heyvan döyüşdürməlri yeniyetmə və gənc

nəslin ekolji tərbiyəsinə mənfi təsir göstərir, ən güclü heyvanların erkək fərdini sıradan çaxarmaqla onların nəslində pozitiv inkişafa mane olurdu. Burada hetvanlarının döyüşdürülməsinin müsbət cəhətlərini də qeyd etməliyik. Zəif erkəklərin sıradan çıxması çoxalmada süni seçmə kmi əhəmiyyət daşıyır. Uduzmuş zəif erkək fərdin çoxalma dövründə dişi fərdlə cütləşməsinə imkan verilmir.

Novruz adət-ənənələrinin toplumun inkişafı, formalaşması və milli ruhunun qorunub saxlanmasında da çox böyük əhəmiyyəti vardır. Mənəvi dəyərlərin stimul-laşdırılmasında insan ekologiyasına Novruz mərasimləri böyük töhfə verib. Məsələn, Novruz bayramı ərəfəsində elliklə iməcliklərin keçirilməsi, təmizlik və abadlıq işlərinin aparılması, yeni ağac və kolların əkilməsi, küsülülərin barışması, bir-birinin xətrinə dəyməmək, tutduğu mövqedən, cinsindən və başqa fərqlərdən asılı olmayaraq hamının eyniləşdirilməsi, varlı-kasıblığına baxmayaraq süfrənin bəzənməsi və bolluğu, bütün arzuların həyata keçməsi inamı, xəstəliklərdən azadolma təlqini və s. Bu barədə klassiklərdən XI əsr tarixçisi Ə.X.Nizamülmülkün, Ə.Xaqaninin, N.Gəncəvinin, Ə.Xaninin, M.H.Şəhriyarın, İ.Şıxlının, M.Ə.Sabirin, Dirili Qurbaninin, M.P.Vaqifin, Aşıq Ələsgərin, Səməd Vurğunun, Əhməd Cavadın və b.-nın yaradıcılıqlarında maraqlı fikirlərə rast gəlirik [16].

Qədim Mestopotomiyada baharın gəlməsi ilə əlaqədar keçirilən ənənəvi yeni il tədbirlərində (b.e.III minilliyin sonu) heç kimə ayrı-seçkilik qoyulmurdu: Yeddi gün davam edən bayram şənliyində sinfi ayrı-seçkilik aradan götürülür, qul ağası ilə yan-yana gedir, qaravaş öz xanımı ilə bərabər olur, varlı ilə yoxsul yanaşı yatırdı. Həmin günlər hakimlər işə baxmır, valideynlər uşaqlarını tənbeh etmirdilər. Bayramın 5-ci günü hökmdar dövlət fərqləndirmə nişanlarını çıxarır, baş kahin ona bir şillə vurur, hökümdar isə günahını sübuta yetirirdi. Ancaq mərasimdən sonra hökmdar yenidən taxtında otururdu [14]. Belə tədbirlərin həm o dövrdə, həm də ondan sonrakı tarixdə tərbiyəvi əhəmiyyəti olmuş, insanların bir-birlərinə və ətraf təbii mühitə ədalətli yanaşmalarında Novruz adətləri mühüm yer tutmuşdur. İnsanın ekologiyası baxınından bu cür tədbirlərin hıəyata keçirilməsi olduqca vacib idi.

Ekologiyanın əsas problemlərindən biri sudan istifadə və su ehtiyatlarının qorunmasıdır. Saya mərasimində "qurumasın gölünüz, üzə gülsün dolunuz"- suya münasibətin ifadəsidir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında "Axar çayların qurumasın" diləyinə rast gəlirik [2]. Bunların hər ikisi - gölün və çayın, göl-çay ekosisteminin qorunması ilə bağlıdır. "Üzə gülsün dolunuz" ifadəsi suyun bərk halını əks etdirir. Adətən yaz fəslində yağan dolu el arasında bərəkət hesab edilir. Dolunun - suyun həyat rəmzi olması, həyatın əsasını təşkil etməsi bildirilir. Saya mərasimlərində demoqrafiya ekologiyanın qlobal problemlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir [7]: "Kəsilməsin soyunuz, gödəlməsin boyunuz"- nəslin kəsilməməsi, davam etdirilməsi arzusudur. "Boyunuz gödəlməsin", yəni nəsildə hetorozis hadisəsi, cırlaşma baş verməsin. Su ilə bağlı Novruz və Axır Çərşənbə adətlərində maraqlı fikirlər vardır. Axır Çərşənbədə qorxan adamın başından su töküb qorxuluğunu götürürlər", "Novruzda su üstündən atlanan il boyu sağlam olar", "Novruzda qar yağanda il bərəkətli olur": "Su murdarlıq götürməz!" (Atalar sözü). Suda öz-özünü təmizləmə xassəsi mövcuddur. Su canitar cəhətdən də qiymətli varlıqdır, təbiətin subyektidir. Ona görə də təmizlik işlərində su böyük rol oynayır. Qədim insanların yüksək dəyərləndirdiyi, müqəddəs, əziz bayram kimi qəbul etdiyi Axır Çərşənbə və Novruz adətlərində suya xüsusi diqqət yetirilməsi onun ekoloji əhəmiyyətindən irəli gəlirdi.

Məlumdur ki, kənd təsərrüfatında aparılan dondurma şumu torpaqdakı zərərvericilərin məhvi ilə əlaqədar olub, gələcək cücərtilərin ziyanvericilərdən qorunması üçün ən optimal tədbirlərdən biridir. Qışda çoxlu qar yağması həm zərərvericilərin qırılmasında, həm də torpağın rütubətinin saxlanmasında aqro-ekoloji əhəmiyyət kəsb edir. Əkin sahələrində qarın toplanması rütubətin saxlan-masını, nəticədə, məhsulun bol olmasını təmin edir. "Novruzda yanan yerləri suvarırlar ki, torpaq rahat olsun", - deyimi suyun faydasını və torpağa qayğını əks etdirir.

Novruz adətləri arasında səməni göyərtmək ən qədim ənənələrdəndir. Tədqiqatçılar səməni bitirməyi Zərdüştilikdən əvvəlki təsəvvürlərdən hesab edir, xalqımızın çörəyə, qüdsiyyətə ehtiramı, səcdəsi kimi qiymətləndirirlər [7, s.9]. Buğda bərəkət rəmzi heab edildiyi üçün, onu cücərtmək bolluq və səadət arzusundan doğurdu.

Səməni, saxla məni,

İldə cücərdərəm səni.

Min illərdən bəri bir qayda olaraq Novruzqabağı səməni göyərtmək (buğda və ya arpa cücərtmək) adətə çevrilib. Əhali bununla həyatının daha da yaxşılaşacağına ümid bəsləyirdi. Bizə görə, "Səməni, saxla məni" mərasim nəğməsinin kütləvi xarakter alması məhz bu inamın nəticəsidir. Səməniyə inamın gücü nədə idi? Niyə o bu qədər qabarıq şəkildə təqdim olunurdu? Məlumdur ki, səməni yazın gəlişinin simvolu kimi seçilib və sevilib. Canlı təbiətdə baş verən dəyişikliklərin çoxu yaz mövsümi ilə bağlıdır. Bitki və heyvanların çoxalması, nəsil verməsi əsasən yaz aylarında baş verir. Səməni göyərtmək (cücərtmək) isə o deməkdir ki, canlılar öz nəsillərini davam etdirəcəklər, həyatilik qabiliyyətləri artacaq, təbiət varlığını qoruyub saxlayacaq. Ona görə də səməni göyərtməklə (cücərtməklə) bərabər, səməni bişirilməsinə də böyük əhəmiyyət verilmişdir.

Səməni bişirilməsinin qədim tarixi vardır. Qədim yunan alimi Plutarx midiyalıların taxılı müqəddəs hesab etdiklərini, ilin başlanğıcında taxıldan "Omami" adlı yemək hazırladıqları barədə məlumat verir [16].

Novruz ərəfəsində oxunan nəğmələrdən biri də "Açdı çiçək, gəldi yaz" kütləvi mərasim nəğməsidir [7, s.45]:

Dağlarda çiçək, a səm-səmi,
Özəyi göyçək, a səm-səmi.
Yaxud
Dərdlər dərmanı, ellər loğmanı
Bəyaz çiçəyim, ilk yaz çiçəyim.
və ya
Qar üzəri səm oldu,
Hər tərəf səm-səm oldu.
eləcə də:
Bəyaz gülüm, naz gülüm
Dərdə dərman yaz gülüm.

Maraqlıdır ki, gətirdiyimiz misallarda adı çəkilən "səm" çox vaxt səməni kimi təqdim edilir. Lakin son tədqiqatlar "səm"in heç də səməni olmadığı qənaətini doğurur. Bizim araşdırmamız bu fikrin doğruluğunu təsdiq edir. "Avesta"ya görə "həyat ağacı" çiçəklərinin adı "xaom" – "hom" idi [3, s.120]. Ona "Avesta"da böyük qüdsiyyət verilirdi. Bu, bir tərəfdən həmin çiçəklərin yazda açılması ilə əlaqədar idisə, digər tərəfdən onların xalq etiqadına görə, bir sıra gözəl xüsusiyyətlərə malik müqəddəs bitki hesab edilməsilə bağlı olmuşdur. Xaom çiçəyinin "Avesta"dan daha əvvəllərə aid ən qədim adı "som", yaxud "səm" olması fikri də vardır. Professor A.Nəbiyevə görə "Avesta"da "həyat və əbədiyyət" çiçəyi hesab edilən "xaom-səmsəm" "Kitabi-Dədə Qorqud"da Buğacın yarasını sağaldan "səm"dir - dağ çiçəyidir. Başqa sözlə, səm çiçəyi yazın gəlişi ilə əlaqədar göyərtdiyimiz səməni deyil, qar altından martın əvvəllərində baş qaldıran dağ çiçəyidir. A.Nəbiyev məsələnin mahiyyətinə elmi - bioloji baxımdan düzgün yanaşıb. Həqiqətən "səm" səməni ola bilməz. O, M.Təhmasibə istinadən qeyd edir ki, suman halvasını "səm"dən yox, "səməni"dən (suman, səmən) hazırlayırdılar. Elə indi də səməni halvasını səmənidən bişirirlər. Bəs onda "səm" hansı çiçəkdir? "Qar üzəri səm oldu, hər tərəf səm-səm oldu" fikrini əsas götürən alim haqlı olaraq, səm çiçəyinin qar altından martın əvvəllərində baş qaldırdığını yazır və onu yasəmənlə eyniləşdirməyin həqiqətə uyğun olmadığı qənaətinə gəlir [7, s.37]. Müşahidələrimiz göstərir ki, onun dağ çiçəyi kimi təqdim edilməsində dolaşıqlıq vardır. Əvvəlcə, "səm"in özü haqqında. Fevralın sonu, martın əvvəllərində, qar yenicə əriməyə başlayanda ilk görünən

ağ rəngli (bəyaz) çiçəklərə el arasında danaqıran da deyirlər. Ancaq elmi ədəbiyyatlarda bu bitkinin adı novruzgülü (novruzçiçəyi) kimi verilir. "Səm-səmi" nəğməsinə qayıdaq:

Dərdlər dərmanı, ellər loğmanı
Bəyaz çiçəyim, ilk yaz çiçəyim.

Xalq söyləmələrində "dağlarda çiçək, bağlarda çiçək, özəyi göyçək" kimi ifadə olunan "səm-səmi" əslində novruz gülünün rusca "pervotsvet vesennıy"ın - ilk yaz çiçəyinin özüdür. Yayıldığı ərazinin təbii şəraitinə uyğun olaraq novruzgülü fevral-mart və aprel-may aylarında çiçəkləyir. Əsasən çəməkliklərdə, meşə və kolluqlarda, dağ yamaclarında, təpəliklərdə bitir. Müalicə əhəmiyyəti kəsb edən faydalı bitkidir. Əsasən sarı və ağ, bəzən isə çəhrayı və bənövşəyi rəngdə olur [15]. Fikrimizcə, onun dağ çiçəyi kimi təqdim edilməsi yayıldığı ərazidən çox, adının nəğmələrdə "dağ çiçəyi", "bağ çiçəyi" kimi ifadə olunması ilə əlaqədardır. Hesab edirik ki, "novruzgülü" adı bu bitkiyə sonralar, Novruz bayramı ərəfələrində bitdiyi üçün verilmişdir.

Milli ruhun qorunub saxlanılmasında, mənəvi dəyərlərin formalaşmasında da Novruz adət-ənənələrinin kifayət qədər əhəmiyyəti olub. Novruz mərasimləri insan ekologiyasına da pozitiv təsir göstərib. Bayram ərəfəsində elliklə iməcliklərin keçirilməsi, təmizlik və abadlıq işlərinin aparılması, yeni ağac və kol bitkilərinin əkilməsi, küsülülərin barışması, bir-birinin xətrinə dəyməmək, tutduğu mövqedən, cinsindən və başqa fərqlərdən asılı olmayaraq hamının eyniləşdirilməsi, varlının da, kasıbın da süfrə bəzəməsi və bütün arzuların həyata keçməsi inamı, xəstəliklərdən azadolma təlqini və s. buna misal ola bilər. Novruz adətlərinin tərbiyəvi əhəmiyyətindən biri də qeyd etdiyimiz kimi savaşmaq, söyüşmək, yalan danışmaq, qəmgin oturmaq, qarğış eləmək, qeybət qırmaqdır. Bu cür vərdişlər bir qayda olaraq bayram günlərində yasaq edilir, əhali arasında müsbət keyfiyyətlər təbliğ olunur, insanlara xeyirxah olmaq vərdişləri aşılanır, bir-birinə mehribanlıq göstərmək, bitki və heyvanlara, torpağa və suya qarşı diqqətli olmaq tələb edilir. Onları öldürmək və çirkləndirmək günah sayılır. Göründüyü kimi, insan tərbiyəsi Novruz ənənələrində əsas məqsəddir. Qeyd etmək lazımdır ki, insan ekologiyası da bu problemin həlli ilə məşğuldur. Novruz adətlərinə görə, "bayram günlərində ova getməzlər, ilanı, atı və iti vurmazlar, palıd ağacını kəsməzlər" deməklə, bir gün də olsa, canlı orqanizmlərə toxunmamaq, onlara qayğı göstərmək tələqin olunur.

Ötən əsrin problem kimi meydana gələn insan ekologiyası Novruz bayramında daha qabarıq verilir. Yaxşı adətlərin təbliği, lüzumsuz və zərərli xüsusiyyətlərin pislənməsi bu bayramın səciyyəvi əlamətidir. Novruzda "qəmgin oturmazlar", "dalaşmazlar", "qarğış etməzlər", "söyüş söyməzlər", "qeybət qırmazlar", "ata-ananın qəbrini ziyarət edərlər", "qohum-qardaşa, tanış-bilişə mehribanlıq eləyərlər", "başqası barədə pis söz danışmazlar", "alver etməzlər", "olub - keçən ədavəti yerə qoyarlar", "xəstə yatanlara, el ağsaqqallarına pay göndərərlər", "yalan danışmazlar", "kin-küdurəti yaddan çıxararlar", "küsülülər barışarlar." "Novruz qarğışı daşı dələr, alqışı sayalı olar" kimi faydalı, milli-mənəvi dəyərləri özündə əks etdirən adətlər tələqin olunur [6;8]

Axır Çərşənbə ilə də bağlı ibrətamiz adətlər bu gün də aktualdır: "Vəfat etmiş yaxın admları yada salarlar, adını çəkib qazan asarlar", "Şamı yarımçıq söndürməzlər" və s. Hər iki bayramda insanlar bir-birlərinə xoş gün arzulayarlar. Məsələn, "Axır Çərşənbədə uğurun üzə gülsün, Ürəyin Novruza qədər qutlu olsun". Özünü təbiətin bir hissiəsi sayan qədim insan bu bayramda ruhən, qəlbən təbiətlə qaynayıb-qarışır, onun şəninə nəğmələr oxuyur, müxtəlif rituallar keçirir, təbiətin oyanması ilə özünü daha sağlam, gümrah sayır, ovqatı yaxşılaşır. Ona görə də bağ-bağçaya, heyvanlara diqqəti artır. Novruzla bağlı inanclarda əksini tapmış bu cür adətlər çoxdur; "Novruzda ati, iti, ilanı vurmazlar, sağmal mal-qaranı oxşayarlar, tut, əncir, şabalıd ağacı əkərlər, basdırmaq üçün qələm kəsərlər. Evə nərgiz gətirməzlər, zəmilərə arx çəkərlər, palıd və zoğal ağacını kəsməzlər. Nəslin davam etdirilməsi və çoxalmanı təmin etmək məqsədilə deyilirdi: "Novruzda beşik düzəldərlər", "Novruzda ev binəsi atarlar" [7].

… Antisanitariya əleyhinə isə deyirdilər: “Novruzda həyət-bacanı təmizləsən il boyu xəstəlik bilməzsən”. Novruzqabağı məhlələrdə, həyət-bacada təmizlik işlərinin aparılması ekoloji-sanitariya cəhətdən faydalı olmuşdur.

Novruzda ovçuluğun ətraf mühitə təsirinə dair fikirlərə də rast gəlirik. “Novruzda ova getməzlər”, “Novruzda ova çıxanın il boyu ovu uğursuz olar”, Qaydasız, məhdudiyyətsiz şəkildə heyvanların kütləvi ovlanması onların sayına mənfi təsir göstərir. Ovçuluğa heç bir norma qoyulmaması, hansı dövrdə ov etməyin mümkünlüyü barədə düşünülməməsi ov obyektlərinin təbii ehtiyatlarını tükəndirirdi. Müqəddəs bayram hesab edilən Novruzda ovçuluğa yasaq qoyulması təbii qarşılanırdı. Bu, daha çox ona görə əhəmiyyət daşıyırdı ki, həmin dövr (Novruz bayramı ərəfəsi) heyvanların çoxaldığı vaxta təsadüf edirdi. Çoxalma dövründə heyvanların ovlanmasına və öldülülməsinə bir qayda olaraq həmişə xalq tərəfindən yasaq qoyulmuş, pis əməl və günah iş kimi qiymətləndirilmişdir. Bu, minilliklər ərzində formalaşmış adət-ənənə şəklində özünü göstərmişdir. Novruz adətləri bu cəhətdən daha səciyyəvi idi. Qeyd edək ki, əkin sahələrinin ziyanvericilərdən qorunması da narahatlıq yaradan problemlərdən biri hesab olunmuşdur. Yaxın zamanlara qədər təsərrüfatlar kütləvi şəkildə zərərli cücülərin hücumuna məruz qalır, beləliklə, tələfata uğrayırdı. “Buğdamı yel vurdu, arpamı sel vurdu, çovdarı çəyirtkə qopardı, çəltiyi qara su apardı”, yaxud “a qarabacı, qorun seldən, qara yeldən, lənət olmuş çəyirtkədən” kimi nəğmələrdə çəyirtkənin, qara yelin (şimal küləyi), qara suyun (sel) ziyankarlığından bəhs edilir. Sel-su basmaları, daşqınlar, güclü soyuq küləklər, çəyirkələrin böyük qruplar şəklində yem üçün taxıl sahələrinə hücum çəkmələri orta əsrlərdə daim insanların təsərrüfatı üçün təhlükə törətmiş, onları qorxuya salmış, əkn sahələrini tələf etməklə güzaranlarını çətinləşdirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, əlverişsiz təbii şərait abiotik faktor kimi bu gün də aktuallığını saxlayan ekoloji problemlərdən biridir.

Novruz mərasimləri və adət-ənənələrində bioloji müxtəlifliyə (müxtəlif bitki və heyvan növlərinin, xalq seleksiyası ilə yaradılmış cins və sortların adlarına) aid çoxlu nümunələr vardır [7; 9; 13; 1; 10; 5; 6; 8]: “Cincilim, yarpızım taxta üstə hazırdı (“Nəhrə nəğmələri”), “Neçə səkil quzunu, neçə bəkil keçini (“Sayaçı sözləri”), “Bala ceyran pusmasını, kəlləgözü asmasını (“Xana nəğmələri”), “Zirənin qarpız-yemişi”, “Dərbəndin gomuşu”, “Qırdı neçə oğlağımı, quzumu, çəpişimi, balağımı”, “qara kəlin dərmanı”, “ala kəlim qaldı ac”, “şaxta baba şaftalımı, innabımı yandırdı”, “qara toyuq qanadı”, “ördəyi, qazı neylər (kosa-kosa)”, “əbrişim telli quzu”, “ala kərə, sarı kərə, qara kərə, qumral şimşək, qara kürə, sarı kürə, qumral kərə”, “ağzı qara canavar”, “qara arpam hoylansın, sarı buğdam boylansın”, “üstündə püstə gəlsin (saya mərasimi)”, “novruzgülü, bulbul, öküz, keçi, qurd, qoz, fındıq, badam, üzərrik, tut ağacı, incil, şabalıd, palıd, at”, “balığın başı gəldi (balıqçı nəğməsi)”, “Alagöz inək, Gövhər inək”, “Cincilim, yarpız, buğa, cüyür, dağ keçisi (kəməndatma)” kimi bitki və heyvan adları, onların əlamətləri biomüxtəlifliyin və seleksiyanın öyrənilməsində faydalı ola bilər.

Novruzda nəsil artımına da fikir verilmiş, bununla bağlı çoxlu adətlər yaranmışdır; tut, əncir, şabalıd ağaclarının əkilməsi, təzə əkin üçün torpaqların şumlanması, basdırmaq üçün qələm kəsilməsi, beşik düzəldilməsi və s. Torpağa, suya, günəşə, havaya, bitkiyə və heyvana insan kimi yanaşmaq, onları özünə dost bilmək, qayğı göstərmək ənənəsi təsadüfi olmayıb təbiətə, təbii sərvətlərə doğma münasibətdən irəli gəlirdi: “Qədir baba ağaclara dost deyirdi. Qış bərk gələndə köhnə sırınmasını əncirə geyindirərdi... Babam ağaclarla danışrdı, dibini belləyirdi, suyunu verirdi, qol-budağını təmizləyirdi.” [4]. Ona görə də məhsuldarlığı artır, çoxlu bar verir, bununla da ailənin dolanışığına kömək etmiş olurdu. Deməli, istənilən canlı orqanizmə insan kimi yanaşmaq, ona qayğı göstərmək, həm təbiətə, həm də insanın özünə lazım idi. Bu baxımdan ətraf mühitin qorunması vacib məsələ kimi Novrüz mərasimlərində qabarıq təsvir edilir.

SONUC

Real qanunların mövcud olmadığı dövrlərdə yeniyetmə və gənclərin təbiətə münasibətlərində, ekoloji dünyagörüşlərinin formalaşmasında Novruzla bağlı bu cür təlqinlərin misilsiz əhəmiyyəti olmuşdur. Beləliklə, Novruz adətlərinin tarixən xalqımızın ekoloji dünyagörüşünün inkişafı və formalaşmasında, canlı və cansız təbiətə qayğıkeş münasibət göstərilməsində müstəsna faydası olub.

TÖVSYƏ

Ətraf mühitin daha da yaxşı öyrənilməsi və qorunması işində:

- Novruz adət-ənənələri və mərasimlərində bioloji müxtəlifliyi əks etdirən bitki və heyvan növlərini öyrənib, Azərbaycan Respublikasının bitki və heyvan adlarının milliləşdirilməsində onlardan istifadə edilməsi;

- Xalqımızın milli bayramları hesab edilən İlaxır Çərşənbə və Novruzla bağlı adət-ənənə və mərasimlərin ekoloji aspektdən öyrənilməsi və tədris-tərbiyə vəsait-lərinə daxil edilməsi;

- Qədim və orta əsrlərdə respublikamızın ərazisində mövcud olmuş, hazırda nəsli kəsilmiş növlərin yayılma yerləri, həyat tərzi, ekoloji mövqeyi, davranışı və s. xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi faydalı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan folkloru. (Tərtib. edən və ön söz: İ.Abbaslı.) Bakı: Şərq-Qərb, 2005.- 360 s.

2. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər / T. Hacıyevin redaktəsilə. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.

3. Rzayev N. Möcüzəli qərinələr. Bakı, Azərnəşr, 1984, 120 s.

4. Mirzə A., Mehdiyev İ. Novruz töhfələri. Bakı: Yazıçı, 1994, 124 s.

5. Namazov N.M. İlyaz bayramı. Üç Peyğəmbər. Bakı: Çaşoğlu, 2012, 92 s.

6. Nəbiyev A. Azərbaycanda Novruz. Bakı: Çıraq, 2012, 273 s.

7. Nəğmələr, inanclar, alqışlar (Tərtib edən və ön söz: A.Nəbiyev.) Bakı: Yazıçı, 1989, 213 s.

8. Novruz Azərbaycan xalq bayramı / mətn. müəll. Vəliyev Ə., Bəhmənli V. Bakı: Təhsil, 2011, 208 s.

9. Novruz bayramı (Tərtib edən: A. Nəbiyev). Bakı: Yazıçı, 1991, 180 s.

10. Novruz bayramı ensiklopediyası. (Tərtib edən: Babayev T.) Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 208 s.

11. Seyidov M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.

12. Seyidov M.M. Yaz bayramı. Bakı: Gənclik, 1990, 96 s.

13. Şəhriyar M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "AVRASİYA PRESS", 2005, 480 s.

14. *"Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 23.03.1968*

Rus dilində

15. Дамиров И.А., Прилипко Л.И., Шукюров, Д.З., Ю.Б. Керимов. Лекарственная растения. Баку: Маариф, 1988, 319 с.

Internet resursu

16. Dirili Y. Novruz adət-ənənələri və ətraf mühit. https://diriliqurbanimeclisi. word-press.com/2014/03/20/novruz-ad%C9%99t-%C9%99n%C9%99n%C9%99l%C9%99ri-v%C9%99-%C9%99traf-muhit/

HİTİTLER'DE BAHARIN VE BEREKETİN MİTOSU: TELİPİNU

Tülin CENGİZ

ÖZET

İnsanlığın ortak değerlerinden olan bahar bayramlarının kutlama biçimleri coğrafi, tarihsel, toplumsal, ekonomik ve siyasal koşullara bağlı olarak farklılıklar gösterse de temaları hatta sembolleri neredeyse aynıdır: "Bereket, bolluk, yeni bir yılın başlaması, doğanın canlanması/yeniden doğuş; toprak, su, ateş gibi ". Bunlar Anadolu'da Tunç Çağı boyunca hüküm sürmüş Hititler'in Kaybolan Tanrı Telipinu Efsanesinde de konu edilen sembol ve temalardır. Telipinu Efsanesi, bir bahar festivali olan Purulliya Bayramı'nda okunan ve bereketi temsil eden bir tanrının, Telipinu'nun ortadan kaybolmasını konu edinen anlatıdır. Telipinu, Hitit panteonunun başındaki Fırtına Tanrısı'nın oğludur. Hitit inancına göre toprağı işleyen, tahılları büyüten odur. Tanrı öfkelenip her kaybolduğunda Hitit ülkesinin bereketi kaçar. Tanrılar onu bulması için bir arı gönderir, bir ayin düzenleyerek öfkesini dindirmeye çalışır. Ayini yapan Tanrıça Kamrušepa'dır ve bu ayin için bir ateş yakar.

Bu çalışma, Anadolu'nun yazıya geçirilmiş en eski efsanelerden biri olan Kaybolan Tanrı Telipinu Efsanesinde "baharı ve bereketi" konu edinen tema ve sembolleri incelemek amacıyla kaleme alınmıştır.

GİRİŞ

Anadolu'da dini törenler ve günlük yaşama ilişkin bazı olaylar Hitit Krallığı döneminde yazılı olarak ifade edilmeye başlanmıştır. Bereket konusu/kültüne dair Alacahöyük Kabartmaları ya da İvriz Anıtı gibi arkeolojik eserler mevcut olsa da konuyu işleyen ve yazılı olarak günümüze ulaşabilmiş en bilinen eser Kaybolan Tanrı Telipinu' nun hikâyesidir. [7] Bereketi temsil eden bir tanrının kaybolması ve geri dönmesi teması üzerinden kurgulanan mit bu yönüyle Adonis, Attis, Osiris, Tammuz, Baal gibi tanrıların etrafında örülen efsanelerle benzerlik gösterir. Bu efsanelerin ortak özelliği mevsimsel döngü ve doğanın devinimini ölüp/yeniden dirilme ya da ortadan kaybolup/geri dönme motifi üzerinden aktarmış olmalarıdır.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Hitit mitolojisi ile ilgili bilgilerin ana kaynağı Krallığın merkezi olan Hattuša 'da bulunan çivi yazılı belgelerdir. Hattuša arşivine ait mitolojik içerikli belgeler Hatti, Hurri, Mezopoyamya ve Kenan kaynaklıdır. Hatti kaynaklı olanların içinde en iyi bilinenler kaybolan tanrı mitleridir.[8] Bu mitler içinde farklı tanrıların kaybolmalarının yanı sıra aynı tanrının kaybolmasına ait farklı versiyonlar da bulunmaktadır. Ünal, mitin tarım toplumların özgü bereket tanrısının Hitit versiyonu olan Telipinu ile sınırlı olan mitin zamanla pek çok tanrıya mal edilmesini ve Hattuša'da bulunan nüshalarının yanı sıra Maşat gibi küçük bir eyalet kentinde bir kopyasının ele geçmesini hanedanlık üyeleri tarafından sevilmesine bağlamaktadır.[9] Bu tanrılar bir kızgınlık sonucu kaybolmakta daha doğrusu habitatı terk etmektedir. Efsanelerin ortak özelliği tanrıların yokluğunun bir felaket getirmesidir.

[7] (CTH 324), Metnin tercümesi için bkz. Hoffner 1990: 14-17.

[8] Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Güneş Tanrısı'nın Kayboluşu, Hanna hanna'nın Kayboluşu, Kraliçe Ašmunikal'in Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Kraliçe Harapšili'nin Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Katip Pirva'nın Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Kulivišna Kenti Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Lihzina Kenti Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Nerik Kenti Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Anzili ve Zukki Tanrılarının Kayboluşu (Reyhan 2012: 247; Karauğuz 2015: 16,17).

[9] Ünal 2020: 214.

Mitin yazılı bulunduğu metinde yaklaşık on iki satır eksik olmasına rağmen konusu oldukça anlaşılır durumdadır. Mit, Tanrı Telipinu'nun şiddetli bir öfkeye kapılıp bağırmasıyla başlamaktadır. Tanrının neden öfkelendiğine dair bilgi yoktur. Bu bilginin eksik satırlarda olması muhtemeldir. Tanrı o kadar öfkelidir ki giderken ayakkabılarını bile ters giymiştir. Öfkeli tanrının ortadan kaybolmasını takiben pencereleri sis tutmuş, evleri duman kaplamış; ocaktaki kütükler sıkışıp boğulmuş; ağıldaki koyunlar, sığırlar boğulmuş; hayvanlar yavrulamaz, insanlar gebe kalamaz, arpa, buğday yetişmez olmuş otlaklar, pınarlar kurumuştur. Kısacası Hitit ülkesinde yaşamın devamlılığına dair her şey durma noktasına gelmiştir. Yaşanan tersliğin oğlu Telipinu'nun kaybolmasıyla ilişkili olduğunun farkında olan Fırtına Tanrısı oğlunun bulunması için önce bütün tanrıları ardından bir kartalı görevlendirmiştir. Fakat Telipinu'yu bulmak o kadar kolay değildir. Kültür tarihinde kartal, asaleti, gücü, özgürlüğü ve hâkimiyeti temsil etmektedir. Hitit dünyasında bir sembol olarak çivi yazılı metinlerde geçmiş mühür baskılarda, kabartmalarda kullanılmıştır. Kartalın en önemli özelliği gözlerinin keskinliği ve geniş görüş kabiliyetidir.[10] Tanrıyı bulması için görevlendirilmesinin nedeni budur. Kartalın başarısızlığı karşısında umutsuzluğa kapılan Fırtına Tanrısı, Tanrıça Hannahanna'dan yardım istemiştir. Hannahanna Hitit mitolojisinde bütün tanrıların annesidir. Hannahana'nın yönlendirmesi üzerine oğlunu aramak için Telipinu'nun kentine gitmiş fakat eli boş dönmüştür. Bu sırada Hannahanna kayıp tanrıyı bulması için bir arıyı görevlendirmiştir. Arı, kendisine verilen talimatı uygulamış, kayıp tanrıyı bulmuş ve ellerinden ayaklarından sokarak uyandırmıştır. Arı, mitin bu kısmında tesadüfen konuya dahil edilen bir unsur değildir. Hitit ülkesinde balın iyileştirici gücünden, enerji veren özelliğinden çokça yararlanıldığı belgelerden bilinmektedir. Tanrıları çağırma ritüellerinde tanrıların yollarına ballar sürüldüğü, tanrılara sunulan kansız kurbanlar arasında balın da olduğuna dair bilgiler çivi yazılı belgelerde mevcuttur.[11] Ayrıca arı ise baharı müjdeleyen hayvanlardan biridir. Telipinu, arının sokması üzerine uyanmış fakat canı yandığı için daha fazla öfkelenmiştir. Bu durumda tanrıları daha çok endişelendirmiştir. Bu durumda başvurulacak tek kişi Büyü Tanrıçası Kamrušepa'dır. Kamrušepa'dan beklenilen, bir ritüel düzenleyerek tanrının öfkesini dindirmesidir. Kamrušepa, ritüeli için 12 tane koç seçmiş ve seçilmiş koçları etrafa dağıtmıştır. Muhtemelen Tanrıça, tanrının öfkesini ve kızgınlığını yüklediği koçları etrafa dağıtarak onun içinden öfkeyi ve kini de dağıtmak istemiştir ki bu Hitit kültüründen çok iyi bilinen anoloji büyüsünün bir mite projekte edilmiş halidir. Ayrıca Kamrušepa'nın ritüel için bir ateş yaktığı ve yaktığı ateşi yine ritüel gereği söndürdüğü anlaşılmaktadır. Kamrušepa'nın söndürdüğü ateş özünde tanrının içinde yanan öfke ateşidir. Telipinu mitinde kültür tarihinde hemen her coğrafyada karşılaşılan bir sembol daha vardır: Yeraltının 7 kapısı. Bu 7 kapının 7 sürgüsü vardır ve Kamrušepa,bu sürgüleri açarak Telipinu' nun öfkesini oraya göndermiştir. Çünkü oraya giden hiçbir şey geri dönmemektedir. Mitin sonunda Kamrušepa'nın yaptığı büyü ve telkinlerle Telipinu'nun öfkesi geçtiği, Telipinu'nun geri döndüğü ve böylece Hitit ülkesine tekrar bereket, bolluk ve huzurun geldiği anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Hititlerin çekirdek bölgesi olan İç Anadolu, yağmura dayalı kuru tarım için uygun bir iklime sahiptir ancak yağış miktarına bağlı olarak bazı yıllarda büyük sorunlarla karşılaşılmıştır. Dönem dönem kuraklık yüzünden hasat daha bereketsiz geçmiş, kıtlıklar yaşanmıştır. Kışların uzun ve zor geçtiği bu coğrafyada "bahar" bolluk, bereket, canlılık, yeniden doğuşu simgelemektedir. Bu nedenle baharın gelişi görkemli bayramlarla kutlanmıştır. Bu bayramlarda okunan ritüel bir mit olan Kaybolan Tanrı Telipinu'nun konusu mevsim döngüsüdür. Hititler bu döngüyü bir tanrı ile ilişkilendirerek mitolojik anlatı üretmişlerdir. Bu tanrı her yıl sonbaharda kaybolan ilkbahar da yaşama dönen bereketin tanrısı ya da kendisidir.

KAYNAKÇA

Erkut, S. (2011)" Hititler'de Arı ve Bal", *Acta Turcıca* III, 1/1, 36-39.

10 Bkz. Özgan 2020: 97-125.

[11] Erkut 2011: 36-39; Üreten 2011: 363-382.

Hoffner, H. (1990), *Hittite Myths,* Scholars Press, Atlanta.

Karauğuz, G. (2015), *Hitit Mitolojisi*, 2. Baskı, Çizgi Yayınevi, Konya.

Özgan,R. (2020), "Antik Çağ'dan Günümüze Çift Başlı Kartal: Anlamı, Yorumu ve Propagandası", *Arkhaıa Anatolıka* 3, 97-125.

Reyhan, E. (2012), "Eskiçağ Anadolu Mitoslarından Bir Örnek: Hititlerde Kayıp Tanrı Telipinu Mitosu ", *Ömer Çapar'a Armağan*, Hel Yayıncılık, Ankara, 245-259.

Ünal, A. (2020), *Hititler ve Eski Anadolu Halklarında Mit, Efsane, Destan ve Masallar*, Bilgin Yayınevi, Ankara.

Üreten, H. (2011) "Eski Anadolu'da Arı ve Bal", *History Studies* 3/3, 363-382.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ДОРЕВОЛЮЦИОННОМ КАЗАХСТАНЕ

кандидат исторических наук Казбекова Н.А.
Карагандинский технический университет,
факультет инженерной экономики и менеджмента,
магистр педагогических наук Нурлигенова З.Н.
Карагандинский технический университет,
факультет инновационных технологий,
магистр педагогических наук Жақыпқанова Л.Б.
Карагандинский технический университет,
факультет инновационных технологий,

РЕФЕРАТ

В статье рассматривается история деятельности благотворительных обществ дореволюционного Казахстана. В республике традиции благотворительности имеют глубокие корни и связаны они с самой структурой и иерархией в традиционном казахском обществе, где благотворительность носила естественный характер, упрочивший свои позиции с приходом ислама. Обращается внимание на то, что благотворительная деятельность на территории Казахстана была связана с такими обществами и кружками, как попечения о тюрьмах, о домах трудолюбия и приютах. Почти все благотворительные общества носили локальный характер, в отличие от общества Красного Креста. Участниками благотворительности были люди разных сословий и вероисповеданий – купцы, банкиры, промышленники, государственные чиновники, учёные, представители разных слоёв интеллигенции, просто энтузиасты, которые трудились безвозмездно, ради помощи ближним. История благотворительности в нашей стране свидетельствует о социальной активности граждан, что по сей день является примером нравственного поведения человека, ведь благотворительность необходима обеим сторонам этого процесса – как дающей, так и принимающей её. В процессе участия в данных обществах у людей формировались такие нравственные качества как чувство долга, милосердие и любовь к ближнему.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА. Благотворительность, Казахстан, трудолюбие, приют, сострадание, помощь

ВВЕДЕНИЕ

Благотворительность, как проявление сострадания к ближнему и нравственная обязанность имущего спешить на помощь неимущему, была и остаётся тем камнем преткновения, вокруг которого человечество с давних времён ведёт поиск заветной золотой середины – торжества нравственного поступка (помощь ближнему) над безнравственным (равнодушие или борьба с этим явлением). Ещё святой И. Златоуст восклицал: «Когда мы не будем совершать милостыни, мы будем наказываемы как грабители» [1].

В Казахстане традиции благотворительности имеют глубокие корни и связаны они с самой структурой и иерархией в традиционном казахском обществе, где благотворительность носила естественный характер, упрочивший свои позиции с приходом ислама. После присоединения Казахстана к России начался процесс развития капиталистических отношений, разрушивших старые традиционные устои, что породило массу социальных проблем в обществе и возникли

новые подходы и формы благотворительной деятельности, такие как, например благотворительные общества. Через деятельность частных жертвователей и благотворительных обществ, престол пытался снять или сгладить многие проблемы, связанные с социальной несправедливостью и неравенством**.**

ИССЛЕДОВАНИЯ

Если обратиться к истории вопроса, то следует отметить, что систематическое изучение благотворения, как предмета социальной истории России, началось со второй половины XIX - начале XX веков. В работах ряда авторов, среди которых Георгиевский П.И., Герье В.И. и др. период реформ 60-70 гг. XIX века определялся как исторический рубеж, с которого благотворение начало приобретать общественный характер. Большую роль в этом процессе сыграли благотворительные общества частной инициативы граждан, которые оказывали помощь бедным учащимся, переселенцам, пострадавшим от неурожая и стихийных бедствий, больным, заключенным (и бывшим заключенным), сиротам, участникам войн, а также другим социально незащищенным категориям населения.

Одними из первых появились различные общества и кружки – попечения о тюрьмах, о домах трудолюбия и приютах. Первой подобной общественной организацией, например, в Омске стал комитет попечительного о тюрьмах общества (1861 г.). Необходимо отметить, что данная категория граждан (заключённые, ссыльные, трудновоспитуемые) была постоянной заботой общественных организаций. В 1902 г. в Оренбурге было создано общество земледельческих колоний и ремесленных приютов. Его целью являлось содействие «нравственному наставлению несовершеннолетних мужского пола» в пределах Оренбургской и Тургайской областей [2]. В Центральном Казахстане подобное общество действовало в г. Каркаралинске («Каркаралинское отделение попечительного о тюрьмах общества»). Председательствующим директором в нём был уездный начальник, а в составе значились: священник отец Алексей Хрусталёв, врач 1-го участка, мировые судьи 1-го и 2-го участков каркаралинского уезда, Баканаский пунктовый ветеринар, врач Карл Яковлевия Рамет, каркаралинский купец Прокопий Никифорович Кошелев, секретарь А.П. Каичев [3]. В городе Семипалатинске также было создано общество покровительства лицам, освобождённым из мест заключения (1909 г.), которое преследовало следующие цели: «1) содействовать лицам, освобождённым из мест заключения (Семипалатинской области), в устройстве их быта, в видах возвращения на путь честной жизни и 2) помогать нуждающимся семействам заключённых и ссыльных» [4, л. 308]. Общество находилось в ведомстве Министерства Юстиции, по Главному тюремному управлению. Под покровительством данного общества могли находиться: 1) лица, освобождённые из мест заключения после отбытия наказания, как отсидевшие свой срок в 1-й раз, так и рецидивисты, подающие надежды на возвращение к честной жизни; 2) лица, условно освобождённые из заключения на основании закона о досрочном освобождении; 3) те из лиц, содержащихся под стражей, относительно которых было прекращено возбуждение уголовного преследования, или состоялся оправдательный приговор, или которые были освобождены от наказания; 4) семьи лиц, содержащихся под стражей и ссыльных. Здесь необходимо отметить, что под покровительство общества поступали только те лица, которые сами выразили в этом желание. Деятельность данного общества выражалась в снабжении вышеуказанных лиц одеждой, пищей, медикаментами, рабочими инструментами и другими полезными для них предметами, в выдаче пособий, ссуд, в поиске рабочих мест (после освобождения). Если того требовала ситуация, члены общества содействовали помещению своих подопечных в приюты, больницы, школы, убежища, дома трудолюбия, дарованные им дешёвые квартиры и т. д., помогало «в возбуждении пред подлежащей властью относительно означенных лиц, если они подлежат по отбытии наказания ограничением в праве избрания и перемены места жительства ходатайствам: о разрешении льгот в отношении избрания и перемены места жительства, об исключении из видов на жительство отметок о судимости и о разрешении следовать в место назначения по проходному свидетельству, а не по этапу, в содействии означенным лицам после освобождения их из мест заключения к отправлению на родину, в облегчении и доставлении им способов к воспитанию

детей» [4, лл. 308, 308об.]. Обществам данного профиля было предоставлено право открывать приюты, убежища, столовые, дома трудолюбия, мастерские и другие подобные заведения. Годовые отчёты о своей деятельности они сдавали губернатору (в нашем случае Семипалатинскому губернатору) и в Главное Тюремное Управление. Члены общества делились на почётных, действительных и сотрудников [4, лл. 309, 310].

Гораздо больших успехов общественным организациям удалось добиться в сфере заботы о бедных. На этом поприще действовало, например, Верненское благотворительное общество (1885 г.), созданное по инициативе граждан. Сорок человек из просвещённой части населения города Верного (учредители общества) «составили записки об учреждении в городе Верном благотворительного общества», в которых выдвинули следующие мотивы его организации: «Потребность в благотворительной помощи в городе Верном весьма ощутительна и настоятельна, ибо при отсутствии приказа общественного призрения и земства и за неимением в недавно основанном городе зажиточных старожилов и вообще людей состоятельных, бедность и нищета не находят себе помощи даже в самых крайних случаях частных бедствий. Прибывшие в область из отдельных мест и не имеющие здесь ни родных, ни знакомых…в случае болезней с ними…оказываются в самом несчастном и безвыходном положении, не имея часто ни крова, ни пищи, ни одежды» [5]. Действительно город Верный в то время был переполнен обездоленными людьми (большей частью из переселенцев), разыскивающими работу и хлеба. Назревал социальный взрыв, который в какой-то степени удалось разрядить с помощью создания данного общества. В его уставе были обозначены следующие цели: «помогать неимущим и бедным города Верного доставлением одежды, пищи и крова не могущим приобретать таковые собственными трудами, оказанием врачебного пособия, снабжением лекарствами, призрением и воспитанием бедных детей, особенно сирот; доставлением бедным средств возвращаться на родину и отпуском средств на погребение неимущих» [5]. Представители администрации Семиреченской области приняли самое деятельное участие в его организации. Первым председателем данного общества (возглавлял общество Благотворительный Совет из 10 человек) был избран военный губернатор Семиреченской области генерал-майор А. Я. Фридэ. Совет на своих заседаниях рассматривал разного рода просьбы относительно материальной помощи лицам остро в ней нуждающимся: «в 1884 году на временные и постоянные вспомоществования бедствующим израсходовано 324 р. 36 к...помощь оказана 23 лицам, 11 лицам выданы единовременные пособия» [6].

Благотворительные общества организовывались также в других городах Семиречья, например Джаркентское, которое начало свою деятельность 24 февраля 1898 г. по тем же причинам, что и Верненское. «Массовый приток русского и украинского крестьянства в Казахстан привел к появлению большого количества бездомных и безработных людей, что в свою очередь создавало напряженную социальную ситуацию. Поэтому военный губернатор Семиречья Г. Иванов и его советник Рябинин, сами встревоженные «горючим материалом», не возражали против открытия благотворительного общества для бедных» [7]. Среди 25 членов учредителей общества значилась фамилия крупнейшего купца всего Туркестанского края Бали-Ахун Юлдашева, внёсшего в пользу общества взнос в количестве 5 тысяч рублей. Каждый действительный член общества делал годовой взнос в сумме 5 рублей. Общество постоянно нуждалось в средствах, поскольку бедствующих было очень много и оно, с целью заработать деньги, проводило различные увеселительные мероприятия, приносившие небольшой доход. Так «Обозрение Семиреченской области за 1907 год» сообщает, что общество увеличивало свои средства устройством благотворительных спектаклей, которые принесли ему 811 рублей 09 коп., всего же общество собрало в течение года 1639 рублей 82 копейки. Эти средства расходовались на «пособия пенсионерам, которые содержало общество (27 семей, или 66 человек); 156 рублей 22 коп. выданы как пособия беднейшим учащимся Джаркентского городского училища; 306 рублей 09 коп. были выданы как единовременные пособия на похороны, лечение и другие нужды» [8]. В связи с первой мировой войной, начавшейся в августе 1914 г. приток денежной помощи почти прекратился, и его деятельность постепенно сошла на нет.

Благотворительные общества создавались также по признаку вероисповедания. Так в г. Омске действовало Римско-католическое благотворительное общество (1897 г.). При нём было открыто

начальное училище, которое существовало как на средства этого общества, так и на пособия от городского общества, а в городе Семипалатинске было создано мусульманское благотворительное общество (1898 г.). Последнее преследовало следующие цели: «доставление средств к улучшению материального и нравственного состояния бедных мусульман г. Семипалатинска и его окрестностей без различия пола, возраста и состояний мусульманского вероисповедания» [4, л.83]. Членами данного общества могли быть лица всех званий и сословий, но исключительно магометанского вероисповедания. Они делились на почётных, действительных и соревнователей. В общество не принимались лица несовершеннолетнего возраста, состоящие на действительной военной службе нижние воинские чины, а также лица, подвергшиеся ограничениям по суду [4, л.84]. Среди членов учредителей Семипалатинского благотворительного общества числилось 27 человек, среди них: Ахун и дворянин мулла мечети № 4 Амиров, купец Мухамет-Валий Хамитов, Тюменский бухарец Абдул-Кадир Мавлюкеевич Муртазин, Ибрагим Каримов, Нагийма Измаилова, Семипалатинский купец Мухамет-Софа Габдулжапаров, Габдулла Ишиев и др. [4, л. 94 об.]. Общество оказывало помощь беднейшим мусульманам, выражавшуюся в снабжении одеждой, пищей, предоставлении приюта, в выдаче денежных пособий, поиске мест занятости, в выгодном сбыте изделий беднейших тружеников. Если человек нуждался в медицинской помощи, то общество могло предоставить ему медицинское пособие, обеспечить наблюдение врача на дому, а также, если того требовала ситуация, то больные помещались в больницы за счёт общества. Погребение умерших также могло быть заботой общества. Большое внимание уделялось старикам и детям. Престарелых помещали в богадельни, дома призрения, а детей в сиротские дома, приюты, убежища, ремесленные и учебные заведения, причём с последующим их содержанием [4, лл. 83, 83 об.]. Средства данного общества складывались из членских взносов, пожертвований частных лиц, учреждений (как деньгами, так и вещами), сборов по подписным листам, публичных сборов и сборов в кружки и т.д.

Определенные традиции сложились на территории дореволюционного Казахстана по оказанию помощи нуждающимся учащимся. На этом поприще осуществляли свою деятельность: общество вспомоществования нуждающимся учащимся в Семипалатинской мужской и женской гимназиях, общество вспомоществования нуждающимся воспитанникам Семипалатинской учительской семинарии и ученикам состоящего при ней двухклассного училища, Комитет для оказания помощи нуждающимся учащимся в г. Устькаменогорске, Пишпекское общество вспомоществования нуждающимся учащимся, общество помощи учащимся Верненских русских учебных заведений, Семипалатинское общество вспомоществования учащимся в высших учебных заведениях.

Огромный вклад в общее дело благотворительности вносило Российское общество Красного Креста, состоявшее под покровительством Государыни Императрицы. На территории дореволюционного Казахстана попечительные комитеты и уездные отделения общества Красного Креста начинают открываться в конце XIX – начале XX вв., это: Семипалатинское, Тургайское и Семиреченское местные управления РОКК, Петропавловский, Акмолинский, Актюбинский и Кустанайский Комитеты РОКК, Кокчетавский и Атбасарский уездные комитеты РОКК, Акмолинское и Петропавловское попечительства Красного Креста в помощь голодающему населению Акмолинской области, а также Дамские комитеты, действующие, например, при Петропавловском комитете и Тургайском местном управлении РОКК.

Одним из самых первых было создано Семиреченское управление РОКК. Об этом свидетельствует отчёт Семиреченского местного управления и Капальского комитета, датируемый 1879 г., опубликованный в «Туркестанских ведомостях» 1880 г., где впервые упоминается Красный Крест. Во время русско-японской войны, по призыву Центрального управления РОКК Семиреченское местное управление открыло сбор денежных и материальных пожертвований на улучшение участи воинов на Дальнем Востоке. В начале войны были организованы два Дамских благотворительных комитета в городах Верном и Джаркенте, занявшиеся сбором белья, папирос, сушкой фруктов и т.д. Местные комитеты РОКК были открыты в уездных городах (Пишпек, Лепсинск, Капал, Джаркент, Пржевальск). Казахское население приняло активное участие в сборе пожертвований. Оно занималось в основном заготовкой шерстяных изделий, байпаков, которые направлялись в Иркутское управление РОКК.

Были посылки конкретному адресату, так «партия табака была отправлена в Харбинское местное управление Российского общества Красного Креста 4-го Восточного Сибирского сапёрного батальона только лишь потому, что в его составе находилась Западно-Сибирская сапёрная рота, которая некогда формировалась в г. Верном» [9]. Только в 1905 году пожертвования, сделанные местными комитетами РОКК Семиреченской области (в которых приняли участие разные слои населения) составили 23695 руб.54 коп., что говорит об очень высокой активности населения. По окончанию русско-японской войны местные комитеты прекратили свои действия, а Семиреченское местное управление направило свои действия на помощь голодающим во внутренних губерниях России.

Главное Управление Российского общества Красного Креста отмечало специальными наградами самых активных членов РОКК и граждан, отличившихся в деле организации помощи нуждающимся и бедствующим. Так, «Тургайская газета» в январе 1906 года сообщала о подобных наградах, причём среди награждённых были представители казахского населения: «Главное Управление общества, согласно постановлению своему от 13 декабря 1905 года представляет право ношения Высочайше установленного 24 июня 1899 года знака Красного Креста управителю Аралтюбинской волости Л.Беркимбаеву, почётному киргизу аула №7, Дамбарской волости Идрису Яраспаеву, письмоводителю Иргизского уездного управления коллежскому регистратору А.Ф.Андрееву, управителю Актюбинской волости Бектыбаю Бекайдырову, управителю Тереклинской волости Нурмухамеду Иргадину, бывшему управителю Уйсылкаринской волости Сагынтаю Уртамбаеву и потомственному почётному гражданину, заурядхорунжему, из киргиз 1-й Буртинской волости Сеид Баталу Нурмухамедову» [10].

ВЫВОДЫ

В целом, история благотворительности в нашей стране свидетельствует о социальной активности граждан, что по сей день является примером нравственного поведения человека, ведь благотворительность необходима обеим сторонам этого процесса – как дающей, так и принимающей её. В процессе участия в данных обществах у людей формировались такие нравственные качества как чувство долга, милосердие и любовь к ближнему.

Участниками благотворительности были люди разных сословий и вероисповеданий – купцы, банкиры, промышленники, государственные чиновники, учёные, представители разных слоёв интеллигенции, просто энтузиасты, которые трудились безвозмездно, ради помощи ближним. Но были и такие, кто зарабатывал на благотворительной деятельности политические и личные дивиденды. Это стало возможным потому, что в обществе сложилась атмосфера престижности данной деятельности и лиц, занимающихся ею, избирали почётными членами различных обществ. Развитию благотворительности способствовало также российское законодательство. Благотворителей награждали орденами Анны, Владимира, Святослава и специальными наградами, что для отдельных категорий благотворителей делало возможным приобретение прав личного дворянства, так как «пожалование» орденов Анны и Святослава 2-й и 3-й степени обеспечивало для них эту привилегию. Закон также регламентировал права и обязанности орденоносцев, обеспечивая их специальной пенсией.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Почти все благотворительные общества, действовавшие на территории дореволюционного Казахстана, носили локальный характер, в отличие от общества Красного Креста, чьё присутствие через сеть многочисленных комитетов по всей империи, говорило о масштабности данной организации. И, если многие из благотворительных организаций прекратили своё существование с приходом власти большевиков, то общество Красного Креста, при трансформации своего названия, продолжало существовать в советское время (Союз обществ Красного Креста и Красного Полумесяца СССР). В настоящее время оно действует, как на территории бывших советских республик, так и на территории независимого Казахстана. В

марте 2002 года общество Красного Полумесяца и Красного Креста Республики Казахстан было переименовано в общество Красного Полумесяца Республики Казахстан в соответствии с Законом Республики Казахстан от 14 декабря 2001 года «Об эмблеме и отличительном знаке медицинской службы Вооруженных сил Республики Казахстан». Сегодня данное общество насчитывает в своих рядах огромное количество членов и добровольцев, но это не единственная благотворительная организация в современном Казахстане. Благотворительной деятельностью также занимаются: Ассоциация одиноких матерей (республиканский статус), ОО «Добровольное общество инвалидов «Тірлік» (Караганда), ОО центр социальной адаптации детей сирот и выпускников детских домов «Мирекл» (Тараз), ОО «Независимая служба социальной помощи детям «Сарепта» (Актау) и многие другие, что свидетельствует о вневременной актуальности данной проблемы для любого гражданского общества, как нарождающегося, так и имеющего многовековую традицию. Уроки истории особенно нужно помнить, строя новое демократическое общество, в котором нравственное воспитание через милосердный поступок должно занять достойное место.

ССЫЛКИ:

1. Яновский А.Е. Благотворительность. // Энциклопедический словарь / Под ред. проф. И.Е. Андреевского. Т. IV(7). - СПб.: Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1891. — С. 58
2. Тургайская газета № 11 от 9 марта 1903. - С.4
3. ГАКО, ф.1487, оп. 1, д. 70
4. ЦГА РК, ф. 15, оп. 1, д. 401
5. Урашев С.А. Первое благотворительное общество в городе Верном. // Наука Казахстана. – 1995. - № 10. - май
6. ГАОО РФ, ф. 86, оп. 1, д. 24, лл.1-16а
7. Накипова К.Р. История благотворительной деятельности в Казахстане (конец XIX – начало XX вв.): дис. … канд. истор. наук. – Алматы, 2003.- С. 55
8. Урашев С.А. Джаркентское благотворительное общество. // Огни Алатау. – 1999. - № 10. - январь
9. Урашев С.А. Красный Крест Семиречья и русско-японская война. // Вечерний Алматы – 1996. - № 111. - август; Казанско-Богородничье Братство в г. Верном. / Заман-Казахстан. – 1997. - № 10. - сентябрь
10. Тургайская газета № 2 от 8 января 1906. – С.4

GENERAL PECULIARITIES OF BRAINSTORMING

Akkuzov Abdyzhalil Abutalipovich-candidate of philological Sciences, Associate Professor.

Kayyrbekova Ulbosyn Serikovna-candidate of philological Sciences, Associate Professor.

Peoples ' Friendship University named after Academician A. Kuatbekov. RK.The city of Shymkent.

Akkuzova Ainur Abdyzhalilovna-PhD in philosophical Sciences.

Резюме:

В этой статье обсуждается использование мозгового штурма в обучении иностранному языку, способы мотивации изучающих английский язык с помощью критического мышления и игр, а также творческий мозговой штурм, игры и упражнения для эффективного решения групповых задач.

Summary:

This article discusses the use of brainstorming in language teaching, ways to motivate English learners with critical thinking and play, and creative brainstorming, play, and exercises to effectively solve group problems.

Brainstorming, usage of brainstorming in teaching a foreign language, motivating English language students through critical thinking and games along with creative brainstorming activities, games and exercises for effective group problem solving. Brainstorming may be the best-known tool for group idea generation and is widely taught in gifted and talented programs. Many empirical studies have been conducted regarding the effectiveness of brainstorming, and they have provided useful insights into the salient barriers facing groups who use this tool.

Brainstorming may be the best-known tool for group idea generation and is widely taught in gifted and talented programs. Many empirical studies have been conducted regarding the effectiveness of brainstorming, and they have provided useful insights into the salient barriers facing groups who use this tool. Although a great deal of this literature focuses on the limitations of brainstorming, the exploratory study included in this article sheds light on approaches that can enhance the value of this tool by examining the impact of the facilitator's role within group idea generation. Finally, this article outlines recommendations for teaching, learning, and applying brainstorming.

The relevance of the research is analyzed by attempt to debunk the brainstorming myth by first critically reviewing the claims advocating brainstorming and data supporting these claims. The social science research relevant to brainstorming versus nominal groups is reviewed followed by a review of the explanations that have been developed to explain that literature. Since no single explanation appears to rectify the brainstorming literature, appropriate characteristics of future brainstorming explanations are discussed.

Brainstorming as an effective means in foreign language teaching remains a very popular means of *ideation* (i.e., idea generation) despite considerable research evidence that brainstorming groups fail to generate as many ideas as nominal groups composed of individuals who do not interact.

This paper attempts to debunk the brainstorming myth by first critically reviewing the claims advocating brainstorming and data supporting these claims. The social science research relevant to brainstorming versus nominal groups is reviewed followed by a review of the explanations that have been developed to explain that literature. Since no single explanation appears to rectify the brainstorming literature, appropriate characteristics of future brainstorming explanations are discussed. A comparison is made

between how brainstorming was initially conceptualized and how it has been functionalized in research. It is concluded that many potential research avenues await the curious researcher.

This work is designed to debunk the myth surrounding the group process called brainstorming. To debunk means "to expose the falseness or exaggerated claims of". Therefore, this work consists of several sections. First, the claims made by A.F.Osborn, the father of the brainstorming technique, will be reviewed, followed by a critical discussion of the evidence he presented in support of brainstorming. Second the social science research relevant to brainstorming (i.e. brainstorming versus nominal groups) will be discussed. Third, explanations that have been generated to explain the difference between brainstorming and nominal editors will be reviewed and a summary of what future explanations should look like will be presented. Finally, the brainstorming claims developed by A.F.Osborn will be discussed in relation to the data reviewed. This final discussion will center upon the extent to which research have failed to investigate what A.F.Osborn originally formulated [1,11p].

The problem of using the method of brainstorming has been widely discussed and investigated by the home and foreign practical teachers, methodologists, scientists. Such individuals as A.F.Osborn, R.Mayer, R.White, M.Wallace, A.Baddeley, R.Allen, J.Cameron, S.N.Aliev, M.V.Belyaeva, and A.A.Velichko contributed greatly to clarify the matter of the field. According to Alex Osborne "brainstorming is an essential stage in speaking, writing as it allows the whole group to generate ideas quickly and encourages rativity and lateral thinking, and demonstartes that people working together can achive more than individual can". S.N.Aliev [2, 49p] considers that brainstorming is a very important method in teaching as beginning stage of any lesson. N.G.Belyaev [3, 10-13p] suggests using brainstorming in teaching speaking, writing and reading as it helps to influence students' creativity.

The social science literature on "brainstorming" has centered upon the relative effectiveness of interacting (i.e. brainstorming) and non-interacting (i.e. nominal) groups in the production of ideas. This varies somewhat from what Osborn originally described as brainstorming. Therefore, discussion of the original formulation of brainstorming is warranted.

Brainstorming as an ideational technique depends on suspended judgments. The name arose according to A.F.Osborn because group members were "… using their brain to storm a problem." According to him in order to be maximally productive, brainstorming groups should follow four rules:

1. Criticism is ruled out. Adverse judgments of ideas must be with held until later. 2. Free-wheeling is welcomed. The wilder the idea, the better; it is easier to tame down than to think up.

3. Quantity is wanted. The greater the number of ideas, the more the likelihood of winners.

4. Combination and improvement are sought. In addition to contributing ideas of their own, participants should suggest how ideas of others can be turned into better ideas; or how or more ideas can be joined into still another idea.

These rules are designed to generate a large number of ideas (rule 3) by sparking creativity (rules 2 and 4) through suspended judgment (rule 1).

It is the final rule which leads to a prediction that groups should generate more ideas than individuals. First, A.F.Osborn argues that the nature of group ideation allows for idea generation though the power of association (or what he calls 'sparking' or 'chain reactions'). Member A presents an idea to the group. The power of association might then 'spark' novel ideas both in the Member A him/herself and in other group members. Obviously, if ideas are not expressed verbally, they cannot create new ideas in other group members.

The initial brainstorming research performed at the University of Buffalo focused on the effectiveness of a college course on creative problem solving rather than on the efficiency of brainstorming as an ideation technique. Other research in this same series investigated the effectiveness of brainstorming instructions, but did not delve into the question of brainstorming and nominal groups. Therefore, the "Buffalo data", though consistent with the Osborn's ideas and predictions, are not relevant to the present question, in large part because all these studies used individual rather than using both individual and group ideation [5, 51p].

The first, now classic, study comparing group and individual ideation was performed by D.W.Taylor, P.C.Berry and C.H.Block. D.W.Taylor made an important methodological contribution when they contended that comparing group and individual ideators was not the right question to ask because "… the performance of a group should be superior to that of an individual, simply because in the group more individuals are working on the problem" [6, 16].

As a consequence, D.W.Taylor created what they called nominal groups. In nominal groups, participants work individually and their efforts are pooled with other individual workers. These nominal groups create a performance baseline from which interacting groups can be compared. Given A.F.Osborn's description of group ideation (i.e power of association and friendly rivalry), one would expect brainstorming groups to produce significantly more and better ideas than nominal groups. Taylor compared the performance of 12 interacting, brainstorming, groups (each with four members) with 12 nominal groups randomly created from 48 participants who worked on the same problems while alone. Both brainstorming and nominal groups were given brainstorming instructions. Results indicated the nominal groups generated over 80 % more ideas and more unique ideas than did brainstorming groups. This is quite inconsistent with A.F.Osborn's description of brainstorming groups. Thirty- five years of subsequent research and three reviews of the brainstorming versus nominal group literature clearly indicate that the Taylor et al. data are not an anomaly. All three reviews conclude that a vast majority of published studies find that nominal groups exceed brainstorming groups in the number and quality of unique ideas generated [5,37p].

Finally, studies varied in how the nominal group data were collected. Some studies had nominal group members work alone while other studies had nominal groups ideate individually but in the same room as their fellow nominal group members, B.Mullen (1991) reports that for both the quality and quantity of ideas, the superiority of nominal groups 2 was greater when nominal group member -5 worked individually [7, 41p].

In summary, to quote A.F.Osborn "the quantitative results of joint ideation are beyond question", however, unlike A.F.Osborn, B.Mullen's conclusion best fits the data: "It appears to be particularly difficult to justify brainstorming techniques in terms of any performance outcomes, and the long-lived popularity of brainstorming techniques is unequivocally and substantively misguided" [7, 17p].

Using literature:

1. Osborn, A. F. (1967). Applied Imagination: Principles and procedures of creative problem solving (Third revise d edition) // NY: Char les Scribner's Sons.

2.С.Н.Алиев. Научно-педагогические основы формирования профессионалной компетенции будущих учителей иностранных языков в педвузах Республики Таджикистан (на материале английского языка) Диссертация, 374 стр.

3. Belyaeva I.V. English for schoolchildren // LitRes Publishing house, 2012-116p.

4. Decker C.N. Teaching critical reading through literature // ERIC Digest. 1993.

5. Osborn, A.F. Your creative power: How to use Imagination: Charles Scribner's Sons, 1948.

6. Taylor, D.W, Berry, P.C and Block, C.H. Does group participation when using brainstorming facilaite or inhibit creative thinking? // Administrative Science Quarterly, 6. 22-47-1958.

7. Mulle n, B., John son, C. & Salas, E. (1991). Productivity loss in bra instorm ing groups: A meta-ana lytic int e- grat ion // *Basic and Applied Psychology, 12,* 3-23.

DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE THINKING ABILITIES THROUGH DIFFERENT EXTRA CURRICULAR ACTIVITIES

Kayyrbekova Ulbosyn Serikovna-candidate of philological Sciences, Associate Professor.

Peoples ' Friendship University name after Academician A. Kuatbekov. RK.The city of Shymkent.

Orazaliyev Amangeldy-Master of humanitarian Sciences, lecturer of the Peoples ' Friendship University name after Academician A. Kuatbekov.

Kasym Ainur is a 3rd year student of the Peoples ' Friendship University name after Academician A. Kuatbekov, majoring in Foreign Language:two foreign languages. Shymkent city of the Republic of Kazakhstan.

Summary:

This article discusses the ways of developing students' creative thinking through various extracurricular activities.

Резюме:

В данной статье рассмотрены пути развития творческого мышления учащихся через различные внеклассные мероприятия.

New tendencies in the field of the social – economical and cultural cooperation of our country with European and world countries influenced greatly the language education. This is being fulfilled in the educational institutions of the school type, including the curricular and extra-curricular activities.

D.H.Gustafson suggests as it is well-known from the foreign language teaching the extra-curricular work is aiming the formation the students' abilities and readiness to enter the intercultural communication. This fact is proves to be an important one in the absence of the natural communication means of communication in the foreign languages [1, 285p]. Mainly this type of activities enables the students to use a foreign language not only as a cognitive instrument, but as a communication means as well. It also contributes to the process of inner penetration into the native speakers' culture.

Extra-curricular work contains different forms and types, such as thematic Olympics, competitions, brain-rings and contests. The activities of the type mentioned contribute greatly and positively to the students' creative thinking abilities.

They:

-increase the students' motivation and interest to learn languages and culture of people speaking foreign languages they study as a means of intercultural communication;

-influence greatly the personal characteristics of students of any age;

-help the students to develop their creative activities;

-contribute to the students' abilities to work independently;

-learn to interact in the context of mutual activities;

-increases their general culture and the communication culture;

A project, another type of the effective extra-curricular work is one of the modern methods of organizing the students' individual work. Students are offered to fulfill the individual creative work which is directed on the solving of a problem by means of a foreign language. The project method allows to use the language material creatively, to turn the foreign language lessons into discussion, research.

The following types of the projects are differentiated by the major method used in the project, by the coordinating character, by the contacts' character, by the participants' quantity, by the length.

The work on the project consists of the following stages:

1) Choosing of a project theme.

2) Defining the problem and the aim of a project.

3) Project structure and draft plan discussion.

4) Necessary language material presenting and pre-communicative training.

5) Information collection: using the possessed knowledge and life experience, working with information resources, creating one's own system of information keeping.

6) Work in groups.

7) Regular meetings, where the students discuss the intermediate results, the teacher comments on the work performed and correct the mistakes, presents new material.

8) Analysis of the collected information, coordinating the activity of different groups.

9) Preparing a project presentation: an exhibition, a film, a broadcast, a theatre play, and so on.

10) Demonstrating a project results (it is the main point of the work on a project).

The project estimating. This stage includes not only the control over the assimilation of the language material and development of the communicative competence (which can be done in the form of a test), but also the general estimation of a project which deals with the content of a project, its theme, results, with the individual participation of the students, the work of the teacher, and so on.

Teachers discuss the possibilities of the integration of projects in the educational process as follows: "A project can be used as one of the extra-curricular work form, it can serve as an alternative means of the learning course establishments, and it may integrate into the traditional language learning system''.

The project is the most effective students' activity in the FL learning. Its effectiveness depends mostly on the teachers' organizing and coordinating abilities. The projects have great educational potential because the participants are mindful of thinking, of researching, information collection, discussing the project results between the participants. And the main thing is that the language functions here in its direct function – to form and formulate the ideas. The issue under study can be of different matter: ecology, politics, history, country studying, linguistics, and so on.

The e-mail exchange appears as the simplest form of a project. The activities which can be applied in FL learning using e-mail raise the students' interest, motivation, and develop skills in writing.

Telecommunicative projects, as teachers suggest, are also very effective just as e-mail exchange. The project activity will appear more progressive, if it is connected with the program material. It is a must that a project contains not only the theme, but has a problem in its basis. In this way it is possible to draw the students' attention to the content of a project. In this case the students are busy by solving this problem, by choosing the rational variants of its solving, by looking for the necessary arguments, and so on. A lot of things depend on a project problem. If it is interesting for foreign partners, the appropriate conditions will appear to organize a telecommunicative project. The partners' searching is not fast and easy business, the time and persistence are needed. If foreign partners are found and they are interested in the offered problem, it will be necessary for the students first of all to make acquaintance with each other. For this purpose students usually send representative letters, they can also create the Web-pages of their institutes or their own, and show photos. When the students from both sides will be acquainted, they start to prepare the joint plan of future work on a project, contract in conferences leading, and so on. Such work is conducted both in the class and outside it – in the Internet.

Internet is one of the possible variants of project organizing. Students can also join some international Internet projects themselves. If such projects are interesting for students it is necessary to stimulate their

interest and motivation all the time. Teachers or parents must keep these activities under control and help the students systematically because, when a student does not see frank interest in his work, his enthusiasm disappears.

The project consists of 7 stages. In the first stage all the participating schools receive 'Surveys' to fill in. There are questions about classes, schools, teachers, subjects, students' tastes, music, teen problems, etc. It is an ideal teaching aid for the beginning of the school year or the new calendar year, and as well as for the beginning of the inter-cultural communication and exchange of information. Among coordinators' interests are topics which they are going to study during the first half-year. The project coordinator creates a group e-mail address for all the participants, so that whatever they send goes to all the participating schools simultaneously. This very important factor helps any teacher - local coordinator to introduce unfamiliar concepts such as 'Netiquette' and suggest that certain behavioral modes are observed. In short, when students realize that their writings are read in several countries, they learn to think before they send anything. The coordinators choose several topics for a discussion according to their plan. N.L.Kerr writes: "The project work really became part of the curriculum for us, not something to be regarded as extracurricular or extra work" [2, 79p].

At the second stage every teacher reviews the lists of topics chosen for discussion and chooses which ones are going to be discussed, according to the students' wishes and general educational needs. For example, all of the participants of project, no matter which country they were from, have the following themes: Healthy Food; Climate Change; Teen Problems. So, during the work on stage 1, the participants learn how to fill in a *survey.* While working at stage 2, children begin to really *think.* Since the discussions are held in English, it is easy to imagine a strong motivating factor to express students' views on some unusual and unexpected things. This makes it easier for teachers to encourage the students to write essays in English on other topics chosen within the project.

At the stage 3 students write essays and e-mail them to the Circle participants, exchanging comments and asking questions.

At the stage 4 the project coordinator sends all the participants a reminder that it is need to format the students' writings and compile a virtual booklet. At this stage it is time to decide what you are going to include in the final work to be located on the site. Surveys, essays, class photos? It is necessary to discuss everything with the students.

To sum it up: if you managed to stay within the schedule and e-mailed your students' works on time, you now have an Internet publication of your students' work.

The stage 5 to be a must, but it is a very useful stage of the project work, if a teacher has the ways and means to do it. The exchange of ideas is very important too. One can see the meaning of some familiar terms, like cross-cultural exchange, or inter-curricular links, in a new light. A booklet also comes in handy when you have a meeting with educational officials of any level.

Using literature:

1. Gustafson, D.H., Ramesh, K.S., Delbecq, A., and Walter, G.W. (1973). A comparative study of differences in subjective likelihood estimates made by individuals, interacting groups // Delphi groups and nominal groups // Organizational Behavior and Human Performance, 9, 280-291.

2. Kerr, N.L. (1983). Motivation losses in small groups: A social dilemma analysis // Journal of Personality and Social Psychology, 45, 819-828.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ДІНИ ЖАҒДАЙ ЖАЙЛЫ ДИСКУРСИВТІ ТАЛДАУ

Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki dini durumun söylemsel analizi

Discursive analysis of the religious situation in the Republic of Kazakhstan

Әбубәкірова Арайлым

Діntану кафедрасы, Ислам ілімдері факультеті,

Нұр-Мүбарак Университеті, Алматы, Қазақстан

Шимтемир Мейрамбек

Тәрбие және Әлеуметтік даму департаменті,

Нұр-Мүбарак Университеті, Алматы, Қазақстан

Аннотация

Бұл зерттеу жұмысында заманауи Қазақстан республикасындағы діни жағдайда дискурсивті тұрғыда жасалған зерттеудің нәтижелері жүйеленіп беріледі. Елдегі діни жағдай жайлы негізгі ақпарат беруші сала ретінде қазақстандық діntану ғылымының әдіснамасы, негізгі басым бағыттары жайлы сөз қозғалып, оларды нақтылауға және дамытуға қатысты ұсыныстар жасалады. Қазақстан қоғамындағы діндарлық деңгейінің динамикасы сипатталады. Діни жағдайды дискурсивті тұрғыда зерттеудің нәтижелеріне қатысты талқылау жасалады.

Кілт сөздер: *дискурсивті зерттеу, діни жағдай, діntану әдіснамасы, діндарлық.*

Abstract

This study systematizes the results of a discursive study of the religious situation in the modern Republic of Kazakhstan. As the main source of information about the religious situation in the country, the methodology of Kazakhstan's theological science, the main priorities are discussed, and recommendations are made for their specification and development. The dynamics of the level of religiosity in the society of Kazakhstan is described. The results of a discursive study of the religious situation will be discussed.

Keywords: discursive research, religious situation, methodology of religion, religiosity.

Қазақстан бір ғасырға жуық уақыт КСРО құрамында болғандықтан, дінге және діни сенімге тыйымдар аясында өмір сүрді. Үш-төрт ұрпақ өкілдері саяси және идеологиялық ұстанымдар ықпалымен дінді жау көріп, рухани тұрғыда аш болғандықтан, одақ тарап, еркіндікке қол жеткізе сала түрлі дереккөздерден, түрлі жолдармен ақпарат ала отырып, рухани азық іздей бастады. Бірақ бұл еркіндіктің де кемшіліктері болды. Біріншіден, түрлі сенімсіз дереккөздер мен ақпараттардан дінді үйренген ұрпақ қазіргі таңда қоғам қауіпсіздігі мен тұрақтылығына нұқсан келтіретін радикалды көзқарастардың ерушілеріне айналып кетті. Екіншіден, сыртқы діндарлық ішкі діндарлықтан басым түсе бастады. Адамгершілік, моралдылық емес, сыртқы бейне, киім, сөздер діндарлықтың көрсеткіші әрі өдшем бірлігі ретінде қабылдана бастады. Адам сенімсіз өмір сүре алмайды. Қазақстан қоғамы үшін сенім КСРО кезінде идеология ретінде көрініс берсе, тәуелсіздік ала сала халық дінді негізгі сенім ретінде қарастырып, қалыптасқан идеологиялық вакуумнан шығу жолдарын өз бетінше іздестіре бастады. Себебі ұзақ уақыт бойы негізгі әрі бағдарлаушы болып келген жүйе құлағандықтан, қоғам рухани, қаржылық, әлеуметтік дағдарысты бастан кешіп,

құтқарылу жолдарын қарастырды. Сол кезде негізгі құтқарушы ретінде діни және этникалық тиістілік алдыңғы қатарға шықты.

Тәуелсіздік алғалы өткен 30 жыл ішінде діндарлық деңгейінің тек өсу динамикасы байқалады. Діни сенімдегі еркіндік түрлі жаңа діни ағымдар мен бағыттарға, дәстүрлі емес жүйелерге бет бұруға мүмкіндік бергенімен, біз қоғамдағы діндарлық деңгейінің артуын позитивті тәжірибе ретінде бағалай аламыз. Қоғам мүшелері, әсіресе жастар, діни білім алып, діндегі талаптар, тыйымдарды тек жүзеге асырып қана қоймай, оның себебін, негізін түсінуге ұмтылуда. Бұл жерде олардың таңдаған дереккөздеріне қатысты діни идентификациясы қалыптасатынын ескерген жөн. Мемлекет және діни салаға қатысты құзырлы органдар осы үдерісті бақылауға алып, реттестіруді және халықты дұрыс, сенімді дереккөздерден алынған сапалы діни біліммен қамтамасыз етуді ұйымдастыруы керек. Ақпарат министрлігінің деректеріне сай діни экстремизм мен терроризмнің алдын алудағы Қазақстан тәжірибесін көптеген елдер зерттеп, қолданысқа енгізуде. Мысалы, 2016 жылы Қырғызстан антитеррористік комиссиялар құру және оның жұмысын ұйымдастыру бойынша қазақстандық үлгіні пайдаланды. Ал Қазақстан зорлық-зомбылықтық экстремизмге қарсы әрекет етуші халықаралық «Хедая» орталығының және «Сауаб» орталығының тәжірибелерін зерттеп, қолдануда. 2017-2020 жылдарға арналған діни экстремизм мен терроризмге қарсы әрекет етудің мемлекеттік бағдарламасы аясында мемлекеттік-конфессионалдық қарым-қатынас мәселелері бойынша мемлекеттік органдарды ғылыми-әдіснамалық тұрғыда қамтамасыз ету және ақпараттық-аналитикалық іс-әрекеттер жүзеге асырылды, діни саладағы мемлекеттік саясатты түсіндіруге, зайырлылық ұстанымдарын дамытуға, дінді деструктивті мақсатта қолдануға жол бермеуге қатысты кешенді ақпараттық жұмыстар ұйымдастырылды [1].

Ортаазиялық аналитикалық есеп беру бюросының мәліметтеріне сай әрбір онынші қазақстандық өзінің діни көзқарастарын өзгертсе, екі пайызы бір конфессиядан екіншісіне өтеді [2]. «Нұр-Сұлтан қаласындағы діндер мәселелерін зерттеу орталығының» басшысы А. Антипиннің сөзіне сәйкес бұл мәселеде аймақ та маңызды көрсеткіш: елдің батысында діни конверсия өте сирек құбылыс болса, басқа аймақтарда христиандық неопротестанттық қауымдастықтар ерушілерінің 60%-ы неофиттер болуы мүмкін. «Кришна санасы қоғамы» мүшелерінің қатарында да бұрынғы мұсылмандар мен христиандар көптеп кездеседі. Елде жүргізілген әлеуметтік зерттеудің нәтижесінде қазақстандықтардың діни сенімді таңдауына бірінші кезекте жақын ортасы (47%-63,7%), екінші кезекте – әдебиеттер мен ғаламтордан ақпарат алу, үшінші кезекте – рухани ізденіс әсер ететіндігі белгілі болды.

Қазақстандағы діни негіздегі экстремизм мен радикализацияға себеп болар жағдайлар мен шарттар қатарына мамандар келесілерді қосады: дін саласындағы мемлекеттік саясаттағы олқылықтар; дінге қатысты тақырыптар мен жаңалықтардың бұқаралық ақпарат құралдарында толыққанды, ашық, позитивті тұрғыдан жарияланбауы; әлеуметтік және экономикалық мәселелердің уақытылы шешілмеуі; халықтың діни сауаттылығын арттыруға қатысты іс-шараларды жүзеге асырудың кешеуілдеуі; сыртқы және ішкі күштердің елдегі биліктің өзгеруін қалауы; сыртқы демеушілер; әлемде қызметіне тыйым салынған кейбір діни бірлестіктердің Қазақстанда емін-еркін, белсенді жұмыс істеуі; ғаламтордағы ашық кеңістіктің ықпалы; материалдық қажеттілікті өтеу мүмкіндігімен қызықтыру; заңнаманың әлсіз, толыққанды қарастырылмаған тұстары; мәселе туралы ашық айтпау.

Мәселен, бұқаралық ақпарат құралдарында уаххабизм (сәләфизм) бағытына қатысты берілген мәліметтер негізінде қоғамда жалпы бұл бағытқа деген негативті көзқарас қалыптасқан. Бірақ діни бірлестіктердің жақсы тұстарын, іс-әрекеттерін жариялamау дінге қатысты пікірдің тек негативті ақпарат негізінде қалыптасуына себепкер де болуда. Ал жаңа діни ағымдардың ерушілерінің саны арту үрдісі тікелей әлеуметтік жағдайдағы қиындықтармен (әлеуметтенуге қажетті шарттардың болмауы; әлеуметтік шындыққа қатысты эмоционалды дисбаланс, құндылықтық бағдарлардың айқын болмауы; дүниетанымдық бағдарлардың айқын болмауы) байланысты.

Жоғарыда аталған себептер мен жағдайларды негізге ала отырып, дін саласындағы Қазақстан саясаты тиімді, уақытылы, келісімге бағытталған, заңнамалық сенімді құралдармен және қоғам қолдауымен қамтамасыз етілген болуы керек деп тұжырымдай аламыз. Бұл шарттар негзінде дін

саласында қызмет етуі мүмкін бірнеше жүйелерді атап өтуге болады: зайырлылықтың өзіндік, мемлекет жағдайына бейімделген үлгісі; саналы руханилықты қалыптастыруға қатысты мемлекеттік бағдарламалар; мемлекеттік-конфессионалдық қарым-қатынасты реттеуші заңнамалық жүйе. Дін саласы үнемі бақылауда болып, өзгерістері мен басым бағыттары, халықтың қызығушылығы айқындалып отыруы керек.

Қазақстанға қазір дін саласында өте үлкен қысым жасалуда. Біріншіден, мемлекет өзін зайырлы деп жариялағанымен, халықтың менталитетіне, өмір салтына және заманауи жағдайға сәйкес келер зайырлықтың үлгісін нақты қалыптастыра алған жоқ. Екіншіден, діни наным-сенім және ар-ождан бостандығына қатысты халықаралық құжаттар мен келісімдерді қабылдағандықтан діни саланы бақылауда ұстау, реттеу қиын болып отыр. Оған қажетті қуатты құралдар да жоқ (заң, әлеуметтік институт, қоғамдық бірлестік, т.б.). Үшіншіден, жаһандану үдерістері де жан-жақтан қысым көрсетуде. Ал мемлекет азаматтарының діни саладағы қажеттіліктеріне қатысты келесілерді жатқызуға болады: мемлекет тарапынан халық діни бірлестіктердің қызметі жайлы жеткілікті түрде хабардар етілмейді, ақпараттандыру құралдарын жолға қою керек; дәстүрлі және жаңа діни ағымдар жайлы қолжетімді, түсінікті ақпараттар түріндегі бұқаралық ақпарат құралдарындағы ғылыми-танымдық дискурсқа деген қажеттілік; діни жағдайды сыни тұрғыда талдап, нәтижесі ұсынылуы керек; заманауи Қазақстан қоғамындағы діннің рөлін айқын түсінідіріп, көрсетуге деген қажеттілік. Тек қарапайым халық емес, құзырлы органдардың өзі де діни жағдайды реттеуге қатысты жұмыс істейтін алгоритмдерді қажетсінуде [3, 213 б.].

Қазақстандық қоғамның ерекшеліктерін ескере отырып (елде **18** конфессияны қамтитын **3834** діни бірлестік тіркелген) дінтану ғылымының әдіснамасын жасап шығуда мынадай негізгі ұстанымдарға назар аудару керек [4]: Ең алдымен, мемлекет халқының басым бөлігі ұстанатын діндердің, яғни әлемдік діндердің негіздерінен хабардар болу керек. Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігінің 2020 жылдың 4-тоқсанында жүргізген «Қазақстан республикасындағы діни ахуал туралы» тақырыбына арналған әлеуметтік зерттеуінің нәтижесіне сай респонденттердің 61,3% сунниттік исламды ұстанатынын айтса, 0,1% өздерін исламның деструктивті бағыттарын ұстанушылар қатарына жатқызды, 17,2% өздерінің православиелік христиандық ерушілері екенін, 5,0% католицизмді ұстанатынын көрсетті [5, 22 б]. Бұл діндердің негіздерін, догматикасын білу дінтанушы үшін сол дінге қатысты туындаған, туындауы мүмкін мәселелерді тереңінен түсінуге, себебін ұғуға, шешімін табуға көмек бере алатын маңызды құрал бола алады. Діннің догматтарынан хабардар болу дінді ұстанушының қоғамдағы қандай да бір жағдайға, қиындыққа діндар адам ретінде қалай жауап беріп, қандай әрекеттерге бара алатынын болжауға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде дінтанушының жұмысының жемісті болуының алғышартына айналады. Сонымен қатар діннің негізінің оның мемлекет өмірінде көрініс беру кейіптерімен сәйкестілігін де анықтауға септігін тигізе алады. Мемлекетте қызмет етіп жатқан қандай да бір діннің деструктивті не еретикалық бағыттарын ғана зерттей отырып, сол дін жайлы асығыс шешім қабылдаудан аулақ болуға көмектеседі.

Келесісі – дінтанушы әлемдегі діни жағдайдың дамуының, өзгеруінің негізгі бағыттарын, тенденцияларын білуі керек. Бұл білім қазақстандық дінтанушы үшін елдегі діни жағдай дәл осы күйінде қалыптасуына әсер етіп отырған жалпы мәнмәтінді анықтауға мүмкіндік береді. Дін қазіргі кезеңде әлемдік геосаясаттың негізгі құралы болып отыр. Сол себепті әлемдегі діни ахуалдан хабардар болу еліміздегі діни жағдайды реттеу және қауіптер мен қиындықтардың алдын алуда маңызды рөлге ие білім болып табылады.

Бұдан кейінгісі – діннің қазіргі әлемге не ұсынып отырғанын, жаһандану дәуірінде дін өзін қалай ұстап, қалай өміршеңдігін сақтап қалуға ұмтылатындығын, осы мақсатта жасап жатқан реформаларын, өзгерістері мен жобаларын білу керек. Себебі діннің қазіргі заман талаптарына бейімделуге ұмтылуы оның ерушілері тарапынан түрліше қабылданады. Дін өзіне сенушілермен ғана тірі екендігін ескерсек, дінді сақтап қалу не өзгертуге тырысу сол сенушілердің үлесінде. Десек те, бұл үдеріс сыртқы күштердің ықпалынсыз да жүзеге аса қоймайды. Сондықтан дін, оның сенушілері ұсынып отырған өзгерістер мен жобалар өзге дін өкілдері тұрмақ, өздерінің ішінде де келіспеушілік пен наразылық тудыруы мүмкін. Міне осыдан ортодоксалды емес ағымдар, дәстүрлі емес сенімдер туындап, қоғам тыныштығына, бірегейлігіне кері әсерін тигізуі мүмкін. Ал бұл

жобалар мен өзгерістерден хабардар болу осындай мүмкін қауіптерді алдын ала болжап, қажетті шаралар, зерттеулер мен түсіндіру жұмыстарын атқаруға мүмкіндік береді.

Тағы бір маңызды мәселе – діндер тарихынан хабардар болу. Біздің зерттеуімізге қатысты бұл дискурстың тарихилығын қамтамасыз ету арқылы генеалогиясын да құрып шығуға мүмкіндік береді. Ал жалпы дінтану саласы үшін діннің тарихын білу оның қазіргі кезеңдегі бетпе-бет келіп отырған мәселелерін шешуде және талдауда маңызды негіз және қайнар көз бола алады. Бірақ дін тарихы заман тудырған өзекті мәселелерді шешуде қауқарсыз болуы да мүмкін.

Дінтану ғылымының өзіндік әдіснамасын қалыптастыруда маңызды рөлді дінтанушының тұлғасы, жеке қасиеттері де ойнайды. Дінтанушы тек ғылыми тұрғыда ғана емес, рухани тұрғыда да жетілген, қалыптасқан тұлға болу керек. Себебі дінді, сенімді зерттеп, сипаттап, мәселелерінің шешімін таба алу үшін адам руханияттан хабары болып, діни тәжірибені бастан кешіргені жөн. Осы жерде «Бір діннің сенушісі, ерушісі, өкілі бола тұра дінтанушы басқа діндерді объективті тұрғыда зерттей алады ма?» деген сұрақ туындауы мүмкін. Егер зерттеуші рухани тұрғыда дамыған, шынайы діни сенімге ие тұлға болса, басқа діндер туралы объективті зерттеу жүргізіп, мәлімет ұсыну зерттеуші үшін қиын болмайды.

Біз сипаттаған бұл ұстанымдар Қазақстандағы дінтану саласының әдіснамасын жасақтауда негізге алынуы керек. Себебі жоғарыда келтірілген әрбір ұстаным елдегі діни жағдайға қатысты түрлі дискурстардың нәтижесінде тұжырымдалып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Казахстанский опыт борьбы с религиозным экстремизмом и радикализмом — МИОР РК // http://ctcrk.kz/%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9%D0%BE%D0%BF%D1%8B%D1%82%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%8C%D0%B1%D1%8B-%D1%81%D1%80%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%B3%D0%B8%D0%BE%D0%B7.html
2. Раисова З. Как казахстанцы меняют свои религиозные убеждения? // https://cabar.asia/ru/kak-kazahstantsy-menyayut-svoi-religioznye-ubezhdeniya/
3. Светскость и религия в современном Казахстане: модернизация духовно-культурных смыслов и стратегий: Коллективная монография. Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2020. – 278 с.
4. Дін істері комитеті қызметі. Дін саласы // https://www.gov.kz/memleket/entities/din/activities/141?lang=kk
5. «Қазақстан республикасындағы діни ахуал туралы» тақырыбына арналған әлеуметтік зерттеу. 2020 жыл, 4-тоқсан // https://www.gov.kz/memleket/entities/din/documents/details/127664?lang=kk

Könül Həsənova

ADPU-nun doktorantı

Nəsr mətnlərində abreviaturalar qənaətlə bağlı leksik vahidlər kimi.

XÜLASƏ

Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində abreviaturaların, yəni ixtisar edilmiş sözlərin də böyük rolu var və nəsr mətnlərində söz sənətkarlarımız yeri gəldikcə bu tipdən olan sözlərə müraciət edirlər və bunlar da nəsr dilində qənaətlə bağlı vahidlər kimi təzahür edirlər. Dilin lüğət tərkibində xüsusi yer tutan abrevaturalar nəsr dilində baş hərfləri göstərilməklə qısaldılır, yığcamlaşdırılır, lakonik bir şəklə salınır və onlar nəşr mətnlərinin mənalı hissələrinə çevrilir, üslubi səciyyə kəsb edir. Bəzən yazıçı əsərlərində elə ixtisarlardan istifadə edir ki, bu nitq vahidləri mətnin cazibəsində aktuallaşdırılmış amil kimi çıxış edərək geniş işləklik qazanır, əsərdə baş verən hadisələrin, məkanın müəyyən motiv və motivikasiyaların təsvirində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bədii ifadə sistemində abreviaturaların görünüşü açıq-aşkarda olur, oxucunun diqqətini dərhal cəlb edir, yazıçının məqsədindən asılı olaraq bəzən bütöv, bəzən isə qısaldılmış şəkillərdə verilir ki, hər iki halda onlar cümlənin məzmununa, məntiqi qurulmasına xidmət edir. Mətnlərin tərkibində bütöv, yəni sözlərlə ifadəsi şəkildə verildikdə bu vəziyyətdə onların qənaət prinsipinə xidmətdən danışmaq qeyri-mümkündür. Qısaldılmış şəkillərdə isə abreviaturaların müxtəlif formalarına təsadüf olunur ki, bunlar linqvistik araşdırma üçün zəngin material verir və məqalədə həmin söz qruplarının linqvistik qənaətə nece xidmət etməsi yollarından danışılır.

Açar sözlər. qısaltma, ixtisar, qənaət, abreviatura, nəsr mətni.

Aktuallıq. Nəsr sənətimizin ifadə sistemində mühüm yer tutan ixtisarlar qənaət qanununun linqvistik göstəricisi kimi bədii nizamın qabardılmasına xidmət göstərməklə yanaşı estetik ünsiyyətdə, cümlələrin texniki tərtibində mühüm rol oynayır. Abreviaturaların mətnin hansı sahəsində işlədilməsindən asılı olmayaraq onların yazıçı tərəfindən aydın görünüş mövqeyinə gətirilməsi təsvir olunan vəziyyətin yığcam, lakonik qısaldılmış biçimlərdə canlandırılmasını təmin edir.

Sözlərin baş hərflərini saxlamaq, digər hissələrini ixtisar etmək, yəni onların qrafikasında qənaət əməliyyatını yerinə yetirmək ən az qüvvə, enerji sərf etmək prinsipinə əsaslanır. Sözlərin baş hərfləri ilə ifadə edilən leksik vahidlər "bədii nitq prosesində aktuallaşır, sözün estetik funksiyası onun deyntik-idarəetmə, göstərmə funksiyasını üstələyir" (2,148). Qənaət qanununa əməl etmək yazıçının yaradıcılıq qüdrətindən olduqca asılı bir məsələdir, abreviaturaları — mürəkkəb ixtisarları bədii kateqoriya həddinə çatdıran söz sənətkarlarının əsərləri də oxucunun zövqünü oxşamaq gücündə olur. Hər bir söz sənətkarı abreviaturalara öz yaradıcılıq üslubuna

uyğun tərzdə müraciət edir, yazıçı mühakimələrinin dərinliyi dil faktlarının köməyi sayəsində də güclənir ki, bütün bunların linqvistik təhlili olduqca aktuallıq kəsb edən məsələlərdən biridir.

Giriş. Abreviaturalar — ixtisar edilmiş sözlər sintaktik yolla əmələ gələn yeni sözlərin xüsusi bir növüdür və qrammatika kitablarında bu növün özlüyündə aşağıdakı qrupları göstərilir:

1) Dilin öz daxili imkanları vasitəsilə əmələ gələn abbreviaturalar. Məs: Azərbkitab, Azərnəşr, Azərneft, BMT, ABŞ və s.

2) Rus dilindən alınma abbreviaturalar: MFS, ZİM, ZİS, QES, QAİ, raykom, partkom və s. (3, 214).

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra dilimizin lüğət tərkibinə xeyli abbreviaturalar daxil olmuş, bu söz semantik sözlərin növləri, orfoqrafiyası, orfoepiyası barədə dilçilik əsərlərində zəngin elmi məlumatlara rast gəlinir (4,532-536; 5,93-94). Dilçilik əsərlərinin əksəriyyətində dilimizə yeni daxil olan ixtisarlar neologizmlər, köhnəlmiş abbreviaturalar isə tarixizmlər kimi izah edilir. Tarixi mövzuda yazılmış bədii əsərlərdə köhnəlmiş abbreviaturalara, müasir mövzuda qələmə alınmış nəsr əsərlərində isə yeni ixtisarlara daha çox yer verilir və hər iki halda ixtisarlar qənaət prinsipinə əsaslanır, bədii mətndə yazıçının məqsədinə, üslubi məramına xidmət göstərir, bədii mətləbin oxucu tərəfindən əxz olunmasında daha əlverişli nitq vahidləri kimi çıxış edir. Məs: Raykomun işçiləri səksəkə içində idi. Bölmə müdiri müvafiq sənədləri araşdırıb, ayrı-ayrı işçiləri söhbətə dəvət edir, üzbəüz əyləşdiyi raykom katibini sorğu-suala tuturdu (1,96); Hansı maşını gətirmisən?

— "Pobeda"nı — nı sürücü cavab verdi:

— Get "Zim"i gətir. Sən bu jurnalistlərin incə məxluq olduqlarını bilmirsən. Üzümüzə deməsə də, daxilində fikirləşəcək ki, yəqin "ZİM"-ə qıymırıq. Rəhim müəllim isə zarafatla sürücünü başa saldı.

... "ZİM" maşını o qədər də rahat olmayan Naxçıvan-İrəvan yolunda bizi atıb-tutmadan, həm də yüksək surətlə şütüyürdü (1,108).

Hər iki nümunədə raykom (rayon komitəsi), ZİM (rus dilindən alınma) abreviaturları yazıçı tərəfindən bədiiliyin xeyrinə olaraq işlədilmiş, bunlardan birincisində idarənin adını, ikincisində isə maşının markasını göstərmək üçün istifadə edilmiş və birinci ixtisarda heca modelinə, ikincisində hıərf modelinə əsaslanılmışdır ki, hər ikisində sözün sıxılması — sözə qənaət şüurlu ixtisarların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Nəsr mətnlərində çox hallarda yazıçı ölkə, vilayət, mahal adlarından ibarət mürəkkəb sözlərin ixtisar edilmiş formalardan istifadə edir ki, bu xüsusi adlar bədii detallaşmaya — hadisələrin baş verdiyi məkan motivini atdın şəkildə nəzərə çarpdırmağa xidmət göstərir. Məs: Stalinin "SSRİ-də sosializmin iqtisadi problemləri" əsəri çətin ki, tələblərimizə cavab versin (1,115).

Bu nümunədə köhnəlmiş ölkə adı SSRİ abreviaturu əsər adında işlədilərək sintaktik bütövün təfərrüatına uyğunlaşdırılmışdır, əgər yazıçı həmin ixtisarı bütöv şəkildə (Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı) versəydi, oxucu mütaliə zamanı bu sözlərin oxunuşuna müəyyən qüvvə və enerji sərf etməli olardı.

Fikrimizcə, nəsr mətnlərinin dilində qənaətə xidmət edən ixtisarlardan danışarkən, onları strukturlarına görə 2 modelinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. 1) Heca modeli (partkom, raykom, komxoz); 2) Hərf modeli (DQMV (Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti), ATƏT (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı); AMİK (AZərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi) və s. Hərf modelli ixtisarlar dedikdə biz şübhəsiz ki, abreviaturları formalaşdıran sözlərin baş hərflərini nəzədə tuturuq. Maraqlı cəhət budur ki, nəsr dilində müşahidə olunan bu abreviaturların söz formasından, yəni hərf modelindən deyil, bütöv şəklindən istifadə edildikdə də qənaətə əməl olunur. Məs: Beləliklə, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazi etibarı ilə Ermənistan heç vaxt birləşməyib və birləşdirilə də bilməz.

Sovet hakimiyyəti illərində Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkibində siyasi-iqtisadi cəhətdən xeyli inkişaf etdirilmişdir. Burada tikinti-iqtisadi cəhətdən xeyli inkişaf etdirilmişdir. Burada tikinti-abadlıq, sosial sahələrdə böyük işlər görülmüşdür. Vilayətin mərkəzi olan Stepanakert ölkənin abad, mədəni şəhərlərindən birinə çevrilmişdir (1,170).

Bu nümunənin birinci abzasında DQMV abreviaturu sözlər şəklində, ikincisində isə aydın şəkildə görünür ki, Dağlıq Qarabağ coğrafi adından sonra Muxtar Vilayət, sonuncu cümlədə isə Vilayət sözündən əvvəl Dağlıq Qarabağ Muxtar sözləri ellipsisə uğramışdır. Əgər birinci cümlədəki coğrafi ad digərlərində də olduğu kimi işlədilsəydi, bu zaman təkrarlıq oxucunu yorar, bədii effekt sxolastik, quru təsir bağışlayardı. Qeyd etməliyik ki, hər iki abzasda Azərbaycan və Ermənistan ölkə adlarından sonra “Respublika” coğrafi terminin ellipsisə uğraması da müşahidə olunur ki, bu da cümlənin ümumi strukturuna heç bir xələl gətirmir, əksinə, abzasların oxucu tərəfindən oxunuşunu sürətləndirir.

Müəyyən bir bədii əsərdə hadisələrin cərəyan etdiyi vaxt, zaman sindromunu düzgün təyin etməkdə cərəyan etdiyi vaxt, zaman sindromunu düzgün təyin etməkdə arxaikləşmiş ixtisarlar olduqca kəsərli nitq vahidləridir və bu baxımdan aşağıdakı cümlələrdə işlədilən abreviaturlar keçən əsrin 30-60 – cı illər arasında ölkəmizdə mövcud olan texniki obyektlər və müəyyən dövlət qurumları haqqında oxucuda aydın təsəvvür yaradır: — Bir də ki, ay canım nəyə lazımdır MTS direktorundan felyeton yazasan (91); MTS direktorunun dınqırına dəyib ki, niyə onun adı qəzetdə çəkilib (6,109); Sən demə, köpəkoğlu NKVD-nin agentiymiş(6,154); Yoxsa qırmızı partizanlarla, NKVD –nin adamları ilə haçan rastlaşarsan, rastlaşarsan (6, 163); On ildən çoxdur

ki,nazirlikdə Zavxoz işləyirəm (6,293); Bəs nə bilmişdin? Ağzında – KQB ... deyyirsən (6,412) və s.

Nəsr dilində abreviaturların işlənmə intensivliyinin və üslubi cizgilərinin təhlil məqamlarından bu da məlum olur ki, hərbi modelə malik olan ixtisarlar, "... söz artıqlığı" ( ) deyilən anlayışın qarşısını alır və onların nəsr mətnlərində yazılışı və oxunuşu təsvir edilən hadisə və obyektlər haqqında, eyni zamanda həmin hadisə və obyektlər barədə əyaniliyi özündə ehtiva etdirməklə güclü bədii effekt əmələ gətirir. Məs: Ayaz Mütəllibovun hakimiyyətinin getdikcə siyasi arenada gücsüzləşməsi, AXC-yə qanuni, qeyri-qanuni güzəştlərin edilməsi, bir sözlə, hər bir addım artıq hakimiyyət dəyişikliyinin labüdlüyünü təlqin edirdi (7,102); 1988-1992-ci illərdə AXC-nin İmişli rayon şöbəsinin üzvlərinin qanunsuz hərəkətlərinə qarşı qanun çərçivəsində prinsipial və mübariz olmusan (7,103); Onu da öyrəndim ki, Qaradağ rayonunda SƏDM inspektoru ştatı boşdur (7,107); Yəqin yadına düşər, həbsə qədər Orcongidze (indiki Suraxanı) Rayon Daxili İşlər şöbəsində SƏDM inspektoru işləyirdim ... (7,106) və s.

Bəzən yazıçı qənaət prinsipinə müvafiq olaraq bir abzas çərçivəsində izahedici məqamda bir neçə abreviatur işlətməli olur. Belə halda o, ixtisarlara izahat - dəqiqləşdirici informasiya əlavə edir. Məs: -Sənlə razıyam ... Amma bu təqdimatın axırında yazılmasın ki, Qaradağ rayon Partiya Komitəsi ilə razılaşdırılıb. Bolotniklə (RPK –nin birinci katibi) razılaşdırılsın? (O vaxt SƏDM işçiləri, ümumiyyətlə, Sov. İKD –nin üzvü olan ənbitlər RPK ilə razılaşdırılmalı idi) (7,108).

Bəzən elə hallar olur ki, söz sənətkarları rəsmi dövlət qurumlarının əmr və sərəncamlarından müəyyən məqsədlə bağlı olaraq istifadə etməli olur və belə məqamlarda da hərfi modelli abreviaturlar olduğu kimi saxlanılır. Məs:

— Polis palkovniki Fəxrəddin Cəlil oğlu Rəfiyev OSİİ rəisi;

— Polis podpolkovniki Ədalət Qüdrət oğlu İsmayılov NQMİ-nin rəisi

— Polis mayoru Vaqif Qulu oğlu Quliyev Ağdərə RDİS-in rəisi;

— Polis mayoru rafiq Əli oğlu Babayev Bakı şəhəri Hava limanında Xətt DİS – in rəisi təyin olunmuşlar (7, 165).

Göründüyü kimi, altından xətt çəkilmiş ixtisarlar bədiilikdən daha çox, informasiyavericilik nitq göstəriciləri kimi çıxış edir, özlərindən əvvəlki və özlərindənsonrakı bədii mətnlər arasında güclü məntiqi vəhdət yaratmağa xidmət göstərirlər.

Abviaturları nəsr dilində "... sıxlaşdırılmış, müəyyən sözlərin baş hərflərinin şəkli əlamətləri ilə xüsusi formaya salınmış, mətndə xüsusi nəzərə çarpan, diqqəti dərhal cəlb edən nitq vahidləri"(8,11) kimi də səciyyələndirmək olar və bu baxımdan ayrı-ayrı yazıçıların dünyada mövcud olan erməni terror təşkilatı adlarının qənaətə müvafiq olaraq həm hərfi modellərlə, həm

də onların qarşısında izahları ilə verməsi göstərir ki, bu nitq vahidləri cümlələrdə semantik yükün daşıyıcısına çevrilir, bu terror qruplarının dünyada, o cümlədən Azərbaycanın Qarabağ ərazisində necə vəhşiliklər törətmələri barədə oxucuda aydın təsəvvür yaradır. Məs: Ermənistan Respublikası özü terroru dövlət səviyyəsinə qaldırdı. Dövlət özü terrorla məşğul olmağa başladı. Beynəlxalq səviyyəli erməni terror təşkilatları bütün güc və imkanlarını Azərbaycana qarşı çevirdilər. Tarixin məskənlərində etnik təmizləmə aparsaq qırıb çatdıqları kürdlərin törəmələri ilə indi əməkdaşlığa başlamışlar. Bir il öncə ASAALA ilə PKK Beyrutda bir araya gəlib birgə fəaliyyət planı tutdular ... . O, bu məlumatı Hadrutdakı ASALA –nın nümayəndələrindən almışdı (10, 349); ESİ Erməni Soyqırımın İntiqamçıları) qrupu 1980-1982 – ci illər ərzində Avstriya, Danimarka və Portuqaliyadakı türk diplomatların qətlə yetirmişdir. Məxfi terror qrupu DRO və onun bölmələri : DRO – 8, DRO – 88, DRO -888, DRO – 8888. Daşnakların bu istiqamətdə fəaliyyəti davam edir (10, 349); ASALA (Ermənistanın azadlığı uğrunda erməni gizli ordusu) 1975 – ci ildə yaradılmış təşkilatın qərargahı Beyrutda, təlim-məşq bazaları isə Suriyada yerləşir (10, 350) və s.

Göründüyü kimi, sintaktik bütövlərdə işlədilən abreviaturlar dəqiq bədii fakt və detallar təəssüratı bağışlayır, oxucuda etiraz doğurmur və bəzi yazıçılarımız bu nitq vahidlərindən məharətlə yararlanırlar və belə hallarda ixtisarlar nəsr dilində xarakterik üslubi elementlərdən biri kimi özünü göstərə bilir.

Nəsr əsərlərinin mövzu palitrasından asılı olaraq cümlələrdə silah, sursat, maşın, təyyarə adlarının ixtisarlar şəklində işlədilməsi yazıçının fikir və düşüncələrini daha görümlü – obrazlı formalarda əyaniləşdirmək üçün çox əhəmiyyətli nitq vahidləridir və bir linqvistik material kimi, cümlələrdə qənaət prinsipinə xidmət etməklə bərabər, bədii formanın nümunəvi biçimlərində təzahüretmə imkanları qazanır ki, bu prosesdə ixtisarlar sistemi də xüsusi çəkiyə malik olur. Aşağıdakı nəsr parçasında işlənən SU və MİQ təyyarə adları dediklərimizə əyani sübut ola bilər : Uçuş zolağında onların yerini tutmuş “SU” –lar da bir-iki dəqiqə vaxt fərqi ilə “MİQ” –lərin arxasında ölkənin qərbinə istiqamət götürdü. Uçuş sürətləri səs sürətindən iki dəfədən çox olmasına baxmayaraq, təyyarəçilər peşələrinin tələb etdiyi kimi nə qədər təmkinli, soyuqqanlı olsalar da, hədəfi yetişməyə tələsirdilər ...(10,367).

Nəsr dilində bəzən yazıçı personajın ad və soyadının baş hərflərindən istifadə edir, digər hissələri ixtisara salır və hərf modelini nəsr dili materialı materialı kimi yararlı və dəyərli edən ən vacib keyfiyyəti onların obrazlılıq yaradan nitq vahidləri sisteminə uyarlığıdır, cümlələrdəki söz düzümündə qarşılıqlı əlaqə və anlaşmaya xidmıt etməsidir. Başqa bir tərəfdən də onu da qeyd etməyə dəyər ki, antroponimik vahidlərin baş hərfləri ilə verilməsi yazıçının həmin xüsusi adları müəyyən səbəblər ucbatından gizli saxlaması ilə əlaqədardır və bu halda da hərf modelli

obrazlılıq onu təzahür etdirən nəsr mətninin ümumi üslubi siqlətindən və bədii sanbalından çox asılıdır. Bu baxımdan aşağıda nümunə gətirilən sintaktik bütövlər olduqca uğurludur : Rayonda tanınan, yüksək vəzifə sahibi dostum evdə yox idi. Həyat yoldaşı S. xanım, yanında iki nəfər səkkiz - on yaşlı oğlan uşağı olan cavan gəlini mənə işarə edərək kal və boğuq səslə:

—Allahdan yarımamış qızımdı, -dedi (1, 59); Bir neçə gündən sonra "Xüsusi müxbirlərin fəaliyyətini tənzimləyən şöbənin müdiri N.C. telefon vasitəsi ilə mənə dedi :

"Sovet quruluşu şöbəsi "nin müdiri H.İ. səni axtarır (1,85); "Sovet quruluşu şöbəsi" nin müdiri H.İ. Moskvada qurtarıb. (1,85); —H. Müəllim, ola bilsin ki, məktubun harasındasa müəyyən düzəlişə ehtiyac olsun (1,85) "Xüsusi müxbirlər şöbəsi" nin müdiri N.C. –ya zəng vurdum. H. ilə söhbətimizin necə keçdiyini ona dedim, N.C. – dan belə bir cavab aldım : Birməktubdan ötrü məni H.İ. ilə üz-üzə qoyma (1,86) və s.

Göründüyü kimi, bu cümlələrdə antroponimik vahidlərin baş hərfləri ilə verilməsi formal şəkli məqsəd daşımır və bunlar hər şeydən əvvəl qənaət, həm də estetik bədiiliyə xidmət edən aktdır, bu və ya digər bədii mətləbin ifadəsində xüsusi rola malik leksik vahidlərdir. Başqa sözlə desək, nümunələrdə işlədilən hərf modeli xüsusi adlar bədii mündəricənin ifadəsinə yardımçıdırlar və onların qənaət hadisəsi kimi xarakterizə edilməsi kimi xarakterizə edilməsi də diqqətdən kənarda qalmamalıdır.

Nəsr mətnlərində yazıçının bədii məramı və məqsədimdən asılı olaraq ixtisar edilmiş dərman pereparatlarının adlarından da müəyyən qədər istifadə olunur və ifadəlilik, bədiilik keyfiyyətlərini xüsusi olaraq diqqət mərkəzində saxlayan yazıçıların əsərlərinin dilində də bu növdən olan ixtisarlar da dolğun üslubi siqlət kəsb edir. Məs : Qeyd edim ki, hər gün orqanizmin 800-1500 milliqram kalsiyə ehtiyacı olur ... . Onu da deyim ki, kalsium "D" vitamini ilə birlikdə idmanın köməyi ilə tam sorulur. "D" vitamini də orqanizmdə kalsium balansının yaradılmasına cavabdehdir. Aikisi birlikdə sümüklərin qalası, dayağı sayılır. "D" vitaminin normasını da ancaq həkim, yəni mən təyin etməliyəm (11,46).

Bu nəsr parçasından da göründüyü kimi, yazıçı kalsium pereparat adını qənaətə uyğun şəkildə kalsi formasında, digər vitamin adının isə hərfi modelinə əsaslanmışdır və hər iki leksik vahid bədii mühitdə üslubi siqlət qazanmışdır. Bu xüsusda D.N. Şmelyov göstərir ki, "... Sözün ifadəliliyi yalnız onun ifadə etdiyi mənada yox, yəni yalnız onun leksik mənasından yox, həm də onun stilistik siqlətindən, eləcə də sözün akustik çalarından tutmuş asosiativ-emosional çalarına qədər başqa sözlərlə müxtəlif əlaqələrindən də asılıdır" (12,61).

Ədəbiyyat

1. İldırımoğlu Ə. Közərən sətirlər. Bakı, "Elm və təhsil", 2014, 372 s.
2. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı, "Elm", 2008, 434 s.

3. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Elm”, 1978, 330 s.
4. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, “Maarif”, 1988, 596 s.
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, “Nurlan”, 2008, 442 s.
6. İldırımoğlu Ə. Zorən jurnalist. Roman. Bakı, “Aspoliqraf”, 2011, 680 s.
7. Kazımov T. Müsibət. II kitab, Bakı, 2008, 516 s.
8. Федоров В. О природе поэтической реальности. Москва, “Советский писатель”, 1984, 184 стр.
9. Kazımov İ. Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası. Bakı, “Elm”, 2019, 304 s.
10. Fazil Güney (Abbasov). Qara qan, II hissə, Bakı, “Apostrof” çap evi, 2009, 456 s.
11. Kazımov T. Taleyin qisməti beləymiş yəqin dördüncü kitab. Bakı, “Nurlan “, 2010, 592 s.
12. Шмелев Д.Н. Слово и образ. Москва, “Наука”, 1977, 335 стр.